

Şırnak Üniversitesi Yayınları
No: 14
Akademi Serisi: 8

İslâm Tarihinin İlk Mehdisi
İBNÜ'L HANEFİYYE

Hüseyin GÜNEŞ

ISBN
978-605-68065-4-4

Genel Yayın Koordinatörü
Prof. Dr. Mehmet Emin ERKAN

Editör
Doç. Dr. İbrahim Baz
Dr. Öğr. Üyesi Kasım Ertaş

İç Düzen
Abdullah Özgür ORAL

Kapak Tasarım
Nurullah ÇOMAKTEKİN

Matbaa Sertifika No: 22114

Birinci Baskı
Temmuz 2018
Mardin

Baskı-Cilt
Mardin Sesi Gazetecilik Matbaacılık
Yayıncılık Amb. Dağ. San. ve Tic. Ltd. Şti
www.mardinsesi.com.tr

Copyright© Şırnak Üniversitesi Yayınları
Yeni Mahalle Cizre Caddesi
Mehmet Emin Acar Kampüsü 73000 ŞIRNAK
Tel : +90 486 216 82 41- web : www.sirnak.edu.tr

İslâm Tarihinin İlk Mehdisi
İBNÜ'L-HANEFİYYE

Hüseyin GÜNEŞ

SUNUŐ

Üniversiteler evrensel bilginin üretildiği ve toplumla paylaşıldığı yerlerdir. Bilginin paylaşılması birçok kanalla gerçekleşir. Toplum ve özellikle hedef kitle olan akademik çevrelerle bilgiyi paylaşmanın yöntemlerinden biri de yayıncılıktır. Yapılan her bilimsel yayın, bir yandan verilen emeğin kıymet bulması iken diğer yandan bir çok yeni bilimsel çalışmanın temeli olma özelliğini taşımaktadır.

Dünya bilim ve düşünce tarihini etkileyecek birçok önemli fikir ve çalışma, yayına dönüşemediği için sahibi ile birlikte unutulup gitmektedir. İşte bu nedenle Şırnak Üniversitesi olarak akademisyenlerimizin yıllarca emek vererek hazırladıkları tezlerini yayınlamayı bilimsel bir gereklilik olarak gördük.

Bugüne kadar sadece sempozyum kitaplarımızla yer aldığımız yayın faaliyetine yeni bir sayfa açarak doktora ve yüksek lisans tezlerini de bilim insanlarının dikkatine sunmaya başladık.

Akademik çalışmaları içerik ve görsellik açısından en kaliteli şekilde araştırmacıyla ve okuyucuyla buluşturmanın çabası içerisindeyiz.

Basım ve yayın faaliyetlerimiz Şırnak Üniversitesini her an bir adım ileriye götürme hedefimizin önemli bir parçası olacaktır.

Bu vesileyle Şırnak Üniversitesi Yayınlarından eserleri yayınlanan akademisyenlerimize ve eserlerin hazırlık ve baskı süreçlerinde katkı sağlayan yayın birimimize teşekkür ediyorum.

Yeni ufuklar açacak yeni kitaplarda buluşmak temennisiyle...

Prof. Dr. Mehmet Emin ERKAN
Rektör

Hüseyin GÜNEŞ

1977 yılında Batman ili Gercüş ilçesinde doğdu. 1994'te Mardin İmam-Hatip Lisesi'nden, 1999 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2003 yılında Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı İslâm Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı'nda yüksek lisansını, 2009'da Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslâm Tarihi Bilim Dalı'nda doktorasını tamamladı. 1999-2010 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde imam-hatip, vaiz ve ilçe müftüsü olarak vazife yaptı. 2010 yılında Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü İslâm Tarihi Anabilim Dalı'na Yrd. Doç. Dr. olarak atandı ve 2014 yılında Doçent unvanını aldı. Halen aynı kurumda görevini sürdürmektedir.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	XI
ÖNSÖZ.....	XIII
GİRİŞ.....	1
I. Araştırmanın Kapsamı ve Önemi.....	1
II. Yöntem ve Kaynaklar.....	5
BİRİNCİ BÖLÜM.....	15
MUHAMMED B. HANEFİYYE’NİN HAYATI VE KİŞİLİĞİ.....	15
I. İsim ve Künyesi.....	15
II. Nesebi.....	21
III. Doğum ve Ölümü.....	30
A. Doğumuyla İlgili Rivayetler.....	30
B. Vefatıyla İlgili Rivayetler.....	33
IV. Hayatındaki Dönüm Noktaları.....	38
A. Çocukluk ve Gençlik Dönemi.....	39
B. İç Savaş Dönemi.....	45
C. Birlik Dönemi.....	48
D. Fitne Dönemi.....	49
E. İlim-İrfan Dönemi.....	56
V. Evlilikleri ve Nesli.....	58
A. Eşleri.....	58
B. Nesli.....	59
VI. Kişiliği.....	64
A. Fizikî Yönü.....	65
1. Beden Yapısı.....	65
2. Giyim Kuşamı.....	67
B. İlmî Yönü.....	70
1. Hocaları.....	70
2. Öğrencileri.....	71
3. İlgilendiği İlim Dalları.....	72
a. Hadis.....	72
b. Tefsir.....	72
c. Fıkıh.....	73
d. Kelâm.....	76
e. İlm-i Sırrî.....	77

f. Hüsn-i Hat.....	79
4. Özlü Sözleri.....	79
5. İlmî Yeterliliği.....	83
İKİNCİ BÖLÜM.....	89
MUHAMMED B. HANEFİYYE'NİN EHLİ BEYT FERTLERİYLE İLİŞKİLERİ.....	89
I. Hz. Ali ile İlişkisi.....	89
A. Hz. Ali'nin Siyasî Mücadelesinde Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri.....	89
1. Hz. Ali'nin Halife Seçilmesi.....	89
2. Cemel Savaşı.....	93
3. Sıffin Savaşı.....	99
4. Nehrevân Savaşı.....	105
B. Hz. Ali'nin Katli ve Muhammed b. Hanefiyye'ye Vasiyeti.....	107
II. Hz. Hasan İle İlişkisi.....	112
A. Hz. Hasan'ın Siyasî Mücadelesinde Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri.....	112
1. Hz. Hasan'a Biat.....	112
2. Hz. Hasan'ın Muâviye ile Anlaşması.....	115
B. Hz. Hasan'ın Vefatı ve Muhammed b. Hanefiyye'ye Vasiyeti.....	118
III. Hz. Hüseyin İle İlişkisi.....	122
A. Hz. Hüseyin'in İsyanı Sürecine Kadar Muhammed b. Hanefiyye.....	124
B. Hz. Hüseyin'in İsyanı Sürecinde Muhammed b. Hanefiyye.....	124
1. Hz. Hüseyin'in Medine'den Çıkışı.....	124
2. Hz. Hüseyin'in Mekke'den Çıkışı ve Kerbela Hadisesi.....	128
3. Kerbela Faciasına Karşı Muhammed b. Hanefiyye'nin Tepkisi.....	134
IV. Hz. Hasan Nesli İle İlişkisi.....	136
V. Hz. Hüseyin Nesli İle İlişkisi.....	138
VI. Diğer Kardeşleriyle İlişkisi.....	140

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	143
MUHAMMED B. HANEFİYYE'NİN EMEVÎ HALİFELERİ İLE İLİŞKİLERİ.....	143
I. Muâviye b. Ebû Süfyân İle İlişkisi.....	143
II. Yezîd b. Muâviye İle İlişkisi.....	147
A. Kerbela Olayı Bağlamında İlişkileri.....	147
B. Harre Olayı Bağlamında İlişkileri.....	153
III. Mervân b. Hakem İle İlişkisi.....	161
IV. Abdülmelik b. Mervân İle İlişkisi.....	163
A. İbn Zübeyr'den Kaçarak Abdülmelik'e Sığınması.....	164
B. Mekke'ye Geri Dönmesi ve Taif'e Çıkması.....	173
C. Abdülmelik'e Biat etmesi.....	176
D. Dımaşk Ziyareti.....	181
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	187
MUHAMMED B. HANEFİYYE'NİN SİYASÎ, DİNÎ VE SOSYAL KİSİLİĞİ.....	187
I. Siyasî Hareketlere Etkisi.....	187
A. Abdullah b. Zübeyr Hareketi Karşısındaki Yeri ve Etkisi.....	189
B. Muhtâr es-Sekafî Hareketi Karşısındaki Yeri ve Etkisi.....	207
II. Dinî Düşünce ve Akımlara Etkisi.....	230
A. Dinî Düşünce ve Faaliyetleri.....	230
B. İlgili Dinî Akımlar.....	249
1. Keysâniyye.....	250
2. Mürcie.....	266
3. Mu'tezile.....	268
III. Sosyal Etkisi.....	272
A. Sosyo-politik Yapı.....	272
B. Sosyal Fonksiyonu.....	275
SONUÇ.....	285
BİBLİYOGRAFYA.....	291
DİZİN.....	317

KISALTMALAR

age.	: Adı Geçen Eser
agm.	: Adı Geçen Makale, Adı Geçen Madde
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
bk.	: Bakınız
bnt.	: Bintü
bs.	: Bası/Baskı/Basım
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİB.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
FÜİFD.	: Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GÜÇİFD.	: Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicrî
HÜİFD.	: Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Hız.	: Hazreti
İA.	: Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Miladî
nşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa/lar
sav	: Sallallahu aleyhi ve Sellem
sn.	: Sene/Yıl
SÜİFD.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
sy.	: Sayı
thk.	: Tahkik eden
ty.	: Baskı tarihi yok
v.	: Vefat
vd.	: Ve devamı/ ve diğerleri
vs.	: Ve saire
yay.	: Yayınları
yy.	: Baskı yeri yok

ÖNSÖZ

İlahî öğretiler kervanının son halkası olan “İslâm Dini”nin peygamberi, son peygamber Hz. Muhammed (sav), “cahiliye” olarak nitelenen bir toplumla karşı karşıya idi. Bunlar, dinî, siyasî ve sosyal birlikten uzaktılar. Düzensiz, kendi başına hareket eden, hak ve hukuk tanımayan, ahlâkî ve insanî değerlerden uzaklaşmış, ömürleri birbirleriyle savaşmak ve yağma ile geçen bir toplumdular. Ancak O, kendisine “vahyedilen öğretiler” çerçevesinde 23 sene gibi kısa bir sürede onları tevhid/birlik sancağı altında toplamıştır. “kardeşlik sözleşmesi”yle birbirlerine kenetlenmiş olan bu insanlar, kardeşini kendi nefesine tercih eder duruma gelmişti. Artık hak ve hukuka riayet eden, attıkları her adımın hesabının bir gün mutlaka sorulacağına bilincinde olan, savaşı değil barışı esas alan, ahlâkî ve insanî değerlerin timsali bir toplum meydana gelmişti. İşte böylesine “mucizevî bir inkılâb”ın formülü olan ilahî öğretileri, yani Kur'ân ve Sünnet'i ardında bırakan Rasulullah (sav), ümmetine bu emanetlere sınıksız sarılmalarını, aksi takdirde sonlarının hüsrân olacağına dikkat çekerek, görevini yerine getirmiş olmanın huzuruyla hayata gözlerini yummuştur.

Ancak Rasulullah'ın ardından, değişen sosyal, kültürel ve ekonomik şartların da etkisiyle gün geçtikçe huzursuzluklar kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle üçüncü halife Hz. Osman'ın katledilmesi, beraberinde Cemel ve Sıffin savaşları gibi kanlı mücadeleleri getirmiştir. Bunun paralelinde eski kavmiyetçi duygular kabarmış ve kan davaları baş göstermiştir. Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesi de daha önceki hadiseler nedeniyle kırılmaya yüz tutmuş olan toplumdaki çatlakları derinleştirmiştir. Böylece siyasî zeminde başlayan kırılma ve

farklılaşmalar, artık yavaş yavaş dinî ve itikadî alana kaymıştır. Bu çerçevede yeni fikir ve akımlar zuhur etmiştir.

Toplumda etkisini günümüze kadar hissettiren bu kırılma ve farklılaşmaların başladığı o dönemde yaşayan, cereyan eden hadiselerin içinde belirleyici bir konumda olan ve hatta bazı çevrelerce içine düştüğü o zor durumdan toplumu çekip kurtaracak “Beklenen Mehdi” nazarıyla bakılan Muhammed b. Hanefiyye’nin hayatını, dinî, siyasî ve sosyal boyutlarıyla incelediğimiz bu çalışmanın, söz konusu süreçte yaşananların daha iyi anlaşılması ve değerlendirilmesinde katkıda bulunacağını ümit ediyoruz.

Dört bölüm halinde hazırladığımız bu çalışmanın birinci bölümünde, öncelikle Muhammed b. Hanefiyye’nin isim ve künyesi üzerinde durulmuş ve bunların etrafındaki tartışmalar incelenmiştir. Ardından nesebi ele alınmış ve özellikle annesi üzerinden yapılan tartışmalar açıklığa kavuşturulmuştur. Doğum ve ölüm tarihleri, farklı rivayetlerin tahlili yapılmak suretiyle tespit edilmiş, ardından onun hayatı belli başlı dönemler halinde genel hatlarıyla ortaya konulmuştur. Daha sonra, evlilikleri ve nesli üzerinde durulmuş ve onun kişiliği bütün yönleriyle ortaya konulmak suretiyle bu bölüm tamamlanmıştır.

İkinci bölümde, Muhammed b. Hanefiyye’nin “Ehl-i Beyt” fertleriyle olan ilişkileri incelenmiştir. Öncelikle onun Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile olan özel ilişkileri ve söz konusu kişilerin müdahil oldukları hadiseler karşısında nasıl bir rol oynadığı konuları üzerinde durulmuştur. Daha sonra, İslâm Tarihinde önemli bir yeri olan Hz. Hasan nesli ve Hz. Hüseyin nesli ile olan ilişkileri incelenmiş, ardından onun diğer kardeşleriyle ilişkileri üzerinde durulmuş ve böylece “el-Aleviyyûn” veya “Aleviler”

diye tabir edilen Hz. Ali neslinin bir bütün olarak o dönemde nasıl bir görüntü çizmiş oldukları ortaya konulmuştur.

Üçüncü bölümde, Muhammed b. Hanefiyye'nin Emevî halifeleri ile olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Dönemlerinde yaşadığı ve bir şekilde bir araya geldiği Emevî halifelerinden Muâviye b. Ebî Süfyân, Yezîd b. Muâviye, Mervân b. Hakem ve Abdülmelik b. Mervân ile olan özel ilişkilerinin yanı sıra onların dönemlerinde yaşanmış olan bazı olaylar karşısındaki tutumu incelenmiştir. Bu şekilde İbnü'l-Hanefiyye'nin Emevî iktidarına olan yaklaşımı bütün detaylarıyla ortaya konulmuştur.

Dördüncü bölümde, Muhammed b. Hanefiyye'nin, içinde bulunduğu süreçte ortaya çıkan ve onunla bir şekilde bağlantısı olan siyasî hareketlerle ilişkileri öncelikle ele alınmıştır. Bu çerçevede onun, Abdullah b. Zübeyr ve Muhtâr es-Sekafî hareketleri ile olan bağlantısı incelenmiş ve bu hareketlerin ortaya çıkışı, gelişmesi ve akâmete uğramalarındaki etkisi ortaya konulmuştur. Daha sonra Muhammed b. Hanefiyye'nin dinî düşünce ve faaliyetleri ile onunla ilişkilendirilen akımlar tartışma konusu yapılmıştır. Öncelikle, yaşadığı dönemde siyasî bir mesele olmakla birlikte zamanla dinî zemine kaydırılmaya çalışılan imâmet konusundaki düşüncesi ve bunun paralelinde vasilik konusu incelenmiştir. Yine yaşadığı dönemde ilk defa ortaya çıktıkları anlaşılan “gâlî” hareketlere karşı tutumu, bunun paralelinde de “mehdilik”, “bedâ”, “takiyye” ve Kur'ân-ı Kerîm'in tahrif edildiği iddialarının ilk nüvesini teşkil eden “gizli ilim veya ilm-i sırî” yakıştırmalarına karşı nasıl bir duruş sergilediği ortaya konulmuştur. Ancak burada zikredilen kavram ve düşünceler, başlı başına araştırma konusu olan ve haklarında müstakil eserler kaleme alınmış meselelerdir. Onun için biz, sadece işin İbnü'l-Hanefiyye ile olan yönü üzerinde durduk. Başka

bir ifade ile tarihî seyir içinde ortaya çıkan bu kavramlar hakkında İbnü'l-Hanefiyye'nin tutum ve düşüncesi ele alınmış; bunun neticesinde de genel itibariyle onun nasıl bir dinî düşünceye sahip olduğu ve nasıl bir faaliyet içinde bulunduğu sonucuna varılmaya çalışılmıştır. Daha sonra, onunla irtibatlandırılan dinî akımlar incelenmiştir. Bu çerçevede, öncelikle onun ismiyle özdeşleştirilen Keysâniyye fırkası ve bu fırkanın barındırdığı gruplar ele alınmıştır. Bu fırkanın, çıkışından başlamak üzere İbnü'l-Hanefiyye ve nesli hakkında ileri sürdükleri görüş ve iddialar incelenmiş ve aralarında nasıl bir bağlantı olabileceği tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından İbnü'l-Hanefiyye ile ilişkilendirildikleri tespit edilen Mürcie ve Mu'tezile fırkaları incelenmiştir. Burada da söz konusu fırkaların oluşumunda İbnü'l-Hanefiyye'nin ne derece etkili olduğu ve aralarında nasıl bir bağın olduğu ortaya konulmuştur. En sonunda yaşadığı dinî ve siyasî atmosferden hareketle İbnü'l-Hanefiyye'nin nasıl bir sosyal yapıyla karşı karşıya olduğu ortaya konulmuş, ardından gelişen olaylar karşısında onun toplumu nasıl yönlendirdiği ve toplum üzerinde ne derece etkili olabildiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

“Dinî, Siyasî ve Sosyal Etkisi Açısından Muhammed b. Hanefiyye ve Hayatı” başlığıyla doktora tezi olarak hazırlanan (Konya-2009) bu çalışmamızın her aşamasında bize rehberlik eden kıymetli hocam Prof. Dr. Mehmet Bahaüddin VAROL'a, aynı şekilde çalışmamızı özveriyle takip ederek görüş ve önerilerini bizimle paylaşan değerli hocalarım Prof. Dr. M. Ali KAPAR ve Prof. Dr. Mustafa TAVUKÇUOĞLU'na teşekkür ediyorum. Ayrıca tezin yayımlanmasını sağlayan Şırnak Üniversitemizin değerli idarecilerine minnettar olduğumu ifade etmeliyim.

Hüseyin Güneş

Şırnak 2018

GİRİŞ

I. Araştırmanın Kapsamı ve Önemi

Hız. Peygamber'den sonraki Râşid Halifeler dönemi, ortaya çıkardığı görüntü açısından İslâm Tarihinde büyük bir önemi haizdir. Hilâfet problemi çerçevesinde şekillenen mücadele ve tefrikalar bu döneme olduğu gibi bundan sonraki sürece de damgasını vurmuştur.

Bilindiği gibi Rasulullah'ın vefatının akabinde daha cenazesi kaldırılmadan Ensâr, Benî Sâide gölgeliğinde aralarından birini devlet başkanı olarak seçmek üzere toplanmışlardı. Bu durumu haber alan Hız. Ebû Bekir, Hız. Ömer ve Ebû Ubeyde hemen duruma müdahil olmuşlar ve neticede bu toplantıda birçok özelliğiyle ön planda olan Hız. Ebû Bekir'in halife seçilmesi kararına varılmıştı. Bu kararın ardından hemen ertesi gün camide toplanan halkın genelinden biat alınarak Hız. Ebû Bekir'in hilâfetine resmîyet kazandırılmıştı. Ancak bu gelişmeler sırasında Rasulullah'ın teçhiz ve tekfiniyle meşgul olan başta Hız. Ali olmak üzere Rasulullah'ın mensubu olduğu Benî Hâşim, bu derece önemli bir işin kendilerine haber verilmeksizin bir oldubittiye getirilerek sonuçlandırılmasına kırılmışlardır. Hatta Rasulullah'ın kızı Hız. Fatıma, bu hadiseden altı ay sonra dargın bir şekilde hayata gözlerini yummuştu. Hız. Ali de ancak onun ölümünden sonra gidip Hız. Ebû Bekir'e biat etmiş ve ortadaki bu problemi kapatmıştır.

Hız. Ebû Bekir'in iki yıllık hilâfet dönemi daha çok Rasulullah'ın vefatından sonra irtidat ederek Medine yönetimine karşı ayaklanan kabilelerin isyanlarının bastırılması ve bozulan istikrarın yeniden sağlanmasıyla geçmiştir. Hız. Ebû Bekir'in vefat etme-

den önce yeni halifeyi belirlemiş olması, Hz. Ömer'in herhangi bir gerginliğe meydan verilmeden hilâfeti devralmasını sağladı. Bu nedenle onun döneminde bu çerçevede herhangi bir tartışma vuku bulmamıştır.

Hz. Ömer'in ise on yıllık bir hilâfetten sonra bir gayrimüslim tarafından suikasta uğrayarak hayatını kaybetmeden önce, hasta yatağında kendisinden sonra başa geçebilecek altı kişilik bir isim listesi hazırlayarak işi Şûrâ'ya havale etmesi, konunun tartışma zeminine çekilmesine neden olmuştur. Hz. Ali, Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah'dan müteşekkil Şûrâ üyeleri, aralarından birini halife olarak seçeceklerdi. Yapılan görüşmeler neticesinde bu adayların bir kısmı haklarından feragat etmiş ve geride rakip olarak Hz. Ali ile Hz. Osman kalmıştır. Bu ikisinden hangisinin seçileceği konusu da Abdurrahman b. Avf'ın yapacağı araştırma neticesinde vereceği karar ile belirlenecekti. Neticede Abdurrahman b. Avf, Medine'de yaptığı geniş bir nabız yoklamasından sonra Hz. Osman'ı yeni halife olarak seçmiştir. Her ne kadar Hz. Ali bu kararı kabullenerek Hz. Osman'a biat etmişse de Hz. Osman'ın Benî Ümeyye'ye mensup olması, kadîm Emevî-Hâşimî çekişmesini canlandırarak ve Hz. Osman'ın katlinden sonra Hz. Ali'nin hilâfete geçişi de bu mücadeleyi tamamen su yüzüne çıkaracaktır.¹

Hz. Ali'nin hilâfete geçişinden hemen sonra önceki halifenin katillerinin tespiti veya intikamının alınması, başka bir ifade ile kan davasının güdülmesi etrafında büyüyen muhalefet, beraberinde Cemal ve Siffin savaşlarını getirdi. Bunları Nehrevân Savaşı ve Hz. Ali'nin bir suikasta uğrayarak yaşamını yitirmesi takip

¹ Geniş bilgi için bk. Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyân*, Ankara 2001; Demircan, Adnan, *İslâm Tarihi Râşid Halifeler Dönemi*, Şanlı Urfa 2001; Sarıçam, İbrahim, *Emevî-Hâşimî İlişkileri*, Ankara 1997; Zorlu, Cem, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*, Konya 2002.

etti. Babasının yerine geçen Hz. Hasan ise yeni bir çatışmaya meydan vermemek için hakkından feragat etti ve hilâfeti Hz. Osman'ın kan davasını güden Muâviye b. Ebî Süfyân'a devretti.

Muâviye'nin ise yaklaşık yirmi yıl süren ve daha sonraki Emevî halifeleri ile kıyaslandığında başarılı sayılabilecek bir iktidar döneminden sonra oğlu Yezîd'i veliahd tayin ederek ölmesi, hilâfet konusu etrafındaki tartışmaları yeniden alevlendirmiş ve İslâm dünyasını sonu gelmez maceralara sürüklemiştir. Yezîd b. Muâviye'nin hilâfetini kabul etmeyen Hz. Hüseyin, Kerbela'da katledilmiş; ardından Abdullah b. Zübeyr hareketi, Harre vakasıyla sonuçlanan Medinelilerin isyanı, Tevvâbûn ve Muhtâr es-Sekafî hareketleri gün yüzüne çıkmıştır. Rakipler arasında kanlı savaşlar yaşanmış ve neticede Abdülmelik b. Mervân'ın uzun uğraşlardan sonra muhaliflerini alt etmesiyle İslâm dünyasında birlik ve düzen kısmen de olsa sağlanmıştır.

Bu siyasî parçalanmışlık ve farklılaşmanın paralelinde toplumda yavaş yavaş dinî farklılaşmalar da zuhur etmeye başlamıştır. Özellikle Hariciliğin, siyasî bir hareket olarak zuhur etmiş olmakla birlikte giderek dinî bir kisveye bürünmesi, rakiplerini tekfir etmesi ve onlarla ilgili bir dizi yeni meseleleri ihdâs ederek gündeme taşınması bu süreci hızlandırmıştır. Diğer yandan Hz. Hüseyin'in katledilmesi, başka bir zeminde, daha sonraları Şîa adıyla şekillenecek olan farklı bir oluşumu tetiklemiştir. Hz. Hüseyin'in intikamı sloganıyla yola çıkan Tevvâbûn ve Muhtâr es-Sekafî hareketleri de bu süreci hızlandırmıştır. Siyasî alanda başlayan bu oluşum, zamanla yerini dinî farklılaşmaya doğru bırakacaktır. Özellikle Muhtâr es-Sekafî hareketinin oluşturduğu ortam birtakım gâlî unsurlara zemin hazırlayacaktır. Bu çerçevede Ehl-i Beyt ve özellikle İbnü'l-Hanefiyye etrafında şekillenen vasilik,

mehdilik, ricat, bedâ, gizli ilim gibi düşünceler gün yüzüne çıkacaktır.

Bütün bu gelişme ve mücadelelerin bir tarafında hep Ehl-i Beyt olmuştur. Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin gibi Ehl-i Beyt'in önemli şahsiyetlerinin uzun yıllar verdikleri mücadeleler, etraflarında büyük bir taraftar kitlesinin oluşmasına yol açmıştır. Hz. Hüseyin'in katledilmesinden sonra Hz. Ali'nin Hz. Fatıma dışındaki bir hanımından, Havle bnt. Cafer el-Hanefiyye'den dünyaya gelen Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib kendini, ortaya çıkan bu taraftar kitlesinin lideri konumunda bulmuş ve özellikle Emevî idaresi ile ilişkilerde belirleyici rol üstlenmiştir. İslâm literatüründe "Muhammed b. el-Hanefiyye" ismi ya da "İbnü'l-Hanefiyye" lakabıyla meşhur olan Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib'in bu süreçteki dinî, siyasî ve sosyal açıdan çok önemli fonksiyonu bizim bu araştırmamızda konumuz olacaktır.

Muhammed b. Hanefiyye'nin, Ehl-i Beyt'e mensup olması, daha doğrusu Ali b. Ebî Tâlib'in oğlu olması, onun halk kitleleri üzerinde büyük bir etkiye sahip olmasını sağlamıştır. Bu nedenle siyasî ilişkileri bu noktadaki düşüncelere yön vermiş, bazı isyan girişimlerinin onunla ilişkilendirilmesi ise bu noktada farklı bir görüntü ortaya çıkarmıştır. Çevresindeki halk kitlesinin bir kısmı da onun ölümünden sonra "Keysâniyye" adı altında etkili bir fırka olarak karşımıza çıkmıştır. Diğer yandan ondan çok sonraları şekillenen bazı oluşumlar bile görüşlerinin temellerini ona dayandırma gayretine girmişlerdir. Dolayısıyla yaşadığı süreçteki dinî, siyasî ve sosyal olaylar, Muhammed b. Hanefiyye merkezli olarak incelendiği takdirde, hem etki ve fonksiyon olarak onun gelişmelerdeki rolü belirgin bir şekilde ortaya çıkacak hem de bu olay ve gelişmelerin daha sağlıklı bir şekilde anlaşılmasının yolu açılmış olacaktır.

Aslında Muhammed b. Hanefiyye ile ilgili olarak yapılmış olan birtakım çalışmalar mevcuttur. Ancak ileride de değineceğimiz gibi bu çalışmalar, genel itibarıyla muhtasar ve meselenin belirli bazı yönlerine tahsis edilmişlerdir. Bu nedenle konunun, bütün detaylarıyla incelenmesi ve özellikle temel kaynaklara inilmek suretiyle konuyla ilgili farklı rivayetlerin de tahlil edilerek ele alınması kaçınılmazdır. Biz de Muhammed b. Hanefiyye'nin, öncelikle kaynaklarda dağınık bir şekilde yer alan hayatıyla ilgi kısıtlı bilgileri toparlamak suretiyle kapsamlı bir veri oluşturmak, İslâm tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan fırka, mezhep, siyasî ve fikrî yapılanmalar ile sosyal hareketler üzerindeki etkisini araştırmak, tartışmak ve bunun daha sonraki dönemlere etkisini ortaya koymak düşüncesiyle bu çalışmayı hazırladık.

II. Yöntem ve Kaynaklar

Bu çalışma, Muhammed b. Hanefiyye merkezli olarak, “din, siyaset ve sosyal hayat” kavramları esas alınarak hazırlanmıştır. Bilindiği gibi bu üç kavram, neredeyse hayatın bütün alanlarını kapsayan bir sürece tekabül ediyor. Dolayısıyla bu çalışma, Muhammed b. Hanefiyye şahsında yaklaşık seksen yıllık bir süreçte meydana gelen hadiseleri kapsadığı gibi, hayatın birçok alanını ilgilendiren konuları da içine almaktadır. Bu nedenle biz, bu çalışmada kullanılacak kaynaklar konusunda herhangi bir sınırlamaya gitmedik. Diğer yandan İbnü'l-Hanefiyye hakkındaki bilgilerin, kaynaklarda çok kısa ve dağınık bir şekilde yer alması da bizi böyle bir uygulamaya itmiştir.

Öncelikle, müstakil olarak İbnü'l-Hanefiyye hakkında yapılmış olan çalışmalara baktığımızda daha ilk dönemlerde konuyla ilgili kaynakların olduğunu görüyoruz. Eserinde kendi dönemine kadar gelmiş geçmiş müellif ve teliflerine yer veren en-Necâşî

(450/1058), Ebû Mihnef Lut b. Yahya el-Ezdî (157/773),² Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed el-Kelbî (206/821)³ ve Ebû Ahmed Abdülaziz b. Yahya el-Celûdî (332/943)'nin⁴ “*Kitâbu Ahbâri Muhammed b. el-Hanefiyye*” adıyla birer eser yazmış olduklarına işaret etmektedir.⁵ Günümüze kadar ulaşmayan bu kaynakların ne zamana kadar varlıklarını sürdürdükleri de bilinmemektedir. Ayrıca bu ilk eserlerin dışında daha sonraları, son dönemlere kadar konuyla ilgili müstakil bir çalışmanın yapıldığına dair bir veriye rastlamadık. Muhtemelen İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetine inanan Keysâniyye'nin tarihî süreç içinde giderek yok olması ve unutulmaya yüz tutması, öbür taraftan ise özellikle imâmeti Hz. Hüseyin nesline inhisar eden hareketlerin güçlenmesiyle birlikte Hz. Hüseyin ve kısmen de olsa Hz. Hasan'ın gündemdeki yerleri giderek artmış; bunun neticesinde de İbnü'l-Hanefiyye'ye olan ilgi azalmış ve artık onun araştırma konusu yapılması gereği duyulmamıştır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla son dönemlerde konuyla ilgili yapılmış olan ilk çalışma, Alman araştırmacı Hubert Banning tarafından hazırlanmış olan bir Doktora tezidir. “*Muhammad İbn al-Hanafija*” adlı bu çalışma, “*Birinci Asır İslâm Tarihine Dair Bir Makale*” şeklinde tercüme edebileceğimiz bir alt başlıkla 1909 yılında (Erlangen) yayınlanmıştır. Çalışmamızla karşılaştırma fırsatını bulduğumuz bu eser, ilk dönem kaynaklardan yararlanmış olmakla birlikte oldukça muhtasardır. Genel olarak İbn Sa'd ve Taberî'den istifade edilmiş, farklı rivayetler verilmekten kaçınılmış

² Necâşî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali (450/1058), *Fihristu Esmâi Musannefi'ş-Şîa: Ricâlü'n-Necâşî*, thk. Musa ez-Zencânî, Kum 1407, s. 320.

³ Necâşî, s. 435.

⁴ Necâşî, s. 242.

⁵ Krş. Tahranî, Şeyh Âğâ Büzürg (1390/1970), *e-Zeria ilâ Tasâni'fi'ş-Şîa*, 1, 21. (http://www.alse-raj.net/maktaba/kotob/mtanwe/zariatasanefi/html/ara/books/al_zaria/1/zar1_021.htm, Erişim tarihi: 29/04/2009); Atiyye, Mâcid b. Ahmed, “Muhammed İbnü'l-Hanefiyye 16-81 h. Hayâtuhu ve Cihâduhu”, *Mecelletu Ulûmi'l-Hadis*, sy. 15, sn. 1382/1962, s. 109.

ve ayrıntılara girilmemiştir. Altı başlık halinde, İbnü'l-Hanefiyye'nin doğumundan ölümüne kadar tarihî süreç içerisinde yaşadıkları dönemlere atıfta bulunulmuş; özellikle Muhtâr es-Sekafi, Abdullah b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervân'la yaşadıkları üzerinde durulmuştur.

Konuyla ilgili ikinci çalışma, Şîî müellif Ali b. Hüseyin el-Hâşimî en-Necefî tarafından yapılmıştır. İlk baskısı 1949'da yapılmış olan bu çalışma, el-Müessesetü'l-İslâmiyye li'l-Buhûs ve'l-Ma'lûmat tarafından tahkik edilerek 2004 yılında yeniden neşredilmiştir. Bu eser, konu itibarıyla birinci çalışmaya nazaran daha kapsamlı görünmektedir. Kullanılan kaynak sayısı da daha fazladır. İbnü'l-Hanefiyye'nin, doğumundan ölümüne kadar hayatının ele alındığı bu çalışma, özellikle "Ehl-i Beyt" fertlerinden Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Ali b. Hüseyin ile olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Daha çok Şîî kaynaklardan istifade edilmiş ve konulara tarafgirlik sâiki ve Şîî bakış açısıyla yaklaşmıştır. Bununla birlikte çalışmamızda gözden kaçırmış olduğumuz bazı Şîî kaynaklara ulaşmakta bu eserden yararlandığımız gibi, ulaşamadığımız bazı Şîî kaynaklara atıfta bulunarak aktarılan ve konumuz açısından önemli gördüğümüz bazı rivayetleri de buradan aldık.

İbnü'l-Hanefiyye ile ilgili üçüncü bir çalışma, Şeyh Mâcid b. Ahmed el-Atiyye tarafından yapılmıştır. Yazarın "*Muhammed İbnü'l-Hanefiyye 16-81 h. Hayâtuhu ve Cihâduhu*" başlıklı oldukça uzun ve kapsamlı makalesi, *Ulûmu'l-Hadîs* dergisinde yayınlanmıştır (sn. 1382/1962, sy. 15, s. 108-150.) Çalışmanın muhtevası ve konunun işlenişi yukarıda sözünü ettiğimiz Hâşimî'nin çalışmasıyla paralellik arz etmektedir. www.noormags.com adresinden (Erişim Tarihi: 30/04/2008) PDF formatıyla indirdiğimiz makalenin başında bu çalışmanın, yazarın yayınlamaya hazırlandığı "*Muhammed b. el-Hanefiyye*" adlı eserinden iktibas edildiği not edilmiştir. Ancak

yaptığımız araştırmalarda böyle bir eserin varlığına ulaşamadık. Bu makalenin akabinde yer alan aynı müellife ait “*Müşnedu Muhammed İbni'l-Hanefiyye*” adlı makalede de İbnü'l-Hanefiyye'nin ilmî kişiliğı üzerinde durulmakta ve onun naklettiğı bazı rivayetlerle ona ait bazı veciz sözlere yer verilmektedir (*Ulûmu'l-Hadîs*, sn. 1382/1962, sy. 15, s. 151-186).

Dördüncü çalışma, Seyyid Hasan Kurûn'un *Mecelletü'l-Ezher*'de yayınlanmış olan “*İbnü'l-Hanefiyye ve'l-Ahzâbü'l-Mutasâria*” adlı makalesidir (sn. 1978, c. 50, sy. 7, s. 1472-1481). Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinden sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin üstlendiğı sorumluluk ve onun Abdullah b. Zübeyr, Muhtâr es-Sekafi ve Abdümelik b. Mervân üçgeninde yaşadıkları, kaynak gösterilmeksizin anlatılmıştır.

Beşinci çalışma, Ali el-Akîdî tarafından yapılmış olan “*Muhammed b. el-Hanefiyye Siretuhu ve Devruhu fi'l-Hayati'l-Fikriyye ve's-Siyasiyye*” adlı Yüksek Lisans tezidir (Ma'hedü't-Târihi'l-Arabî li'd-Dirâsâti'l-Ulyâ, Bağdat 2000). Yazarın, bu çalışmasına atıfta bulunduğı, www.taakhinews.org sitesinde yayınlanmış olan “*Uzamâu fi Mesîreti'l-İnsâniyye Muhammed b. el-Hanefiyye Râidu'd-Dîmukrâtiyye ve Hurriyetü'r-Ra'y*” adlı kısa makalesinden bu bilgileri edindik (Erişim Tarihi: 07/05/2008). Ancak bütün uğraşlarımıza rağmen tezin muhtevasına ulaşamadık. Söz konusu makalede ise İbnü'l-Hanefiyye'nin Abdullah b. Zübeyr, Muhtâr es-Sekafi ve Abdümelik b. Mervân üçgeninde yaşadığı sıkıntılar ve bu sıkıntılara rağmen kan dökülmemesi yönünde sarf ettiği çaba üzerinde durulmuştur. Burada yazarın, “*İbnü'l-Hanefiyye'nin, Ali b. Hüseyin'in imâmetini kabul ettiği ve ona tabi olduğu*” yönündeki yaklaşımından hareketle söz konusu tezin, Hâşimî'nin çalışmasıyla paralel bir yapıda olduğunu tahmin ediyoruz.

Ülkemizde konuyla ilgili yapılmış olan ilk çalışma ise, tespitlerimize göre Adem Toklu tarafından hazırlanan “*Muhammed bin el-Hanefiyye'nin İslâm Tarihindeki Yeri*” adlı Yüksek Lisans tezidir (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2002). İki bölüm halinde hazırlanmış olan tez, yüzeysel bir çalışmadır. Kullanılan kaynak sayısı da çok sınırlıdır. Bununla birlikte tez projemizin hazırlanması aşamasında bu çalışmadan yararlandığımızı belirtmek istiyoruz.

İbnü'l-Hanefiyye'yi konu alan diğer bir çalışma, Sayın Dalçıran'ın *Dinî Araştırmalar* dergisinde yayınlanmış olan “*Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar*” adlı makalesidir (sn. 2004, c. 7, sy. 19, s. 139-158). Makalede öncelikle İbnü'l-Hanefiyye'nin hayatı genel hatlarıyla ortaya konulmuş, ardından onun Muhtâr es-Sekâfî hareketi ve Keysâniyye fırkasıyla olan ilişkisi ve bu paralelde ortaya çıkan mehdilik, ricat ve bedâ kavramları incelenmiştir.

Konuyla ilgili son çalışma, Mehmet Atalan'ın “*Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri*” adlı eseridir (Ankara 2007). “*Muhammed Hanefî Cenknâmeleri*” alt başlığıyla hazırlanan bu çalışma, İbnü'l-Hanefiyye'nin menkıbevî hayatı ve onun etrafındaki efsanelerin ortaya konulması açısından önemli bir çalışmadır. Eserin başında İbnü'l-Hanefiyye'nin hayatı, onun adına nispet edilen görüşlerden mehdilik ve ricat kavramları, Muhtâr es-Sekâfî hareketi ve Keysâniyye fırkası ile olan ilişkisi üzerinde kısaca durulmuş, ardından konuyla ilgili cenknâmeler incelenmiştir.

Ayrıca burada, Hz. Ali'nin Muhammed b. Hanefiyye'ye yazdığı söylenen bir vasiyetten söz etmek istiyoruz. Mubârekşâh Kutub tarafından hicrî sekizinci asırda kayda geçirilmiş olan “*Va-*

siyyetü Ali (a.s.) li Veledihi Muhammed b. el-Hanefiyye” adlı 28 varaklık rivayet (Üçüncü Ahmet Kütüphanesi, no: 2375), Sıddık Korkmaz tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Söz konusu rivayetin sened ve metin yönünden tahlili yapılmış ve tercüme edilmiştir.⁶

Ansiklopedi maddelerinden, Fr. Buhl’un “Muhammed b. al-Hanafiya” (IA, VIII, 478-479), Mustafa Öz’ün “Muhammed b. Hanefiyye” (DİA, XXX, 537-539) ve Ahmed ez-Zebibî’nin “İbnü’l-Hanefiyye” (*el-Mevsûatu’l-Arabiyye*, VIII, 630-631) başlıklı çalışmaları da konuyla ilgili yapılmış diğer önemli araştırmalardır.

Öncelikle, konunun farklı yönleriyle ele alındığı bu çalışmalarda serdedilen görüş ve varılan sonuçları dikkate almaya çalıştığımızı ve gerekli görülen yerlerde bunlara atıfta bulunduğumuzu ifade edelim. Ancak Muhammed b. Hanefiyye ile ilgili olarak yapılmış olan bu çalışmalar, genel itibariyle muhtasar ve birçok yönüyle eksiktirler. Örneğin bu çalışmalarda genel itibariyle Muhammed b. Hanefiyye’nin Muhtâr es-Sekafî, Abdullah b. Zübeyr ve Abdümelik b. Mervân üçgeninde yaşadıkları işlenmiş, fakat onun bunlarla olan ilişkisinin mahiyeti ve onların öncülük ettikleri hareketlere onun etkisi açıklığa kavuşturulmamıştır. Bazı çalışmalarda da Şîa tarafgirliği ile hareket edilmiş ve özellikle Muhammed b. Hanefiyye’nin Ehl-i Beyt fertleriyle olan münasebeti subjektif kriterlerle ve mezhep taassubu muvacehesinde ele alınmıştır. Dinî akımlarla olan ilişki ve etkisi ise sadece Keysâniyye fırkası ekseninde incelenmiştir. Daha doğrusu, sadece Keysâniyye’nin onun hakkında ileri sürdükleri görüşler serdedilmiş, aralarındaki ilişkinin mahiyeti ve etkisi üzerinde durulmamıştır. Diğer dinî akımlarla olan münasebeti ve özellikle onun

⁶ Korkmaz, Sıddık, “Hz. Ali’nin Oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye’ye Vasiyeti”, *SÜİFD*, Güz 2007, sy. 24, s. 97-142.

nasıl bir dinî düşünceye sahip olduğu konusu ise hiç ele alınmamıştır. Diğer yandan onun yaşadığı dönem içinde Emevî iktidarına karşı takındığı tavır, gelişen siyasî ve dinî gelişmeler karşısında toplumu yönlendirmesi, başka bir ifade ile sosyal etkisi de ele alınmamış konulardır. Bu nedenle konunun, bütün detaylarıyla incelenmesi ve özellikle temel kaynaklara inilmek suretiyle konuyla ilgili farklı rivayetlerin de tahlil edilerek onun dinî, siyasî ve sosyal etkisi yönüyle ele alınması kaçınılmazdır. Biz de bu çerçevede Muhammed b. Hanefiyye'nin, öncelikle kaynaklarda dağılık bir şekilde yer alan hayatı ve kişiliği ile ilgili kısıtlı bilgileri toparlamak suretiyle kapsamlı bir veri oluşturduk. Özellikle de İslâm tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan fırka, mezhep, siyasî ve fikrî yapılanmalar ile sosyal hareketler üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalıştık.

Bu çerçevede gerek İslâm Tarihi, gerekse İslâm Mezhepleri Tarihi, Kelâm, Hadis ve Tasavvuf gibi konumuzla irtibatı olabilecek alanlardaki uzman hocalarımızın özel kütüphanelerinin yanı sıra; İstanbul'da bulunan Türkiye Diyanet Vakfı İSAM kütüphanesi başta olmak üzere Selçuk Üniversitesi, Fırat Üniversitesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi'nin İlahiyat Fakülteleri kütüphanelerinde, Biyografi, Tarih, İslâm Tarihi, Mezhepler Tarihi, Kelâm, Felsefe, Hadis ve Arap Edebiyatı bölümlerindeki eserler gözden geçirilmiştir.

Diğer yandan elektronik araçlar kullanılmıştır. İnternet arama motorlarından yararlanıldığı gibi, "el-Mevsûatü's-Şâmile" gibi CD ortamındaki kütüphanelerden istifade edilmiştir. Ayrıca, konumuzla ilgili verilerden hareketle Türkiye'nin yanı sıra Mısır, Suudi Arabistan, Ürdün ve Lübnan gibi ülkelerdeki Üniversite kütüphaneleri sanal ortamda taranmıştır.

Yararlandığımız bütün eserlere kaynakçada yer verilmiş olmakla birlikte önemine binaen burada birkaç tanesine değinmek gerekirse; araştırmamızda öncelikle İbn Sa'd (230/884)'ın *Tabakât*'ının büyük bir önem taşıdığını vurgulamak istiyoruz. Gerek İbnü'l-Hanefiyye, gerekse onunla irtibatlı şahıslar hakkında önemli bilgileri içermesi nedeniyle çalışmamızın her aşamasında başvurduğumuz bir eser olmuştur. Aynı şekilde İbn Asâkir (571/1175)'in hacimli eseri *Tarihu Medineti Dımaşk*'ı da, özellikle İbn Sa'd'ın eserinde bulunmayan konumuzla ilgili birçok rivayete yer vermiş olması işimizi kolaylaştırmıştır. Halife b. Hayyât (240/854), İbn Hallikân (681/1282) ve Zehebî (748/1374)'nin aynı minvaldeki eserlerinden de istifade ettik.

Belâzürî (279/892)'nin *Ensâbü'l-Eşrâfı*, çalışmamızda en çok istifade ettiğimiz diğer bir eserdir. İbnü'l-Hanefiyye'nin doğumundan ölümüne kadarki geçen süreçte yaşadıkları hakkında önemli bilgiler içeren bu eser, onun Ehl-i Beyt nesli ile olan ilişkilerinin yanı sıra Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra yaşanan olaylarda oynadığı röle önemli ölçüde ışık tutmaktadır. Özellikle İbnü'l-Hanefiyye'nin, Emevî halifelerinden Muâviye b. Ebî Süfyân ve Yezîd b. Muâviye ile olan ilişkileri hakkında, diğer eserlerde bulamadığımız önemli bilgilere yer vermiştir. Belâzürî'nin bu eserinden büyük ölçüde yararlandığı anlaşılan Makrîzî (845/1141)'nin *el-Mukaffâ*'sından da konuyla ilgili bilgilerin teyid edilmesi açısından yararlanılmıştır.

Taberî (310/922)'nin *Tarih*'i, tarihî süreç içerisinde yaşanan Hz. Osman'ın katli ve akabinde Hz. Ali'nin hilâfete geçişi, Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşları, Hz. Ali'nin vefatı ve ardından Hz. Hasan'ın kısa dönem halifeliği ve onun Muâviye ile anlaşması hadiselerinde İbnü'l-Hanefiyye'nin oynadığı rolün yanı sıra onun, İbn Zübeyr ve Muhtâr es-Sekafî ekseninde yaşadıkları hadiselere

ışık tutmaktadır. Hadiselerin tarihi verilere uyumunda da genel olarak Taberî'yi esas aldık. Yanı sıra Dîneverî (282/895)'nin *el-Ahbârü't-Tivâl'i*, İbn Miskeveyh (421/1030)'in *Tecâribu'l-Ümem'i*, İbnü'l-Esîr (630/1232)'in *el-Kâmil fi't-Tarih'i* ve İbn Kesîr (774/1372)'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye'*sinden yararlandık.

Şîfî temayüllü oldukları bilinen Minkarî (212/827), Ya'kûbî (284/897), İbn A'sem (314/926) ve Mes'ûdî (346/957)'nin eserlerinin yanı sıra, açık bir şekilde mezhep propagandasıyla hareket eden Şîa kaynaklarından Şeyh Sadûk (381/991), Şeyh Müfîd (413/1022), Tûsî (460/1068), Tabersî (548/1153) ve İbn Tâvus (709/1309)'un eserlerinden, özellikle İbnü'l-Hanefiyye'nin Eli Beyt nesli ile olan ilişkileri çerçevesinde gerekli görülen yerlerde çinkelerimizi belirtmek süretiyle yararlandık. Meclisî'nin (1110/1698)'nin neredeyse bütün Şîa kaynaklarındaki rivayetleri bir araya getirerek derlediği oldukça hacimli *Bihâru'l-Envâr* adlı eseri ve Muhsin el-Emîn'in (1371/1952) *A'yânu's-Şîa'*sından da istifade ettik.

Ensab kitaplarından Zübeyrî (236/850)'nin *Kitâbu Nesebi Kureys'i*, İbn Kuteybe'nin *el-Meârif'i*, İbn Hazm (456/1064)'in *Cemheretu Ensâbi'l-Arab'ı*, İbnü's-Sûfî (h. 5. asır)'nin *el-Mecdî fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn'i*, İbn Tiktakâ (709/1309)'nin *el-Asîlî fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn'i*, İbn İnebe (828/1425)'nin *Umdetu't-Tâlib'i*, İbnü'l-Hanefiyye nesli ile diğer Ehl-i Beyt neslinin tesbiti ve bunların birbirleriyle olan bağlantıları konusunda büyük ölçüde yararlandığımız eserler olmuştur.

Hadis kaynaklarından başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere, İbn Ebî Şeybe (235/849)'nin *Musannef'i*, Ahmed b. Hanbel (241/661)'in *Müsned'i* ve Hâkim en-Nîsâbü'rî (405/1014)'nin *Müstedrek'*inden; ayrıca Cerh ve Ta'dîl konularında kaleme alınmış İclî (261/875),

Nevevî (676/1277), Mizzî (742/1341) ve İbn Hacer (852/1448)'in eserlerinden yararlandık.

Mezhepler Tarihi Kaynaklarından da Nâşî el-Ekber (293/906), Nevbahtî (300/912), Kummî (301/913), Eş'ârî (324/936), Bağdadî (429/1037), İsferyînî (471/1078) ve Şehristanî (548/1153)'nin eserlerinden istifade ettik.

Netice itibariyle başta ifade ettiğimiz gibi, İbnü'l-Hanefiyye hakkındaki bilgilerin, değişik konulardaki eserlerde dağınık bir şekilde yer almış olması, belli bazı eserlerin ya da belirli bir alandaki eserlerin ön plana çıkarılmasına engel olmuştur. Bununla birlikte, İslâm Tarihi araştırma metot ve yöntemleri kullanılmak suretiyle öncelikle Temel İslâm Tarihi Kaynaklarının taranarak, doğru ve objektif bilgiye ulaşılmaya çalışıldığını; ilk dönem kaynaklarından sonra, konuya ait bilgi veren tâli kaynaklar ile başta Mezhepler Tarihi olmak üzere diğer alanlardaki kaynaklar da taranarak, söz konusu dönem ve gelişmelere ait bilgi ile konunun zenginleştirildiğini; Arapça temel eserlerin yanısıra batı dillerinde kaleme alınmış çalışmaların da gözden geçirilerek kullanıldığını ifade edebiliriz. Son olarak, günümüz araştırmacılarının o döneme ve Muhammed b. Hanefiyye'ye ait görüş ve yorumları değerlendirilerek araştırmaya dahil edildiğini belirtelim.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED B. HANEFİYYE'NİN HAYATI VE KİŞİLİĞİ

I. İsim ve Künyesi

Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib.¹ “Ebü'l-Kâsım” künyesinin yanı sıra oğlu Abdullah’a nispetle “Ebû Abdullah” künyesiyle de anılmıştır.² Fakat “Ebû Abdullah” künyesi nadiren kullanılmaktadır. Nitekim Sâlim b. Ebi'l-Ca'd'in Muhammed b. Hanefiyye'ye “*Ya Ebû Abdullah*” diye seslendiğini rivayet eden Ebû Ahmed el-Hâkim: “*O, Ebû Abdullah künyesinden ziyade, daha çok Ebü'l-Kâsım künyesi ile meşhurdur. Bu tarikten başka bir yerde Ebû Abdullah künyesini duymadım. Muhtemelen Sâlim b. Ebi'l-Ca'd, oğlu Abdullah'a nispetle bu künyeyi kullanmıştır.*” demektedir.³

Bununla birlikte Muhammed b. Hanefiyye, Benî Hanîfe kabilesine mensup olan annesi Havle bnt. Cafer el-Hanefiyye'ye atfen daha çok “İbnü'l-Hanefiyye” adıyla tanınmakta ve bu nedenle kaynaklarda “Muhammed b. Ali” isminden ziyade “Mu-

¹ Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (398/1007), *Ricâlü's-Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah el-Leysî, Beyrut 1987, II, 667; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, el-Mübârek b. Muhammed (606/1209), *el-Muhtâr min Menâkibi'l-Ahyâr*, thk. Memun es-Sâğırî vd., Arap Emirlikleri 2003, IV, 418; Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1374), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam, Beyrut 1993, 81-100 yılları, s. 181; Safedî, Selahuddin Halil b. Aybek (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Muhammed b. Ubeydillah- Muhammed b. Mahmud, Weisbaden 1974, IV, 99.

² İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân (354/965), *Kitabü's-Sikât*, thk. M. Abdülhamid Han, Haydarabad 1983, V, 347; İbn Asâkir, Ali b. Hasan (571/1175), *Târîhu Medineti Dimeşk*, thk: Ömer el-Amrâvî, Beyrut 1997, LIV, 324-325; Sibt İbni'l-Cevzî, Yusuf b. Kızıoğlu (654/1256), *Tezkiretu'l-Havâs*, Beyrut 1981, s. 263; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk: Şuayb el-Arnâvûd – Memun es-Sâğırî, Beyrut 1985, IV, 110.

³ İbn Asâkir, LIV, 325. Bk. Buhârî, İsmail b. İbrahim (256/869), *et-Târîhu'l-Kebîr*, nşr. Mehmet Özdemir, Diyarbakır ty, I, 182.

hammed b. el-Hanefiyye” olarak adından söz edilmektedir.⁴ Bununla beraber her iki isimin birlikte kullanılmasına da rastlanmakta ve hem annesine hem de babasına nispet edilerek ona “Muhammed b. Ali İbnü'l-Hanefiyye” denilmektedir.⁵

Onun ismi, Arapça kaynaklarda “Muhammed b. el-Hanefiyye” şeklinde lam-ı tarifli ya da kısaca “İbnü'l-Hanefiyye” şeklinde geçmektedir. Ülkemizde yapılmış olan bazı çalışmalarda da onun ismi, lam-ı tarifli olarak kullanılmış olmakla birlikte,⁶ yazım ve okuma kolaylığı nedeniyle çalışmamızda bu ismi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde geçtiği üzere,⁷ “Muhammed b. Hanefiyye” veya “İbnü'l-Hanefiyye” şeklinde kullanacağız.

Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in kardeşidir. Ancak onların anneleri Rasulullah'ın kızı Fatıma; onun annesi ise Havle bnt. Cafer el-Hanefiyye'dir. Bu ayrımı ortaya koymak için onun, annesine nispet edildiği söylenmektedir.⁸ Bu nispetin bir başka sebebi de Hz. Ali'nin Hz. Fatıma dışındaki çocuklarının imâmette haklarının olmadığı yönündeki Şîa düşüncesidir. Bu düşünce nedeniyle, özellikle Şîi kaynaklarda, daha çok annesine nispetle ondan “Muhammed b. el-Hanefiyye” diye söz edilmiştir.⁹

⁴ Firûzabâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub (817/1414), *Tuhfetu'l-Ebih fimen Nusibe ilâ Ğayri Ebihi*, thk. Muhammed Salih eş-Şinnâvî, Beyrut 1990, s. 77; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *Tehzîbü't-Tehzîb*, Beyrut 1991, VI, 227; Sehâvî, Şemsuddin (902/1496), *et-Tuhfetu'l-Latife fî Târîhi'l-Medîneti's-Şerife*, Beyrut 1993, II, 544; Zebîbî, Ahmed, “İbnü'l-Hanefiyye”, *el-Mevsûatu'l-Arabîyye*, Dımaşk 2003, VIII, 630.

⁵ Nevevî, Muhyiddin b. Şeref (676/1277), *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lüġât*, thk. Ali Muhammed – Adil Ahmed, Beyrut 2005, I, 159.

⁶ Bk. Buhl, Fr., “Muhammed b. al-Hanafiya”, *İA*, VIII, 478-479; Varol, M.Bahaüddin, *Hilafet Mücadelesinde Ehl-i Beyt Nesli*, Konya 2004, s. 44-46; Korkmaz, Sıddık, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Ankara 2005, s. 75-87; Atalan, Mehmet, *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri (Muhammed Hanefî Cenknâmeleri)*, Ankara 2007.

⁷ Bk. Öz, Mustafa, “Muhammed b. Hanefiyye”, *DİA*, XXX, 537-539.

⁸ Zühaylî, Muhammed, *Merciu'l-Ulumi'l-İslâmiyye*, Dımaşk ty., s. 86.

⁹ Atalan, s. 50.

Diğer yandan, Hz. Ali'nin "Muhammed" adını taşıyan diğer iki oğlundan onu ayırt etmek için de "Muhammed el-Ekber" adıyla anılmaktadır.¹⁰

İbn Hamdûn ise onun için "Ebû Hâşim" künyesini kullanmıştır.¹¹ Ancak bu, doğru bir kullanım değildir. Zira bu künye, Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Abdullah'ın künyesidir ve Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye, "Ebû Hâşim" künyesi ile bilinen bir şahsiyettir.¹²

Hz. Ali'nin, oğluna Hz. Peygamber'in isim ve künyesini vermesinin, hem kendi zamanında hem de daha sonraki dönemlerde tartışma konusu olduğu anlaşılmaktadır. Münzir es-Sevrî'nin anlattığına göre; Hz. Ali'nin, oğluna Rasulullah'ın isim ve künyesini verdiğini duyan Talha b. Ubeydullah, "*Hangi cüretle Rasulullah'ın isim ve künyesini kullanırsın!..*" diyerek, Rasulullah'ın ortaya koyduğu yasağı ihlâl ettiği gerekçesiyle Hz. Ali'ye çıkmış. Hz. Ali de kendini savunmak için şahitlerini çağırmıştır. Gelen şahitler, Rasulullah'ın Hz. Ali'ye hitaben, "*Benden sonra senin bir erkek çocuğun doğacak. Ona ismimi ve künyemi verdim. Onun ardından bu, artık ümmetinden hiç kimseye helal olmaz.*" dediğini ifade ederek Rasulullah'ın Hz. Ali'ye bu konuda ruhsat verdiğini açıkladılar.¹³ Bu rivayete eserinde yer veren Zehebî, rivayetin iki sika tarafın-

¹⁰ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (230/884), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut ty., V, 91; Taberî, Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülâk*, thk. Ebû Suhayb el-Kermî, Riyad ty., s. 898; Muhib et-Taberî, Ahmed b. Abdillâh (694/1295), *Zehâiru'l-Ukbâ fî Menâkibi Zevî'l-Kurbâ*, Beyrut 1974, s. 117.

¹¹ İbn Hamdûn, Muhammed b. Hasan (562/1168), *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, thk. İhsan Abbas-Bekir Abbas, Beyrut 1996, II, 484.

¹² İbn Sa'd, V, 327.

¹³ İbn Sa'd, V, 91-92; İbn Ebî Hayseme, Ahmed b. Züheyr (279/892), *et-Târîhu'l-Kebîr/Târîhu İbn Ebî Hayseme*, thk. Selâhuddîn b. Fethî, Kahire 2003, II, 133; İbn Asâkir, LIV, 330. Ayrıca bk. Makrîzî, Takiyuddîn Ahmed b. Ali (845/1441), *İmtâü'l-Esmâ' bimâ li'n-Nebiy mine'l-Ahvâl ve'l-Emvâl ve'l-Hafede ve'l-Metâ'*, thk. M. Abdülhamid en-Nemisî, Beyrut 1999, XIII, 187; İbn Asâkir, LIV, 327; İbnü'l-İmâd, Abdulhay el-Hanbelî (1089/1678), *Şezerâtu'z-Zehab fî Ahbâri men Zehab*, Beyrut 1979, I, 89.

dan Rabî' b. Münzir'den nakledildiğini belirterek, rivayetin mürsel olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴

İbn Hacer'in, eserinde yer verdiği bir rivayete göre Rasûlullah, Muhammed b. Hanefiyye'nin annesi Havle'yi evde görmüş; gülümseyerek Hz. Ali'ye ilerde onunla evleneceğini ve ondan bir çocuk sahibi olacağını bildirmiş ve ondan o çocuğa kendi isim ve künyesini vermesini istemiştir.¹⁵ Ancak bu rivayetin senedi hem zayıftır,¹⁶ hem de daha sonra ayrıntılı olarak üzerinde duracağımız gibi Havle, Hz. Ebû Bekir döneminde Halid b. Velid'in Ridde savaşlarında ele geçirdiği esirler arasında Medine'ye getirilmiş ve Hz. Ali'ye ganimet payı olarak verilmiştir. Dolayısıyla her ne kadar İbn Hacer, söz konusu rivayetten hareketle Rasulullah'ı gördüğü varsayımıyla Havle'yi kadın sahabeden saymışsa da bu haber tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

Golzihir de bu rivayetlerden hareketle, "Hz. Ali'nin daha doğmadan oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye Rasulullah'ın ismini verme şerefine nail olması, başka bir ifadeyle ona "Ebû'l-Kâsım Muhammed" adını vererek onu Peygamber gibi isimlendirmesi, daha sonraları onun, cismen hayatta olduğu ve ricat edeceği yönündeki inançların konusu olmasına sebep olmuştur."¹⁷ demektedir. Ancak söz konusu inançların mı bu rivayetlerden kaynaklandığı, yoksa bu rivayetlerin mi söz konusu inançlardan kaynaklandığı konusu müphemdir. Öyle görünüyor ki gerek Rasulullah'ın ileriye dönük mucizelerini artırma, gerekse İbnü'l-Hanefiyye'ye intisab etmiş olan fırkaların onu yüceltme sadedinde bu tür rivayetler uydurulmuştur. Zira bu

¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 115.

¹⁵ İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalâni (852/1448), *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk. A. M. el-Bicâvî, Beyrut 1992, VII, 617.

¹⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 617. Ayrıca bk. Emîn, Seyyid Muhsin (1371/1952), *A'yânu's-Şîa*, thk. Hasan el-Emin, Beyrut 1983, VI, 360.

¹⁷ Goldzihir, Ignaz, *el-Akîdetü ve's-Serîatü fi'l-İslâm*, Arapçaya çev. Muhammed Yusuf - Abdülaziz Abdülhak - Ali Hasan Abdülkadir, Beyrut 1946, s. 129.

rivayetlerin senedlerinde problem olduğu gibi, bunları nakzeden ve sened bakımından sağlam olan rivayetler mevcuttur.

Nitekim, isminin bu şekilde verilmesinin Rasulullah'ın Hz. Ali'ye verdiği ruhsata dayandığını ifade eden Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Ali'nin: “*Yâ Resulallah! Sizden sonra bir çocuğum doğarsa, isim ve künyenizi ona verebilir miyim?*” şeklindeki ricasına olumlu karşılık verdiğini belirtmiştir.¹⁸ Münzir es-Sevrî'den aktarılan bu rivayet, Şeyhayn'in şartlarına uygun olmakla birlikte Sahihayn'de yer bulmamıştır.¹⁹ Fakat rivayet, sahih olup Tirmizî, Ebû Dâvud ve Ahmed b. Hanbel tarafından tahrir edilmiştir.²⁰ Buna göre Hz. Ali, Rasulullah'a olan sevgisinden dolayı şayet ileride bir çocuğu doğacak olursa onun ismini ona vermek istediğini ifade etmiş, Rasulullah da ona izin vermiştir. Başka bir ifade ile teklif Rasulullah'tan değil, Hz. Ali'den gelmiştir.

Sahihi bir rivayete göre Hz. Peygamber, “*İsmimi alın, künyemi almayın*” buyurmuştur.²¹ Ancak âlimler, bu rivayetin hükmü konusunda ihtilafa düşmüş ve konuyla ilgili dört farklı görüş ileri sürmüşlerdir.²² Birinci görüşe göre; ister isminden ayrı olarak, ister ismiyle birlikte olsun ya da ister sağlığında ister vefatından sonra olsun her hâlükârda Hz. Peygamber'in künyesini almak caiz değildir. Bunların dayanağı bu sahih hadisin umumî ve mutlak ifadesidir. İkinci görüşe göre; söz konusu yasak sadece isim ve

¹⁸ İbn Sa'd, V, 91; Buharî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 182; İbn Ebî Hayseme, II, 133; Belâzürî, Ahmed, b. Yahya (279/892), *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Esrâf*, thk. Suheyl Zekkâr - Riyâz Ziriklî, Beyrut 1996, II, 422; İbn Asâkir, LIV, 328; Bürri, Muhammed b. Ebî Bekir (680/1281), thk. M. Altuncî, *el-Cevhere fî Nesebi'n-Nebi ve Ashâbihi'l-Aşere*, Riyad 1983, II, 230.

¹⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, Muhammed b. Abdillâh (405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn fi'l-Hadis*, Haydarabad 1915, IV, 278.

²⁰ Bk. Tirmizî, Edeb, 68; Ebû Dâvud, Edeb, 76; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 95.

²¹ Muhammed Fuad Abdülbaki, *Mutefekun Aleyh Hadisler (Buhari-Müslim)*, çev. Abdullah Feyzi Kocaer, Konya 2004, s. 570, 572, h.no: 1435, 1438.

²² İbnü'l-Kayym, Muhammed b. Ebî Bekir el-Cevziyye (751/1350), *Zâdu'l-Meâd*, çev. Şükrü Özen - H. Ahmet Özdemir - Ali Vasfi Kurt, İstanbul 1988, II, 531.

künye birlikte kullanıldığı zaman söz konusu olup, birini diğerinden ayrı olarak almada bir sakınca yoktur.²³ Üçüncü görüşe göre; Rasulullah'ın isim ve künyesini birlikte almak caizdir. Bunların gerekçesi, yukarda zikrettiğimiz, Muhammed b. Hanefiyye'nin ifade ettiği Rasulullah'ın Hz. Ali'ye verdiği ruhsattır. Dördüncü görüşe göre ise "Ebü'l-Kâsım" künyesini almak, sadece Hz. Peygamber'in sağlığında yasak idi. O'nun vefatından sonra bu yasak kalkmıştır.²⁴ Yasağın gerekçesi ise Yahudilerin Rasulullah'a karşı yaptığı saygısızlıktır. Yahudiler, "Yâ Eba'l-Kâsım!" diye seslenirler. Rasulullah, onlara doğru dönünce de "Seni kastetmedik" derlerdi. Bu suistimal, Rasulullah'a sıkıntı verecek bir hal alınca "Ebü'l-Kâsım" künyesinin kullanılması yasaklandı. Ancak bu illet, O'nun vefatından sonra ortadan kalktığı için yasak da izale olmuştur.²⁵

Rasulullah dönemindeki söz konusu yasakla birlikte, Muhammed b. Hanefiyye'nin "Ebü'l-Kâsım" künyesini kullanma ruhsatı alan üç kişiden biri olduğu vurgulanmıştır. Aynı ruhsatı alan diğer iki kişi de Muhammed b. Ebî Bekir ile Muhammed b. Talha b. Ubeydullah'tır.²⁶ Fakat, İbn Asâkir ile İmam Nevevî'nin verdiği bu malumatın yanı sıra başka kaynaklardan söz konusu dönemde aynı isim ve künyeyi taşıyan başka kişilerin de olduğunu öğreniyoruz. Bu kişileri, şöyle sayabiliriz: Muhammed b. Cafer b. Ebî Tâlib, Muhammed b. Eş'as b. Kays, Muhammed b. Hâtıb b. Ebî Belte'a;²⁷ Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs, Muhammed b. Abdurrahman b. Avf,²⁸ Muhammed b. Ebî Huzeyfe.²⁹

²³ İbnü'l-Kayym, II, 532.

²⁴ İbnü'l-Kayym, II, 533.

²⁵ Yâfiû, Afifuddin Abdullah b. Esad (768/1367), *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yekzân fî Marifeti Havâdisi'z-Zemân*, thk. Abdullah el-Cüburî, Beyrut 1984, I, 193.

²⁶ İbn Asâkir, LIV, 333; Nevevî, I, 159. Ayrıca bk. Mizzî, Cemâluddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf (742/1341), *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut 1992, XXVI, 149.

²⁷ Dûlâbî, Muhammed b. Ahmed (310/922) *el-Künâ ve'l-Esmâ*, Beyrut 1999, I, 13; İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Mülâk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkadir - Mustafa Abdulkadir, Beyrut ty., VI, 229; Sibt İbni'l-Cevzî, s. 263; İbn Hal-

Son olarak İbnü'l-Hanefiyye'ye "Mehdî" lakabının da verildiğini³⁰ ve konuyla ilgili tartışmaları ilgili bölüme bırakarak onun İslâm Tarihinde "Mehdî-i Muntazar" anlamındaki böyle bir isme konu olan ilk kişi olduğunu belirtelim.

II. Nesebi

Muhammed b. Hanefiyye'nin babası, bilindiği gibi İslâm Tarihinin önde gelen şahsiyetlerinden Ali b. Ebî Tâlib b. Abdülmutilib b. Hâşim b. Abdimenaf b. Kays b. Kilab el-Kureşî el-Hâşimî'dir.³¹

Baba tarafından nesebi konusunda bir ihtilaf olmamakla birlikte, anne tarafından nesebiyle ilgili kaynaklarda muhtelif bilgiler mevcuttur. Bu başlık altında biz, onun daha çok annesine nispetle anılmasından dolayı anne tarafından nesebinin tespiti ve konuyla ilgili bazı tartışmaları açıklığa kavuşturmaya çalışacağız.

Genel olarak annesinin ismi, kaynaklarda "Havle bnt. Cafer b. Kays b. Mesleme b. Sa'lebe b. Yerbû' b. Sa'lebe b. ed-Du'el b. Hanîfe b. Lüceym b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vâil"³² şeklinde geçmektedir. Nadir bir kullanım olmakla birlikte, bazı kaynaklarda bu isim, "Havle bnt. İyâs b. Cafer el-Hanefiyye" şeklinde geçer.³³

likân, Şemsuddîn b. Ahmed (608/681), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut 1968, IV, 170; Safedî, IV, 100-101.

²⁸ İbnü'l-Cevzî, VI, 229; İbn Hallikân, IV, 170; Safedî, IV, 100-101.

²⁹ Dûlâbî, I, 13.

³⁰ İbn Ebî Hasyeme, II, 132; Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali (845/1441), *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, thk. Muhammed el-Alâvî, Beyrut 1991, V, 279.

³¹ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 111.

³² İbn Sa'd, V, 91. Bk. Zübeyrî, Mus'ab b. Abdillâh (236/850), *Kitabu Nesebi Kureys*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1982, s. 41; Halife b. Hayyât (240/854), *Kitabu't-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr, Dimaşk 1966; II, 580; Belâzürî, II, 279; İbn Mencûveyh, Ahmed b. Ali el-İsbahânî (428/1037), *Ricâlu Sahîhi Müslim*, thk. Abdullâh el-Leysî, Beyrut 1987, II, 174; Nevevî, I, 158; Mizzî, XXVI, 148.

³³ Muhib et-Taberî, *Zehâiru'l-Ukbâ*, s. 117; Diyarbekirî, Hüseyin b. Hasan (990/1582), *Tarihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefts*, Beyrut, ty., II, 990; Hassûn, Muhammed- Meşkûr, Ummu Ali, *A'lâmu'n-Nisâi'l-Mü'minât*, İntişâratu Usve, y.y., 1411, s. 328. Bk. Bürrî, II, 229.

Muhammed b. Hanefiyye'nin annesi Havle bnt. Cafer'in ne-sebi hakkında kaynaklarda temel olarak üç rivayete yer verilmiştir.

(a) Birinci rivayet; Belâzürî'nin, Abbâs b. Hişam el-Kelbî ve Ali b. el-Muğîre el-Esrem'den aldığı rivayettir. Bu rivayete göre Havle, Benî Hanîfe orijinlidir. Benî Esed kabilesi, Benî Hanîfe kabilesine saldırmış ve ele geçirdikleri esirler arasında Havle'yi de alıp yanlarında götürmüşler. Daha sonra onu, Hz. Ebû Bekir dönemi-nin başlarında Medine'ye getirmiş ve Hz. Ali'ye onu satmışlar. Bu haber, Havle'nin yakınları tarafından duyulunca, Medine'ye Hz. Ali'nin yanına gelip, Havle'nin yanlarındaki konumunu bildirerek durumunu ona izah etmişler. Bunun üzerine Hz. Ali, onu azat etmiş ve mihrini vererek onunla evlenmiştir.³⁴

İbnü'l-Kelbî'nin bu rivayetine yer veren İbn İnebe, farklı olarak, söz konusu kabileden Havle'yi Usame b. Zeyd'in satın aldığı ve onu Hz. Ali'ye sattığı bilgisine yer vermektedir.³⁵

Bu rivayet, daha çok ideolojik kaygılarla Şîî eğilimli müellifler tarafından kabul görmüş bir rivayettir.³⁶ Bu konudaki tartışmayı üçüncü rivayeti değerlendirirken ele alacağımız için burada sözü fazla uzatmadan ikinci rivayete geçeceğiz.

(b) İkinci rivayet; el-Medâinî'nin rivayetidir. Bu rivayete göre Rasulullah, Hz. Ali'yi Amr b. Ma'dikerib ile birlikte hareket

³⁴ Belâzürî, II, 422. Ayrıca bk. İbn Ebi'l-Hadîd, Abdülhamid b. Hibetullah (656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk. Hüseyin el-A'lemî, Beyrut 1995, I, 184.

³⁵ İbn İnebe, Cemâluddin Ahmed b. Ali (828/1425), *Umdetu'l-Tâlib fi Ensâbi âli Ebî Tâlib*, thk. Mehdî er-Recâî, Kum 2004, s. 432. Ayrıca bk. Hâirî, Muhammed Hüseyin el-A'lemî, *Terâcimu A'lâmi'n-Nisâ*, Beyrut 1987, II, 64.

³⁶ Bk. Belâzürî, II, 422; İbn Ebi'l-Hadîd, I, 184; Meclisî, Muhammed Bakır (1110/1698), *Bihârü'l-Envâr el-Câmiatu li Düreri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athar*, Beyrut 1983, XLII, 98-99; Huî, Mirza Habibullah (1324/1906), *Minhâcü'l-Berâa fi Şerhi Nehci'l-Belâğa*, thk. Ali Aşur, Beyrut 2003, XV, 205; Emîn, I, 433; Hâirî, II, 64.

ederek irtidat eden Benî Zübeyd'in üzerine göndermişti. Havle de bu saldırıda Hz. Ali'nin ele geçirdiği esirler arasındaydı ve onun payına düşmüştü.³⁷ Bu rivayete göre de Havle, Benî Hanîfe kabilesine mensuptur. Zira Benî Zübeyd kabilesi, daha önceki bir tarihte, Benî Hanîfe'ye karşı düzenledikleri bir saldırıda onu esir almıştı.³⁸ Bu rivayete göre söz konusu olay, Rasulullah zamanında meydana gelmiştir. Rasulullah da Hz. Ali'ye, ele geçirilen esirler arasından payına düşen Havle'den şayet bir çocuğu doğacak olursa ona kendi isim ve künyesini vermesini rica etmişti. O da bu ricayı yerine getirerek, oğlunun ismini "Muhammed", künyesini de "Ebü'l-Kâsım" koymuştu.³⁹

Ancak bu rivayet, tarihî gerçeklerle uyuşmamaktadır. Zira Benî Zübeyd kabilesi, Rasulullah'ın zamanında değil, O'nun vefatından sonra, Hz. Ebû Bekir döneminde irtidat etmiştir.⁴⁰ Nitekim Belâzürî de bu iki rivayetten birincisinin gerçeğe daha yakın olduğunu ifade etmektedir.⁴¹

(c) Üçüncü rivayet; genel olarak kabul gören bu rivayete göre Havle, Ridde savaşlarında ele geçirilen Yemâme esirlerinden olup Hz. Ebû Bekir tarafından Hz. Ali'ye ganimet payı olarak verilmiştir.⁴²

Ancak burada mesele, Müseylime ile birlikte hareket ederek irtidat eden Benî Hanîfe kabilesi üzerine Hz. Ebû Bekir tarafından gönderilen Halid b. Velid'in onlarla yaptığı savaş neticesinde ele geçirdiği esirler arasında bulunan ve bir şekilde Hz. Ali'nin eline

³⁷ Belâzürî, II, 422.

³⁸ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 184; Huî, XV, 205; Emîn, I, 433.

³⁹ Belâzürî, II, 422; İbn Ebi'l-Hadîd, I, 184; Huî, XV, 205; Emîn, I, 433.

⁴⁰ Taberî, s. 462; İbnü'l-Esîr, İzzüddin b. Ali (630/1232), *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebû Suhayb el-Kermî, Riyad ty., s. 280.

⁴¹ Belâzürî, II, 423.

⁴² İbn Sa'd, V, 91. Ayrıca bk. Kelâbâzî, II, 667.

geçen Havle'nin, Benî Hanîfe kabilesindeki konumu etrafında düğümlenmektedir. Havle, nesep olarak Benî Hanîfe kabilesine mi mensuptu? Ya da, sadece onların hizmetinde çalışan bir cariye miydi? Konuya açıklık getirmek için burada, Benî Hanîfe kabilesi ile ilgili kısa bir malumatla birlikte Halid b. Velid'in Ridde savaşları çerçevesinde onlarla yaptığı savaş üzerinde kısaca duracağız.

Benî Hanîfe kabilesi, Bekir b. Vâil kabilesinin önemli bir kolu olup; kabileye isim babalığı yapan Hanîfe b. Lüceym'in nesebi, Sa'b b. Ali b. Bekir b. Vail yoluyla Adnân'a kadar uzanır.⁴³ Kabilenin ekseriyeti Yemâme bölgesinde ikamet ediyor, bir kısmı göçebe bir kısmı yerleşik hayat sürüyordu.⁴⁴ Yemâme, verimli ve sulak toprakları olan bir yerleşim yeri olup hububat mahsulü oldukça fazla idi.⁴⁵

Benî Hanîfe heyeti, Rasulullah'ı vefatından önce ziyaret etmiştir. Yaklaşık on kişiden müteşşekil heyet, Rasulullah'ın huzurunda şehâdet getirerek Müslüman olmuş, günlerce Medine'de ikamet edip Ubey b. Ka'b'dan Kur'ân dersi almışlar ve Rasulullah'ın kendilerine verdiği birtakım hediyelerle ayrılmışlardır.⁴⁶ Söz konusu heyetin içinde olduğu söylenen Müseylime, memleketine vardığında nübüvvet iddiasında bulunarak irtidat etmiş, kabilesi de birkaç kişi müstesna tamamıyla ona tabi olmuştur.⁴⁷ Benî Hanîfe'nin Müslüman olup olmadığı konusuyla ilgili rivayetlerin

⁴³ Nüveyrî, Şehâbuddin Ahmed b. Abdilvahhab (733/1332), *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, thk. A. M. el-Bicâvî, Kahire ty, II, 330-331; Kapar, M. Ali, "Hanîfe (Benî Hanîfe)", *DİA*, XVI, 42.

⁴⁴ Müberred, Muhammed b. Yezîd (285/898), *el-Kâmil*, thk. Muhammed ed-Dalî, Beyrut 1986, II, 911; Sem'ânî, Abdülkerim b. Muhammed (562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdullah el-Bârûhî, Beyrut 1988, II, 280.

⁴⁵ Âlûsî, Muhmud Şükrî (1270/1853), *Bülûğu'l-Ereb fi Marifeti Ahvâli'l-Arab*, tsh. M. B. el-Eserî, Beyrut 1314, I, 196.

⁴⁶ İbn Sa'd, I, 316-317.

⁴⁷ İbn Abdilber, Yusuf b. Abdillâh (463/1071), *ed-Dürer fi İhtisâri'l-Meğazî ve's-Siyer*, thk. Fevzi Dayf, Kahire 1983, s. 254-255.

çelişkili olduğunu ifade eden Wellhausen, Benî Hanîfe'nin kabile olarak zaten hiçbir zaman Müslüman olmadığını ve hepsinin Müseylime'ye tabi olduğunu söylemektedir.⁴⁸

Neticede Rasulullah'ın hastalığıyla birlikte patlak veren irtidat hareketleri, Hz. Ebû Bekir döneminin en büyük sorunu haline gelmişti. Değişik yerlerde zuhur eden bu isyanlara karşı Hz. Ebû Bekir özellikle Halid b. Velid'in dirayetli kumandanlığı sayesinde başarılı bir sınav vermiş ve İslâm dini için bir nevi ölüm kalım savaşı olan bu süreci başarıyla tamamlamıştır ki bu isyan hareketlerine karşı en büyük ve en kanlı mücadele, Benî Hanîfe kabilesine karşı verilmiştir. Zira Benî Hanîfe, savaşçı bir kabile olup Rasulullah'ın bir rivayette belirttiği gibi, "*Arap kabilelerinin en şerlisi*,"⁴⁹ Hz. Ebû Bekir'in de en çok çekindiği kabile idi.⁵⁰ Hatta, "*O geride kalan göçebe Araplara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşa davet edileceksiniz.*"⁵¹ ayetinde geçen "*kuvvetli bir kavim*"den maksadın Benî Hanîfe olduğu söylenmektedir.⁵²

Halid b. Velid'in komutasındaki güçler ile Müseylime'nin emrindeki Benî Hanîfe kabilesi, arasında gerçekleşen Akriba Savaşı neticesinde Müseylime öldürülmüş; hem Müslümanlardan hem de Benî Hanîfe'den büyük kayıplar verilmiş ve Benî Hanîfe büyük bir hezimet yaşamıştı. Ancak daha savaş başlamadan önce bir keşif sırasında ele geçirilen ve Müseylime'den beri olduğunu ifade ederek öldürülmekten kurtulan,⁵³ savaş sırasında da Benî Hanîfe'nin taktik ve stratejileri hakkında Müslümanlara önemli bilgiler veren Müccâ'a b. Mürâre el-Hanefî, savaşın daha bitmedi-

⁴⁸ Wellhausen, Julius, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret İşıltan, İstanbul 1960, s. 13.

⁴⁹ Bk. Makrîzî, *İmtâü'l-Esmâ'*, XII, 249.

⁵⁰ Fayda, Mustafa, *Halid b. Velid*, İstanbul 1990, s. 272-273.

⁵¹ Fetih, 26/16.

⁵² İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Beyrut 1982, IV, 190.

⁵³ İbn Sa'd, V, 549.

ğini, halkın çoğunun ve asıl güçlerinin kalelerde beklediğini söyleyince Halid, büyük bir şaşkınlık yaşamış ve Müccâ'a'nın barış teklifini kabul etmişti. Halid, kabilesini kurtarma gayretiyle hareket ederek aslında onu kandırmakta olan Müccâ'a ile Benî Hanîfe'nin ellerinde bulunan "altın, gümüş ve zırhlar ile esirlerin yarısının Müslümanlara verilmesi" şartıyla anlaştilar. Müccâ'a, anlaşma şartlarını kabilesine bildirmek üzere kaleye girdiğinde kalede sadece savaşamayacak durumda olan kadın ve çocuklar vardı. Müccâ'a, onlara zırh giydirecek kale burçlarına askerler gibi dizilmelerini söyledi. Halid'in yanına geri dönen Müccâ'a, kabilenin anlaşmayı kabul etmediğini söyleyerek onunla bir daha pazarlık yaptı. Kaledeki hareketliliği fark eden Halid'in endişesi daha da arttı ve girişilecek bir çarpışmada daha fazla kayıp vermemek için Müccâ'a'nın, Müslümanlara verilecek esir sayısını dörtte bire indiren teklifini kabul etti. Daha sonra Müccâ'a'nın hile yaptığı anlaşıldıysa da Halid, anlaşmaya sadık kaldı.⁵⁴

Halid b. Velid, Müccâ'a ile yaptığı anlaşmanın neticesinde Benî Hanîfe'nin kaledeki mahzenlerini açtırdı; esirlerle birlikte silah, para ve malların hepsini topladı. Halid, bu malların hepsini ayrı ayrı dizdi. Önce esirleri ikiye ayırdı ve yarısını serbest bıraktı. Ganimet olarak dağıtılacakları beşe ayırdı ve beşte bir beytülmal hissesini Medine'ye Hz. Ebû Bekir'e gönderdi. Geriye kalan beşte dördü ise askerler arasında yayalara bir hisse, süvarilere ise bir hisse sahibine iki hisse atına olmak üzere üç hisse vermek suretiyle dağıttı.⁵⁵ Hz. Ebû Bekir, Medine'ye gelen bu ganimetleri ashâb arasında paylaştırdı. Hz. Ali'ye ganimet payı olarak Havle'yi ver-

⁵⁴ Bk. Ya'kübî, Ahmed b. Ya'küb (284/897), *Tarihü'l-Ya'kübî*, Beyrut ty, II, 130; Taberî, s. 289; İbnü'l-Esîr, s. 518; Nüveyrî, XIX, 94-95; Hudarî, Muhammed b. Afifi (1345/1925), *Muhadarâtu Tarihi Ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Beyrut ty, I, 178; Fayda, s. 284-286; Arı, M. Salih, *Hz. Ebu Bekir ve Ridde Savaşları*, İstanbul 1996, s. 127.

⁵⁵ Fayda, s. 289.

di.⁵⁶ Hz. Ali de onu alıp azat etmiş; ardından da onunla evlenmiştir.⁵⁷

Hz. Ali'nin, bu şekilde Havle'yi Hz. Ebû Bekir'den ganimet payı olarak alması, Şîa ve Ehl-i Sünnet arasındaki imâmet tartışmalarına konu olmuştur. Bilindiği gibi Şîa, İmamet'in Hz. Ali'nin hakkı olduğu; bu hakkın, Ebû Bekir ve Ömer tarafından gasp edildiği, Hz. Ali'nin de onları hiçbir zaman imâm olarak kabul etmediği iddiasındadır. İşte bu noktada Ehl-i Sünnet, bu durumu Şîa ile olan imâmet tartışmalarında delil olarak ileri sürmüş ve eğer Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir'in imâmetini kabul etmeseydi, onun bu taksimatına razı olmaz ve Havle'yi de bu şekilde almazdı demiştir.⁵⁸

Şîa ise Hz. Ali'nin, Havle'yi bir cariye olarak alıp sonra da onunla evlendiği yönündeki haberlerin zanna dayandığını; dolayısıyla bu rivayetin bu konuda bir delil teşkil etmediği şeklinde görüşlerini savunmuştur.⁵⁹ Şîa, imâmet görüşleri muvacehesinde daha çok birinci maddede zikrettiğimiz, Benî Esed kabilesinin Benî Hanîfe kabilesine saldırması ve onu esir alarak Medine'ye getirip sattıkları yönündeki rivayeti tercih etmiş ve Hz. Ali'nin, Hz. Ebû Bekir'in imâmetini tanıma anlamına gelebilecek böyle bir uygulamasını kabul etmek istememiştir.⁶⁰

Bu tarihî verilere göre; Havle, Benî Hanîfe kabilesine mensup olup, daha önce hür bir kadın iken savaş neticesinde ganimet olarak ele geçirilmiş bir esirdir. Nitekim Muhammed b. Hanefiyye

⁵⁶ Sem'ânî, II, 281; İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali (597/1200), *Sıfatü's-Safve*, thk. Mahmud Fâhûrî, Beyrut 1979, II, 77; İbn Ebi'l-Hadîd, I, 184.

⁵⁷ Sem'ânî, II, 281.

⁵⁸ Sem'ânî, II, 281.

⁵⁹ Emîn, VI, 360; Hassûn-Meşkûr, s. 329. Bk. Meclisî, XLII, 85-87.

⁶⁰ Bk. Belâzûrî, II, 423; İbn Ebi'l-Hadîd, I, 184; Alevî, Yahyâ b. Hamza, (749/1348), *el-İkdü'l-Leâlî fi'r-Red alâ Ebî Hâmid el-Gazâlî*, thk. Seyyid Abdullah, Kahire 2002, s. 134; Meclisî, XLII, 98-99; Huû, XV, 205; Emîn, I, 433.

de daha sondaki bir dönemde, Hz. Hüseyin ile girdiği bir tartışmada, “*Annem, Benî Hanîfe’den bir kadındır. Kavminin içindeki şerefi inkar edilemez.*” diyerek bu hususa işaret etmiştir.⁶¹

Bununla beraber, kaynaklarda yer alan başka bir rivayete göre; Benî Hanîfe ile yapılan anlaşmada elde edilen esirler, bizzat Benî Hanîfe’ye mensup kişiler değil; sadece onların köle ve cariyelerinden ibarettiler. Zira, anlaşma onların şahsı üzerine değil, köleleri üzerinde yapılmıştır.⁶² Esmâ bnt. Ebî Bekir’in bu iddiasına göre Havle, köken olarak Benî Hanîfe kabilesine mensup değildir. O, sadece ganimet olarak ele geçen bir cariyedir. Olaya bizzat tanıklık ettiğini ifade eden Esmâ bnt. Ebî Bekir, Muhammed b. Hanefiyye’nin annesini gördüğünü söylemektedir. Ona göre Havle, Sind (Pakistan) kökenli, siyah tenli bir cariyedir.⁶³

Fakat bu rivayetin doğruluğunu destekleyen bir bilgiye kaynaklarda rastlamadık. Aksine söz konusu rivayet eleştirilmiş olup Esmâ bnt. Ebî Bekir’in böyle bir iddiada bulunma gerekçesi olarak, daha sonra ilgili bölümde ayrıntılı olarak ele alacağımız Abdullah b. Zübeyr ile Muhammed b. Hanefiyye arasındaki husumet gösterilmiştir. Bu teze göre Esmâ, oğlu Abdullah b. Zübeyr’e biat etmeyen Muhammed b. Hanefiyye’ye duyduğu nefret nedeniyle, onu küçük düşürmek amacıyla ve tarafgirlik sâikiyle böyle bir iddiada bulunmuştur.⁶⁴

Hz. Ebû Bekir’in eşi Esmâ bnt. Umeys ise olayı daha farklı anlatıyor. Vakıdî’nin rivayetine göre Esmâ bnt. Umeys: “*el-Hanefiyye’yi gördüm. Siyah tenli, iki yana ayrılmış güzel saçları vardı.*

⁶¹ İbn Asâkir, LIV, 333.

⁶² İbn Sa’d, V, 91; İbn Hallikân, IV, 169; Yâfiî, I, 192.

⁶³ İbn Sa’d, V, 91; İbn Asâkir, LIV, 323; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 597; Zehebî, *Siyeru A’lâm*, IV, 114; Sehâvî, II, 544.

⁶⁴ Hâşimî, Ali b. Hüseyin (1396/1976), *Muhammed b. el-Hanefiyye*, thk. *el-Müessesetü’l-İslâmiyye li’l-Buhûs*, Beyrut 2004, s. 18.

Ali, onu Yemen dönüşünde Zülmecâz pazarında satın aldı ve onu eşi Fatıma'ya hibe etti. Fatıma da onu Mukmil el-Gıfârî'ye sattı ve Havle'nin ondan Avne adlı bir kızı doğdu." demiştir.⁶⁵

Aynı olayı anlatan Ebû Nasr el-Buhârî rivayetine yer veren İbn İnebe, İbnü'l-Kelbî'nin: "Kim, Havle Yemâme esirlerindedir, derse hata yapar." dediğini belirtmekle beraber, üçüncü maddede vermiş olduğumuz, Havle'nin Ridde savaşlarında ele geçirilen esirlerden olduğu ve dolayısıyla onun Benî Hanîfe kökenli olduğu yönündeki tezin, en meşhur görüş olduğunu ifade etmektedir.⁶⁶

Sonuç itibariyle, Muhsin el-Emîn'in de ifade ettiği gibi,⁶⁷ genel görüşe göre Havle, Benî Hanîfe kabilesinin bir üyesi olup, aslen hür ve soylu bir kadın idi. Havle, Ridde savaşlarında Benî Hanîfe'den esir alınmış ve ganimet payı olarak Hz. Ebû Bekir tarafından Hz. Ali'ye bir cariye olarak verilmiş; birinci maddede zikrettiğimiz rivayette de belirtildiği şekilde belki Havle'nin ailesi, durumunu öğrenince gelip Hz. Ali'ye müracaat etmiş; o da Havle'yi azat ederek onunla evlenmiş; bu evlilikten de Muhammed b. Hanefiyye doğmuştur.

Havle'nin, ne zaman vefat ettiği konusunda ise kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık. Ancak Hz. Ali, 40/661 yılında vefat ettiği zaman geride bıraktığı eşler arasında Havle'yi göremiyoruz.⁶⁸ Oysa bu bilgiyi veren kaynaklar, Havle'yi Hz. Ali'nin azad ettikten sonra evlendiği hür kadınlar arasında saymışlardır. Bu bilgidен hareketle Havle'nin, Hz. Ali'nin vefatından önceki bir tarihte ölmüş olabileceğini tahmin ediyoruz.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 110. Ayrıca bk. Hâirî, II, 64.

⁶⁶ İbn İnebe, s. 432-433.

⁶⁷ Emîn, I, 433.

⁶⁸ Bk. Hasîbî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Hamdân (334/946), *el-Hidâyetu'l-Kubrâ*, Beyrut 1991, s. 95; İbn Şehraşûb, Ebû Cafer Muhammed b. Ali (588/1192), *Menâkıbu Âl-i Ebî Tâlib*, Beyrut 1985, III, 305; Sibt İbni'l-Cevzî, s. 163.

Son olarak İbnü'l-Hanefiyye'nin, annesine olan sevgi, muhabbet ve ilgisine değinerek bu konuyu bitirelim. Muhammed b. Hanefiyye, annesine özel bir ilgi göstermiştir. Birçok kaynakta özenle vurgulandığı gibi İbnü'l-Hanefiyye, annesinin saçlarını açar, tarar ve örermiş.⁶⁹ Yeri gelir, annesinin saçlarına kına yakar ve bunu açıklamaktan geri durmazdı. Nitekim Muhammed b. Hanefiyye'nin elinde kına izi gören Salih b. Meysem, ona: “*Bu ne?*” diye sorduğunda, “*Anneme kına sürüyordum*” diye cevap vermiştir.⁷⁰ İbnü'l-Hanefiyye'nin annesine olan bu derecedeki ilgisi, fikhî meselelere de konu olmuş ve İbn Ebî Şeybe, eserinde “*Annenin saçlarına bakan ve bitlerini ayıklayan adamın hükmü*” başlığı altında, İbnü'l-Hanefiyye'nin annesine gösterdiği bu ilgiyi delil olarak göstermiş ve bunda bir beis olmadığı hükmünü vermiştir.⁷¹

III. Doğumu ve Ölümü

Muhammed b. Hanefiyye'nin ne zaman doğduğu ve ne zaman vefat ettiği, ayrıca nerede vefat ettiği konusunda o derece farklı rivayetler vardır ki neredeyse bu konuda bir sonuca ulaşmak imkânsızdır. Ancak biz, onun doğum ve ölüm tarihiyle ilgili rivayetleri birlikte ele almak suretiyle önce doğumuyla ilgili rivayetleri, ardından ölümüyle ilgili rivayetleri ortaya koymak ve bu arada öldüğü yerle ilgili rivayetlere de değinerek, en sonunda her iki konudaki rivayetleri birlikte değerlendirerek bir sonuca varmaya çalışacağız.

A. Doğumuyla İlgili Rivayetler

Bazı kaynaklar, İbnü'l-Hanefiyye'nin doğumuyla ilgili rivayetlerin farklılığından olsa gerek, herhangi bir riske girmeden onun, Rasulullah'ın vefatından sonra doğduğuna işaret ederek

⁶⁹ Bk. İbn Sa'd, V, 115; İbn Asâkir, LIV, 334; Safedî, IV, 102.

⁷⁰ İbn Sa'd, V, 114-115.

⁷¹ Bk. İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, thk. Kemal Yusuf Hut, Beyrut 1989, VI, 12.

mutlak bir ifade kullanmamışlardır.⁷² Bazı kaynaklar ise onun Hz. Ebû Bekir döneminde doğduğunu ifade ederken, bazıları Hz. Ebû Bekir'in vefat ettiği sene doğduğunu, bazıları da onun Hz. Ömer döneminde doğduğunu belirtmektedirler.

(a) İbn Sa'd'ın, Vakıdî'nin rivayetine dayanarak, "İbnü'l-Hanefiyye'nin, Hz. Ebû Bekir'in hilâfeti sırasında doğduğunu" ifade ettiği belirtilmektedir.⁷³ Ancak biz, İbn Sa'd'ın Tabakat'ında böyle bir kayda rastlamadık. Nitekim, İbn Asâkir'in *Tarihu Medineti Dimaşk*'ının muhakkikleri de böyle bir kayda rastlamadıklarını ifade etmişlerdir.⁷⁴ Muhtemelen İbn Sa'd'ın elimizdeki mevcut matbu eserinde bu ibare düşmüştür. Sehâvî de Vakıdî'nin bu rivayetine yer vermiştir.⁷⁵ Ayrıca, Zehebî'nin verdiği bir bilgiye göre; Hz. Ebû Bekir'in öldüğü sene, İbnü'l-Hanefiyye doğmuştur.⁷⁶ Havle'nin, Hz. Ebû Bekir döneminin başlarında Hz. Ali ile evlendiğini⁷⁷ kabul edecek olursak bu rivayetlerin doğruluk payı az da olsa ortaya çıkmaktadır.

(b) Diğer rivayetlerin hemen hepsi Hz. Ömer döneminde İbnü'l-Hanefiyye'nin doğduğunda hemfikirdirler. Ancak, bu dönemin hangi aşamasında doğduğu konusunda ihtilaf vardır. Bazı kaynaklar, "Ömer'in hilâfetinde doğdu" şeklinde genel ifadeler kullanırken;⁷⁸ bazıları da Hz. Ömer döneminin başlarında doğduğunu ifade etmektedirler.⁷⁹

⁷² Bk. Sibt İbni'l-Cevzî, s. 268; Emîn, IX, 435.

⁷³ Kelâbâzî, II, 668; İbn Asâkir, LIV, 326. Ayrıca bk. İbn Asâkir, LIV, 323; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 114.

⁷⁴ İbn Asâkir, LIV, 323, dipnot: 2.

⁷⁵ Sehâvî, II, 545. Ayrıca bk. Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 423; Mizzî, XXVI, 152; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, V, 228.

⁷⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 111.

⁷⁷ Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 111

⁷⁸ Bk. Mizzî, XXVI, 152; İbn Kesîr, İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Y. el-İşş - M. el-Bikâî, Beyrut 1997, VI, 155; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, V, 228.

⁷⁹ Bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 181; Safedî, IV, 99; Kurûn, Seyyid Hasan, "İbnü'l-Hanefiyye ve'l-Ahzâbü'l-Mutasâria", *Mecelletu'l-Ezher*, c. 50, sy. 7, sn. 1978, s. 1480.

Bazı rivayetlere göre Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Ömer'in hilâfetine bitimine iki sene kala doğmuştur.⁸⁰ Zehebî, bizzat İbnü'l-Hanefiyye'nin "Ömer'in hilâfetine bitimine iki sene kala doğdum" dediği şeklindeki bir rivayete eserinde yer vermiş ve bu rivayeti Muhammed b. Humejd'in sahih bir senedle aktardığını, ancak bizzat İbn Humejd'in zayıf bir râvî olduğunu vurgulamıştır.⁸¹ İbn Asâkir'in de aktardığı bir rivayete göre; Yahya b. Said, Said b. Müseyyeb'e kaç yaşında olduğunu sorduğunda, "Ömer'in hilâfetine bitimine iki sene kala doğdum" demiş; Yahya, bunu İbnü'l-Hanefiyye'ye anlatınca o da "Bu, benim doğum tarihimdir." demiştir.⁸² Ayrıca İbnü'l-Hanefiyye'nin, Hz. Ömer döneminin bitimine üç sene kala doğduğu da söyleniyor.⁸³

Münzir es-Sevrî'nin aktardığı İbnü'l-Hanefiyye'nin çocukluk döneminden kalma bir hatırası, bu maddede zikrettiğimiz iddiaları şüpheli hale getirmektedir. Söz konusu rivayete göre; Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Ömer'le evli kız kardeşi Ümmü Gülsüm'ün evinde yaşadığı bu anısını şöyle dile getirmiştir: "Ben, kız kardeşim Ümmü Gülsüm'ün yanında iken Ömer içeri girdi ve beni kucağına alarak 'ona helva ikram et' dedi."⁸⁴ Bu rivayet, İbnü'l-Hanefiyye'nin kucağa alınacak kadar küçük olmakla birlikte söz konusu olayı hatırlayabilecek bir yaşta olduğunu gösteriyor. Yine İbnü'l-Hanefiyye'nin, Hz. Ömer'i görmenin yanı sıra, ondan hadis rivayetinde bulunduğu yönündeki haberler⁸⁵ de doğumunun daha erken bir döneme rastladığını gösteriyor.

⁸⁰ Ebû İshâk eş-Şirazî, İbrahim b. Ali (476/1083) *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbas, Beyrut 1981, s. 62; Nevevî, I, 158; Bürrî, II, 230; İbn Hallikân, IV, 172; Hâirî, Muhammed Hüseyin el-A'lemî, *Dâiretu'l-Meârif eş-Şüyye'l-Âmme*, Beyrut 1993, XVI, 363.

⁸¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 184.

⁸² İbn Asâkir, LIV, 326.

⁸³ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân (354/965), *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, thk. M. Fleischhammer, Beyrut ty., s. 62; Nevevî, I, 158; Sehâvî, II, 545.

⁸⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 115; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 184. Bk. Nevevî, I, 158.

⁸⁵ Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 111.

(c) Şeyh Müfîd, Vakıdî'den yaptığı bir alıntıdan hareketle, İbnü'l-Hanefiyye'nin Cemel Savaşı'na katıldığı zaman 19 yaşında olduğunu ifade ediyor.⁸⁶ Cemel Savaşı'nın, hicrî 36 yılında gerçekleştiği göz önünde bulundurulursa İbnü'l-Hanefiyye'nin doğumu, hicrî 16-17 yıllarına tekabül ediyor. İbn Asâkir'in aktardığı bir rivayet de Şeyh Müfîd'i destekler mahiyettedir. Söz konusu rivayete göre, Ebû Süleymân: “*Muhammed b. Hanefiyye de o sene, yani 16 senesinde doğdu.*” demiştir.⁸⁷

Yine Şeyh Müfîd, Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin İbnü'l-Hanefiyye'ye “*Yavrum gördüklerin seni ürkütmesin. Ben sancağı taşıdığım da senden küçüktüm; düşmanlarım, beni korkutmamıştı.*” dediği notunu düşmektedir.⁸⁸ Bilindiği gibi Hz. Ali'nin katıldığı ilk savaş Bedir Savaşı'dır ve o sıralar Hz. Ali, 20 yaşlarındaydı.⁸⁹ Bu çıkarım da yukarıdaki rivayeti destekliyor ki kanaatimize göre bu bilgi gerçeğe en yakın olandır.

B. Vefatıyla İlgili Rivayetler

Muhammed b. Hanefiyye'nin ölümüyle ilgili rivayetler, doğumuyla ilgili rivayetlerden daha karmaşıktır. Kaynaklarda hicrî 69 senesinden 93 senesinde kadar farklı rakamlar geçmektedir. Biz konuyla ilgili rivayetleri en küçük rakamdan başlayarak arz edecek, ardından hem doğum hem de ölümüyle ilgili bir sonuca varmaya çalışacağız.

(a) Dîneverî'nin anlattığına göre, Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra tekrar başlayan İbn Zübeyr baskısına karşı İbnü'l-Hanefiyye Taif'e gider. Orada Abdullah b. Abbâs vefat ettikten

⁸⁶ Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed (413/1022), *el-Cemel ve'n-Nusre li Seyyidi'l-İtre fî Harbi'l-Basra*, thk. Seyyid Ali, Beyrut 1993, s. 356.

⁸⁷ İbn Asâkir, LIV, 326.

⁸⁸ Şeyh Müfîd, *el-Cemel*, s. 368.

⁸⁹ Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 166.

sonra da Eyle'ye gider ve Abdülmelik b. Mervân'ın yanına gitmek için izin ister. Ancak Abdülmelik, “*Sana ihtiyacım yok!*” diyerek onun bu talebini reddeder. Bunun üzerine o sene Eyle'de kalır ve orada vefat eder.⁹⁰ Abdullah b. Abbâs'ın vefatı, 68 yılında olduğuna göre;⁹¹ söz konusu olay, 69-70 yılları dolayında olmalıdır. Ancak, başka kaynaklarda bu görüşü destekleyen herhangi bir veriye sahip olmadığımızı belirtelim.

Bu arada Taberî'nin de Hz. Ali'nin eşleri ve çocuklarından söz ederken, İbnü'l-Hanefiyye'nin vefat tarihi olarak 68 yılını verdiğini zikrederim. Ayrıca Taberî, İbnü'l-Hanefiyye'nin Taif'te vefat ettiğini ve cenaze namazını İbn Abbâs'ın kıldırıldığını ifade ediyor.⁹² Ancak, burada bir karıştırma söz konusu olmalıdır. Zira tam tersi, Taif'te vefat eden İbn Abbâs'tır ve namazını da bilindiği gibi İbnü'l-Hanefiyye kıldırılmıştır.⁹³

(b) Makdisî, İbnü'l-Hanefiyye'nin, Haccâc zamanında Taif'te vefat ettiğini kaydediyor.⁹⁴ Bilindiği gibi Haccâc, 73 yılında Abdullah b. Zübeyr'i katlederek onun Hicaz bölgesindeki hâkimiyetine son vermiştir.⁹⁵ Bu tarihi veren başka kaynaklar da vardır. İbn Hibbân ve Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî, İbnü'l-Hanefiyye'nin 73 yılında Radvâ'da öldüğünü ve Bakî'de defnedildiğini ifade ederek tarih itibarıyla bu görüşü desteklemektedirler.⁹⁶ Bu görüşü destekleyen diğer bir veri ise birçok kaynakta geçen Ebû Hamza rivayetidir.

⁹⁰ Dîneverî, Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Ö. F. et-Tabbâ, Beyrut, 1995, s. 282.

⁹¹ İbn Kunfüz, Ahmed b. Hasan (809/1406), *el-Vefeyât*, thk. Âdil Nuveyhiz, Beyrut 1971, s. 77.

⁹² Taberî, s. 898.

⁹³ İbn Sa'd, V, 102; İbnü'l-Esîr, s. 582; İbn Kesîr, VI, 53.

⁹⁴ Makdisî, el-Mutahhar b. Tahir (355/966), *el-Bed' ve't-Târih*, thk. H. U. el-Mansûr, Beyrut 1997, s. 146.

⁹⁵ İbn Kesîr, VI, 93.

⁹⁶ İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, s. 62; Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî, İsmail b. Muhammed (535/1141), *Siyerü's-Selefi's-Sâlihîn*, thk. Kerem b. Hilmi, Riyad 1999, III, 911. Ayrıca bk. İbn Mencûveyh, II, 174; Hâirî, *Dâiretu'l-Meârif*, XVI, 364.

Olaylar sırasında İbnü'l-Hanefiyye ile birlikte olduğunu ifade eden Ebû Hamza, Abdülmelik tarafından Eyle'den geri çevrildikten sonra Mekke'ye döndüklerini, Abdullah b. Zübeyr tarafından Mekke'ye sokulmayınca İbnü'l-Hanefiyye ile birlikte Medine'ye gittiklerini ve Haccâc'ın İbn Zübeyr'i öldürüp bölgeden ayrılmasına kadar orada kaldıklarını; ardından Mekke'ye gelip menasiklerini kaza ettikten sonra Medine'ye geri döndüklerini ve burada üç ay geçtikten sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin vefat ettiğini anlatıyor.⁹⁷ Bu rivayetin bu kadar kaynakta yer bularak bir nevi kabul görmesi; İbnü'l-Hanefiyye'nin, İbn Zübeyr'in katlinden sonra Abdülmelik'e biat ederek siyasî olaylardan uzak, sessiz bir hayat yaşamış olmasından kaynaklanıyor olsa gerek. Yoksa bu anlatılanlar, Zehebî'nin belirttiği gibi oldukça yanlış bilgilerdir.⁹⁸

(c) Konuyu daha fazla uzatmadan, yukarıda bahsettiğimiz tarihler dışında İbnü'l-Hanefiyye'nin vefat tarihi olarak “72, 80, 81, 82, 83,”⁹⁹ “84”,¹⁰⁰ “92, 93”¹⁰¹ ve hatta “114”¹⁰² tarihlerinin verildiğini belirterek genel olarak kabul gören hicri 81 tarihi üzerinde duracağız. Yalnız burada, İbn Ebî Hayseme'nin naklettiği rivayet üzerinde durmak istiyoruz. Bu rivayete göre Ebû İshâk eş-Şeybanî: “İbrahim b. Hişâm Medine'de vali iken, 83 yılında, Muhammed b. Hanefiyye'yi gördüm.” demiştir.¹⁰³ Medâinî'nin de 83 tarihini tercih ettiği söylenmektedir.¹⁰⁴ Ancak bu görüş, Zehebî'nin dediği gibi yanlıştır.¹⁰⁵

⁹⁷ İbn Sa'd, V, 108-109; Ebû Nuaym el-İsbahânî, Ahmed b. Abdullah (430/1039), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, Beyrut 1967, III, 175; İbn Asâkir, LIV, 351; Mecdüddin İbnü'l-Esir, IV, 423. Ayrıca bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 182; Nevevî, I, 159; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 228; Sehâvî, II, 545.

⁹⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 193.

⁹⁹ Bk. Kelâbâzî, II, 398; İbn Asâkir, LIV, 321-326; İbn Hallikân, IV, 172; Mizzî, XXVI, 152.

¹⁰⁰ Meclisî, XLII, 81.

¹⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 228.

¹⁰² Nevevî, I, 159.

¹⁰³ İbn Ebî Hayseme, II, 135.

¹⁰⁴ Ebû İshâk eş-Şirâzî, s. 62; İbn Asâkir, LIV, 359; Nevevî, I, 159. Ayrıca bk. İbn Kunfüz, s. 93.

¹⁰⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 193.

(d) Vakıdî, “Muhammed b. Hanefiyye’nin, 81 yılında Medine’de vefat ettiği ve Bakî Mezarlığında defnedildiği bizce sabittir.” demektedir.¹⁰⁶ Belâzürî de İbnü’l-Hanefiyye’nin Eyle’de vefat ettiği yönündeki haberlerin yanlış olduğunu, onun 81 yılında 65 yaşında Medine’de vefat ettiğini, cenaze namazının da Ebân b. Osman b. Affân tarafından kıldırıldıktan sonra Bakî’de defnedildiğini anlatmaktadır.¹⁰⁷

Halife b. Hayyât ise İbnü’l-Hanefiyye’nin ölüm tarihi olarak 82 yılını tercih etmekle birlikte 81 yılını da zikretmiştir.¹⁰⁸

İbn Sa’d’ın anlattığına göre; Abdullah b. Muhammed b. Akîl, 81 yılında İbnü’l-Hanefiyye’nin: “Bu, benim 65 senem. Babamın yaşını geçtim. O, 63 yaşında vefat etmişti.” derken işittiğini ve onun o sene, 81 yılında vefat ettiğini ifade ediyor.¹⁰⁹

Ayrıca, bizzat İbnü’l-Hanefiyye’nin oğlu Ebu Hâşim Abdullah’ın, Bakî mezarlığını göstererek: “Şu, Ebü’l-Kâsım’ın kabridir. 81 yılının Muharrem ayında vefat etti. O sene, bir felaket yılıydı; Mekke’yi sel basmış, hacıları vurmıştu.” dediği rivayet ediliyor.¹¹⁰

Tarihe “Senetü Seyli’l-Cühâf” olarak geçen bu hadisenin, aslında 80 yılında gerçekleştiği söyleniyor ki doğru olan da budur. Zübeyrî’nin, anlattığına göre Abdullah b. Cafer’in öldüğü o sene meydana gelen sel felaketi, hacıları develeriyle birlikte sürükleyip götürmüştür.¹¹¹

¹⁰⁶ Fâkihî, Muhammed b. İshâk (h. 3. asır), *Ahbâru Mekke fî Kadîmi’d-Dehr ve Hadîsîh*, thk. Abdûlmelik b. Abdillâh b. Dehîş, Mekke 1986, II, 382.

¹⁰⁷ Belâzürî, III, 487-488. Ayrıca bk. Mes’ûdî, Ali b. Hüseyin (346/957), *Mürûcü’z-Zeheb ve Meâdinü’l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin, 1964, III, 123; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 296.

¹⁰⁸ Halîfe b. Hayyât, II, 580.

¹⁰⁹ İbn Sa’d, V, 115-116. Ayrıca bk. Taberî, s. 898; Hâkim en-Nîsâbü’rî, III, 145; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 296.

¹¹⁰ İbn Sa’d, V, 116.

¹¹¹ Zübeyrî, s. 82. Ayrıca bk. Sibt İbni’l-Cevzî, s. 174.

Nüveyrî, Abdullah b. Cafer'in 80 yılında öldüğünü zikrettikten sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin de o sene öldüğüne dikkat çekiyor.¹¹² 70 yaşında vefat eden Abdullah b. Cafer'in cenaze namazını da zamanın Medine valisi Ebân b. Osman kıldırmıştı.¹¹³ Aslında her iki seneye ilgili bu rivayetler birbirlerini destekliyor. Öyle anlaşılıyor ki İbnü'l-Hanefiyye'nin vefat ettiği 81 yılının ilk ayı olan Muharrem ile hacıları vuran söz konusu sel felaketinin meydana geldiği 80 yılının son ayı Zilhicce aylarının peş peşe gelmesi, her iki senede meydana gelen olayların, adı geçen sel felaketiyle anılmasına ve bu senelerin birbirleriyle karıştırılmasına sebep olmuştur.

Zehebî, *el-Kâşif* adlı eserinde İbnü'l-Hanefiyye'nin 80 yılında vefat ettiği yönündeki görüşün eşer olduğunu ifade etmekle birlikte;¹¹⁴ bizce, İbnü'l-Hanefiyye'nin ölüm tarihi olarak kaynaklarda en çok kabul gören ve gerçeğe en yakın olan tarih 81 yıldır ki buraya kadar aktardığımız veriler de bunu göstermektedir. Nitekim, başta Zehebî olmak üzere İbnü'l-Cevzî, İbn Kesîr ve İbnü'l-İmâd gibi tarihçiler de eserlerinde 81 yılında meydana gelen olayları anlattıkları başlık altında İbnü'l-Hanefiyye'nin vefat tarihine yer vermişlerdir.¹¹⁵ Ayrıca muasır çalışmaların çoğunda, İbnü'l-Hanefiyye'nin vefat yılı olarak bu tarihin verildiğini görüyoruz.¹¹⁶

¹¹² Nüveyrî, XXI, 228-229.

¹¹³ Zübeyrî, s. 82.

¹¹⁴ Zehebî, *el-Kâşif fi Marifeti men lehu Rivâye fi'l-Kütübi's-Sitte*, Beyrut 1983, III, 71.

¹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 228; Zehebî, *Duvelu'l-İslâm*, thk. Hasan İsmail Merve - Mahmud el-Arnâvut, Beyrut 1999, I, 71; Zehebî, *el-İber fi Haberî men Ğaber*, Beyrut 1985, I, 68; İbn Kesir, VI, 156; İbnü'l-İmâd, I, 88.

¹¹⁶ Bk. Banning, Hubert, *Muhammad İbn al-Hanafija*, Erlangen 1909, s. 71; Gölpinarlı, Abdülbakiy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, İstanbul 1979, s. 539; Zirikî, Hayruddin, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim*, Beyrut 1992, VI, 270; Buhl, s. 479; Cezzâr, Fikri, *Medâhilü'l-Müellefîn ve'l-A'lâmü'l-Arab hatâ Âmme 1215/1800*, Riyad 1991, I, 397; Zühaylî, s. 86; Zebibî, VIII, 630; Hâşimî, s. 259; Öz, agm., s. 537; Atalan, s. 50.

Netice itibariyle; Muharrem 81 (Mart 700) yılında Medine’de vefat eden Muhammed b. Hanefiyye’nin cenaze namazı, oğlu Ebû Hâşim’in kerhen de olsa öne geçmesini teklif ettiği dönemin Medine valisi Ebân b. Osman b. Affân tarafından kıldırılmış ve Bakî mezarlığında defnedilmiştir.¹¹⁷

Muhammed b. Hanefiyye’nin 81 yılında vefat ettiği zaman 67 yaşında,¹¹⁸ hatta 69 yaşında olduğunu¹¹⁹ belirten kaynaklar olmakla birlikte, yukarıda geçen rivayette ifade edildiği gibi, o sırada onun 65 yaşında olduğunu kabul edecek olursak; doğum tarihi, 16 yılı olarak karşımıza çıkıyor ki bu sonuç, yukarıda aktardığımız İbn Asâkir’de geçen Ebû Süleymân rivayetinde verilen tarihtir.¹²⁰

Netice olarak, İbnü’l-Hanefiyye, 16 (637) yılında Medine’de doğmuş ve 81 yılının Muharrem ayında (Mart 700) yine Medine’de vefat etmiştir.

IV. Hayatındaki Dönüm Noktaları

Bu başlık altında, Muhammed b. Hanefiyye’nin hayatını genel hatlarıyla, tarihî verilere dayanarak ortaya koymaya çalışacağız. Meseleye genel olarak bakıldığı zaman İbnü’l-Hanefiyye’nin hayatı beş dönem halinde ele alınabilir. Birincisi, İbnü’l-Hanefiyye’nin doğumuyla başlayan ve Hz. Osman’ın katliyle birlikte İslâm dünyasında patlak veren ve giderek alevlenen fitne döneminin başladığı zamandan bir süre öncesine kadar devam eden ve İbnü’l-Hanefiyye’nin çocukluk ve gençlik yıllarını kapsa-

¹¹⁷ İbn Sa’d, V, 116; İbn Asâkir, LIV, 358; Zehebî, *Siyeru A’lâm*, IV, 128.

¹¹⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, III, 71.

¹¹⁹ Yâfiî, I, 192.

¹²⁰ İbn Asâkir, LIV, 326. Aynı tarihi veren çalışmalar için bk. Banning, s. 12; Buhl, s. 478; Dalkıran, Sayın, “Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar”, *Dinî Araştırmalar*, c. 7, sy. 19, 2004, s. 140; Atalan, s. 49.

yan süreçtir. İkincisi, Hz. Osman'ın katli sürecini hazırlayan olayların başladığı andan itibaren başlayan ve Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye devretmesiyle sonuçlanan Emevîler dönemine kadar süren dönemdir. Üçüncüsü, hilâfetin Emevîlere geçişiyle başlayan ve Hz. Hüseyin'in Kerbela'da katledilmesine kadar devam eden süreçtir. Dördüncü dönem de Kerbela faciasıyla patlak veren ve İslâm dünyasını ikinci defa kaos ortamına sürükleyen olayların baş gösterdiği zamandan başlar, Abdullah b. Zübeyr'in katline kadar devam eder. Beşinci dönemi ise İbn Zübeyr'in katlinden sonra Abdülmelik'in tekrar Emevî iktidarını muhkem hale getirmesiyle İslâm dünyasında birliğin sağlandığı süreçle başlayan dönem olarak tanımlayabiliriz.

A. Çocukluk ve Gençlik Dönemi

Bu dönem, İbnü'l-Hanefiyye'nin doğumuyla başlayan ve Hz. Osman'ın katliyle İslâm dünyasında alevlenen fitne döneminin başladığı zamandan bir süre öncesine kadar devam eden, İbnü'l-Hanefiyye'nin çocukluk ve gençlik yıllarını kapsayan süreçtir.

Bu dönem, iç çekişme ve siyasî çalkantılardan uzak hem siyasî hem de ekonomik yönden İslâm dünyasının en müreffeh dönemi olduğu gibi Muhammed b. Hanefiyye'nin de en mutlu yıllarıdır. İbnü'l-Hanefiyye'nin doğduğu ve çocukluk yıllarının geçtiği Hz. Ömer dönemi, Rasulullah'ın vefatından sonra baş gösteren isyan hareketlerinin bastırıldığı ve İslâm dininin bekâsını ciddi manada sarsan tehlikelerin bertaraf edildiği Hz. Ebû Bekir döneminden sonra fetih hareketlerinin hızla yayıldığı bir dönemdir. Bu dönemde elde edilen askeri başarılar, beraberinde ekonomik ve sosyal başarıları getirmiştir. Daha önceleri açlık, yokluk ve korkuyla imtihanın en çetinini yaşamış olan Müslümanların gelirleri de gün geçtikçe artıyordu. Fetihlere bağlı olarak artan bu

gelirleri bir düzene bağlayan Hz. Ömer, ülkede yaşayan her bir şahıs için atıyye tahsis ederken en büyük payı İbnü'l-Hanefiyye'nin babası Hz. Ali'nin de aralarında bulunduğu Bedir gazilerine ayırmıştı.¹²¹ Dolayısıyla İbnü'l-Hanefiyye'nin doğduğu ev, düzenli bir geliri olan ekonomik yönden refah düzeyinin yüksek olduğu bir aile idi.

İbnü'l-Hanefiyye'nin doğumunda olduğu gibi, çocukluk yılları ve gençliği ile ilgili olarak da kaynaklarda ayrıntılı bir kayda rastlamıyoruz. Yalnız şunu biliyoruz ki, Rasulullah'ın terbiyesi altında büyümüş bir babanın çocuğu olarak, yine Rasulullah'ın torunları Hasan ve Hüseyin'in doğduğu evde doğmuştur. Doğduğu zaman nasıl bir muamele ve ilgiye mazhar olduğu her ne kadar kaynaklarda yer almıyorsa da kardeşleri Hasan ile Hüseyin doğduğu zaman Rasulullah'ın onlar için yaptığı uygulamanın benzeri,¹²² onun için de yapılmış olmalıdır.

Kuşkusuz, Hasan ve Hüseyin'den sonra peş peşe üç kız evladına sahip olan ve uzun zamandır bir erkek evlat beklentisi içinde olan Hz. Ali'nin evinde İbnü'l-Hanefiyye'nin doğumu, büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi Hz. Ali, şayet bir oğlu doğarsa ona Rasulullah'ın ismini ve künyesini vereceğine dair söz vermişti¹²³ ve bu sözünü yerine getireceği günleri dört gözle beklemekteydi.

İbnü'l-Hanefiyye'nin, Hz. Ali'nin yanında ayrı bir yeri vardı. Her ne kadar Hasan ve Hüseyin onun çocukları olsa da aslında onlar Rasulullah'ın çocukları mesabesindeydiler. Hz. Ali'den daha

¹²¹ Demircan, Adnan, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 44.

¹²² Bk. Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, İstanbul 1996, s. 27, 129-130,

¹²³ Vâsitî, Muhammed b. el-Hasan (776/1374), *Mecmaü'l-Ehbâb ve Tezkiretu Uli'l-Elbâb*, Beyrut 2002, II, 180.

çok Rasulullah, onlarla ilgileniyor ve bir nevi onlara babalık yapıyordu. Hatta Hasan ile Hüseyin'in, "Rasulullah'ın oğlu" hitabına mazhar oldukları bilinen bir gerçektir. Başka bir ifade ile sanki Hasan ve Hüseyin Rasulullah'in çocukları, İbnü'l-Hanefiyye ise Hz. Ali'nin çocuğuydu. Bu durum, onun günlük hayatta kardeşlerinin yanında ikinci planda tutulmasına yol açabiliyordu. Bu gerçeğin farkında olan Hz. Ali, zaman zaman onu teselli etmek suretiyle bu durumun onda yaratacağı olumsuz etkileri gidermek amacıyla çaba harçlıyordu.

Nitekim Hz. Ali, Basra'da iken yaptığı bir evlilik sırasında, düğün günü döşeğine oturmuş, sağına Hasan'ı soluna da Hüseyin'i oturmuştur. Muhammed b. Hanefiyye ise döşeğin üzerinde kendisine yer kalmadığı için döşeğin kenarına, yere oturmuştu. Bu durumu fark eden Hz. Ali, onun gücenmesinden endişe ederek ona, "Yavrum! Sen benim oğlumsun. Şu ikisi de Rasulullah'ın oğullarıdır." demişti.¹²⁴

Başka bir seferinde de Hz. Ali'nin yanına gelen Medâin valisi Zeyd b. Kays, Hasan ve Hüseyin'e birtakım hediyeler getirip vermiş; orada hazır bulunan İbnü'l-Hanefiyye'yi ise ihmal etmişti. Bu ayrımcılığa tanık olan Hz. Ali, üzülmüş; oğlu Muhammed'in omuzlarına vurarak onu teselli etmeye çalışmış ve Amr b. Gölüm'ün¹²⁵ "İçki vermediğin dostum, şu üç kişinin en kötüsü değildir ey Ummu Amr!" şeklindeki mısrasını okumuştur. Bunun üzerine mahcup olan vali, evine geri dönüp İbnü'l-Hanefiyye'ye de güzel bazı hediyeler göndermişti.¹²⁶

¹²⁴ Vâsîfî, I, 548.

¹²⁵ Âlûsî, III, 115-116.

¹²⁶ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, Beyrut ty., II, 205; Belâzürî, II, 396; Ebû Hayyân, Ali b. Muhammed (414/1023), *el-Basâir ve'z-Zehâir*, thk. Vedâd el-Kâdî, Beyrut 1988, IV, 224-225; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 297-298; Taha Hüseyin (1393/1973), *el-Fitnetü'l-Kübrâ (Ali ve Benâhu)*, Kahire 1994, II, 177.

İbnü'l-Hanefiyye'ye, dönemin devlet başkanı Hz. Ömer'in de iltifatta bulunduğunu görüyoruz. Aslında Hz. Ömer'in, Hz. Ali'nin çocuklarına olan ilgisi gözden kaçacak gibi değildir. Özellikle Hasan ve Hüseyin'i çok sever ve onları kendi çocuklarına tercih ederdi. Nitekim bu ilgi ve sevginin bir yansıması olarak onlara tıpkı babaları gibi Bedir ehli atası bağlamıştı.¹²⁷ Bu ilginin bir başka tezahürü de Hz. Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm ile evlenmesiydi. Bu evlilik, her ne kadar Şîa tarafından hazmedilmemiş ve değişik te'villerle geçiştirilmeye çalışılmışsa da aslında bu iki büyük şahsiyetin arasındaki yakınlığın güzel bir ifadesidir.¹²⁸ İbnü'l-Hanefiyye de kız kardeşiyle evli olan Hz. Ömer'in evine gitmiş ve bu ziyaret kaynaklarda yer bulmuştur.¹²⁹ Bu buluşmayı, güzel bir hatıra olarak anlatan İbnü'l-Hanefiyye, olayı şöyle anlatıyor: “Ben, kız kardeşim Ümmü Gülsüm'ün evindeyken Ömer b. Hattab içeri girdi. Beni kucağına aldı ve bana helva/şeker ikram edilmesini istedi.”¹³⁰

Bu muhabbetin bir neticesi olarak Hz. Ömer'i rahmetle anan İbnü'l-Hanefiyye,¹³¹ onun oğlu Abdullah'ı da rahmetle anmış, onun vefatı nedeniyle üzüntüsünü ifade etmiş ve “İbn Ömer, bu Ümmet'in en hayırlısıdır.”¹³² demiştir.

Rasulullah döneminde Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde “Suffe” olarak tabir edilen bir çardağın altında devam eden eğitim öğretim faaliyeti, Hz. Ömer döneminde yerini düzenli eğitime bırakmıştır. Daha önce düzenli bir eğitim verilmemekle birlikte herkes kendi imkanlarıyla çocuğunu yetiştirmeye çalışıyordu. Hz. Ömer, bunu bir düzene bağlamış ve hemen hemen her mahallede

¹²⁷ Hasenî, Hâşim Marûf, *Sîretu'l-Eimmeti'l-İsnâ Aşara*, Kum 1409, II, 115; Şimşir, Mehmet, “Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı”, *İSTEM*, sy. 6, 2005, s. 177.

¹²⁸ Konuyla ilgili tevil ve tartışmalar için bk. İbn Şehraşüb, III, 304; Diyârbekirî, II, 284-285.

¹²⁹ Bk. Buhârî, *et-Târihü'l-Kebîr*, I, 182; İbn Asâkir, LIV, 318; Mizzî, XVI, 147-148.

¹³⁰ İbn Asâkir, LIV, 331; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 115.

¹³¹ Bk. Buhârî, *Fadâilü's-Sahâbe*, 5.

¹³² Hâkim en-Nisâbü'rî, III, 560.

sıbyan mektepleri açtırmış, okuma yazma ve Kur’ân-ı Kerîm dersleri verilen bu yerlerde ücretli öğretmenler görevlendirmiştir.¹³³ Bu okullarda, binicilik derslerinin yanı sıra atasözleri ve şiirlerin ön planda tutulduğu edebiyat derslerinin verildiğini ve bu okulların haftada bir gün tatil edildiğini görüyoruz.¹³⁴ İbnü’l-Hanefiyye de Hz. Ömer’in bu eğitim-öğretim seferberliğinden istifade etmiş ve ibtidai şekliyle muhtemelen ders halkaları niteliğinde olan bu sıbyan mekteplerine katılmış olmalıdır. Kaynaklarda bu yönde bir kayda rastlamıyoruz. Fakat onun bizzat Hz. Ömer’den ders aldığı, başka bir ifade ile ondan hadis rivayet ettiği yönündeki bilgiler dikkatimizi celbeden bir husustur.¹³⁵ Ancak İbn Asâkir, bu konuya açıklık getirerek, onun, Hz. Ömer’den mürsel olarak rivayette bulunduğunu ifade etmiştir.¹³⁶

Aslında İbnü’l-Hanefiyye’nin yetiştiği ev zaten bir mektepti. “İlim şehrinin kapısı”¹³⁷ olarak bilinen babası Hz. Ali’nin yanı sıra kardeşleri Hasan ve Hüseyin’den de ders almıştır. Kaynaklarda bu yönde epey bilgi bulmak mümkündür.

Nitekim Hz. Ali’nin, İbnü’l-Hanefiyye’ye şöyle tavsiyede bulunduğu rivayet edilir: “Bil ki Müslüman kişinin iki mürüvveti var. Biri hadarda, diğeri de seferdedir. Hadardaki mürüvvet; Kur’ân okumak, ulemâ meclislerine katılmak, fikhî meseleleri mütalaa etmek ve namazları cemaatle kılmaya dikkat etmektir. Seferdeki mürüvvet ise beraber yolculuk ettiğin kişiyle azığını paylaşman ve ona fazla muhalefet etmemen, her yokuşu çıktığında, indiğinde ve konakladığında, her kalkıp oturduğunda Allah (a.c.)’i çokça zikretmendir.”¹³⁸

¹³³ Bedr, Abdülbâsıt, *et-Târîhu ş-Şâmil li’l-Medîneti’l-Münevvere*, Medine 1993, I, 273-274.

¹³⁴ Erten, Hayri, “Hz. Ömer Döneminde Sosyal Yapı ve Değişme”, *Marife*, sy. 1, 2001, s. 186.

¹³⁵ Bürrî, II, 228; Zehebî, *Siyeru A’lâm*, IV, 111.

¹³⁶ İbn Asâkir, LIV, 324.

¹³⁷ İbn Merdeveyh, Ahmed b. Musa (410/1019), *Menâkibu Ali b. Ebî Talib vemâ Nezele mine’l-Kur’ân fi Ali*, thk. A. M. Huseyn, Kum 1422, s. 85.

¹³⁸ Meclisî, I, 200; LXXIII, 266.

Başka bir tavsiyesinde ona: “Kendini beğenmişlik, kötü ahlak ve sabırsızlıktan sakın. Zira bu üç haslet sende bulunursa ne bir arkadaş edinebilirsin ne de insanların sana bir desteği olur. Kendini ve malını dostluğa ada. İnsanların eziyetine karşı dayanıklı ol. Arkadaşına nefsinin ve malını seferber et. Tanıdıkları ziyaret ederek, halkı da güler yüz ve sevginle rahatlat. Düşmana da adalet ve insafla muamele et. Dininden ve ırzından ise hiç kimseye karşı taviz verme. Bu hem dinin hem de dünyanın için en uygun olanıdır.”¹³⁹ demiştir.

İbnü'l-Hanefiyye'ye bilmediği bir konuda konuşmamasını hatta her bildiğini de söylememesini,¹⁴⁰ tavsiye eden Hz. Ali dilin zararına da işaret etmiş ve “Bil ki dil, kuduz bir köpektir. Eğer onu serbest bırakırsan kudurur ve ısırır. Sahip olduğun her kelime senin için bir nimet olabilir. Onun için altın ve parayı saklayıp koruduğun gibi dilini de koru.”¹⁴¹ tavsiyesinde bulunmuştur.

Başka bir rivayette ise İbnü'l-Hanefiyye'nin abdest için Hz. Ali'nin eline su döktüğünü görüyoruz. Burada Hz. Ali, ona abdest alırken hangi uzvu yıkadığında hangi duayı okuyacağını öğretiyor.¹⁴²

Yine İbn Abdırabbih'in, eserinde yer verdiği Hz. Ali'nin, oğlu Muhammed b. Hanefiyye'ye yazdığı bir mektupta ona, hem şahsî işlerinde hem de insanlarla olan münasebetlerinde nasıl davranacağı, dünya ve ahiret dengesini nasıl sağlayacağı konularında uzun uzun dinî ve ahlakî nasihatlerde bulunmaktadır.¹⁴³

¹³⁹ Meclisî, LXXIV, 396. Ayrıca bk. Meclisî, LXVIII, 86; LXIX, 315; LXX, 297.

¹⁴⁰ Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed (413/1022), *el-İhtisâs* thk. M. Zerendî - A. E. Gıfari, Silsiletü Müellefatiş-Şeyh el-Müfîd: 12, Beyrut 1993, s. 231; Meclisî, LXVIII, 288.

¹⁴¹ Şeyh Müfîd, *el-İhtisâs*, s. 229; Meclisî, LXVIII, 287.

¹⁴² Bk. Nüveyrî, V, 309; Meclisî, LXXVII, 318-320.

¹⁴³ Bk. İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed (328/939), *Kitâbü'l-İkdi'l-Ferîd*, thk. Ahmed Emin vd., Kahire 1969, III, 156-158.

“Kim seni terbiye etti?” sorusuna Muhammed b. Hanefiyye’nin, “Rabbim beni nefsim konusunda terbiye etti. Akıl ve basiret sahiplerini takip ettim ve onların yaptıkları güzel şeyleri yaptım. Cahillerde gördüğüm kötü şeylerden de uzaklaşarak adeta onlardan kaçtım. İşte bu, beni ilmin hazinelerine ulaştırdı.”¹⁴⁴ şeklindeki cevabı aslında onun, babasının yukarıdaki tavsiyelerine nasıl uyduğunu ve neticede nasıl başarıya ulaştığını ifade ediyor.

Kısacası İbnü’l-Hanefiyye, çocukluk ve gençlik yıllarını hem maddî hem de manevî anlamda bolluk ve refahın zirvede olduğu Hz. Ömer’in son yarım dönemi ile Hz. Osman’ın ilk yarım dönemi arasında geçirmiş ve bu olanaklardan oldukça faydalanmış ve kendini yetiştirmiştir.

B. İç Savaş Dönemi

Hz. Osman’ın katli sürecini hazırlayan olayların başladığı andan, Hz. Hasan’ın hilâfeti Muâviye’ye devrettiği zamana kadar süren ve İbnü’l-Hanefiyye’yi babasının yanında savaş meydanlarında boy gösterirken bulduğumuz bir dönemdir.

Üçüncü halife Hz. Osman döneminde İslâmî fütuhât zirveye ulaşmıştı. Doğuda İslâm orduları Türkmenistan’a ilerlerken, batı cephesinde Kuzey Afrika fetih ediliyordu. Bu fetihler sırasında Afrika ve Asya’da yapılan savaşlarda birçok ganimet elde edilmiş ve gerçekten İslâm devleti, ekonomik bakımdan çok güçlü bir duruma gelmişti. Ne varki bir devlet, ne kadar büyük olursa sorunları da o derece çok oluyor. Ayrıca, bu derece büyük bir devleti ayakta tutabilmek için güçlü bir ekonominin tek başına yeterli olmayacağı da bir gerçektir. İstikrarı sağlamak için aynı zamanda güçlü idarecilere ihtiyaç vardır ki Hz. Osman’ın son senelerinde,

¹⁴⁴ Meclisî, II, 265.

valileri kendilerinden beklenen otoriteyi sağlayamadılar. Bu sorunlar, sadece yönetim zafiyeti ya da valilerin yetersizliği ile sınırlı değildi kuşkusuz. Yetişen yeni nesil ile ashâb-ı kirâm arasındaki yaşantı farkının yanı sıra dinî, kültürel, sosyal ve siyasal alanda yaşanan değişim, fetih hareketlerinin durmasından sonra kabileler arasındaki eski asabiyetin canlanması ve aralarındaki rekabetin artması, fethedilen topraklarda yaşayan milletlerin Müslümanlardan intikam alma düşüncesiyle yürüttükleri faaliyetler, Hz. Osman'ın verdiği kararların suistimal edilmesine neden olabilecek halim bir yapıya sahip olması ve yönetimde akrabalarına fazla güvenerek onlara önemli mevkilerde paye vermesi gibi hususlar sayılabilir.¹⁴⁵

Gün geçtikçe gerginlikler artmış ve yönetimden şikayetçi olanlar, başta İbnü'l-Hanefiyye'nin babası Hz. Ali olmak üzere ileri gelen ashaba şikayetlerini iletiyorlardı. Bu şikayetlerin halifeye iletilmesinde onun da aracı olduğunu görüyoruz. İbnü'l-Hanefiyye'nin anlattığına göre babası, şikayet konusu yapılan hususlardan birini ihtiva eden bir mektubu, onun eline vererek: “*Git şu mektubu Osman'a ver ve ona içinde Rasulullah'ın, gelir-gider konusundaki uygulamaları var. Ona göre hareket edersin.*” demesini istemiş. O da Hz. Osman'a mektubu götürmüştür. Ancak Hz. Osman, rahat bırakılmalarını isteyerek onu geri çevirmiş. Geri dönen İbnü'l-Hanefiyye'ye Hz. Ali, artık yapacak bir şey olmadığını ifade ederek o mektubu aldığı yere koymasını söylemiştir.¹⁴⁶

¹⁴⁵ Demircan, *Râşid Halifeler Dönemi*, s. 54-55. Hz. Osman'a yöneltilen eleştiriler için bk. İbn Ebî Bekir, Muhammed b. Yahya el-Endelüsî (741/1340), *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli'sh-Şehîd Osman b. Affân*, thk. Kerem Hilmî, Kahire 2002, s. 160-188; Demircan, Adnan, “Üçüncü Halife Osman'a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkîllânî'nin Cevapları”, *İSTEM*, sy. 8, 2006, s. 9-20.

¹⁴⁶ İbn Ebî Bekir, s. 356. Ayrıca bk. Muhib et-Taberî, *er-Riyâdu'n-Nadire fî Menakibi'l-Aşere*, Beyrut 1983, III, 39.

Neticede olaylar patlak vermiş ve halifenin evi kuşatılmıştır. Bu kuşatma sırasında başta Hz. Ali olmak üzere ileri gelen ashâb, çocuklarıyla birlikte onu korumaya çalışmışlardır. Hatta bu hengamede Hz. Hasan ile Hüseyin, yara almış ve üstleri başları kan revan içinde kalmıştı.¹⁴⁷ Hz. Ali, Hz. Osman'ı korumak ve isyancıları ikna edip geri çevirmek için gayret ettiği halde Hz. Osman'ın kâtibi Mervân b. Hakem, onu suçlamış ve aralarında bir itiş kakış yaşanmıştı. O sırada İbnü'l-Hanefiyye, babasının yanında idi. O da babasına yardımcı olmaya çalışmış ve babasının üzerine giden Mervân'ı kemerinden tutup geri çekmiş ve onları birbirinden ayırmıştı.¹⁴⁸

Kırk gün kuşatma altında kalan 81 yaşındaki Hz. Osman, sonunda aralarında Muhammed b. Ebî Bekir'in de bulunduğu bir grup tarafından Zilhicce 35 (Haziran 656) yılında öldürüldü.¹⁴⁹ Cenazesi üç gün ortada sahipsiz kalmış, kokmaya başlayınca da gece vakti dört kişi tarafından alınıp Müslüman mezarlığı dışına gömülmüştü.¹⁵⁰ Ayrıca bu dört kişiden de sadece bir kişinin, onun cenaze namazını kıldığı ve hatta namazı kılınmadan gömüldüğü söylenmektedir.¹⁵¹

Bu trajediden sonra Hz. Ali'nin halife olması bile olayların önünü almamış, İslâm dünyasında peş peşe İbnü'l-Hanefiyye'nin de katıldığı Cemel, Siffin ve Nehrevân savaşları gerçekleşmiş ve bu çatışmalarda birçok Müslüman kanı dökülmüştür. Hz. Ali'nin bir suikasta kurban gitmesiyle birlikte onun yerine geçen Hz. Hasan, daha fazla kan dökülmesinin önüne geçmek düşüncesiyle

¹⁴⁷ Mes'ûdî, II, 353-354.

¹⁴⁸ Belâzürî, III, 485.

¹⁴⁹ Ya'kûbî, II, 176.

¹⁵⁰ Ya'kûbî, II, 176; Taberî, s. 785; İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed (314/926), *el-Fütâh*, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1992, I, 75.

¹⁵¹ Ya'kûbî, II, 176; İbn A'sem, I, 78.

hakkından feragat ederek hilâfeti Muâviye'ye devretmesiyle birlikte bu huzursuz ortam durulmuş ve İslâm dünyasında nispeten sükûnet sağlanmıştır.

Bu konularla ilgili ayrıntılara daha sonraki bölümlerde değineceğimiz için sözü fazla uzatmadan şunu ifade edelim ki bu olayların merkezinde bulunun Muhammed b. Hanefiyye, bu dönemde yaşanan hadiselerden çok etkilenmiş ve bu yaşadıklarından ders çıkarmış olmalıdır. Başka bir ifade ile bu hadiseler, onun daha sonraki dönemlerde takip edeceği yolu belirlemesinde mihenk taşı rolü oynamıştır. Onun içindir ki daha sonraları onun, mevcut yönetimlerle ters düşmemeye çalıştığı ve İslâm dünyasını parçalayacak ve Müslümanları bir iç çatışmaya sürükleyecek tutum ve davranışlardan kaçındığı görülecektir.

C. Birlik Dönemi

Bu dönem, hilâfetin Emevîlere geçişiyle başlayan ve Hz. Hüseyin'in Kerbela'da katledilmesine kadar devam eden bir süreçtir. Yaklaşık yirmi sene süren bu dönemde Muhammed b. Hanefiyye, Medine'ye gitmiş ve oraya yerleşmiştir. O sıralarda Irak ve Şam topraklarında meydana gelen siyasî çalkantılardan uzak durarak kendini ibadet ve ilme vermiştir.¹⁵²

Hz. Ali, vefat edeceği zaman yaptığı vasiyetinde mallarını çocukları arasında paylaştırmış, çocuklarının hemen hepsinin hissesini Hz. Hasan'ın tasarrufuna bırakırken, muhtemelen rüştüne ve zekâsına güvenmesi nedeniyle İbnü'l-Hanefiyye'nin mirastaki payını müstakil olarak kendisine vermişti.¹⁵³ Öyle anlaşılıyor ki İbnü'l-Hanefiyye, mirastan payına düşen Medine yakınlarında

¹⁵² Müsnid, Abdullah b. Ali, *el-Aleviyyân ve'l-Abbasiyyân ve Davetu Âli'l-Beyt*, Kahire 1991, s. 25.

¹⁵³ Huî, XVIII, 316.

ki bir çiftlikte Hz. Ali'nin diğer çocuklarından bağımsız, kendi başına hayatını sürdürmüştür.¹⁵⁴

Bu dönemde İbnü'l-Hanefiyye, Muâviye ile iyi ilişkiler kurdu. Hatta Muâviye'nin Bizansla düzenlediği sportif faaliyetlere katıldı. Güç gösterilerinin yapıldığı bu müsabakalarda rakibini yenerek Muâviye'nin takdirini kazandı.¹⁵⁵

Ayrıca Muâviye'nin, oğlu Yezîd'in veliahtlığı için biat aldığı bu dönemde Muhammed b. Hanefiyye, onunla Medine'de yaptığı görüşme sırasında ona zorluk çıkarmadı. Hatta O, Muâviye'nin Yezîd için yaptığı biat teklifini kabul ettiği gibi, onun ölümünden sonra başa geçen Yezîd'e de zorluk çıkarmadı. Bu tutumu nedeniyle hem Muâviye, hem de Yezîd tarafından sürekli takdirle anıldı, atıyye ve ikramlarına nail oldu.¹⁵⁶

D. Fitne Dönemi

Bu dönem, Kerbela faciasıyla patlak veren ve İslâm dünyasını ikinci defa kaos ortamına sürükleyen olayların baş gösterdiği zamandan itibaren başlayan ve Abdullah b. Zübeyr'in katline kadar devam eden, İbnü'l-Hanefiyye'nin de en zor dönemini yaşadığı ve neredeyse barınacak yer bulamadığı bir süreçtir.

Yezîd b. Muâviye, babasının ölümünden sonra İslâm devletinin başına geçmişti. Hicaz bölgesinde adına biat alınması için emirname göndermiş ve özellikle Hüseyin b. Ali ile Abdullah b. Zübeyr'in biatlerinin derhal alınması vurgulanmış, fakat her ikisi de Mekke'ye kaçmayı başarmıştı. Mekke'ye giden Hz. Hüseyin, Kûfe'den gelen çağrılara, bütün uyarılara rağmen icabet etmiş ve

¹⁵⁴ Bk. Dîneverî, s. 205.

¹⁵⁵ İbn Hallikân, IV, 171.

¹⁵⁶ Müsnid, s. 25-27; Öz, agm., s. 537-538.

bu yolda öldürülmüştü.¹⁵⁷ Daha sonra ilgili bölümde üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulacağı gibi bu hadiseyle birlikte bumerang kutusunun kapağı açılmış ve meşum olaylar zinciri birbirini takip etmeye başlamıştır.

Bu dönemde İbnü'l-Hanefiyye, kendini birdenbire baş döndüren olayların içinde bulmuştu. Benî Hâşim'den bir kişinin halife seçilmesi beklentisi içinde olanlar, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra gözlerini ona dikmişti. Fakat onun ise Yezîd'e verdiği ahdi bozmak gibi bir niyeti yoktu. Bu sırada fırsattan istifade etme gayretinde olan İbn Zübeyr, çalışmalarına başlamış ve nispeten amacına ulaşmıştı.

Abdullah b. Zübeyr, Benî Hâşim'in ileri gelen şahsiyetlerinden Muhammed b. Henefiyye ve Abdullah b. Abbâs'tan kendisine biat etmelerini istedi. Zira her ikisi de önündeki en büyük engellerdendi. Fakat onlar, İslâm dünyasında birlik ortamı sağlanmadıkça kimsenin tarafında yer almayacaklarını ifade ederek, bu teklifi nazikçe reddetmişlerdi. İbn Zübeyr, bu tutumlarına ilk önceleri ses çıkarmadı. Ancak siyasî istikbal peşindeki Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafi, Kûfe'de İbnü'l-Hanefiyye adına hareket ettiği iddiasıyla dengeleri onun aleyhine çevirince Benî Hâşim'i, özellikle de kendisi için bir rakip olarak görmeye başladığı İbnü'l-Hanefiyye'yi sıkıştırmaya başladı. Hatta onları tutuklayıp attığı zindanda üzerlerine odun yığdırdı ve biat etmedikleri takdirde onları yakmakla tehdit etti. İbn Zübeyr, bu tehdidini gerçekleştirmede kararlı görünüyordu. Bu durum, İbnü'l-Hanefiyye ve beraberindekileri ciddi anlamda korkutmuştu. Çare olarak, Kûfe'de bulunan taraftarlarından gizlice yardım istediler. Gelen yardım isteğini memnuniyetle karşılayan Muhtâr, onları kurtar-

¹⁵⁷ Bk. Taberî, s. 970-994; İbnü'l-Esîr, s. 500-509.

mak için hiç beklemeden peş peşe gruplar halinde dört bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Ebû Abdullah el-Cedelî komutasındaki bu güçler, İbnü'l-Hanefiyye ve beraberindekileri hemen buldukları yerden çıkardılar. Bu kuvvetler, İbn Zübeyr kuvvetleriyle çarpışarak onu ortadan kaldırmak için İbnü'l-Hanefiyye'den izin istediysede ilgili bölümde üzerinde durduğumuz üzere o, barışçıl prensipleri gereği onların bu teklifini geri çevirdi ve bir olaya sebebiyet vermemek için hemen onlarla birlikte Mina'ya, oradan da Taif'e geçti.¹⁵⁸

Taif'e gittikten sekiz gün sonra Abdullah b. Abbâs vefat eder.¹⁵⁹ Onun ölümü üzerine "Bu ümmetin rabbânisi öldü"¹⁶⁰ diyerek üzüntüsünü ve ona olan takdirlerini ifade eden İbnü'l-Hanefiyye, onun cenaze namazını kıldırır ve üç gün kabri başında taziye çadırı açar.¹⁶¹

Hicrî 63-67 (682-686) yılları arasında hac emirliği görevini İbn Zübeyr üstlenmişti. 68/687 yılında ise Harem bölgesinde dört bayrak dalgalanıyordu.¹⁶² Mekke'de bulunan İbn Zübeyr, hac ibadetini başlatıp taraftarlarıyla birlikte Arafat'a çıkmış; diğer yandan onun rakipleri Haricilerden Necdî b. Âmir el-Hanefî, taraftarlarıyla Arafat'ın başka bir yerine yerleşmiş; Benî Ümeyye, başka bir sancak altında beraberindekilerle Arafat'a durmuşlardı.¹⁶³ İbnü'l-Hanefiyye de Taif'ten yola çıkarak,¹⁶⁴ kendisini İbn Zübeyr'in elinden kurtaran o dört bin kişilik gurubuyla birlikte ayrı

¹⁵⁸ Bk. İbn Asâkir, LIV, 337-340; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 184-186; İbn Kesîr, VI, 155-156.

¹⁵⁹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 295.

¹⁶⁰ Hâkim en-Nisâbüri, III, 543.

¹⁶¹ Fâkihî, II, 345.

¹⁶² Ya'kûbî, II, 268.

¹⁶³ İbn Asâkir, LIV, 340.

¹⁶⁴ İbn Asâkir, LIV, 340.

bir sancak altında hac yapmak üzere Mina'nın sol tarafına yerleşmişlerdi.¹⁶⁵

Bu manzara, o zaman İslâm dünyasında vuku bulan parçalanmışlığın bir özeti idi. Birbirine düşman dört ayrı grup bir araya gelmiş, aralarında bir çatışma çıkması an meselesiydi. Bu ihtimalin gerçekleşmesi korkusuna kapılan Muhammed b. Cübeyr, bir âlimin toplumsal çözümlerde nasıl bir rol üstlenebileceğini göstererek her dört gurubu tek tek ziyaret etmiş ve aralarında bir kavganın çıkmaması için gayret sarf etmişti.¹⁶⁶

Çalışmalarına Muhammed b. Hanefiyye ile başlayan İbn Cübeyr, ona kutsal bir bölgede olduklarını ve insanların Beytullah'ı ziyarete gelmiş Allah'ın misafirleri olduklarını hatırlatarak haclarını ifsad edecek bir davranışta bulunmamasını istedi. İbnü'l-Hanefiyye de cevap olarak böyle bir arzusunun olmadığını, ne kendisinin ne de taraftarlarından birinin hiç kimseyle Beytullah'ın arasına girmek istemediğini, sadece İbn Zübeyr'e karşı kendisini savunan bir kişi olduğunu, yoksa kensine yönelik bir saldırı olmadıkça hiç kimseyle çatışmak istemediğini söylemiş ve İbn Cübeyr'den İbn Zübeyr'e gidip konuşmasını, Necdet b. Âmir'e de dikkat etmesini istemişti. İbn Zübeyr, yanına gelen bu elçiye herkes kendisine biat ettiği halde bunların ihtilaf çıkardığını, ama yine de onlarla herhangi bir çekişmeye girmeyeceğini bildirmişti. Ardından da Haricileri ve Benî Ümeyye'yi ziyaret etmiş, onlar da kendilerine bir saldırı olmadıkça bir taşkınlık çıkarmayacaklarını söylemişlerdi. Bu ziyaretlerin neticesinde bir değerlendirmede bulunan Muhammed b. Cübeyr, en sakin gurubun İbnü'l-

¹⁶⁵ İbn Sa'd, V, 103; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 120.

¹⁶⁶ Har'ân, Abdullah b. Abdurrahman (1423/2002), *Eserü'l-Ulemâ fi'l-Hayâti's-Siyâsiyyeti fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Riyad 1424, s. 439-440; Kurûn, s. 1477.

Hanefiyye'nin ashabı olduğunu ifade etmiş ve vakfesini onların yanında tamamlamıştı.¹⁶⁷

Bu bölünmüşlük, aslında Muhammed b. Hanefiyye'nin sınırlarını bozmuş ve ağzından “*Ben, Rasulullah'tan başka hiç kimsenin kurtulduğuna, Cennetlik olduğuna şahitlik etmem, babama bile!*”¹⁶⁸ gibi sözler söylemesine sebep olmuştu. Etrafındaki insanlar da şaşkın bir şekilde: “*Kim Ali gibi olabilir ki!*” diyerek Hz. Ali'nin İslâm dini uğruna yaptığı fedakârlıkları anımsıyor ve içinde buldukları bu zor durumu anlamaya çalışıyorlardı.¹⁶⁹

Söz konusu ihtilaf, tarafların hac ibadetindeki uygulamalarına da yansımıştı. Arafat'tan ilk önce, Muhammed b. Hanefiyye inmişti. İbn Zübeyr ise o akşam, ancak Abdullah b. Ömer'in ısrarı üzerine Arafat'tan inmişti. İbnü'l-Hanefiyye, Necdet ve Benî Ümeyye Arafat'tan ayrıldıkları halde İbn Zübeyr'in ağır davrandığını gören İbn Ömer: “*İbn Zübeyr, cahiliyye dönemini mi arıyor?*” deyip Arafat'tan inmiş. İbn Zübeyr de onu takip etmek durumunda kalmıştı. İbn Zübeyr'in bu davranışı Muhammed b. Hanefiyye'ye iletildiğinde, “*İbn Zübeyr, Muhammed, acele etti diyormuş. Karanlık basınca Arafat'tan ayrılmak gerektiğini kimden öğrenmiş ol!*” diyerek onu eleştirmişti.¹⁷⁰

Bu arada Muhtâr'ın öldürülmesiyle birlikte İbn Zübeyr'in, İbnü'l-Hanefiyye üzerindeki baskılara tekrar başladı. İbn Zübeyr'in bu baskısından haberdar olan Abdülmelik, İbnü'l-Hanefiyye'ye haber göndererek, herhangi bir şarta bağlı olmaksızın yanına gelmesini ve istediği yere yerleşmesini teklif etti. İbn Zübeyr ise kendisine biat ettirmeden onu serbest bırakmak iste-

¹⁶⁷ Bk. İbn Sa'd, V, 104; İbn Asâkir, LIV, 340-341; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 120.

¹⁶⁸ Bk. İbn Sa'd, V, 94.

¹⁶⁹ Kurûn, s. 1477.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, V, 103.

miyordu. Ancak kardeşi Urve b. Zübeyr'in, "Onun başına bir iş gelecekse Abdülmelik'ten gelsin" yönündeki tavsiyesi üzerine onu serbest bıraktı. Abdülmelik'in yanına Dımaşk'a doğru yola çıkan İbnü'l-Hanefiyye, Eyle'de iken onun sözünden döndüğü haberini aldı. Abdülmelik, gördüğü lüzum üzerine ondan ya biat etmesini ya da topraklarını terk etmesini istiyordu. O da beraberindeki yedi bin taraftarını dağıttı ve geriye kalan dokuz yüz kişiyle Mekke'ye geri döndü.¹⁷¹

Bu noktada İbnü'l-Hanefiyye'nin nasıl hareket ettiği konusu ihtilafıdır. Bu olaylar sırasında İbnü'l-Hanefiyye'nin yanında olduğunu söyleyen Ebû Hamza'ya göre Muhammed b. Hanefiyye, Eyle'den Mekke'ye geri dönünce İbn Zübeyr'in süvarileri önünü keserek onun Mekke'ye girmesine izin vermemiştir. O da bunun üzerine Medine'ye gitmiş ve Haccâc'ın İbn Zübeyr'i öldürüp bölgeden ayrılmasına kadar burada kalmıştır. Haccâc'ın Mekke'den ayrılarak Kûfe'ye dönmesinden sonra İbnü'l-Hanefiyye, gelip hac-cını kaza etmiş ve tekrar Medine'ye dönmüştür. Üç ay burada kaldıktan sonra da vefat etmiştir.¹⁷²

Ebû Hamza, o sırada İbnü'l-Hanefiyye'nin üzerinden bitle-rin saçıldığına şahit olduğunu ifade ediyor. Bu kirliliğin gerekçesi olarak da birkaç sene devam eden bu süre zarfında onun ihram-dan çıkmaması gösteriliyor.¹⁷³ Her ne kadar Zehebî, bu rivayetin sahih olduğunu söylüyorsa da;¹⁷⁴ böyle bir şeyin olabileceğine hem şer'î hem de aklî gerekçelerle ihtimal vermiyoruz. Nitekim, İbn Sa'd'ın aktardığı bir rivayette İbnü'l-Hanefiyye'nin, özellikle

¹⁷¹ İbn Sa'd, V, 105-109; İbn Asâkir, LIV, 349-350; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 123-125.

¹⁷² İbn Sa'd, V, 108-109; İbn Asâkir, LIV, 350-351; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 124-125.

¹⁷³ Bk. İbn Kesîr, VI, 156.

¹⁷⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 190.

Bayram ve Cuma günleri ile halkın bir araya geldiği toplantılara katılacağı zaman mutlaka yıkandığı söylenmektedir.¹⁷⁵

Ebu't-Tufeyl'in anlattığına göre ise İbnü'l-Hanefiyye, Medyen'den geri dönmüş, Mina'da iki üç gün kaldıktan sonra İbn Zübeyr'in çıkış emri vermesi üzerine Taife gitmiş ve 72/691 senesinde Haccâc'ın gelişine kadar orada kalmıştır. Fakat İbnü'l-Hanefiyye, İbn Zübeyr'in kuşatıldığı o sene hac için Taif'ten ayrılır ve hacdan sonra kendi mahallesine gidip yerleşir.¹⁷⁶ Makrîzî de onun, Eyle'den ayrıldıktan sonra Mekke'ye geri döndüğünü ve kendi mahallesine yerleştiğini söylemektedir. Ona göre İbn Zübeyr, geri dönen İbnü'l-Hanefiyye'ye tekrar haber yollayarak ondan kendisine biat etmesini istemiş ve hatta onları biat etmeye zorlamak için o zamanlar Kûfe valisi olan kardeşi Mus'ab'a haber göndererek İbnü'l-Hanefiyye'nin ileri gelen yandaşlarının oradaki hanımlarını şehirden sürgün ettirmiştir.¹⁷⁷

Makrîzî, hac mevsimi girince İbn Zübeyr'in hac ibadeti bitinceye kadar onu rahat bıraktığını söyler. Nefir günü, İbn Zübeyr, ona tekrar haber gönderir ve derhal şehri terketmesini emreder.¹⁷⁸ Bizce Makrîzî'nin bu tespiti, gerçeğe daha yakındır. Zira İbn Zübeyr'in muhalif de olsa bir Müslümanın hac görevini yapmasına engel olabileceğine ihtimal vermiyoruz. Kaldı ki İbn Zübeyr, daha sonraki senelerde Haccâc tarafından kuşatılmış olmasına rağmen insanların hac ibadetini yapmalarına müsaade etmiş ve Ebu't-Tufeyl'in yukarıda ifade ettiği gibi İbnü'l-Hanefiyye, o şartlarda bile hac görevini yapma olanağını bulmuştur.

¹⁷⁵ İbn Sa'd, V, 115.

¹⁷⁶ İbn Sa'd, V, 109.

¹⁷⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 291.

¹⁷⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 291.

Bu arada, İbnü'l-Hanefiyye'nin kendisini İbn Zübeyr'in elinden kurtaran birlikleri gönderen Muhtâr es-Sekâfî'nin yanına, Kûfe'ye gitmek istediği söylenmektedir. Ancak onun Kûfe'ye gelmesi durumunda kurduğu düzenin bozulmasından korkan Muhtâr, bir hileye başvurur ve taraftarlarına "Mehdî" olarak tanıttığı İbnü'l-Hanefiyye'nin çarşının ortasında bir adam tarafından kılıç darbesiyle vurulacağını ve onun bundan hiçbir zarar görmeyeceğini söyler. Onun bu iddialarını haber alan İbnü'l-Hanefiyye de başına bir iş gelmesinden çekinerek Kûfe'ye gitmekten vazgeçer.¹⁷⁹

E. İlim-İrfan Dönemi

İbn Zübeyr'in katlinden sonra Abdülmelik b. Mervân'ın tekrar Emevî iktidarını hâkim kılması ve İslâm dünyasında birliğin yeniden sağlandığı süreçle başlayan dönemdir.

İbnü'l-Hanefiyye, daha önceki dönemde İslâm dünyasında birliğin sağlanamadığı gerekçesiyle herhangi bir tarafı desteklememiş ve kimseye biat etmemişti. Abdülmelik b. Mervân rakiplerini bertaraf edip İslâm dünyasının tek hâkimi olarak ortaya çıkınca artık İbnü'l-Hanefiyye'nin ona biat etmekten başka bir çare ve gerekçesi kalmamıştı. İbnü'l-Hanefiyye, hem kendisi hem de etrafındakilerin can ve mal güvenliğini garanti altına aldıktan sonra Abdülmelik adına Haccâc b. Yusuf'a biat etti.¹⁸⁰ Hatta biatten sonra Abdülmelik'i Dımaşk'ta ziyaret etmiş ve onun ikram ve atiyelerini kabul ederek Medine'ye geri dönmüştür.¹⁸¹

¹⁷⁹ İbn Asâkir, LIV, 323.

¹⁸⁰ İbn Kesîr, VI, 156.

¹⁸¹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 294.

Bu ziyaretten sonra İbnü'l-Hanefiyye, Medine'ye yerleşti ve vefatına dek orada kaldı.¹⁸² O sıralar Ebân b. Osman, Medine valisidir ki bu dönem, özellikle Hicaz bölgesi için tam anlamıyla bir ilim-irfan dönemidir.¹⁸³ Muhtemelen, İbnü'l-Hanefiyye, bu süreçte talebe yetiştirmekle meşgul olmuş, siyasetten uzak, sessiz ve sakin bir ömür geçirmiştir. Zira bu dönemde, artık onun isminin yaşanan siyasî hadiselerle birlikte anıldığını hiç görmüyoruz.

Muhammed b. Hanefiyye Medine'de eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürdüğü bir mekâna dahipti. Muhtemelen o, söz konusu yeri bu dönemde açmıştır. Ali Sâmî en-Neşşâr'ın iddiasına göre araştırmacıların daha önce önemini fark edemediği bu eğitim-öğretim merkezi, İslâm tarihindeki en büyük ilim halkalarından biri idi. Hatta İslâm tarihindeki bütün ayrılıkçı fikirler bu merkezden çıkmıştır. Nitekim ircâ fikrinin onun oğlu Hasan'a, i'tizâl fikrinin de oğlu Ebû Hâşim'e nispet edilmesinin bir gerekçesi de bu olsa gerek.¹⁸⁴

Neşşâr'a göre, Keysâniyye'yi besleyen fikirler, bu mektepten zuhur ettiği gibi Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekâfi de bu mektebin öğrencilerindedir, tıpkı Mu'tezile'nin şeyhi Vâsıl b. Atâ'nın, bu okuldan mezun olması gibi. Hasan el-Basrî'nin medresesiyle bir mukayese yapan Neşşâr, İbnü'l-Hanefiyye'nin açtığı okulun çok daha büyük olduğu ve bu okuldan muhalif fırkalar, zıt görüşler ve garip fikirlerin zuhur ettiği iddiasındadır.¹⁸⁵

Seyyid Hasan Kurûn da İbn Zübeyr'in ölümünden sonra Medine'ye dönen Muhammed b. Hanefiyye'nin, orada kendisine

¹⁸² Hatîbü'l-Havârizm, el-Muvaffak b. Ahmed (568/1173), *Maktelü'l-Hüseyn*, thk. Muhammed Semâvî, Kum 1418, II, 288.

¹⁸³ Bedr, I, 388-399.

¹⁸⁴ Neşşâr, Ali Sâmî, *Neşetu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1977, II, 54.

¹⁸⁵ Neşşâr, II, 55.

bir ev yaptırdığını ve sık sık yanına gelip giden taraftarlarına ilim, verâ ve Şîa devletinin müjdesini verdiğini söylemektedir. Ona göre, İbnü'l-Hanefiyye, 81/700 yılında ruhunu teslim edinceye kadar Medine'de, her taraftan gelip etrafında halkalar oluşturan insanlara ilim ve tecrübelerini aktarıyordu.¹⁸⁶

İbnü'l-Hanefiyye'nin bu dönemde ilmî çalışmalara olan katkısı yönünde Neşşâr ve Kurûn'un söylediklerine katılıyoruz. Fakat onun ibtidai şekliyle ders halkaları niteliğinde olduğunu düşündüğümüz ilmî faaliyetlerinin, ayrılıkçı fikirlere kaynaklık ettiği düşüncesine katılmadığımızı belirtmek istiyoruz. Doğrudan veya dolaylı olarak onun ilminden istifade etmiş kişilerin öncülük ettiği düşünce ve akımların varlığı muhakkaktır. Ancak ondan ders almış ve bir şekilde onunla irtibat kurmuş olan bu kişilerin ileri sürdükleri her fikri ona mal etmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

V. Evlilikleri ve Nesli

A. Eşleri

Kaynaklarda İbnü'l-Hanefiyye'nin, dört eşi ve çocuk doğurmuş olması hasebiyle "ümmüveled" olarak tabir edilen iki cariyesinin varlığından söz edilmektedir.

1. Cemal bnt. Kays b. Mahreme b. Muttalib b. Abdimenaf. Hasan'ın annesidir.¹⁸⁷

2. Müsria bnt. Abbâd b. Şeybân. Benî Hâşimle anlaşmalı Mudar kabilesinden olup İbrahim'in annesidir.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Kurûn, s. 1480.

¹⁸⁷ İbn Sa'd, V, 92; Zübeyrî, s. 75; Belâzürî, III, 464.

¹⁸⁸ İbn Sa'd, V, 92; Zübeyrî, s. 76; Belâzürî, III, 464.

3. Berre bnt. Abdurrahman b. Hâris b. Nevfel. Kâsım, Abdurrahman ve Ümmü Ebîhâ'nın annesidir.¹⁸⁹ Zübeyrî, bu hanımın adını “Şehbâ” olarak vermekte ve onun çocukları arasında Ümmü'l-Kâsım, Rukiyye ve Habbâbe'yi de zikreder.¹⁹⁰

4. Ümmü Cafer bnt. Muhammed b. Cafer b. Ebî Tâlib. Cafer el-Asgar ve Avn'ın annesidir.¹⁹¹ İbn Sa'd, bu hanımın çocukları arasında Abdullah el-Asgar'ı da zikreder.¹⁹²

5. Naile adlı bir ümmüveled.¹⁹³ Ebû Hâşim Abdullah, Ali, Hamza, ve Cafer el-Ekber'in anneleridir.¹⁹⁴

6. İsmi kaynaklarda geçmeyen başka bir cariye. Kendisinden Abdullah ve Rukiyye'nin annesi olarak bahsediliyor.¹⁹⁵

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda geçen verilere dayanarak isimlerini sıraladığımız bu eşleri, İbnü'l-Hanefiyye'nin çocukları sayılırken söz konusu edilmişlerdir. Dolayısıyla hiç çocuk sahibi olmamış ve kaynaklarda ismi geçmeyen başka eş ve cariyelerin de olması muhtemeldir.

B. Nesli

İbnü'l-Hanefiyye'nin, akranlarına nazaran az çocuk sahibi olduğu söyleniyor.¹⁹⁶ Kaynaklarda çocuklarının sayısı ile ilgili verilen rakamlar ve verilen çocuk isimleri muhtelifdir. Makdisî ve

¹⁸⁹ İbn Sa'd, V, 92.

¹⁹⁰ Zübeyrî, s. 75-76. Ayrıca bk. Belâzürî, III, 465.

¹⁹¹ İbn Sa'd, V, 92; Zübeyrî, s. 76; Belâzürî, III, 464. Ayrıca bk. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1981, s. 216.

¹⁹² İbn Sa'd, V, 92.

¹⁹³ Zübeyrî, s. 75; Belâzürî, III, 464.

¹⁹⁴ İbn Sa'd, V, 92; Belâzürî, III, 464.

¹⁹⁵ İbn Sa'd, V, 92.

¹⁹⁶ İbn İnebe, s. 433.

İbn Tiktakâ, onun sekiz çocuğunun olduğunu ifade ederken;¹⁹⁷ İbn İnebe bu sayıyı, on dördü erkek olmak üzere yirmi dörde çıkarır. Fakat, birkaç tanesi dışında isimlerini zikretmez. Yine İbn Hazm, yedi erkek çocuğun ismini zikrederken,¹⁹⁸ İbn Kuteybe ve Mes'ûdî, on erkek ismine yer veriyor.¹⁹⁹ İbn Sa'd, Zübeyrî, Belâzürî, Makrîzî, Sıbt İbni'l-Cevzî ve muâsır âlimlerden Mahmûd Şâkir, İbnü'l-Hanefiyye'nin on dört çocuğunun ismini zikretmişlerdir. Ancak bu çocuklardan kaçının erkek, kaçının kız olduğu konusunda ihtilafa düşmüşlerdir.²⁰⁰

Konuyla ilgili en kapsamlı bilgiyi ise hicrî beşinci asır neseb ulemâsından İbnü's-Sûfî lakabıyla bilinen Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Alevî vermektedir. İbnü's-Sûfî, on tanesi kız olmak üzere toplam yirmi dört çocuğunun isimlerini teker teker saymış ve varsa onların da çocukları ile ilgili kısa da olsa bilgi vermiştir.²⁰¹ Onun verdiği malumat ile birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin kaynaklarda ismi geçen çocuk sayısı, on biri kız olmak üzere yirmi sekize çıkmış oluyor. Biz de başta İbnü's-Sûfî'nin verilerinden faydalanmak suretiyle İbnü'l-Hanefiyye'nin kız ve erkek çocuklarına ayrı ayrı yer vererek kaynaklarda haklarında verilen bilgileri paylaşacağız. Bu arada bu çocuklardan ismi farklı bir şekilde verilmek suretiyle mükerrer olarak sayılanların olabileceğini ifade edelim.

a. Kız Çocukları:

¹⁹⁷ Makdisî, s. 146; İbn Tiktakâ, Muhammed b. Ali (709/1309), *el-Asîli fî Ensâbi't-Talibiyyîn*, thk. Mehdî er-Recâî, Kum 1418, s. 324.

¹⁹⁸ İbn Hazm, Ali b. Ahmed (456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. A. M. Harun, Kahire 1982, s. 66.

¹⁹⁹ İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 216; Mes'ûdî, III, 123.

²⁰⁰ Bk. İbn Sa'd, V, 92; Zübeyrî, s. 75-76; Belâzürî, III, 464-465; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 298; Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 269; Mahmûd Şâkir, *Râbiu'r-Râşidîn Ali b. Ebî Talib ve Üsretuhu*, Beyrut 1997, s. 494-495.

²⁰¹ Bk. İbnü's-Sûfî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Alevî en-Nessâbe (h. 5. asır), *el-Mecdî fî Ensâbi't-Talibiyyîn*, thk. Ahmed el-Mehdî - Mahmud el-Maraşî, Kum 1409, s. 223-225.

1. Ümmü Ebîhâ, 2. Rukiyye,²⁰² 3. Habbâbe,²⁰³ 4. Ümmü'l-Kâsım,²⁰⁴ 5. Berîke, 6. Ümmü Seleme, 7. Hammâde, 8. Aliye, 9. Esmâ, 10. Cemâne, 11. Rayta.²⁰⁵

b. Erkek Çocukları:

1. Ebû Hâşim Abdullah, 2. Hamza, 3. Cafer el-Ekber, 4. Ali, 5. Hasan, 6. Kâsım, 7. Abdurrahman, 8. İbrahim, 9. Cafer el-Asgar, 10. Avn,²⁰⁶ 11. Abdullah el-Avsat,²⁰⁷ 12. Abdullah el-Asgar,²⁰⁸ 13. Tâlib, 14. Avn el-Ekber, 15. Ali el-Asgar,²⁰⁹ 16. Heysem,²¹⁰ 17. Ömer.²¹¹

İbn Kuteybe, İbnü'l-Hanefiyye'nin "Kâsım" adındaki oğlunun bir çeşit sihre kapıldığı ve Mescid-i Nebeviye giremediğini ifade ederken,²¹² İbn Hallikân, söz konusu rahatsızlığı taşıyan kişinin, "Heysem" adındaki bir oğlu olduğu bilgisini vermektedir.²¹³ Bu çocuklardan Ebû Abdullah Cafer el-Asgar'ın da Harre vakası sırasında öldürüldüğü söyleniyor.²¹⁴

İbnü'l-Hanefiyye nesli, "Hanefiyûn" adıyla varlığını sürdürmüştür.²¹⁵ Zamanla çoğalarak Medine, Fars, Dımaşk, Harran,

²⁰² İbn Sa'd, V, 92; Zübeyrî, s. 76; Belâzürî, III, 464-465; İbnü's-Sûfi, s. 223; Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 269; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 298; Mahmûd Şâkir, *Râbiu'r-Râşidîn*, s. 494-495.

²⁰³ Zübeyrî, s. 76; Belâzürî, III, 464-465; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 298.

²⁰⁴ Zübeyrî, s. 76; Belâzürî, III, 464-465; İbnü's-Sûfi, s. 223; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 298.

²⁰⁵ İbnü's-Sûfi, s. 223.

²⁰⁶ İbn Sa'd, V, 92; Zübeyrî, s. 75-76; Belâzürî, III, 464-465; Mes'ûdî, III, 123; İbnü's-Sûfi, s. 223; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 298; Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 269; Mahmûd Şâkir, *Râbiu'r-Râşidîn*, s. 494-495.

²⁰⁷ İbn Sa'd, V, 92; Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 269; Mahmûd Şâkir, s. 494-495.

²⁰⁸ İbn Sa'd, V, 92; İbnü's-Sûfi, s. 223; Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 269; Mahmûd Şâkir, s. 494-495.

²⁰⁹ İbnü's-Sûfi, s. 223.

²¹⁰ İbn Hallikân, IV, 173.

²¹¹ Mizzî, XV, 148; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 227; Sehâvî, II, 545.

²¹² İbn Kuteybe, *el-Mearif*, s. 217.

²¹³ İbn Hallikân, IV, 173.

²¹⁴ İbnü's-Sûfi, s. 225.

²¹⁵ Bk. Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (820/1417), *Nihâyetu'l-Ereb fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Beyrut 1984, s. 127; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, Beyrut 1982, I, 311.

Musul, Bağdat, Ahvaz, Vasıt, Buhara, Semerkand, Kazvin, Taberistan ve Hindistan gibi yerlere dağılmışlardır.²¹⁶

İbn Hazm, İbnü'l-Hanefiyye neslinin Cafer, Ali, Avn, İbrahim ve Kâsım ile devam ettiğini ifade ediyor.²¹⁷ İbn İnebe ise kendi dönemine kadar sadece oğlu Ali ve Harre'de katledilen oğlu Cafer'den soyunun devam ettiğini;²¹⁸ hatta İbnü'l-Hanefiyye neslinin artık sadece Cafer'den devam ettiğini ve nesli bir süre devam eden Ali, İbrahim ve Avn'nın inkıraza uğradığı yönünde bilgilerin olduğunu vurguluyor.²¹⁹ Adı geçen Ali'den maksadın, Ali el-Ekber olduğunu ifade eden İbn İnebe, onun oğlu Ebû Muhammed Hasan b. Ali'nin âlim ve fâzıl bir kişi olduğunu ve Keysâniyye tarafından imâm olarak kabul edildiği bilgisini vermektedir.²²⁰

Muhammed b. Hanefiyye'nin bu çocuklarından, şöhret bulmuş ve kaynaklarda kendilerine en çok yer verilen iki çocuğu, "Ebû Hâşim" künyesi ile meşhur olan Abdullah ile diğer oğlu Hasan'dır.²²¹ Bu nedenle, kaynaklarda bu ikisi hakkındaki malumata daha fazla yer verilmiştir. Diğerleriyle ilgili bilgi ise neredeyse yok denecek kadar azdır. Biz de burada Abdullah ve Hasan hakkında konunun sınırlarını aşmadan biraz bilgi vererek konuyu bitireceğiz.

Ebû Hâşim Abdullah b. Muhammed b. Hanefiyye, İbnü'l-Hanefiyye'nin yaş itibariyle en büyük oğlu olduğu söyleniyor.²²² Doğum tarihiyle ilgili olarak diğer çocuklarında olduğu gibi kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık. İbn Sa'd, onun az sayıda

²¹⁶ Bk. Mervezi, İsmail b. Hüseyin (614/1218), *el-Fahrî fî Ensabi't-Talibiyyîn*, thk. Mehdi Recai, Kum 1409, s. 165-167.

²¹⁷ İbn Hazm, s. 66.

²¹⁸ İbn İnebe, s. 433.

²¹⁹ İbn İnebe, s. 437.

²²⁰ İbn İnebe, s. 437.

²²¹ Bürrî, II, 230.

²²² Sıbt İbni'l-Cevzi, s. 269.

hadis rivayet ettiğini ve sika olduğunu söylüyor.²²³ Kaynaklarda genellikle ondan Şîa'nın sahibi olarak söz edilir.²²⁴ Zira, Keysâniyye veya Haşebiyye olarak adlandırılan topluluk, babasının ölümünden sonra ona tabi olmuş ve liderleri olarak onu kabul etmiştir.²²⁵ Bununla birlikte onun Mu'tezile'nin lideri olduğu da iddia edilmiştir.²²⁶ Hatta İrca konusunda ilk çalışmayı onun telif ettiği söylenmektedir. Ancak sonraki dönemlere intikal eden, kendisine nispet edilmiş bu minvaldeki bir çalışması mevcut değildir.²²⁷ Bu eser, aşağıda değineceğimiz gibi kerdeşi Hasan'a aittir. Ebû Hâşim'in, İnsanlar arasında yayılan şöhreti ve üstün bir ilmî mekâna sahip olması nedeniyle Süleyman b. Abdülmelik'in, ondan korktuğu ve bu yüzden 96 yılında, ziyaretine geldiği sırada, sütüne zehir katarak ölümüne sebep olduğu iddia edilmektedir.²²⁸ Ebû Hâşim, görüşme sonrası çıktığı Filistin yolunda öleceğini anlayınca Humeyme'ye sapsmış ve orada bulunan, İbn Abbâs'ın torunu Muhammed b. Ali'ye imâmeti teslim etmiştir.²²⁹ Soyu, kızları vasıtasıyla devam ettiği için,²³⁰ birçok kaynakta soyunun inkıraza uğradığı söyleniyor.²³¹

İbnü'l-Hanefiyye'nin diğer oğlu Hasan b. Muhammed ise Ehl-i Beyt ulemâsından sayılmakta olup kerdeşi Abdullah'tan daha parlak bir zekâ ve üstün meziyetlere sahip olduğu söylenmektedir.²³² Sırf onunla görüşüp ilminden istifade etmek için Medine'ye gittiğini söyleyen Amr b. Dinâr, ihtilafli konularda kendi-

²²³ İbn Sa'd, V, 327.

²²⁴ Bk. Zübeyrî, s. 75; İbn Ebî Hayseme, II, 220; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 129.

²²⁵ Bk. İbn Sa'd, V, 327; Bürrî, II, 231. Keysâniyye ve Haşebiyye hakkında daha sonraki bölümlerde bilgi verilecektir.

²²⁶ Mervezî, s. 166.

²²⁷ Onat, Hasan, "Ebû Hâşim", *DİA*, X, 146.

²²⁸ Feyyûmî, Muhammed İbrâhim, *eş-Şîatü's-Şu'ûbiyye ve'l-İsnâ Aşeriyye*, Kahire 2002, s. 311.

²²⁹ Sibt İbni'l-Cevzî, s. 269.

²³⁰ Bk. Zübeyrî, s. 75; İbn Ebî Hayseme, II, 220.

²³¹ Bk. İbn Kuteybe, *el-Meârif*, s. 217; Makdîsî, s. 146; İbn Hazm, s. 66; İbn Tiktakâ, s. 325; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 129.

²³² Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 130

sinden daha bilgili birisini görmediğini ifade etmiş ve “Şu Zührî'niz, sadece onun öğrencilerinden biri idi.” diyerek onun sahip olduğu ilmin derecesini göstermeye çalışmıştır. Abdülvâhid b. Eymen de onun zaman zaman evlerine misafir geldiğini ve kendisine yapılan ikramları sadece üç gün kabul ettiğini, ondan sonra hiçbir şeyi kabul etmediğini ifade ederek onun yüksek ahlakî meziyetine işaret etmiştir.²³³ Hasan'ın ırcâ konusunda ilk te'lifte bulunan kişi olduğu söyleniyor,²³⁴ ki onun günümüze kadar ulaşmış olan konuyla ilgili “Kitabü'l-İrcâ” adlı bir çalışması mevcuttur.²³⁵ Onun Ehl-i Beytten Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'e en çok meyli olan kişi olduğu ve “Kim, Ebû Bekir ve Ömer'i terk ederse, sünneti terk etmiş olur” dediği söyleniyor.²³⁶ Buharî, kardeşi Abdullah'ı daha muteber bulmakla birlikte Müslim ile ittifak ederek ondan hadis almışlardır. İmam Malik de esersinde ondan hadis nakletmiştir.²³⁷ Halife b. Hayat, onun hicrî 80 veya 90 yılında vefat ettiğini söylemekle birlikte;²³⁸ onun Ömer b. Abdülaziz döneminde öldüğü ve neslinin devam ettiği de söylenmektedir.²³⁹

VI. Kişiliği

Bu başlık altında, İbnü'l-Hanefiyye'nin vücut yapısı ve giyim kuşamı itibarıyla şemâili ve ilmi birikimini ayrı başlıklar halinde ele alacağız.

²³³ Fesevî, Yakub b. Süfyan (277/890), *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Umerî, Medine 1410, I, 243-244.

²³⁴ İbn Ebî Hayseme, II, 221; İbn Asâkir, XXXII, 270; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 130.

²³⁵ Van Ess tarafından ortaya çıkarılarak tahkiki yapılan eser, Sönmez Kutlu tarafından tam metin olarak tercüme edilerek neşredilmiştir. Bk. Kutlu, Sönmez, “İlk Mürcîî Metinler ve Kütübü'l-İrcâ”, *AÜİFD*, XXXVII, Ankara 1997, s. 317-331. Ayrıca bk. Bahçivan, Seyit, “İrcâ Fikri ve Ebû Hanife'nin İrcâ İle İthamına Bir Bakış”, *SÜİFD*, sy. 8, sn. 1998, s. 141-176; Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye”, *DİA*, XVI, 331.

²³⁶ İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, s. 62.

²³⁷ İbnü'l-Hazzâ, Ebû Abdillâh, *et-Ta'rif bimen Zukire fi'l-Muvatta mine'n-Nisâ ve'r-Ricâl*, thk. M. İ. el-Mi'yâr, Suudi Arabistan 2002, III, 812.

²³⁸ Halife b. Hayât, II, 598.

²³⁹ Bk. İbn Ebî Hayseme, II, 221; Sibt İbni'l-Cevzî, s. 269.

A. Fizikî Yönü

1. Beden Yapısı

Muhammed b. Hanefiyye, oldukça siyah bir ten rengine sahipti.²⁴⁰ Cesur ve oldukça güçlü bir yapıya sahip olduğu gibi kitap ve sünneti de oldukça iyi bilen bir âlimdi.²⁴¹

İbnü'l-Hanefiyye'nin uzun boylu olmasa da pehlivan yapılı bir vücuda sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir müsabakada Muâviye'nin onu yarışmacı olarak seçmesi bunun en güzel kanıtıdır. Müberred'in eserinde yer verdiği ve birçok müellifin eserlerinde ona atıfta bulunarak anlattıkları olay Muâviye'nin hilâfeti döneminde gerçekleşmiştir.

Müberred'in anlattığına göre Rum İmparatoru, eskiden beri sultanların karşılıklı müsabakalarda bulunmak üzere birbirlerine yarışmacılar gönderdiklerini ve eğer kabul ederse böyle bir etkinlikte bulunmak istediklerini Muâviye'ye bildirir. Muâviye, İmparatorun bu teklifini kabul edince ona iki adam gönderir. Biri, büyük bir cüsseye sahip olup aynı zamanda uzun boylu biri idi. Diğeri de pahlivan yapılı güçlü bir kişiydi. Bunların karşısına kimleri çıkaracağı konusunda Amr b. Âs'a danışan Muâviye, uzun boylunun dengi olarak Kays b. Sa'd b. Ubade'yi çıkarabileceklerini, ancak diğerrinin karşısına kimi çıkaracağını kestiremediğini söyler. Amr bu konuda ona, Muhammed b. Hanefiyye ile Abdullah b. Zübeyr'i tavsiye eder. O da İbnü'l-Hanefiyye'yi tercih eder. Kays b. Sa'd, iri cüsse ve uzun boylulukta, İbnü'l-Hanefiyye ise güç gösterisi alanında rakibiyle yarışacaktı. Kays, şalvarını çıkarıp rakibine

²⁴⁰ Makdisî, s. 146. Ayrıca bk. Zuhaylî, s. 86.

²⁴¹ Bürri, II, 229.

giydirmekle onu yenmiş. Zira rakibi Kays'ın şalvarı içinde neredeyse kaybolmuştu.²⁴²

İbnü'l-Hanefiyye ise rakibiyle güç gösterisi yapacaktı. Yarışma kurallarına göre, biri yere otururken diğeri ayakta duracak ve biri diğeri kaldırmak ya da oturtmak suretiyle mağlup edecekti. Kendine son derece güvenen İbnü'l-Hanefiyye, rakibine istediği pozisyonda durmasını teklif etti. Rum yarışmacı, oturmayı tercih etti. Fakat İbnü'l-Hanefiyye'nin elinden tutup onu yere yatırmaya gücü yetmedi. Bu sefer ayakta durup İbnü'l-Hanefiyye'yi kaldırmak suretiyle yenmek istedi. Ancak yine başaramadı. İbnü'l-Hanefiyye ise her iki pozisyonda rakibini yenmiş, yerde oturan rakibini ayağa kaldırdığı gibi rakibi ayakta durduğunda da onu yere oturtmayı başarmıştı. Bu yarışmada, Rum İmparatorunun gönderdiği her iki yarışmacı mağlup olarak ayrıldılar.²⁴³

Aslında İbnü'l-Hanefiyye, bu olaydan çok daha önceleri insanları hayrete düşüren ve gönüllerini fetheden bir başarıya imza atmıştı. Babası Hz. Ali'nin kendisine uzun gelen bir zırhı vardı. Hz. Ali, onu kısaltması için İbnü'l-Hanefiyye'ye verir ve onu bir demirciye götürüp belirlediği yerden kestirmesini söyler. O ise, zırhı eline alıp babasının gösterdiği yerden zırhın uzun gelen kısmını eliyle koparıp atar.²⁴⁴

İbnü'l-Hanefiyye'nin gerçekleştirdiği bu güç gösterilerinin bir nevi efsaneleşerek dilden dile dolaşması ve insanların ondan övgüyle söz etmesi, Abdullah b. Zübeyr'de kıskançlık krizlerine yol açtığı söyleniyor. Aslında güç ve cesaret konusunda İbn Zü-

²⁴² Müberred, II, 639-640.

²⁴³ Müberred, II, 640. Ayrıca bk. İbn Halikan, IV, 171; Yâfî, I, 193-194; İbnü'l-İmâd, I, 89; Hâirî, *Dâiretu'l-Meârif*, XVI, 363.

²⁴⁴ İbn Hamdûn, II, 422; Yâfî, I, 193; İbnü'l-İmâd, I, 89.

beyr, ondan üstün olmasına rağmen bunlar onun yanında anlatıldığı zaman çok kızar, öfkelenir ve sinirinden titrerdi.²⁴⁵

İbn Ebi'l-Hadîd de Emevîlerle Hâşimilerin faziletlerini karşılaştırıp hangilerinin daha üstün olduğunu ortaya koyma sadedinde, İbnü'l-Hanefiyyen'in başından geçen bu iki olayı artı puan olarak Hâşimilerin hânesine kaydediyor.²⁴⁶

2. Giyim Kuşamı

İbnü'l-Hanefiyye, giyim kuşamına son derece dikkat ederdi. Genç ve zinde görünmek için saçlarıyla sakalını kına ve çivit otu ile boyar, gözlerine sürme çekerdi. Süslü, gösterişli ve dikkat çekici elbiseler giymekten çekinmezdi. Genel teâmüllerin dışına çıkarak yüzüğü sol eline takar, sarı renkli bir cübbe giyer ve omuzlarına ipek karışımı bir şal atardı. Başına takke üzerine sardığı siyah bir sarık sarar, ucundan bir karış uzatır ve omuzlarından sarkıtırdı. Giyim kuşam konusunda bu derece titiz ve aykırı davranması kaynaklarda epey tartışma konusu olmuştur.

Başta Rasulullah, Hz. Ömer ve Hz. Ali olmak üzere ilk devir İslâm toplumunun çoğu zaman eski ve basit elbiseler giydiği ve bunun toplumda zühdün bir işareti olarak görüldüğü bir zamanda İbnü'l-Hanefiyye'nin, bu derece şatafatlı giyinmesi dikkatleri üzerine çekmiştir.²⁴⁷

İbn Sa'd'ın anlattığına göre Süfyân b. et-Temmâr, Hac mevsiminde İbnü'l-Hanefiyye'yi Terviye günü ihramlı olduğu halde başını kına ve çivit otuyla kaplamış bir vaziyette görmüş,²⁴⁸ Sü-

²⁴⁵ İbn Hamdûn, II, 422; İbn Halikan, IV, 170; Safedî, IV, 101; Yâfî, I, 193.

²⁴⁶ İbn Ebi'l-Hadîd, XV, 197.

²⁴⁷ İbn Ebi'l-Hadîd, XVIII, 348.

²⁴⁸ İbn Sa'd, V, 113.

leyman eş-Şeybânî de onu Arafat'ta vakfe yaptığı sırada üzerinde "hazz" (حز) olarak tabir edilen yün ve ipek karışımı sarı bir şal görmüştür.²⁴⁹ Nasr b. Evs, İbnü'l-Hanefiyye'nin üzerinde sarı renkli, kirlenmiş bir cübbe gördüğünü ifade ediyor.²⁵⁰ Bir başkası da "İbnü'l-Hanefiyye'yi, gördüm. Siyah hurkânî bir sarık sarmış ve ucundan yaklaşık bir karış kadar sarkıtmıştı." diyor.²⁵¹

İpek karışımı elbise giyen İbnü'l-Hanefiyye, "hazz" olarak tabir edilen bu kumaşı giymeyenleri yadırgamış ve bunda bir sakınca olmadığını söylemişti.²⁵² "Vesme" olarak tabir edilen bir çeşit otla boyanmanın hükmünü soran bir başka kişiye, "O, biz Ehl-i Beytin boyasıdır." demişti.²⁵³

Yine kına ve çivit otunu karıştırarak hazırladığı bir boya ile saçlarını boyatan İbnü'l-Hanefiyye'ye etrafındakilerden birisi, "Bizim de boyanmamız gerekiyor mu?" şeklinde bir soru yöneltmiş. Adam, ondan "hayır" cevabını alınca bu sefer ona niçin boyandığını sormuş. O da bunu "kadınlara genç görünmek için" yaptığını itiraf etmişti.²⁵⁴

İbnü'l-Hanefiyye'nin saçlarını boyatıp, gözlerine sürme çektiğini ve siyah bir sarık sardığını anlatan Abdülvahid b. Eymen diyor ki: "Babam, beni Muhammed b. Hanefiyye'ye gönderdi. Yanına girdim. Gözleri sürmeli, sakalı kırmızıya boyanmıştı. Babamın yanına geri döndüm ve ona, beni muhannes bir ihtiyara göndermişsin, dedim.

²⁴⁹ İbn Sa'd, V, 114; İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 298. Bk. İbn Ebi'l-Hadîd, XV, 197; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 191.

²⁵⁰ İbn Sa'd, V, 114.

²⁵¹ İbn Sa'd, V, 114; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 126.

²⁵² İbn Sa'd, V, 114.

²⁵³ İbn Ebî Şeybe, V, 184. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 191.

²⁵⁴ İbn Sa'd, V, 114. Bk. Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 126; Safedî, IV, 101.

Babam da, pis kokulu kadının oğlu! O, Muhammed b. Ali'dir,²⁵⁵ O insanların en hayırlısıdır,²⁵⁶ dedi.”

İbnü'l-Hanefiyye, ipek karışımı elbise giymesi ve siyah sarık sarmasının yanı sıra yüzüğünü, sol eline takardı.²⁵⁷

İbnü'l-Hanefiyye'nin büyük bir topluluk tarafından muttakî mütedeyyinlerden sayılarak yüceltildiğini ifade eden Goldziher, onun bu yaşantısını dönemin “aristokrat” sınıfının yaşam tarzına bir örnek olarak gösteriyor.²⁵⁸

“Aslında biz, bu Mehdî'nin ahlakına tarihî hakikatler ışığında baktığımızda onun gerçekten görüldüğü gibi olduğunu, dünyevî akla sahip bir adam olduğunu görüyoruz. O, asla dünyevî lezzetlerden ve metalden uzak durmamıştır. Bununla birlikte o, sünnet ve İslâmî gelenek doğrultusunda mukaddes dinî mesâlihi temsil ediyordu. Hiç kimse de onun imâmeti ile biraz önceki itirafı arasında en ufak bir çelişki görmüyordu.” ifadeleriyle olayı betimleyen Goldziher, böyle bir yaşam tarzını Suriye ve Ahbas sufilerinin yaşam tarzında aramanın abesle iştigal olduğunu vurguluyor.²⁵⁹

İbnü'l-Hanefiyye'nin bu şekildeki yaşam tarzının hiç yadırganmadığını söylemek doğru değildir. Onun yukarıda aktardığımız rivayetlere konu olması aslında bu hareketlerinin toplumda tuhaf karşılanmasının bir sonucudur. Hatta bu yaşam tarzına ilk devir âlimlerden tepkilerin geldiğini görüyoruz. Nitekim İbn Abdırabbih, İbnü'l-Hanefiyye'nin bu tutumunu, “el-Gülûv fi'd-Dîn”

²⁵⁵ İbn Sa'd, V, 115; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 126.

²⁵⁶ Fesevî, I, 543-544; İbn Asâkir, LIV, 332. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 184.

²⁵⁷ İbn Sa'd, V, 115; İbn Hallikân, IV, 173; Safedî, IV, 102.

²⁵⁸ Goldziher, s. 129.

²⁵⁹ Goldziher, s. 129.

başlığı altında irdeleyip eleştirirken,²⁶⁰ İbn Ebi'l-Hadîd'in de olaya eleştirel yaklaştığını görüyoruz.²⁶¹

B. İlmî Yönü

Burada İbnü'l-Hanefiyye'nin dinleyip rivayette bulunduğu, başka bir ifade ile ilim halkalarına katılıp ders aldığı ve onun hocaları olarak niteleyebileceğimiz kişiler ile bizzat onun düzenlediği derslere katılıp ondan rivayette bulunan ve öğrencileri olarak niteleyebileceğimiz kişileri, diğer yandan her ne kadar günümüzdeki anlamıyla Temel İslâm Bilimleri arasında sayılan ve ayrı ihtisas alanları olarak gelişen Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelâm gibi dallar o dönemde henüz kategorilere ayrılıp müstakil olarak ortaya çıkmamışsa da onun, bu dallar içinde mütalaa edilebilecek bazı uygulamalarını ve kaynaklarda kabul gören ilmi yeterliliğini ayrı başlıklar halinde ele alacağız.

1. Hocaları

Muhammed b. Hanefiyye'nin ilk ve asıl hocası, babası Hz. Ali'dir. Bilindiği gibi Hz. Ali, ilmi herkesçe tasdik edilen ve “*ilim şehrinin kapısı*” olarak tanınan bir şahsiyettir.²⁶² Hz. Ali'den en fazla ve en sağlam bir şekilde rivayette bulunan kişi de İbnü'l-Hanefiyye'dir. Nitekim İbrahim b. el-Cüneyd, “*Muhammed b. Hanefiyye'den daha çok ve daha sağlam olarak Hz. Ali kanalıyla Rasulullah'ın hadislerini rivayet eden başka birini tanımıyoruz.*” demiştir.²⁶³

Diğer yandan İbnü'l-Hanefiyye'nin, dönemine yetiştiği Hz. Ömer'den ders aldığı, başka bir ifade ile ondan rivayette bulundu-

²⁶⁰ İbn Abdirabbih, II, 371.

²⁶¹ İbn Ebi'l-Hadîd, XV, 197.

²⁶² İbn Merdeveyh, s. 85-86.

²⁶³ İbn Asâkir, LIV, 331; Nevevî, I, 159; Mizzi, XVI, 149; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 115.

ğu söylenmektedir.²⁶⁴ Ancak İbn Sa'd, bu konuda ellerinde bir veri olmadığını ifade etmiş,²⁶⁵ İbn Asâkir de bu tahsilin doğrudan olmadığını belirtmiştir.²⁶⁶

Ayrıca Hz. Osman, Ammâr b. Yasir, Ebû Hureyre, Muâviye b. Ebî Süfyân ve Abdullah b. Abbâs da onun kendilerinden rivayette bulunduğu ve bir nevi onlardan ders aldığı kişiler arasında sayılıyorlar.²⁶⁷

2. Öğrencileri

İbnü'l-Hanefiyye'nin öğrencileri arasında en başta iki oğlu Hasan ve Abdullah gelir.²⁶⁸ Diğer oğulları Ömer, İbrahim ve Avn'ın yanı sıra yeğeni Muhammed b. Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib, kardeşinin torunu Muhammed b. Ali b. Hüseyin ve kız kardeşinin oğlu Abdullah b. Muhammed b. Akîl de ondan rivayette bulunmuşlardır.²⁶⁹

Bunların dışında tabînden birçok kişi de ondan ders almıştır.²⁷⁰ Kaynaklarda onların arasında Amr b. Dinâr, Münzir es-Sevrî, Muhammed b. Kays b. Mahreme;²⁷¹ Sâlim b. Ebi'l-Ca'd, Abdullah b. Âmir es-Sa'lebî, Atâ b. Ebî Rebâh, el-Minhâl b. Amr, Nübeyh b. Vehb, Hişâm b. Ebî Ya'lâ, el-Velîd b. Sâlih, Ebû Ömer el-Bezzâr ve onun müezzini Muhammed b. Neşr el-Hemedânî'nin isimleri geçiyor.²⁷²

İbnü'l-Hanefiyye, daha önce de işaret ettiğimiz gibi başlatmış olduğu ders halkalarında öğrencilerine düzenli bir şekilde ders veriyordu ki Medine'de ilk defa böyle bir sistem uygulanıyordu.²⁷³ Ayrıca onun, öğrencilerini kabiliyetlerine göre yönlendir-

²⁶⁴ Mecdüddîn İbnü'l-Esîr, IV, 418; Zehebî, IV, 111.

²⁶⁵ İbn Sa'd, V, 116.

²⁶⁶ İbn Asâkir, LIV, 324.

²⁶⁷ Bk. İbn Asâkir, LIV, 318; Mizzî, XVI, 148; Zehebî, IV, 111; Safedî, IV, 99; İbn Hacer, *Tehzîb*, V, 227.

²⁶⁸ Buhârî, *et-Târîhü'l-Kebîr*, I, 182.

²⁶⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 227.

²⁷⁰ Nevevî, I, 159; Safedî, IV, 99.

²⁷¹ Ebû Nuaym el-İsbahânî, III, 177.

²⁷² Mizzî, XV, 148-149.

²⁷³ Neşşâr, I, 229.

dirdiği de anlaşılmaktadır. Nitekim Münzir es-Sevrî'nin rivayet ettiğine göre İbnü'l-Hanefiyye, oğullarından birine: “Eğer edip olmak istiyorsan her şeyin en güzelini al. Yok eğer âlim olmak istiyorsan ilim dallarından birisi üzerinde yoğunlaş.” şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur.²⁷⁴

3. İlgilendiği İlim Dalları

a. Hadis

Hız. Ali'nin rivayet ettiği hadisleri Hasan ve Hüseyin'den daha çok bildiğini bizzat İbnü'l-Hanefiyye ifade etmiştir.²⁷⁵

İbnü'l-Hanefiyye'nin rivayet ettiği hadisler, başta Buhârî ve Müslim olmak üzere Kütüb-i Sitte müelliflerince eserlerine alınmıştır.²⁷⁶

Buhârî'nin râvîleri üzerinde bir çalışma yapan Kelâbâzî, Münzir es-Sevrî, Amr b. Dinâr ve oğulları Abdullah ile Hasan'ın ondan “zebâih, nikâh ve kefâlet” konularında rivayette bulunduğunu belirtmiştir.²⁷⁷ Müslim'in râvîleri üzerinde çalışan İbn Mencûvey de onun, Hız. Ali'den “abdest ve nikâh” konularında rivayette bulunduğunu ifade etmiştir.²⁷⁸

Ebû Nuaym el-İsbahânî de “*Hilyetü'l-Evliyâ*” adlı eserinde İbnü'l-Hanefiyye'nin hal tercümesini verdikten sonra onun babasından aktardığı on adet rivayete yer vermiştir.²⁷⁹

b. Tefsir

İbnü'l-Hanefiyye'nin, Kur'ân-ı Kerîm'i nasıl tefsir ettiği konusunda kaynaklarda bazı rivayetlere rastlamak mümkündür.

²⁷⁴ Emîn, IX, 436.

²⁷⁵ Ebû İshâk eş-Şirâzî, s. 62; İbn Asâkir, LIV, 331.

²⁷⁶ Zehebî, *el-Kâşif fi Marifeti men lehu Rivâye fi'l-Kütübi's-Sitte*, III, 71; Zebibî, s. 630.

²⁷⁷ Kelâbâzî, II, 668.

²⁷⁸ İbn Mencûveyh, II, 174.

²⁷⁹ Bk. Ebû Nuaym el-İsbahânî, III, 177-180.

Muhammed el-Bâkır'ın anlattığına göre Muhammed b. Hanefiyye, İhlas Suresindeki “es-Samed” lafzını “*kendi nefsiyle kâim olan ve başkalarına muhtaç olmayan*” şeklinde yorumlamıştır.²⁸⁰

Yine İbnü'l-Hanefiyye, Meveddet Ayeti olarak bilinen ve etrafında çeşitli tartışmaların gerçekleştiği,²⁸¹ Şûra Suresinin 23. ayetini yorumlarken, bu ayetteki “*el-meveddete/sevgi*” ifadesini “*meveddetenâ/bizi sevmek*” şeklinde te'vil etmiştir.²⁸²

Muhammed b. Hanefiyye'nin, “Batınî Tefsir” olarak tabir edilen tefsir türüne giren bazı yorumlarının olduğu görülmektedir. Nitekim, Ra'd Suresinin 43. ayetindeki “*Ve yanında Kitab'ın bilgisi bulunanların şahit olması yeter*” ifadesindeki yanında kitabın bilgisi bulunan kişinin, Hz. Ali olduğunu belirterek “*Ali b. Ebî Tâlib'in yanında geçmiş ve gelecekle ilgili kitab bilgisi vardır.*” dediği söylenmektedir.²⁸³ Ancak Şî müelliflerin yer verdiği bu rivayetleri ihtiyatla karşılamak gerektiğini düşünüyoruz.

c. Fıkıh

Muhammed b. Hanefiyye, aynı zamanda fakih idi.²⁸⁴ Nitekim Ebû İshâk eş-Şirâzî, onu fakihler arasında saymış ve “*Tabakâtü'l-Fukahâ*” adlı eserinde ona yer vermiştir.²⁸⁵

İbn Kunfüz da İbnü'l-Hanefiyye'nin, kendisini Hz. Hasan ve Hüseyin'le karşılaştırırken kullandığı ifadeyi, “*Ben onlardan daha fakihim*” şeklinde rivayet etmiştir.²⁸⁶

²⁸⁰ Şeyh Sadûk, Muhammed b. Ali (381/991), *et-Tevhîd*, thk. S. H. el-Hüseynî, Beyrut 1387, s. 90. Bk. Meclisî, III, 223.

²⁸¹ Bk. Varol, M. Bahaüddin, *Ehl-i Beyt - Kavramsal Boyut*, Konya 2004, s. 146-151.

²⁸² Meclisî, XXIII, 256.

²⁸³ İbn Şehraşûb, II, 29.

²⁸⁴ Subhanî, Cafer (edit.), *Mevsuatu Tabakâti'l-Fukahâ*, Kum 1418, I, 519.

²⁸⁵ Bk. Ebû İshâk eş-Şirâzî, s. 62.

²⁸⁶ İbn Kunfüz, s. 93.

Medine fakihlerinden biri olarak kabul edilen İbnü'l-Hanefiyye'nin,²⁸⁷ fıkıh alanına giren uygulamalarından birkaç örnek vermek gerekirse; mesela, onun abdest aldığı zaman ayaklarını yıkamadığı, sadece onları meshetmekle yetindiği rivayet edilmektedir.²⁸⁸ Şîa ile Ehli Sünnetin bu konudaki ihtilafına değinen Zehebî, Ehli Sünnetin konuyla ilgili delillerinin daha sağlam olduğunu ifade ederek İbnü'l-Hanefiyye'nin bu uygulamasının şaz bir hareket olduğunu belirtmiştir.²⁸⁹

Hac menâsikiyle ilgili olarak da bir yandan onu Safa tepesinde koltuk altları görünecek kadar kollarını kaldırarak dua ettiğini,²⁹⁰ diğer yandan onun halka Kâbe'ye veda ederken nasıl hareket edileceğini öğrettiğini görmekteyiz.²⁹¹

Yine İbnü'l-Hanefiyye, Rasulullah'ın bir zamanlar yanında teheccüd namazlarını kıldığı bir sütuna doğru bir adamın sürekli namaz kıldığını görmüş ve ona: *"Bakıyorum ki hep bu sütunun yanında namaz kılıyorsun. Bu konuda sana bir hadis mi ulaştı?"* diye sormuş. O da *"hayır"* deyince İbnü'l-Hanefiyye, *"Devam et. Zira orası Rasulullah'ın gece namazı kıldığı yerdî."* diyerek, ona yol göstermiş, bu konuda onu biliçlendirmiş ve bu uygulamasına devam etmesini istemiştir.²⁹²

İbn Sa'd'ın anlattığına göre İbnü'l-Hanefiyye, Hz. Hasan'ın Rasulullah'ın kendisine öğrettiğini söylediği ve günümüzde Şafî Mezhebi müntesiplerince sabah namazlarında okunan kunut duasının mahiyetini soran Ebü'l-Havra'ya bu duaların vitir namazın-

²⁸⁷ Zuhaylî, s. 86.

²⁸⁸ İbn Sa'd, V, 115; Subhanî, I, 519.

²⁸⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 127.

²⁹⁰ Fâkihî, II, 223.

²⁹¹ Fâkihî, I, 341.

²⁹² Semhûdî, Nuruddin Ali b. Abdillah (911/1505), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbari Dâri'l-Mustafâ*, thk. Kâsım es-Sâmarrâî, Medine 2001, II, 188.

da okunmak üzerine kendilerine öğretilmiş olan dualar olduğunu açıklamıştır.²⁹³

Bu arada İbnü'l-Hanefiyye, ezanın menşei konusunda halk arasında yayılan bir yanlış kanaati de düzeltmiştir. Kendisine, “İlk defa ezanın, Ensârlı bir kişinin gördüğü rüyadan neşet ettiği bize anlatılıyor.” denildiği zaman İbnü'l-Hanefiyye, bu haberden dolayı şiddetle irkilmiş ve böyle bir söylentiyle dinin en büyük sembolünün zedelendiğini vurgulamıştır. Bu söylentinin, insanlar arasında yayılmış bir hadis olduğu söylenince de bunun doğru olmadığını, aslında ezanın Rasulullah miraca çıktığı zaman Allah Tealâ'nın görevlendirdiği bir melek tarafından kelimesi kelimesine ona öğretildiğini anlatmıştır.²⁹⁴ Ayrıca, İbnü'l-Hanefiyye, “Kendisini ezan okumaya adanmış kişi, Allah yolunda kılıcını çekmiş kişi gibidir.” diyerek,²⁹⁵ ezan ve ezan okumanın önemini vurgulamıştır.

Bilindiği gibi mut'a nikahını yasaklayan hadisi, İbnü'l-Hanefiyye rivayet etmiştir.²⁹⁶ Bu çerçevede Abbâsî halifelerinden Me'mûn'un, tellallar vasıtasıyla mut'a nikahının mubah kılındığını duyurduğu; ancak Yahya b. Eksem, ona Muhammed b. Hanefiyye'nin mut'a nikahının Hayber'de yasaklandığı yönündeki rivayetini bildirince geri adım attığı söylenmektedir.²⁹⁷

İbn Ebî Şeybe de Musannef'inde onun fâiz, yiyecek ve içecekler konusundaki fetva ve uygulamalarına bazı örnekler ver-

²⁹³ İbn Sa'd, *Tercemetü'l-İmam el-Hasan mine'l-Kısmi'l-Garyri'l-Matbu min Kitabi't-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk. S. A. et-Tabatabâi, Kum 1416, s. 53-54.

²⁹⁴ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VIII, 281.

²⁹⁵ Subhanî, I, 519.

²⁹⁶ Bk. Buhârî, Hiyel, 4; Müslim, Nikah, 3.

²⁹⁷ Kütübî, Muhammed b. Şâkir (764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyut 1973, II, 238; Taşkoprüzade, Ahmed b. Mustafa (968/1561), *Miftâhü's-Saâde ve Misbâhü's-Siyâde*, Beyrut 1985, II, 158-159.

mektedir.²⁹⁸ Ayrıca Şeyh Tusî'nin, "Hilâf" adlı eserinde onun iki fetvasına yer verdiği söyleniyor.²⁹⁹

d. Kelâm

Mu'tezile Şeyhi Kâdî Abdülcebbar, her ne kadar Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin ondan efdal da olsa, İbnü'l-Hanefiyye'nin Kelâm ilmini onlardan daha çok bildiğini ifade etmektedir.³⁰⁰

Bilindiği gibi Kelâm ilminin temel meselelerinin başında Allah'ın varlığı konusu gelir. İbn Sa'd, Dârimî ve Şeyh Sadûk'un eserlerinde yer verdiği rivayetlere bakıldığında Muhammed b. Hanefiyye'nin bu konuda ileri geri konuşmaktan yana olmadığı görülüyor.

Münzir es-Sevrî'nin rivayetine göre İbnü'l-Hanefiyye, "Bu ümmet, rabbi konusunda konuşmaya başlayınca helak olacaktır." demiş, başka bir rivayette de "İnsanlar, rableri hakkında münakaşaya girmedikçe dünyanın sonu gelmez." demiştir.³⁰¹ Yine aynı kişinin rivayetine göre İbnü'l-Hanefiyye şöyle demiştir: "Sizden önceki toplumlardan bir kavim, kendilerine ilim verilmiş keyfini sürüyorlardı. Neticede onlar, göğün üstündekiler ile yerin altındakileri soruşturmaya başlayınca yok oldular."³⁰²

Kelâmın diğer bir meselesi olan imân-amel ilişkisi konusunda da İbnü'l-Hanefiyye, bunların birbirlerinden ayrılamayacağı görüşünde olup Rasûlullah'ın, "Allah'a imân ile amel, biri olmadan

²⁹⁸ Bk. İbn Ebî Şeybe, IV, 305; V, 94, 125, 126, 129, 146.

²⁹⁹ Subhânî, I, 519.

³⁰⁰ Kâdî Abdülcebbar, Abdullah b. Ahmed (415/1020) *el-Münye ve'l-Emel*, thk. U.M. Ali, yy., ty., s. 23. Ayrıca bk. İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (840/1437), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. s. Diwald-wilzer, Beyrut 1961, s. 16.

³⁰¹ Dârimî, Osman b. Said (280/893), *er-Red ale'l-Cehmiyye*, thk. Bedir b. Abdillâh, Kuveyt 1995, s. 25. Ayrıca bk. İbn Sa'd, V, 113; Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, s. 457.

³⁰² Dârimî, s. 30. Bk. Ebû Nuaym el-İsbahânî, III, 176.

diğerinin gerçekleşmeyeceği iki unsurdurlar.” buyurduğunu ifade ederdi.³⁰³

Diğer bir konu da imâmet konusudur. Bu konuyu daha sonra işleyeceğimiz için burada sadece İbnü'l-Hanefiyye'nin, Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'i tafdîl ettiğini ve Hz. Osman'ı da övdüğünü zikredelim.³⁰⁴

e. İlm-i Sırrî

İmamlara gizli ilim nispet etme fikrinin İbnü'l-Hanefiyye zamanında ortaya çıktığı söylenmektedir.³⁰⁵ Bu çerçevede İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetine inanan Keysâniyye fırkası, İbnü'l-Hanefiyye hakkında birtakım uç fikirlere sahip olup onun, bütün ilimleri ihata ettiği, kardeşleri Hasan ve Hüseyin'den bütün esrârı ile birlikte te'vil ve batın ilminin yanı sıra âfâk ve enfûs ilimlerini iktibas ettiği iddiasındadır.³⁰⁶

Keysâniyye'nin bu iddiasına karşılık Şîanın diğer bir kolu olan İmamiyye'nin İbnü'l-Hanefiyye'ye yakıştırlan bu donanımı iptal edip bunu sadece Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'e hasretme gayreti içinde olduğu görülmektedir. Şeyh Müfid'in, eserinde yer verdiği bir rivayete göre; Hz. Ali'nin kılıcının kabzasında bir sahife vardı. Bir gün Hz. Ali, Hasan'ı çağırdı ve ona bir bıçak vererek o sahifeyi açmasını istedi. Ancak Hz. Hasan, onu açmayı başaramadı. Bunun üzerine Hz. Ali, sahifeyi açtı ve Hasan'dan onu okumasını istedi. Hasan da peş peşe gelen elif, lâm ve sîn harflerini okudu; ardından onu katlayıp kardeşi Hüseyin'e uzattı. Hüseyin de

³⁰³ Kesîrî, Muhammed b. Said, *Berâetu Ehli'l-Hadis ve's-Sünne min Bid'ati'l-Mürce*, Riyad 1426, s. 98.

³⁰⁴ Bürrî, II, 229.

³⁰⁵ Neşşâr, II, 58.

³⁰⁶ Şehristanî, Muhammed b. Abdülkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. A.Fehmi Muhammed, Beyrut 1948, I, 236. Ayrıca bk. Samerraî, Abdüsselam, *el-Ğuluv ve'l-Firakü'l-Ğâliyye fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Bağdat 1982, s. 88.

onu açamayınca Hz. Ali, ona sahifeyi açtı ve ondan onu okumasını istedi. O da Hasan gibi sahifeyi okudu ve onu katlayıp Muhammed b. Hanefiyye'ye uzattı. İbnü'l-Hanefiyye de onu açamadı. Hz. Ali, onun için de sahifeyi açtı ve ondan da sahifeyi okumasını istedi. İbnü'l-Hanefiyye, onu okumaya çalıştı, fakat ondan bir şey anlamadı. Hz. Ali de onu katlayıp kılıcının kabzasına astı. Bu sahifedeki her harf, bin harfe açılır ve kıyamet gününe kadar bunlardan sadece iki harfin içerik ve anlamı insanlar tarafından çözülebilecektir.³⁰⁷

Diğer yandan, ileride meydana gelecek hadiseler çerçevesinde Emevîlerin yıkılması ve Abbâsîlerin iktidarı ele geçirmesi ile ilgili bilgilerin aslında Emevî ve Abbâsî mensuplarınca bulunduğu, bu bilginin kaynağının da İbnü'l-Hanefiyye olduğu ileri sürülmektedir. Bu iddiaya göre İbnü'l-Hanefiyye, babasının vefatından sonra kardeşleri Hasan ile Hüseyin'in yanına gidip, "*Babamdan kalan mirasımı verin*" demiş. Onlar da "*Bildiğin gibi baban, geride ne altın ne de gümüş bırakmıştır*" deyince İbnü'l-Hanefiyye, onlardan mal istemediğini sadece babalarından miras kalan ilmi istediğini söylemiş. Her ne kadar Hasan ile Hüseyin, babalarından aldıkları ilmi gizlemişlerse de İbnü'l-Hanefiyye onlardan söz konusu bilgileri almayı başarmıştır.³⁰⁸

İmametle ilgili tartışmaların ürünü olan bu rivayetler, Keysâniyye ve Şîanın diğer kolları arasında çıkan tartışmalar neticesinde İbnü'l-Hanefiyye'nin vefatından çok sonraları ortaya atılmış olmalıdır. Bununla birlikte onun zamanında da bu rivayetlerin nüvesini teşkil eden bazı gelişmelerin olduğu muhakkaktır. İbn Sa'd'ın eserinde geçen bir rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye, birtakım gizli ilimlere vakıf olduğu yönündeki söylentiler üzerine kalkıp bu iddiaların asılsız olduğunu ve Kur'ân-ı Kerîm dışında

³⁰⁷ Şeyh Müfid, *el-İhtisâs*, s. 284.

³⁰⁸ İbn Ebi'l-Hadîd, VII, 102-103.

Rasulullah'tan bir miras almadıklarını açıklamış, kılıcın kabzası-
daki “efsanevi sahifede” de birtakım fikhî meseleler dışında başka
bir şeyin olmadığını anlatmıştır.³⁰⁹

f. Hüsn-i Hat

Muhammed b. Hanefiyye, güzel yazı yazma kabiliyetine sa-
hipti. Bu yeteneği nedeniyle Hz. Ali, mektuplarını ona yazdırırdı.
Nitekim hukemânın ileri gelenlerinden kabul edilen Hıristiyan
rahip Yahya ed-Deylemî, Hz. Ali'ye haber göndererek âmilinin,
kilisesini yıkmaya çalıştığını bildirmiş ve ondan buna bir çare
bulmasını istemişti. Bunun üzerine Muhammed b. Hanefiyye, Hz.
Ali'nin emriyle rahibe bir emân mektubu yazıp göndermişti.³¹⁰

Daha da ötesi İbnü'l-Hanefiyye'nin, kendi hattıyla bir
Kur'ân-ı Kerîm nüshası yazmış olduğu söylenmektedir. İbn İsfen-
diyâr (613/1216), “*Tarihü Taberistân*” adlı eserinde, Şeyh Ebû Cafer
el-Hinnâtî'nin kabri üzerinde İbnü'l-Hanefiyye hattıyla yazılmış
bir Kur'ân-ı Kerîm nüshası gördüğünü ve bunun çevre halkı tara-
findan bilindiğini, hatta yalan yere onun üzerine yemin edenlerin
bir sene geçmeden bir belaya duçar olduğuna inanıldığını ifade
etmektedir.³¹¹

4. Özlü Sözleri

İbnü'l-Hanefiyye'nin az konuşmakla birlikte çok faydalı,
değerli ve icazî güçlü sözlerinin olduğu söylenmektedir.³¹² Biz de
bu başlık altında araştırmamız sırasında rastladığımız İbnü'l-

³⁰⁹ Bk. İbn Sa'd, V, 105.

³¹⁰ Beyhakî, Ali b. Ebî'l-Kâsım (565/1170), *Tetimmetu Sivânî'l-Hikme*, nşr. Muhammed Şefî,
Lahor 1351, s. 23.

³¹¹ İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Muhammed b. Hasan (613/1216), *Tarihü Taberistân*, Arapçaya
çev. A. M. Nâdî, Kahire 2002, s. 141.

³¹² Ebû Hayyân, I, 145.

Hanefiyye'ye nispet edilen bazı özlü sözlerine yer vereceğiz. İbnü'l-Hanefiyye'nin dinî ve ahlakî konularda birtakım tespit, tavsiye, öğüt ve nasihatlerinden oluşan bu sözler kaynaklarda özenle ele alınmış ve aynı zamanda bu ifadeler, yüksek belağat örneği olarak kabul edilmiştir.³¹³

*“Sultanlar, size hikmeti bırakmış; siz de onlara dünyayı bırakın.”*³¹⁴

*“Kendini aşmış, karakter sahibi bir kimsenin gözünde dünyanın bir kıymeti olmaz.”*³¹⁵

*“İnsanların en değerlisi kimdir?” sorusu sorulduğunda İbnü'l-Hanefiyye: “Dünyadaki hiçbir şeyi kendisi için önemli görmeyendir.” cevabını vermiştir.*³¹⁶

*“Zarar ihtimali olan bir şeyle, ondan daha büyük zararlara yol açacak hadiselerin önü alınır.”*³¹⁷

*“Allah ona bir çıkış yolu oluşturuncaya kadar mutlaka kendisiyle birlikte olması gereken birine iyilikle muamele edip yanında barındırmayan kişi hakîm değildir.”*³¹⁸

*“Başkasına imrenen kişi, akıllı değildir.”*³¹⁹

³¹³ Bk. Ebû Hayyân, I, 147.

³¹⁴ İbn Abdirabbih, III, 173.

³¹⁵ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, II, 330; Belâzürî, III, 463; İbn Abdirabbih, III, 173; Ebû Hayyân, I, 145; Ebû Nuaym el-İsbahânî, III, 176; Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî, III, 912; İbn Asâkir, LIV, 336; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, II, 77; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 421; Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 263; İbn Ebi'l-Hadîd, VI, 333; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 117; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 297, Meclisî, LXXV, 452.

³¹⁶ İbn Asâkir, LIV, 336; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 421.

³¹⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, III, 22; İbn Ebi'l-Hadîd, XVIII, 265.

³¹⁸ Belâzürî, III, 463; Ebû Hayyân, I, 146-147; Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî, III, 911, İbn Asâkir, LIV, 335; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 422; Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 263; İbn Hallikân, IV, 170; Mizzî, XVI, 152; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 117; Safedî, IV, 101; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 296.

³¹⁹ Ebû Hayyân, I, 148.

“Kemâl üç şeydedir: Dinde derin anlayış, zorluklara karşı sabır ve güzel bir geçim.”³²⁰

“Bu gününde Allah’tan korkan, yarınından emin olur.”³²¹

“Allah rızası gözetilmeden yapılan her şey, hebâ olur.”³²²

“Allah canlarınızın karşılığı olarak cenneti takdir etmiştir. Bu nedenle onu, başka bir şey karşılığında satmayın.”³²³

“Kişinin en kötü alışkanlığı, hevâsına uymasıdır.”³²⁴

“Nefs, hakkı buluncaya kadar hak ile batıl arasında sürekli tereddüt içinde gelip gider. Hakkı bulduğu zaman da mutmain olur ve sakinleşir.”³²⁵

“İşinde yumuşaklıkla hareket etmeyen kişi, yaptığıyla yaratıkların en zararlısı olur.”³²⁶

“Hüsnü niyetle kardeşini razı etmeyen, atiyyelerle onu hiç razı etmez.”³²⁷

“Kardeşinin kalbinde sana karşı beslediği sevgi, senin kalbinde ona beslediğin sevgi olduğunu bil.”³²⁸

³²⁰ Belâzürî, III, 463; İbn Asâkir, LIV, 337; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 421; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 297.

³²¹ Belâzürî, III, 463; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 297.

³²² Ebû Nuaym el-İsbahânî, III, 176; Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî, III, 911; İbnü'l-Cevzî, II, 77.

³²³ Ebû Nuaym el-İsbahânî, III, 177; Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî, III, 912; İbnü'l-Cevzî, II, 77; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 421; Sibt İbni'l-Cevzî, s. 263; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 117.

³²⁴ Belâzürî, III, 464; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 297.

³²⁵ Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân, *Kitâbü'z-Zîne*, thk. A.Selam es-Samerâî, Bağdat 1982, s. 248.

³²⁶ Belâzürî, III, 464; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 297.

³²⁷ İbn Hamdûn, IV, 359.

³²⁸ İbn Hamdûn, IV, 365.

“Kim Allah rızası için bir kimseyi severse; sevdiği bu kişi cehennemlik de olsa Allah, ona cennetlik bir kimseyi seven bir kişiye verdiği sevabı verecektir. Zira o, onda gördüğü güzel bir hasletinden dolayı onu sevmiştir. Kim de Allah rızası için bir kişiden nefret ederse; nefret ettiği bu kişi cennetlik de olsa Allah, ona cehennemlik birisinden nefret eden kişinin sevabını verecektir. Çünkü o, onda gördüğü kötü bir hasletinden dolayı ondan nefret etmiştir.”³²⁹

“Ey insanlar! biliniz ki insanların size muhtaç olması, Allah’ın size bir lüfudur. Onun için bunu ihmal etmeyin. Yoksa bu, azaba ve nefete dönüşür. Biliniz ki malın en efdali, biriktirilmesi fayda veren, namı miras kalan ve eciri makbül olanıdır. Eğer iyiliği bir adam suretinde görebilseniz; onu, görenleri mutlu eden güzel görünümlü ve herkesi aşan bir adam olarak görürdünüz.”³³⁰

“Halim olan kişi, ırzını korumuş olur. Zarar vermekten özenle kaçınan övgüyle anılır. Malını ıslah eden başkasına muhtaç olmaz. Kötülüğe tahammül edenin iyilikleri artar. Sabreden kişinin işi beğenilir. Öfkesine hâkim olanın iyiliği etrafa yayılır. Günahlardan kaçınan kişinin iradesi güçlenir ve kim de Allah’tan korkarsa, kendisini kaygılandıran konularda Allah ona yeter.”³³¹

Bir adam, kendisine: “İçimde, kalbimi sıkıştıran sebebini bilmediğim bir sıkıntı var.” dediğinde İbnü'l-Hanefiyye, ona: “Sebebini bilmediğin sıkıntı, işlemediğin bir günahın cezasıdır.” dedi. Adam: “Ne demek bu?” deyince, İbnü'l-Hanefiyye: “Bunun manası şudur: Kalb, günaha meyleder; fakat vücudun diğer organları ona müsaade etmez; bu nedenle organlar değil de sadece kalb cezalandırılır.”³³²

³²⁹ İbn Asâkir, LIV, 336; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 421.

³³⁰ İbn Asâkir, LIV, 337; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 421.

³³¹ İbn Abdirabbih, II, 284.

³³² İbn Asâkir, LIV, 335-336; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 420.

“Onlar, onun iki gözü, ben ise onun eliyim. Dolayısıyla o, eliyle gözlerini koruyor.” İbnü'l-Hanefiyye'nin, babasının kardeşleri Hasan ile Hüseyin'i koruyup da kendisini tehlikeye atmasının sebebi sorulduğunda verdiği bu cevap “denizdeki inci” olarak değerlendirilmiştir.³³³

5. İlmî Yeterliliği

Muhammed b. Hanefiyye'nin ilmî bir yeterliliğe sahip olduğu konusunda hem kendi döneminde yaşayan âlimlerle daha sonraki dönemlerde yaşamış olan ulemâ, hem onun taraftarları olarak adlandırabileceğimiz kişiler, hem de onun muhalifi olan ve onunla mücadele içinde olan kişiler ittifak etmişlerdir.

O, fevkalade bir ilim, verâ, zühd, ibadet ve şecâat sahibi olup Hz. Hasan ve Hüseyin'den sonra Hz. Ali'nin en faziletli oğluydu.³³⁴

Rivayete göre bir adam, Abdullah b. Ömer'e bir mesele hakkında soru sorar. İbn Ömer, onu İbnü'l-Hanefiyye'ye yönlendirerek: “Git, Muhammed b. Hanefiyye'ye sor. Sonra, sana verdiği cevabı gel bana söyle.” der. Adam, gidip cevabını aradığı meseleyi İbnü'l-Hanefiyye'ye sorar ve ondan gereken cevabı aldıktan sonra, İbn Ömer'e tekrar döner ve aldığı cevabı ona bildirir. İbn Ömer de bu durum karşısında: “O, anlama kabiliyeti yüksek bir ailedendir.” diyerek takdirlerini dile getirir.³³⁵

Rakip ailelerden olmaları hasebiyle belki muhalif olarak nitelenebileceğimiz Muâviye b. Ebî Süfyân da oğlu Yezîd için biat aldığı zaman zorluk çıkarmayan İbnü'l-Hanefiyye'yi, “Kureyş'in en

³³³ Ebû Hayyân, I, 148-149.

³³⁴ Hâirî, XVI, 363.

³³⁵ İclî, Ahmed b. Abdillâh (261/875), *Târihü's-Sikât*, thk. A. Kalecî, Beyrut 1984, s. 410; İbn Asâkir, LIV, 332; Mecdüddin İbnü'l-Esîr, IV, 420.

bilgini” olarak nitelemiştir. Mervân b. Hakem, onun bu derece yüceltilmesine itiraz etmiş, fakat Muâviye onunla ilgili bu düşün- cesinden geri adım atmamıştır.³³⁶

Muhammed b. Hanefiyye'nin en sert muhaliflerinden Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra gözlerin çevrildiği İbnü'l-Hanefiyye'nin Mekke'de olduğunu öğrenerek Kûfe'den çıkıp onun yanına gelen yaklaşık on yedi kişilik bir grup ile arasında çıkan bir münakaşada, *“Vallahi sahibinizin ne düzgün bir dinî yaşantısı, ne kabule şayan bir görüşü, ne de güvenilecek bir aklı var. O, bu iş için de ehil biri değildir.”* demişti. İbn Zübeyr'in İbnü'l-Hanefiyye hakkındaki bu küçük düşürücü ifadelerine cevap veren Kûfeli Abdullah b. Hânî, *“Amcazaden için sarf ettiğin bu kötü lafları anladık. Ancak biz, senden daha çok onunla birlikte kalmışız ve onu senden daha iyi tanıyoruz.”* diyerek İbnü'l-Hanefiyye'yi savunmuş ve İbn Zübeyr'in onun hakkındaki bu ithamlarını şiddetle tekzip etmiştir.³³⁷

Yine Haccâc b. Yusuf, onu Abdülmelik'e biat etmesi için sıkıştırdığı zaman İbn Ömer, Haccâc'a çıkmış ve *“Bu zamanda, insanların arasında bir benzeri bulunmayan şu değerli adamdan ne istiyorsunuz?”* diyerek onu savunmuş ve hakkını teslim etmiştir.³³⁸

Ehli Sünnet ulemâsı, İbnü'l-Hanefiyye'nin ilmî derinliği olan, verâ sahibi, güçlü ve kuvvetli bir kahraman olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.³³⁹ İlk devir âlimlerden İbn Sa'd, *“Muhammed b. Ali, ilmi çok olup verâ sahibiydi.”*³⁴⁰ derken el-İclî, onu *“sâlih ve sika bir adam”*³⁴¹ olarak tanıtmıştır. İbn Hibbân, eserinde

³³⁶ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 279.

³³⁷ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 283.

³³⁸ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 293.

³³⁹ Neşşâr, II, 54.

³⁴⁰ İbn Sa'd, V, 92.

³⁴¹ İclî, s. 410.

Medineli meşhur tabîîne yer verirken ona ilk sırada yer verir ve onu Ehl-i Beytin faziletlilerinden sayar.³⁴² el-Makdisî, “O, ilmi çok, fâzıl ve cesurdu.”³⁴³ der. Ebû Nuaym el-İsbahânî de onu zekâsı parlak, güçlü bir hatip, gizli sırlara ve işaretlere muttali, ibaresi muhteşem zeki bir imâm olarak tanımlar.³⁴⁴

İbn Asâkir, İbn Hallikân ve İbn Hacer gibi âlimler de onun ilmî yeterliliğini teyid ederken;³⁴⁵ İbnü'l-İmâd, onu “*ilimde ermiş, ibadette zirveye ulaşmış*” biri olarak tavsif etmiştir.³⁴⁶

Muâsır âlimler de onu ilmi çok, âbid, sâlih, verâ ve isabetli giriş sahibi olarak tanıtmış ve onu dönemin ileri gelen şahsiyetleri arasında saymışlardır.³⁴⁷

Aslında bizzat İbnü'l-Hanefiyye, kendinden bahsederken bu konuda tevazu göstermemiştir. O, kendini kardeşleri Hasan ve Hüseyin'le kıyaslayarak “*Hasan ve Hüseyin benden faziletlidirler, ama ben onlardan daha bilgiliyim.*”³⁴⁸ demiştir. Bu bilginin hangi alanlarda olduğu, daha sonra açıklayacağımız üzere bu rivayetin değişik kaynaklarında yer alan versiyonlarında ortaya çıkmaktadır.

Ayrıca Yezîd b. Muâviye'ye yaptığı ziyareti bitirip döneceği sırada Yezîd, eğer kendisinde gördüğü bir kusuru varsa düzeltmek için söylemesini ondan rica etmişti. İbnü'l-Hanefiyye de ona, kendisinde hayırdan başka bir şey görmediğini, aksi takdirde bunu dile getirmekten çekinmeyeceğini ifade ederek “*Zira Allah, ilim ehlinden onu insanlara beyân etmelerini ve onu gizlememelerini istemiş-*

³⁴² Bk. İbn Hibbân, *Meşâhîru Ulemâi'l-Emsâr*, s. 62.

³⁴³ Makdisî, s. 146.

³⁴⁴ Ebû Nuaym el-İsbahânî, III, 174.

³⁴⁵ Bk. İbn Asâkir, LIV, 333; İbn Hallikân, IV, 170; İbn Hacer, *Takribü't-Tehzib li Hâtimeti'l-Huffâz*, Beyrut 1975, II, 192.

³⁴⁶ İbnü'l-İmâd, I, 89.

³⁴⁷ Bk. Har'ân, s. 94; Neşşâr, I, 229; Zebibî, s. 630.

³⁴⁸ Makdisî, s. 146.

tir.” demiş ve zımnen de olsa kendi ilmî yeterliliğine vurgu yapmıştır.³⁴⁹

Netice itibariyle; Müslüman ulemâsınca Muhammed b. Hanefiyye, âlim, fâzıl, âbid ve güçlü bir yapıya sahip cesur bir kahraman olmanın yanı sıra; giyim kuşamı konusunda göz alıcı bir tarz geliştiren ve kişisel bakımına dikkat eden bir kişi olarak ittifakla kabul edilir.

Hz. Hüseyin’in Kerbela’da öldürülmesinden sonra İbnü’l-Hanefiyye’nin yaşanan fitne ortamından uzak durması, Müslüman âlimler tarafından akıllıca bir davranış olarak görülmüş ve bu davranışı onun dinî hassasiyetine bağlanmıştır.³⁵⁰

O, sürekli ihtilaf çıkarmak istemediğini dile getirmiştir. Ümmetin, ihtilafa düştüğü zamanlarda geri çekilmiş, halk söz birliği edip bir kişi üzerinde ittifak edince de onların takip ettiği yolu tutmuştur. Mahmûd Şâkir, onun bu tutumunu bir yerlere gelme gibi bir beklentisinin olmamasına bağlar ve aksi takdirde, özellikle kendisine isyan çağrısında bulunduğu sırada sahip olduğu şöhretin onu yoldan çıkarmaya yeterli olduğunu ifade eder.³⁵¹

Ayrıca İbnü’l-Hanefiyye’nin, yalan dolandan ve şahsi çıkar peşinde koşmaktan uzak bir şahsiyet olduğu kabul edilir. Onun Yezîd b. Muâviye’ye yaptığı ziyaret sırasında geçen bir olay bunun güzel bir kanıtıdır. Yezîd, ona varsa borçlarını ödemek istediğini söylemiş, o da herhangi bir borcu olmadığını bildirmişti. Onun bu tutumu karşısında şaşırان Yezîd, oğlu Halid’e dönerek, *“Gerçekten senin şu amcan, pislikten ve yalan dolandan uzak biridir.*

³⁴⁹ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281.

³⁵⁰ Sibt İbni’l-Cevzî, s. 263.

³⁵¹ Mahmûd Şâkir, *Râbiu’r-Râşidin*, s. 496.

Eğer şunlardan biri olsaydı, şu kadar şu kadar borcum var derdi.” diye rek bu onurlu davranışını takdir etmişti.³⁵² Yine kendisine, “Sana bin dinar vereyim kullanırsın.” diyen bir kişiye “İhtiyacım yok” karşılığını verdiği söylenmektedir.³⁵³

Batılı araştırmacılar ise olaya farklı yaklaşmışlardır. İbnü'l-Hanefiyye'nin, ailesine olan muhabbeti ve onların rahatlığıyla ilgilenmesin yanı sıra lüks, incelik ve zerâfet sevgisi ile güzel elbise ve kozmetikten hoşlanmasına vurgu yapılmış,³⁵⁴ gelişen olaylar karşısında geride durması, onun pasifliğine bağlanmış ve “ehemmiyetsiz bir şahıs”³⁵⁵ olarak nitelendirilmiştir.

Bir başka Batılı araştırmacı da gelişen olaylar karşısında onun gayet mantıklı hareket ettiğini ve tutumunda da samimi olduğunu kabul etmekle birlikte onun “çok pasif” olduğunu belirtmiştir.³⁵⁶

Gerçekten de Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hüseyin'in katlinden sonra yaşanan süreçte pasif bir tutum takınmıştır. Ancak o, bunu dini gerekçelere dayandırmıştır. Daha sonraki bölümlerde ayrıntılı bir şekilde işleneceği gibi, bu minvalde o, iktidar uğruna bir tek Müslümanın katledilmesine rıza göstermeyeceğini açıklamıştır. Biatini almak için onu sıkıştıran Abdullah b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervân'a İslâm dünyasında birlik sağlanıncaya kadar bütür baskılara rağmen direnmesi ve iktidarı ele geçirmek için şiddet kullanan Muhtâr es-Sekafi'ye, onun adına hareket ettiği halde, yüz vermemesi bu konudaki samimiyetinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

³⁵² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 280-281.

³⁵³ Fesevî, I, 544.

³⁵⁴ Ronart, Stephen – Nondy, CEAS, Amsterdam 1959, s. 202.

³⁵⁵ Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1963, s. 239.

³⁵⁶ Dozy, R. Pieter Anne (1300/1883), *İslâm Tarihi*, çev. Vedat Atilla, İstanbul 2006, s. 190.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED B. HANEFİYYE'NİN

EHLİ BEYT FERTLERİYLE İLİŞKİLERİ

I. Hz. Ali ile İlişkisi

A. Hz. Ali'nin Siyasî Mücadelesinde Muhammed b. Hanefiyye'nin Yeri

1. Hz. Ali'nin Halife Seçilmesi

Hz. Ali, babası Ebû Tâlib'in maddi sıkıntı içinde olması nedeniyle daha küçük yaşlarda Rasulullah tarafından himaye edilmiş ve onun yanında yetişmiştir. On bir yaşında Müslüman olmuş, Rasulullah hicret ettiği emnetleri sahiplerine vermek üzere Mekke'de kalmış, üç gün sonra o da yola çıkmıştır. Tebük seferi hariç Rasulullah'ın katıldığı bütün savaşlara katılmıştır.¹

Hz. Ali, ilk üç halife döneminde Medine'de kaldı. Bu süre zarfında gerçekleşen savaşlara katılmadı ve herhangi bir idari görevde bulunmadı. Sadece Hz. Ömer'in Filistin ve Suriye seyahati esnasında Medine'de onun yerine vekil olarak kaldı.² Bununla birlikte zaman zaman görüşüne baş vurulan, kendisine danışılan ve sözüne değer verilen saygın bir şahsiyetti.³

¹ Belâzürî, II, 346.

² Taberî, s. 656.

³ Demircan, Adnan, *Ali-Muâviye Kavgası*, İstanbul 2002, s. 43.

Hız. Ali'nin, Hız. Peygamber dönemindeki askerî, siyasî ve diplomatik tüm faaliyetlerde aktif olarak görev almış olmasına rağmen ilk üç halife döneminde askerî ve siyasî bir görev almayı dikkat çekicidir. Kimisi bu durumu Hız. Ali'nin yetersizliğine bağlarken,⁴ kimisi de iktidarın onu muhalif bir şahsiyet olarak görmesine bağlamıştır.⁵

Hız. Ali, Hız. Osman'ın birtakım icraatlarını gerekçe göstererek muhaliflerince kuşatılması ve ardından katledilmesiyle birlikte aktif olarak kendisini siyaset sahnesinde bulmuştur. Hız. Ali, bir yandan isyancılarla halife arasında arabuluculuk etmeye çalışırken diğer yandan isyancıların halifeyi öldürme teşebbüsüne engel olmaya çalışmış ve halifeyi korumak üzere oğulları Hasan ve Hüseyin'i görevlendirmiştir. Ancak bütün gayretlerine rağmen halifenin öldürülmesine engel olamamıştır.⁶

Kaynaklarda, halifeyi korumak üzere kapısında nöbet tutan kişiler arasında kardeşleri Hasan ve Hüseyin'in isimleri geçmekle birlikte Muhammed b. Hanefiyye'nin ismine rastlamıyoruz. Öyle anlaşılıyor ki bu süreçte o, aşağıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi sürekli babasının yanında hazır bulunarak onunla birlikte hareket etmiş ve gelişen olaylar karşısında zaman zaman öfkelenen babasını teskin etmeye çalışmıştır.

Hız. Osman'ın bir cinayete kurban gitmemesi için büyük bir çaba sarf eden Hız. Ali'nin karşısına sık sık Hız. Osman'ın kâtibi Mervân b. Hakem çıkıyor, onu isyancılarla işbirliği yapmak ve onları kışkırtmakla suçluyor ve aralarında zaman zaman itiş kışkırtmalar yaşanıyordu. İbn Sa'd'ın anlattığına göre İbnü'l-Hanefiyye,

⁴ Dermenghem, Emile, *Hazreti Muhammed'in Hayatı*, İstanbul 2006, s. 201.

⁵ Apak, Adem, "Hız. Ali'nin Siyasi Kişiliği", *Hız. Ali Sempozyumu*, İl Müftülüğü, Bursa 2005, s. 30-31.

⁶ Bk. Taberî, s. 770, vd.

bir seferinde babasının üzerine yürüyen Mervân'ı yakasından tutup ona engel olmuştur.⁷

Babasının yanından ayrılmayan İbnü'l-Hanefiyye, Hz. Osman'ın öldürüldüğü günü şöyle tasvir ediyor: “*Dâr günü Osman, Ali'ye haber göndermiş, yanına gelmesini istiyordu. Ali de onun yanına gitmek istedi. Ancak peşine takılıp ona engel oldular. O da sinirinden başındaki siyah sarığı yere fırlattı ve üç defa: 'Allah'ım ben, onun öldürülmesine ne rıza gösteririm ne de böyle bir şeyi emrederim.'* diye haykırırdı.”⁸

H. Osman'ın evine isyancıların girdiğini görüp korkuyla camiye sığınan Ebû Cafer el-Ensârî, Hz. Ali'nin bu sırada on civarında adamla birlikte camide oturduğunu anlatıyor. Kendisine gelişmeleri soran Hz. Ali'ye, Hz. Osman'ın öldürüldüğü haberini verince Hz. Ali, katillere lanet okuyarak tepki göstermiştir.⁹ O sırada camide bulunan İbnü'l-Hanefiyye, bu haber karşısında babasının göstermiş olduğu tepkiyi şöyle dile getiriyor: “*Osman, kuşatıldığı sırada bir adam Ali'nin yanına geldi ve 'Emirülmüminin öldürüldü' dedi. Sonra bir başkası daha geldi ve o da: 'Şu anda emirülmüminin öldürülmüş durumdadır' dedi. Bunun üzerine Ali, ayağa kalktı. Ben, onun başına bir iş gelmesinden korkarak gitmesine engel olmak için onu belinden tuttum. Bana, 'Bırak beni, anasız kalasıca!' dedi ve direk Osman'ın evine gitti. Adam öldürülmüştü. O da kalkıp evine gitti ve içeri girerek üzerine evin kapısını kilitledi.*”¹⁰

H. Osman'ın öldürüldüğünü gören Hz. Ali, evine kapanmıştı. Fakat İslâm dünyasının içine düştüğü bu zor durumdan çıkarılması gerekiyordu. İnsanlar, bunun üstesinden gelebileceğini

⁷ İbn Sa'd, V, 112.

⁸ İbn Ebî Bekir, s. 344. Bk. Belâzürî, III, 111.

⁹ Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî, I, 173-174.

¹⁰ Muhib et-Taberî, *Zehâiru'l-Ukbâ*, s. 110-111. Bk. Belâzürî, III, 11.

düşündükleri Ali'nin kapısında bekliyor, ondan hilâfet görevini üstlenmesini istiyorlardı. İbnü'l-Hanefiyye, bu süreci şöyle anlatıyor: “Osman öldürüldüğü zaman babamla birlikteydim. Kalkıp evine girdi. Rasulullah'ın ashabı yanına gelip: ‘Şu adam öldürüldü. İnsanların bir imâma ihtiyacı var. Gerek geçmişteki hizmetleri açısından, gerekse Rasulullah'a yakınlığı açısından bu işe senden daha layık birisini bulmuyoruz.’ dediler. O da: ‘Yapmayın. Benim vezir olmam, emir olmamdan daha hayırlıdır.’ dedi. Onlar: ‘Hayır vallahi sana biat etmedikçe hiçbir şey yapmayacağız.’ deyince, Ali: ‘O zaman mescitte olsun. Zira benim biatım, ne gizli olur ne de insanların rızası alınmadan olur.’ dedi.”¹¹

Mescide geçen Hz. Ali'ye öncelikle Muhâcir ve Ensâr biat etti, ardından da diğer insanlar ona biat ettiler.¹² İbnü'l-Hanefiyye'nin de ailenin bir ferdi olarak babasına biat edenler arasında olduğu görülmektedir.¹³

Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Ali'nin halife seçilmesi sürecinde yaşanan bu olaylar sırasında onun yanında bulunduğu gibi Cemel, Siffin ve Nehrevân savaşlarında da onun yanından ayrılmamıştır. O, daha sonraki dönemlerde Müslümanlar arası çatışma ve fitne hareketlerinden uzak durmasına rağmen söz konusu savaşlarda babasının yanında yer almış olmaktan pişmanlık da duymamıştır. Nitekim bir gün İbnü'l-Hanefiyye, çevresindekilere Ebû Hureyre'nin, “Bir Müslümanın kanını dökmekten daha büyük bir günah yoktur.” dediğine şahit olduğunu ifade edince Münzir es-Sevrî, “Ebû Hureyre, babana dokunduruyor” demişti. O da “Hayır, ona işin ehli olanlar biat ettiler. Ancak hainler, verdikleri sözü bozunca onlarla savaştı.”¹⁴ diyerek babasına olan desteğini sürdürmüştü.

¹¹ Taberî, s. 790. Bk. Belâzürî, III, 11.

¹² Taberî, s. 790.

¹³ Bk. Şeyh Müfid, *el-Cemel*, s. 107.

¹⁴ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 122.

2. Cemel Savaşı

Hız. Osman'ın âsiler tarafından hunharca öldürölmesiyle, İslâm dünyasında fitnenin kapıları ardına kadar açılmış oldu. Tam da böyle bir ortamda Hız. Ali, hiç de uygun olmayan koşullar altında halifenin öldürölmesine bulaşan itham altındaki bazı kişilerin desteğı ve baskısıyla halife oldu.¹⁵ Diğer yandan sayıları fazla olmamakla birlikte aralarında Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Muhammed b. Mesleme'nin bulunduğı etkili bir gurbun biat etmemesi, yine Benî Ümeyye'nin biat etmekten kaçınarak Medine'den ayrılmaları ve maktul halifenin kanlı gömleğı ile eşinin kesilmiş parmaklarının apar topar Şam'a götürölerek halka teşhir edilmesi Hız. Ali'nin işini zora soktu.¹⁶

Hız. Ali, halife seçildikten sonra Hız. Osman dönemindeki valileri azlederek yerlerine kendi seçtiğı valileri atamakla işe başladı. Maktul halifenin katilleri yakalanıp cezaları verilmeden yapılan bu işlem, çoğı maktul halifenin yakınları olan valilerin kendisine karşı doğrudan cephe almasına yol açtı. Nitekim, yirmi sene ye yakın bir süre Şam bölgesinin valiliğini yürüten ve orada büyük bir nüfuz kazanmış olan Muâviye b. Ebî Süfyân, yeni halifenin azil kararını tanımadı ve yeni vali Sehl b. Huneyf'i daha şehre girmeden geri çevirdi.¹⁷

Hız. Ali'nin gönderdiği elçiyi de eli boş geri çeviren Muâviye, içi boş bir mektupla Medine'ye gönderdiği elçisi vasıtasıyla onu tehdit etti. Elçinin tehditler savurarak ayrılmasından sonra Hız. Ali, Muâviye ile savaşmaya karar verdi. Oğı Hasan, ona evinde oturup insanları kendi hallerine bırakmalarını tavsiye ettiyse de bunda başarılı olamadı. Savaşmakta kararlı olan Hız. Ali, Mu-

¹⁵ Bk. Taberî, s. 792-793. Krş. Demircan, *Ali-Muâviye Kavgası*, s. 46.

¹⁶ Bk. İbnü'l-Esîr, s. 401-402.

¹⁷ Taberî, s. 797; İbnü'l-Esîr, s. 404.

hammed b. Hanefiyye'yi çağırarak ona sancağı verdi ve savaşta görev alacak komutanlarını atayarak savaş hazırlıklarına başladı. Mısır, Kûfe ve Basra valilerine de haber göndererek Muâviye ile girişilecek savaşa hazırlanmalarını emretti.¹⁸

Hız. Ali, Muâviye'ye karşı girişeceği savaş için hazırlıklarını sürdürürken, Mekke'de "Osman'ın kanını talep" iddiasıyla Hız. Aişe'nin etrafında bir muhalefet hareketinin zuhur ettiğini ve Basra'ya doğru yola çıktıkları haberini aldı.¹⁹ Hız. Osman'ı değişik icraatları nedeniyle en çok eleştirenlerden biri olan Hız. Aişe, onun katli sırasında Mekke'deydi. Medine'ye doğru yola çıktığı sırada halifenin öldürüldüğünü ve Hız. Ali'nin hilâfete geçtiğini öğrenince Mekke'ye geri dönmüş ve "Osman, mazlum bir şekilde katledilmiştir" diyerek yeni halifeye karşı cephe almıştı. Bir yandan Benî Ümeyye, bu durumu kendileri için büyük bir fırsat görerek bütün maddi imkanlarını bu hareket için seferber ederken, diğer yandan Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm kendilerine yapılan biat teklifini kabul etmeyip hilâfete Hız. Ali'nin daha layık olduğunu belirterek ona biat ettikleri halde umre yapacakları gerekçesiyle Hız. Ali'den izin alarak Mekke'ye gitmiş ve bu hareketin başına geçmişlerdi.²⁰

Medine'yi terk etmemesi yönündeki ashabın bütün ısrarlarına rağmen Hız. Ali, Basra'ya doğru hareket etti.²¹ Hız. Ali'nin ordusu, nizamî bir şekilde Basra'ya doğru yürüyordu. "Hız. Ali'nin sağ ve solunda Hasan ile Hüseyin; önde Muhammed b. Hanefiyye, beraberinde büyük sancak."²² Bu arada Hız. Ali, Kûfelilerin deste-

¹⁸ Taberî, s. 797-798; İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed Miskeveyh b. Muhammed (421/1030), *Tecâribu'l-Ümem*, thk. Ebü'l-Kasım İmamî, Tahran 2001, I, 467-468; İbnü'l-Esîr, s. 405.

¹⁹ Taberî, s. 798; İbnü'l-Esîr, s. 405-406.

²⁰ Bk. Taberî, s. 798-800; İbn A'sem, I, 93-95; İbnü'l-Esîr, s. 406.

²¹ Dîneverî, s. 135-136.

²² Mes'ûdî, II, 380-381. Bk. Taberî, s. 810; İbn Asâkir, LIV, 333; Nüveyrî, XX, 45; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 166.

ğini almak için Muhammed b. Hanefiyye ile Muhammed b. Ebî Bekir'i Kûfe'ye gönderdi.²³ Vakıdî'nin rivayetine göre Kûfe valisi Ebû Musa el-Eş'arî, onları azarlar ve minbere çıkararak Kûfelilere fitneden uzak durmalarını tavsiye eden bir konuşma yapar. Ebû Musa el-Eş'arî'nin bu tutumu karşısında Muhammed b. Hanefiyye, "Bu adamda hayır yok" diyerek geri döner ve durumu Hz. Ali'ye bildirir.²⁴ Bu haber karşısında hiddetlenen Hz. Ali, Ebû Musa'yı azleder ve hem bu kararını bildirmek hem de Kûfelilerin desteğini sağlamak için bu sefer Kûfe'ye Hasan ve Ammâr b. Yasir'i gönderdi.²⁵ Hz. Hasan, Kûfe'den aldığı destekle Zûkâr'da Hz. Ali'ye tekrar katıldı.²⁶

Hz. Ali, Basra'ya yaklaşınca ordusunu birliklere ayırdı. Her birliğin komutanını atadı. Hz. Ali'nin Basra'ya yaklaştığını gören muhalif grup da savaş düzeni aldı. Hz. Ali tarafının ana sancağı Muhammed b. Hanefiyye'de, muhaliflerin ki de Abdullah b. Zübeyr'in elindeydi.²⁷

İki cephe arasındaki karşılıklı müzakereler sonuç vermedikçe, 10 Cemadiyelahire 36 (4 Aralık 656) tarihinde savaş gerçekleşti.²⁸ Öğlen vaktinden sonra başlayıp güneş batıncaya kadar devam eden ve 20 bin civarında bir insan kaybının yaşandığı bu savaş, Hz. Ali'nin galibiyeti ile sonuçlandı.²⁹ Aslında Hz. Ali, kazandığı gibi görünen savaşın görünmeyen mağlubu idi. Çünkü Hz. Osman'ın kanını talep edenlere karşı savaşmış olmakla, onun katillerini savunur pozisyonuna düşmüştü. Bu savaştan en büyük

²³ Şeyh Müfid, *el-Cemel*, s. 257; Emîn, I, 445. Muhammed b. Ebî Bekir ile birlikte Kûfe'ye giden diğer kişinin ismini Taberî "Muhammed b. Avn", İbnü'l-Esîr ise "Muhammed b. Cafer" olarak vermiştir. Bk. Taberî, s. 810; İbnü'l-Esîr, s. 412.

²⁴ Şeyh Müfid, *el-Cemel*, s. 257-258. Bk. Taberî, s. 811-812.

²⁵ Şeyh Müfid, *el-Cemel*, s. 259.

²⁶ Dîneverî, s. 138.

²⁷ Dîneverî, s. 138-140.

²⁸ Dîneverî, s. 139.

²⁹ Belâzürî, III, 38, 59; Taberî, s. 831; Mes'ûdî, II, 360.

kazancı Muâviye elde etmiştir. Muâviye, hem muhtemel halife adayları olan Talha ve Zübeyr'den kurtulmuş, hem de artık “sahabe katili” ithamı ile karşı karşıya gelen Hz. Ali'nin halifelikten ayrılması gerektiğini daha rahat bir biçimde ifade edebilmiştir.³⁰

Muhammed b. Hanefiyye açısından konuyu ele alacak olursak Cemel Savaşı, onun ilk savaş deneyimi idi. Hem savaş tecrübesinin olmaması, hem de bu savaşın Müslüman bir guruba karşı yapılıyor olması onu tereddüte sevk etmişti. İki Müslüman gurbun karşı karşıya gelmesiyle İbnü'l-Hanefiyye'nin yaşadığı bu şaşkınlık hali, ister dinî kaygılardan kaynaklansın ister savaş deneyiminin olmamasından kaynaklansın fazla sürmemiştir. Sancaktarlığını yaptığı bu savaşta İbnü'l-Hanefiyye, düşmanlarıyla göğüs göğüse çarpışmış ve hem babasının hem de arkadaşlarının takdirini kazanmıştır.

Hz. Ali, sancağı Muhammed b. Hanefiyye'ye verdiğinde ona şöyle nasihat etmişti: *“Dağlar yerinden ayrılrsa da sen yerinden ayrılmama. Dişini sık. ‘Başım, gözüm Allah’a emanet’ de. Ayağını yere sağlam bas ve diren. Gözünü ordunun ta sonuna dik, başka bir tarafa bakma. Bil ki yardım ve zafer, ancak Yüce Allah katındadır.”*³¹

Muhammed b. Hanefiyye, Cemel Savaşı'nda sancağı taşımakta ilk önce tereddüt etmişti. Zira bu savaş Müslümanlar arası bir savaştı ve daha önce o, böyle bir şeyle karşılaşmamıştı. Ancak babası ona, *“Başında babanın olduğu bir ordu hakkında şüpheni mi var?”* deyince sancağı eline almıştır.³² Başka bir rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye sancağı taşımakta tereddüt ederek: *“Bu, kör bir musibettir.”* demiş, bunun üzerine babası: *“Annen seni yitirsin! Baba-*

³⁰ Korkmaz, s. 61.

³¹ Ali b. Ebî Talib, *Nehcü'l-Belağa, Hz. Ali'nin Hutbeleri, Mektupları ve Kısa Sözleri*, çev. Komisyon, Ankara 1990, s. 49-50.

³² İbn Hallikân, IV, 171.

nın başında olduğu bir savaş mı kör (dövüş) oluyor?” diyerek onu azarlamıştır.³³

Bununla birlikte İbn Sa’d ve Belâzürî’nin aktardığına göre Hz. Ali, saflar tutulduğunda sancağı Muhammed b. Hanefiyye’ye vermiş; fakat taraflar, çarpışmak üzere birbirlerine yaklaştıklarında geri durmuş, bunun üzerine Hz. Ali de sancağı onun elinden alıp ilerlemişti.³⁴ Dineverî’nin anlattığına göre durmasının sebebi, Basralıların onu mızrak ve kılıçlarla karşılaşmasıydı.³⁵

Başka bir rivayete göre bizzat Muhammed b. Hanefiyye, burada durmasının sebebi olarak aniden başlayan ok yağmurunun bitmesini beklemek olarak açıklamıştır: *“Karşı taraf, sancağı sallayarak harekete geçtiğimi görünce üzerime ok yağdırdılar. Onlardan korunmak için olduğum yerde durdum. Ok yağmuru birazdan biter, sonra ilerlerim diye düşündüm. Ama Emirülmüminin, eliyle omuzuma vurdu ve sancağı benden aldı.”*³⁶ Bu sırada Hz. Ali, ok ve mızraklardan adım atacak durumda olmayan ve saldırıların bitmesini bekleyen İbnü’l-Hanefiyye’ye mızrakların üzerine yürümesini emretmiş. Ancak İbnü’l-Hanefiyye tereddüt edince Hz. Ali, *“Sen, anından bir damara çekmişsin!”* diyerek sancağı ondan almış ve ilerlemişti.³⁷

Sancağı elinden alınan Muhammed b. Hanefiyye, babasının peşinden koştu ve onu geri almak için uğraştı. Hz. Ali, uzun süre tersledikten sonra sancağı ona verdi ve onu nasıl taşıyacağını anlattı: *“Onu al ve güzel taşı. Arkadaşlarının ortasında dur ve asla onu yere indirme. Onu yüksek tut ki arkadaşların seni görsün.”*³⁸

³³ İbnü’l-İmâd, I, 89.

³⁴ İbn Sa’d, V, 92-93; Belâzürî, III, 56-57.

³⁵ Dineverî, s. 140.

³⁶ Şeyh Müfid, *el-Cemel*, s. 343.

³⁷ Mes’ûdî, II, 375. Bk. Taberî, s. 723.

³⁸ Şeyh Müfid, *el-Cemel*, s. 361.

Babasının direktifleri doğrultusunda hareket eden Muhammed b. Hanefiyye, Cemel Savaşı'nda başarılı bir performans gösterdi. Bu durum, Ammâr b. Yasir'in dikkatini çekti ve “*Bugün sancağı ne güzel taşıdın*” diyerek ona iltifatlarda bulundu.³⁹ Emrine verilen grupla birçok başarılı hamle gerçekleştiren İbnü'l-Hanefiyye, arkadaşlarının da takdirini kazandı. Hatta bazıları, Hz. Ali'nin yanında onun göstermiş olduğu kahramanlıktan övgüyle söz etmiş, onu kardeşleri Hasan ve Hüseyin'le kıyaslamış ve onların Rasulullah'a olan yakınlığına atıfta bulunarak aksi takdirde hiçbir Arabı ona tercih etmeyeceklerini belirtmişlerdi. Hz. Ali de bu iltifatlarına karşılık güneşle ayın karşısında yıldızın bir kıymet ifade etmeyeceğini söyleyince Huzeyme b. Sâbit, İbnü'l-Hanefiyye'yi öven bir şiir okumuştur.⁴⁰

Hz. Ali'nin, bu savaşta Hasan ve Hüseyin'i kollayıp, Muhammed b. Hanefiyye'yi öne sürmesi bazı söylentilere sebep oldu. İnsanlar gelip İbnü'l-Hanefiyye'ye, “*Baban, niçin Hasan ve Hüseyin'i değil de hep seni tehlikenin üzerine sürüyor?*” diye sorular yöneltiyorlar. O da bunun sebebi olarak “*Çünkü onlar, onun iki gözü; ben de onun eliyim. O, bu şekilde eliyle gözlerini koruyor.*” şeklinde cevaplar veriyordu.⁴¹ Aynı şikayetler, babasına arz edildiğinde o da aynı cevabı veriyordu: “*O benim elim. Şu ikisi de gözlerimdir. İnsan, sürekli eliyle gözlerini korur.*”⁴²

Hz. Ali, bu savaşta her ne kadar İbnü'l-Hanefiyye'yi öne sürmüş olsa da aslında hep arkasında durmuş ve onu her zaman kollayıp korumuştur. Nitekim bizzat İbnü'l-Hanefiyye, “*Ben, arkadaşlarımla ortadaydım. Birden hepsi arkama geçtiler. Düşmanla benim aramda beni onlardan koruyacak hiç kimse kalmadı. Ben düşmanın*

³⁹ Şeyh Müfîd, *el-Cemel*, s. 361.

⁴⁰ İbn Ebî'l-Hadîd, I, 184-185.

⁴¹ İbn Hamdûn, II, 484. Ayrıca bk. Mizzî, XXVI, 152; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 184.

⁴² İbn Ebî'l-Hadîd, XX, 481.

üzerine yürümek istiyordum. Ancak babamın, arkamda kılıcını çektiğini hissettim. Babam, ben önüne geçmeden ilerleme, diyordu.”⁴³ şeklinde bu durumu izah etmiştir.

Cemel Savaşı, Hz. Ali'nin İbnü'l-Hanefiyye'yi eğittiği ve onun savaş yeteneğini ortaya çıkarmaya çalıştığı bir mekân olmuştur.⁴⁴ Nitekim Hz. Ali, ona sancağı nasıl taşıyacağını ve nasıl kılıç kullanacağını göstermiştir.⁴⁵ Aslında Hz. Ali, gençlik yıllarında göstermiş olduğu kahramanlığı bir nevi onda görmek istiyordu. Onun için ona, “Gördüklerin, seni ürkütmesin. Ben, sancağı ilk taşıdığımda senden daha küçüktüm. Düşmanlarım beni korkutmamıştı.” diyordu.⁴⁶ Ondan beklediği neticeyi alınca da “Sen, gerçekten benim oğlumsun!” diyerek ona iltifatlarda bulunmaktan geri durmamıştır.⁴⁷

Netice itibariyle Muhammed b. Hanefiyye, bu savaşta babasının yanında yer almıştır. Savaşın başında yaşadığı tereddüt ya da şaşkınlık hali, bu savaşın Müslüman bir guruba karşı yapılıyor olması nedeniyle dinî bir endişeden kaynaklanmış olma ihtimali olsa da yukarıda vermiş olduğumuz örneklerde görüldüğü gibi bu durum, daha çok onun savaş tecrübesinin olmamasından kaynaklanmıştır. Nitekim, babasının direktifleri doğrultusunda hareket ederek istenilen başarıyı gösterdiğinde hem babasının hem de arkadaşlarının iltifatına mazhar olmuştur.

3. Siffin Savaşı

Hz. Ali, Cemel Savaşı'ndan sonra Kûfe'ye yerleşti ve kendisine biat etmekten imtina eden Muâviye'ye karşı savaş hazırlıklarına yeniden başladı. Neticede Fırat nehri kıyısındaki Siffin bölge-

⁴³ Şeyh Müfid, *el-Cemel*, s. 368.

⁴⁴ Krş. Reyşehrî, Muhammed, *Mevsuatu'l-İmâm Ali b. Ebî Talib fi'l-Kitâb ve's-Sünneti ve't-Târîh*, Beyrut 2000, s. 235.

⁴⁵ Bk. İbn Ebi'l-Hadîd, I, 192-193.

⁴⁶ Şeyh Müfid, *el-Cemel*, s. 368.

⁴⁷ Bk. Meclisî, XXXVII, 5-6.

sinde karşı karşıya gelen iki ordu, su yüzünden çıkan ufak çaplı bir çarpışmanın ardından iki ay boyunca aralarında ciddi bir olay yaşanmadan bekledi. Bu süre zarfında iki tarafın elçileri karşılıklı gidip geliyordu. Hz. Ali, Muâviye'yi kendisine biat etmeye çağırıyor, Muâviye ise Hz. Osman'ın katilleri kendisine teslim edilmedikçe biat etmeyeceğini sürekli tekrarlıyordu. Hz. Ali'nin bu şartı yerine getirmesi nerdeyse imkânsızdı. Çünkü her seferinde sayıları yirmi bini aşan bir gurubun hep bir ağızdan “*Osman'ı biz öldürdük*” diye bağırması, onun işini zorlaştırıyordu.⁴⁸

Bu sefer de karşılıklı müzakereler sonuç vermedi ve 37/657 senesinde Muharrem ayının bitmesiyle birlikte Hz. Ali, savaş ilan etti ve ordusunu savaş konumuna soktu.⁴⁹ Mübareze şeklinde başlayan savaş giderek kızıştı ve en şiddetli çarpışmalar, Leyletü'l-Herîr diye anılan ve savaşın gece yarısına kadar sürdüğü gün yaşandı.⁵⁰ Gece boyunca devam eden yoğun ok atışı nedeniyle meydana gelen vızıltıdan dolayı bu adı almıştı.⁵¹

Cemel Savaşı'nda tecrübe edinmiş olan Muhammed b. Hanefiye, bu savaşta daha aktif bir rol oynamış ve farklı görevler üstlenmiştir. Cemel Savaşı'nda olduğu gibi bu savaşta da sancaktarlık yaptı.⁵² Ayrıca onun, zaman zaman birlik komutanlığı görevi yaptığını da görüyoruz.⁵³

Teke tek ve küçük gruplar arasındaki çarpışmalarla başlayan savaşın dördüncü gününde Muhammed b. Hanefiye ile

⁴⁸ Dîneverî, s. 159-160.

⁴⁹ Minkarî, Nasr b. Muzâhîm (212/827), *Vak'atu Siffîn*, thk. A. M. Harun, Beyrut 1990, s. 202.

⁵⁰ Minkarî, s. 748; Dîneverî, s. 174.

⁵¹ Aycan, s. 107.

⁵² Bk. İbn Sa'd, V, 93.

⁵³ Bk. Belâzürî, III, 85; İbn Şehraşûb, III, 168; Meclisî, XXXII, 506-507.

Ubeydullah b. Ömer b. Hattâb karşı karşıya geldiler.⁵⁴ Birçok kaynağın değindiği bu karşılaşma, ikisinin başında bulunduğu birliklerin şiddetli çarpışmalarıyla başladı. Minkarî'nin aktardığına göre iki gurubun şiddetli çarpışmasından sonra Ubeydullah b. Ömer, Muhammed b. Hanefiyye'ye mübareze teklifinde bulundu. O da bu teklifi kabul etti ve atından inerek ona doğru yürüdü. İkinin birbirlerine yaklaştığını uzaktan fark eden Hz. Ali, çevresindekilere onların kim olduğunu sorup durumu öğrenince hemen atını harekete geçirdi ve İbnü'l-Hanefiyye'ye seslenerek onu durdurdu. Hz. Ali, atını ona teslim ederek kendisi Ubeydullah'ın karşısına çıktı. Ancak Hz. Ali ile dövüşmek istemeyen Ubeydullah, geri çekilip gitti. İbnü'l-Hanefiyye, kendisine engel olan babasına "Vallahi eğer beni bıraksaydın onu öldürebilirdim." deyince Hz. Ali, bundan emin olamadığını söyledi. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye, babasına dengi olmayan Ubeydullah'ın karşısına çıkmasının uygun olmadığını ifade ederek: "Eğer babası karşısına çıkarsaydı onunla dövüşmeni isterdim." dedi. Hz. Ali ise Hz. Ömeri rahmetle anarak bu işe onu karıştırmamasını ve onun hakkında kötü konuşmamasını tavsiye etti.⁵⁵ Hz. Ali, bu savaşta oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye'ye mübareze izni vermediği gibi İbn Abbâs ve onun kardeşlerine de mübareze izni vermiyor, onların savaş meydanına çıktığını fark ettiği anda hemen arkalarından o da çıkıyordu.⁵⁶

Ertesi gün savaş iyice kızıştı ve Hz. Ali'nin sağ kanadı yenilgiye uğrayıp dağıldı. Neredeyse yanında oğulları Hasan, Hüseyin ve Muhammed dışında hiç kimse kalmadı. O da diğer kanada, Rabia kabilesinin bulunduğu yöne doğru hareket etti. Omuzlarının

⁵⁴ Belâzürî, III, 85; İbnü'd-Devadarî, Ebû Bekir b. Abdillâh (732/1332), *Kenzü'd-Dürrer ve Câmiü'l-Gurer*, thk. M. Said Cemaleddin, Kahire1981, III, 373.

⁵⁵ Minkarî, s. 221. Bk. Dîneverî, s. 163; Taberî, s. 847; Mes'ûdî, II, 388; İbn Miskeveyh, I, 519-520; İbnü'l-Esrî, s. 433; İbn Ebî'l-Hadîd, V, 120; Nüveyrî, XX, 119.

⁵⁶ Minkarî, s. 463.

üzerinden oklar uçuşuyordu. Oğulları, kendilerini siper ederek onu koruyorlardı.⁵⁷ Ancak Hz. Ali, bu durumdan hoşlanmamış, onları kenara çekip ilerlemek istiyordu. İşte bu hengâmede Ahmer adındaki bir Benî Ümeyye kölesi, onların karşısına çıktı. Hz. Ali'nin Keysân adlı kölesi ona saldırdı. Ancak Ahmer, onu öldürdü ve Hz. Ali'ye doğru harekete geçti. Hz. Ali de onun üzerine yürüdü ve onu tutup yere serdi. Bu arada Hz. Hüseyin ile Muhammed b. Hanefiyye, babalarının yardımına koştular ve kılıçlarıyla adamı vurup öldürdüler. Hz. Hasan ise olaya müdahil olmamış, onları seyretmekle yetinmişti.⁵⁸

Leyletü'l-Herîr'in yaşandığı gün Hz. Ali, yerlerinde durup direnen Gassân kabilesinin üzerine Muhammed b. Hanefiyye'yi emrine verdiği bir birlikle gönderdi. Yavaş bir şekilde onlara yaklaşmasını ve yanlarına vardığında emrini beklemesini emretti. O da söyleneni yaptı. Hz. Ali, yanına topladığı bir grupla onun peşinden gitti ve hep birlikte düşmanın üzerene saldırıp onları yerlerinden sürdükleri gibi onlardan birçok kişiyi de öldürdüler.⁵⁹

İbnü'l-Hanefiyye, bu savaşta silahlı mücadelenin yanı sıra propaganda faaliyetlerinde de bulunmuş ve hem şiir hem de hitabet sanatındaki maharetini ortaya koymuştur. Sıbt İbni'l-Cevzî'nin anlattığına göre bir gün Eşter b. Malik, İbnü'l-Hanefiyye'den öne geçip Hz. Ali'yi öven bir konuşma yapmasını istedi. O da iki cephenin ortasına çıktı ve Muâviye'nin askerlerine yönelerek gayet edebî bir konuşma yaptı. İbnü'l-Hanefiyye, bu konuşmasında Şamlıları nifakla suçlayarak onları cehennemle korkutmuş ve babası Hz. Ali'nin Müslüman olmadaki önceliği, neseb bakımından Rasulullah'a olan yakınlığı, hicret sırasındaki

⁵⁷ Minkarî, s. 288; Dîneverî, s. 189; İbnü'l-Esîr, s. 433.

⁵⁸ Minkarî, s. 249; Taberî, s. 849; İbn Miskeveyh, I, 525.

⁵⁹ Minkarî, s. 391-392; Taberî, s. 858; Mes'ûdî, II, 398; İbn Miskeveyh, I, 534; İbnü'l-Esîr, s. 438.

fedakarlığı, Uhud'da Rasulullah'ı yalnız bırakmaması ve Hayber'de gösterdiği kahramanlığa atıfta bulunarak hilâfetin onun hakkı olduğunu vurguladı ve Şamlıları ona biat etmeye çağırdı.⁶⁰ Onun bu konuşması oldukça beğenilmiş ve hitabetteki üstünlüğü her iki grup tarafından kabul görmüştü.⁶¹

Yine şiddetli çatışmaların gece yarısına kadar vuku bulduğu ve her iki taraftan birçok kişinin öldüğü gün, taraflar öldürülen arkadaşlarını defnetmeye çalışırken Amr b. Âs ve oğlu Muhammed de öldürülmüş askerleri arasında dolaşarak onları öven şiirler okuyorlardı. Onları duyan Muhammed b. Hanefiyye de onlara nazire yaparak, övünecek bir şey bulamayacakları hesap gününü hatırlatan şiirler okudu.⁶²

Sıffin Savaşı'na katılanlar, Müslüman bir topluluğa karşı savaşmanın meşruiyeti problemi ile karşılaşmışlardı. Bu savaşta Hz. Ali tarafında yer alan ve “*Ya Ebû Yakazan! Rasulullah, Müslüman olunca kadar insanlarla savaşın, Müslüman olunca artık kanları ve malları benden yana korunmuştur, buyurmadı mı?*” şeklindeki bir soruya muhatap olan Ammâr b. Yasir, kendilerine karşı savaşmışları kişilerin aslında Müslüman olmadıklarını ve onların küfürlerini gizledikleri şeklinde bir cevap vermiştir.⁶³ Muhammed b. Hanefiyye'nin de aynı soruya benzer bir cevap vererek “*Rasulullah, Mekkelilerin fethinde vadinin yukarisından ve aşagısından onların üzerine gelip vadiler askerlerle dolunca bir çıkış yolu buluncaya kadar teslim oldular, Müslüman göründüler.*” dediği görülmektedir.⁶⁴ Minkarî'nin verdiği bu bilgi eğer doğru ise onun bu cevabı, tarafların

⁶⁰ Bk. Sibt İbni'l-Cevzî, s. 266-268.

⁶¹ Sibt İbni'l-Cevzî, s. 268.

⁶² Bk. Minkarî, s. 371.

⁶³ Minkarî, s. 215.

⁶⁴ Minkarî, s. 216.

söz konusu savaşa hangi duygu ve düşünceler ile katıldıklarını ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

Neticede Savaş, Muâviye'nin aleyhine seyrettiği halde Amr b. Âs'ın devreye soktuğu dâhiyane fikir, dengeleri Hz. Ali'nin aleyhine çevirdi. Mızrakların ucuna asılan Mushaflar, Hz. Ali'nin ordusunu durdurmaya yetmişti.⁶⁵ Hz. Ali, ordusundaki mutaassıp ve düzensiz bir gurubun zoruyla Muâviye'nin teklif ettiği tahkimi kabul etmek durumunda kaldı. Yapılan anlaşma neticesinde ertesi yıl Ezruh'ta toplanan hakemler, bir sonuca varmadan, hatta işi daha da zora sokarak dağıldılar. Muâviye'nin planı tutmuş, artık Hz. Ali'nin ordusunda birlik ve düzen kalmamıştı. Zafere ramak kala savaşı durdurup Hz. Ali'yi tahkime zorlayan grup, bu sefer Hz. Ali'yi tahkime katıldığı için suçlamış ve ondan ayrılarak ona karşı cephe almışlardı.⁶⁶

Netice itibariyle Muhammed b. Hanefiyye, Cemel Savaşı'nda olduğu gibi Siffin Savaşı'nda da babasının yanında yer almıştır. Şiddetli çarpışmaların günlerce sürdüğü bu savaşta aktif olarak görev üstlenmiş, bazen sancaktarlık bazen de birlik komutanlığı yapmıştır. Sıcak çatışmalara girmekten çekinmemiş, babasının verdiği görevleri başarıyla yerine getirmiş ve kardeşleriyle birlikte zor zamanlarda babasını korumayı bilmiştir. Diğer yandan davasının haklılığına gönülden inanmış ve bunun propagandasını yapmaktan geri durmamıştır. Hz. Ali de Cemel Savaşı'na nazaran bu savaşta onu tehlikeli yerlere sürmekten kaçınmış, hem onu hem de kardeşleri Hasan ile Hüseyin'i kollamaya gayret etmiştir. Nitekim savaş sona erip Kûfe'ye döndükleri sırada Hz. Ali, niçin sonuna kadar savaşmadığı yönündeki soru ve eleştirilere cevap

⁶⁵ Bk. Minkarî, s. 482; Dîneverî, s. 175.

⁶⁶ Taberî, s. 862. Tahkîm konusunda geniş bilgi için bk. Önkal, Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", sn. 1, sy. 2, 2003, İSTEM, s. 33-68.

verirken Hasan ile Hüseyin'i işaret ederek onların öldürülüp Rasulullah'ın neslinin kesilmesinden korktuğunu, Muhammed b. Hanefiyye ile Abdullah b. Cafer'i de göstererek onların öldürülmesinden çekindiğini ve onlara acıdığını ifade etmiştir.⁶⁷

4. Nehrevân Savaşı

Sıffin Savaşı sona erip tahkim metni hazırlandıktan sonra taraflar, belirledikleri hakemlerin bir sene sonra Ezruh'ta bir araya gelmelerini kararlaştırarak dağıldılar. Hz. Ali de Kûfe'ye doğru hareket ederken daha önce kendisini tahkime zorlayan, işin vehametini geç anlamış olan ve daha sonra Harihîler olarak adlandırılacak olan bir grup, bu sefer tahkime razı olduğu için Hz. Ali'den ayrılarak Harûra'ya geçtiler. On iki bin civarındaki bu grupla bizzat görüşen Hz. Ali, onları Kûfe'ye dönmeye razı etti.⁶⁸ Ancak ertesi sene Hz. Ali, tahkime üye gönderince bunlar, Kûfe'den ayrılarak Nehrevân'a yerleştiler.⁶⁹

Diğer yandan Hz. Ali, Ezruh'ta bir araya gelen hakemlerin ortak bir karara varmadan dağılmaları üzerine Muâviye'nin üstüne gitmek için hazırlıklara başlamıştı. Nehrevân'a yerleşmiş olan isyancı grupla da kendilerine katılmaları için görüşmelerde bulundu. Hz. Ali, ikna olmayacaklarını anlayınca onları kendi hallerine bırakıp Şam'a doğru hareket etmeye karar verdi. Fakat bu sırada, isyancıların Rasulullah'ın ashabından Abdullah b. Habbâb b. Eret ve hamile eşini boğazlayarak öldürdükleri haberi gelince, Muâviye'ye karşı hazırlamış olduğu ordusunu onların üzerine sürmek durumunda kaldı.⁷⁰

⁶⁷ Bk. Minkarî, s. 530; Taberî, s. 863; Şeyh Müfîd, *el-İhtisâs*, s. 189.

⁶⁸ Taberî, s. 864-865; Mes'ûdî, II, 405.

⁶⁹ Taberî, s. 867-868.

⁷⁰ Dîneverî, s. 189-194; Taberî, s. 869-870.

Abdullah b. Habbâb'ın katillerini teslim etmeleri ve isyandan vazgeçip kendilerine katılmaları için yapılan bütün girişimler sonuçsuz kalınca Hz. Ali, savaş kararı verdi. Savaş başlamadan önce Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin eline verdiği bayrağın altına sığınanlar ile savaş meydanından çekip gidenlerin kurtulacağını ilan etti. Bunun üzerine bin kişi, sancağın altına sığınırken beş yüz kadar kişi de savaş meydanını terk etti. Diğerleriyle yapılan kısa süreli bir çarpışmadan sonra, kaçmayı başaran birkaç kişi dışında hemen hepsi kılıçtan geçirildi.⁷¹

Nehrevân Savaşı, Haricilerin Hz. Ali ve ondan sonra iktidara gelenlere bir daha katılma ihtimalini ortadan kaldırdı. Saygı duydukları pek çok kişinin bu savaşta öldürülmesi uzun zaman hatırlanacak ve maktullerin hatırası, onlar için isyana teşvik edici unsurlardan biri olacaktır. Nitekim bu savaşta öldürülenlerin öcünü alma isteği, Hz. Ali'ye suikast düzenlenmesi sonucunu doğurdu.⁷²

Bu savaş, aslında Hz. Ali'nin kendi askerleri arasındaki bir iç savaştı. Üstelik bu savaşta öldürülenlerin çoğu karşı tarafın yakın akrabaları idi.⁷³ Bu durum, orduyu oldukça yıpratmıştı. Onun için Hz. Ali, askerlerine dağılmamalarını ve Şam seferi için hazırlanmalarını emrettiği halde başta Eş'as b. Kays olmak üzere ordu, savaş gereçlerinin yıprandığı ve yorgun düştüklerini ileri sürerek Kûfe'ye döndüler. Bir hafta içinde Hz. Ali'nin karargâhını kurduğu Nuhayle'de hemen hemen hiç kimse kalmayınca o da Kûfe'ye dönmek durumunda kaldı.⁷⁴

⁷¹ Belâzürî, III, 146-147; Dîneverî, s. 193.

⁷² Demircan, Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, İstanbul 1996, s. 115.

⁷³ Bk. Belâzürî, III, 148-149.

⁷⁴ Dîneverî, s. 194-195; Taberî, s. 873.

İbn Sa'd'ın aktardığı, İbnü'l-Hanefiyye ile Misver b. Mahreme arasında geçen bir diyalog Hz. Ali'nin içine düştüğü bu zor durumu çok net bir şekilde ortaya koyuyor. Muhammed b. Hanefiyye, şöyle anlatıyor: *“Babam, Muâviye ve Şamlılarla savaşmak istiyordu. Onun için sancağını bağladı ve sefere çıkıncaya kadar onu çözme-yeceğine dair yemin etti. Ancak insanlar ondan yüz çevirdiler, görüş ayrılığına düştüler ve korktular. O da sancağını çözdü ve yaptığı yeminin kefareti verdi. Öyle ki bunu dört defa tekrarladı. Onun gördüğüm bu hali beni üzüyordu.”*⁷⁵ Babasının düştüğü bu duruma üzülen İbnül-Hanefiyye, konuyu Misver b. Mahreme ile konuşmuş, halkta hiçbir gayret görmediğini ve babasının beyhude uğraştığını ifade ederek ondan babasıyla konuşmasını rica etmişti. Misver de ona verdiği cevapta, Hz. Ali'nin aslında olmuş bitmiş bir şey için çabaladığını ve kendisiyle bu konuyu görüştüğünü ama onun, yola çıkmaktan başka hiçbir şey kabul etmediğini ifade etmişti.⁷⁶

Hem Tahkim sürecinde, hem de Nehrevân Savaşı'nda Muhammed b. Hanefiyye, babasının yanındaydı.⁷⁷ Ancak gerek tahkimde, gerekse kısa bir sürede başlayıp biten bu savaşta özel bir görev almamasından olsa gerek, kaynaklarda bu konulardan söz edilirken İbnü'l-Hanefiyye'den pek bahsedilmediğini görüyoruz.

B. Hz. Ali'nin Katli ve Muhammed b. Hanefiyye'ye Vasiyeti

Hac mevsiminde Mekke'de bir araya gelen bir grup Haricî, İslâm dünyasının içinde bulunduğu durumu müzakere ettiler ve Nehrevân'da katledilen arkadaşlarını andılar. Toplantı neticesinde bütün olanların müsebbibi olarak gördükleri Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. Âs'ı öldürme kararını aldılar. Hz. Ali'yi Abdurrahman b.

⁷⁵ İbn Sa'd, V, 93.

⁷⁶ İbn Sa'd, V, 93.

⁷⁷ Minkarî, s. 479; Hasîbî, s. 233.

Mülcem, Muâviye'yi Burak b. Abdullah, Amr b. Âs'ı da Amr b. Bekir öldürecekti.⁷⁸

Hız. Ali'yi öldürmek üzere Kûfe'ye giden Abdurrahman b. Mülcem, orada Katâm adlı bir kadınla evlendi. Bu kadın, Haricî görüşüne sahip olup babası, kardeşi ve amcası Nehrevân Savaşı'nda Hız. Ali tarafından öldürülmüştü. Onun için Katâm, İbn Mülcem'den mehir olarak üç bin dirhem, bir köle ve bir cariye'nin yanı sıra Hız. Ali'nin öldürülmesini istedi.⁷⁹

İbn Mülcem, Katâm'ın yardımcı olmaları için hizmetine verdiği Verdân ve Şebîb ile birlikte kararlaştırılan günün sabah namazında pusu kurdular. Sabah namazına çıktığı sırada saldırıya uğrayan Hız. Ali, İbn Mülcem tarafından başından vuruldu (17 Ramazan 40 / 24 Ocak 661).⁸⁰ İbn Mülcem, hemen yakalanıp etkisiz hale getirildi. Kaçmayı başaran Şebîb, izini kaybettirdi. Verdân ise kaçtığı sırada hareketlerinden şüphelenip durumu öğrenen bir akrabası tarafından öldürüldü.⁸¹ Aynı şekilde suikasta uğrayan Muâviye yaralı olarak kurtulmuş, Amr b. Âs ise o gün hasta olduğu için onun yerine namaz kıldırmaya giden Hârice b. Huzâfe öldürülmüştü.⁸²

Hız. Ali vurulduğu sırada camide bulunan Muhammed b. Hanefiyye, o gün yaşananları şöyle anlatıyor: “*Vallahi ben, Ali'nin vurulduğu gece büyük camide namaz kılıyordum. Kapıya yakın bir yerde durup namaz kılan çok sayıda Mısırlı adam vardı. Onların arasındaydım. Gece boyunca bıkmadan aralıksız kıyam, rükû ve secde edip duruyorlar-*

⁷⁸ Belâzürî, III, 249; İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/967), *Mekâtîlu't-Tâlibiyyîn*, thk. Ahmed Sakr, Beyrut 1987, s. 44.

⁷⁹ *el-İmâme ve's-Siyâse*, İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889)'e nispet edilmektedir, thk. Ali Şîrî, Kum 1413, I, 180; Dîneverî, s. 197.

⁸⁰ Belâzürî, III, 253.

⁸¹ Belâzürî, III, 254.

⁸² Ya'kûbî, II, 212.

di. Sonra Ali, sabah namazı için çıktı ve ‘İnsanlar! Namaza, namaza!’ diye seslendi. Bilemiyorum, bu sözleri kapıdan çıktıktan sonra mı yoksa çıkmadan mı söyledi, bir de baktım ki bir şey parladı ve ‘Ya Ali! Hüküm Allah’ındır, senin ve arkadaşlarının değil!’ diye bir ses işittim. Ardından bir kılıç gördüm, sonra bir daha.. Sonra Ali’nin ‘Adamı kaçırmayın!’ dediğini duydum. Her taraftan insanlar onun üzerine saldırdılar. Çok geçmeden İbn Mülcem’i yakalayıp Ali’nin yanına götürdüler. Ben de diğer insanlarla birlikte içeri girdim. Ali’nin, ‘Cana can! Eğer ben ölürsem beni öldürdüğü gibi onu da öldürün. Eğer sağ kalırsam, o zaman onun hakkındaki kararımı veririm.’ dediğini duydum.”⁸³

Bu olaydan daha önce Muhammed b. Hanefiyye, İbn Mülcem’i görmüş ve hareketlerinden şüphelenmişti. Rivayete göre İbnü’l-Hanefiyye, Hasan ve Hüseyin’le birlikte bir gün hamamda yıkanırken yanlarına İbn Mülcem girer. Hasan ve Hüseyin, ondan rahatsız olup endişelenirler. Fakat İbnü’l-Hanefiyye, “Bırakın onu. Yemin ederim ki onun sizden istediği bundan daha büyük bir şeydir.” diyerek onları yatıştırır.⁸⁴

Bu şekilde İbn Mülcem’i tanıyan Muhammed b. Hanefiyye, esir olarak babasının yanında onu gördüğünde, “Ben, bugün onu hamamda yanımıza girdiğinden daha çok tanıyor değilim.”⁸⁵ şeklinde tepkisini ortaya koymuş ve onun böyle büyük bir hadiseye sebebiyet verebileceğini daha önceden tahmin ettiğini ifade etmiştir. Aslında İbn Mülcem’in kılıcını zehirlediği ve bir suikast hazırlığında olduğu ihbarı, Hz. Ali’ye ulaşmıştı. Fakat Hz. Ali, İbn Mülcem’i çağırıp kılıcını zehirlemesinin sebebini sorduğunda, “Benim

⁸³ Taberî, s. 895.

⁸⁴ İbn Sa’d, III, 35; Belâzürî, III, 254; İbnü’l-Esîr, İzzüddin b. Ebi’l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü’l-Ğâbe fî Ma’rifeti’s-Sahâbe*, thk. H. M. Şeyha, Beyrut 1997, III, 300.

⁸⁵ İbn Sa’d, III, 35; Belâzürî, III, 254; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-Ğâbe*, III, 300.

ve senin düşmanın için” şeklinde bir cevap verince onu serbest bıraktı.⁸⁶

Halk, ölüm döşegindeki Hz. Ali’ye şayet vefat ederse Hz. Hasan’a biat edip etmemeleri konusunu sordu. O da bu konuda ne lehte ne dealeyhte bir şey söylemek istemediğini ifade etti ve Hasan ile Hüseyin’i yanına çağırды.⁸⁷ Onlara Allah’tan korkmaları, Dünya hayatına aldanmamaları, haktan ayrılmamaları, zalimin karşısında mazlumun ise yanında olmalarını ve Kur’ân ile amel etmelerini tavsiye etti. Ardından Muhammed b. Hanefiyye’ye baktı ve “*Kardeşlerine yaptığım vasiyeti duydun mu?*” diye sordu. O da “*evet*” deyince “*Ben, aynısını sana da vasiyet ediyorum. Ayrıca kardeşlerine saygılı olmanı vasiyet ediyorum. Çünkü onların, senin üzerindeki hakları büyüktür. Onlardan habersiz hiçbir şey yapma.*” dedi. Sonra Hasan ile Hüseyin’e döndü ve onlara Muhammed b. Hanefiyye’ye sahip çıkmalarını vasiyet etti ve “*O sizin öz kardeşinizdir, babanızın oğludur. Babanızın onu ne kadar sevdiğini biliyorsunuz.*” diyerek ona olan sevgi ve bağlılığını vurguladı.⁸⁸

Hz. Ali, suikasta uğradıktan iki gün sonra vefat etti.⁸⁹ Muhammed b. Hanefiyye, onun teçhiz ve tekfininde bulunduğu gibi katilinin cezalandırılması konusuna da müdahil oldu. Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Cafer ve Muhammed b. Hanefiyye, onun cenazesini yıkadılar ve onu kefenleyip defnettiler. Defin sırasında Abdullah b. Abbâs ve birkaç kişi daha vardı. Haricilerin, cenazeye

⁸⁶ Nüveyrî, X, 212.

⁸⁷ Taberî, s. 896; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, s. 461.

⁸⁸ Taberî, s. 896; İbnü'l-Esîr, s. 461. Bk. Müberred, III, 1168; İbn A'sem, I, 508; Şeyh Müfid, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed (413/1022), *el-Emâlî*, thk. H. Veli - A. Ekber el-Ğıfârî, Beyrut 1993, s. 222; İbn Ebi'l-Hadîd, XX, 445. Ayrıca Hz. Ali'nin, Sıffin Savaşı dönünde Muhammed b. Hanefiyye'ye yazdığı söylenen vasiyet için bk. Korkmaz, Sıddık, “Hz. Ali'nin Oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'ye Vasiyeti”, *SÜİFD*, Güz 2007, sy. 24, s. 97-142.

⁸⁹ Ya'kûbî, I, 213.

bir zarar vermesinden korkulduğu için daha insanlar sabah namazından çıkmadan gizli bir şekilde defnedildi.⁹⁰

Bu gizlilik, daha sonraları kabrinin nerede olduğu problemi beraberinde getirdi. Konuyla ilgili ortaya atılan görüşleri sıralayan Sıbt İbni'l-Cevzî, Hz. Ali'nin “*buğün Necefte ziyaret edilen yerde*” medfun olduğunu ve Ebû Nuaym el-İsfahanî'nin “*Necefteki Muğîre b. Şu'be'nin kabridir. Eğer ziyaretçileri, bunu bilselerdi onu taş-larları.*” şeklindeki ifadesinin gerçeği yansıtmadığını anlatmaktadır.⁹¹ Muasır Şîf âlimlerden Murtaza el-Mutahharî de büyük bir gizlilik içinde defnedilen Hz. Ali'nin kabrinin Necefte olduğunu belirterek, vefatından yaklaşık yüz yıl sonra Abbâsîlerin iktidara gelmesiyle birlikte Harihî tehlikesinin geçip artık kabre yönelik bir tehlike kalmayınca, aslında aile fertleri tarafından yeri bilinen kabrin ilk defa İmam Sadık tarafından halka gösterildiğini ifade etmektedir.⁹²

Hz. Ali, Hz. Hasan'a yaptığı vasiyetinde eğer vefat ederse katilini tek darbeyle vurup öldürmesini, ona kesinlikle müslu yapmamasını tenbih etmiş ve Rasulullah'ın “*Müslu yapmaktan sakının, kuduz bir köpeğe bile!*” buyurduğunu ifade etmişti.⁹³ Hz. Hasan da onun ölümünden sonra bu vasiyet doğrultusunda hareket etmiş ve katilin başını tek bir darbeyle kılıçla vurarak öldürmüştür.⁹⁴ Ancak öfkeli kalabalık, onun cesedini alıp kılıçlarla lime lime doğramışlardır.⁹⁵

Bununla birlikte İbn Mülcem'in işkence edilerek öldürüldüğü yönünde rivayetler mevcuttur. Bu rivayetlere göre Abdullah b.

⁹⁰ Belâzürî, III, 257.

⁹¹ Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 163-164.

⁹² Mutahharî, Murtaza, *Min Hayati'l-Eimmeti'l-Athâr*, Beyrut 1992, s. 46.

⁹³ Taberî, s. 896.

⁹⁴ Ya'kûbî, II, 214; İbn A'sem, I, 510.

⁹⁵ İbn A'sem, I, 510.

Cafer, “*Onu bana bırakın hıncımı alayım!*” deyip onun ellerini ve ayaklarını kesmiş ve vücuduna çiviler çakmıştır. Sonra halk, onu alıp bir hasıra sarmış ve üzerine yağ dökerek yakmışlardır.⁹⁶ Fakat Rasullullah’ın emrine ve Hz. Ali’nin açık vasiyetine rağmen böyle bir hadisenin yaşanmış olma ihtimali düşüktür. Aslında Abdullah b. Cafer’in, “*Onu bana bırakın ondan hıncımı alayım!*” dediği doğrudur. Hatta Hz. Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye de bu lafı söylemiş ve onu parçalayıp yakma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Ancak Hz. Hasan, onlara engel olmuş ve böyle bir şeye müsaade etmemiştir.⁹⁷ Diğer yandan İbnü’l-Hanefiyye’nin, katilin hedef tahtasına oturtulup ok yağmuruna tutulmasını teklif ettiği de söyleniyor.⁹⁸ Ancak onun bu teklifi de kabul görmemiştir.

II. Hz. Hasan İle İlişkisi

A. Hz. Hasan’ın Siyasî Mücadelesinde Muhammed b. Hanefiyye’nin Yeri

1. Hz. Hasan’a Biat

Hz. Ali’nin vefatından iki gün sonra Hz. Hasan’a biat edildi.⁹⁹ Rivayete göre ona ilk biat eden Kays b. Sa’d b. Ubade olmuştur. Kays, Hz. Hasan’ın yanına gelerek: “*Uzat elini! Allah’ın Kitabı, Peygamberinin sünneti ve isyancılarla savaşmak üzere sana biat edeyim*” deyince Hz. Hasan, “*Allah’ın Kitabı ve Peygamberinin sünneti üzerine biat et. Çünkü bunlar, her şarttan önce gelir.*”¹⁰⁰ şeklinde cevap vermiş ve bir nevi barışçıl tavrını daha hilâfete getirileceği sırada ortaya koymuştur. Aynı şekilde bazı Kûfeliler de “*İsyancı Şam eh-*

⁹⁶ İbn Sa’d, III, 39-40; Mes’ûdî, II, 426; Diyarbekirî, II, 283.

⁹⁷ Muhib et-Taberî, *Zehâiru’l-Ukbâ*, s. 116; Diyarbekirî, II, 282.

⁹⁸ Meclisî, XLII, 297; Huûf, V, 134.

⁹⁹ Mes’ûdî, III, 4; Nüveyrî, XX, 224.

¹⁰⁰ Taberî, s. 899; İbnü’l-Esîr, s. 464.

liyle savaşmak” şartıyla ona biat etmek istemiş; fakat o, “Savaş yapacağı kişilerle savaşmak, barış yapacağı kişilerle barış yapmak” şartıyla biat etmelerini istemişti. Onun bu yaklaşımını beğenmeyen Kûfeliler, Hz. Hüseyin’in yanına gitmiş ve ona biat etme teklifinde bulunmuşlardı. Ancak Hz. Hüseyin, onların bu teklifini kabul etmeyince tekrar Hz. Hasan’a dönerek ona biat etmek durumunda kalmışlardı.¹⁰¹

Her ne kadar Hz. Hasan’a biat edildiği sırada Kûfeliler, Şamlılarla savaşmaya istekli görünse de işin iç yüzü aslında öyle değildi.¹⁰² Nitekim daha sonraları savaş durumu ortaya çıktığında Hz. Hasan’a çıkardıkları zorluklar bu tezi doğrulamaktadır.

Hz. Hasan, göreve geldikten sonra yönetim konusunda herhangi bir değişiklikte bulunmadı; babasının atamış olduğu âmilleri yerinde bıraktı. Yaklaşık üç ay herhangi bir hareketlilik yaşanmadı.¹⁰³ Fakat Muâviye, Hz. Ali’nin vefatından sonra onun yerine Hasan’ın geçtiğini öğrenince onun tecrübesizliğini bir fırsat olarak değerlendirdi ve savaş hazırlıklarına başladı. Hz. Hasan ise biat etmesi için Muâviye’ye yazdığı mektubu götüreren elçi sözü konusu hazırlıkları görüp durumu ona bildirdiği halde Muâviye harekete geçip kendilerine yaklaştığı haberini alıncaya kadar herhangi bir girişimde bulunmadı.¹⁰⁴ Bu haberin ardından harekete geçen Hz. Hasan, askerlerini toplayıp onlara hemen savaş hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkmalarını emretti. Fakat onlardan olumlu bir tepki almadı.¹⁰⁵ Ordu, ancak Adî b. Hatem’in gayretleriyle harekete geçebildi.¹⁰⁶

¹⁰¹ *el-İmâme ve’s-Siyâse*, I, 84-85.

¹⁰² Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 42.

¹⁰³ Belâzürî, III, 279.

¹⁰⁴ Belâzürî, III, 280.

¹⁰⁵ Belâzürî, III, 280.

¹⁰⁶ Belâzürî, III, 281; İsfahânî, s. 70.

Hız. Hasan, öncelikle Ubeydullah b. Abbâs'ın emrine verdiği on bin kişilik bir süvari gurubunu önden gönderdi. Kendisi de büyük bir orduyla Kûfe'den ayrılarak yola çıktı. Yolda Medâin bölgesinin Sâbât mevkiinde konakladı ve askerlerine bir konuşma yaptı. Konuşmasında kimsenin kanını haksız yere akıtma peşinde olmadığını, birlik ve beraberlikte hayır olduğunu ve onların hayrını düşündüğünü ifade ederek emirlerine karşı gelmemelerini tavsiye etti. Bu konuşmasını onun Muâviye ile anlaşma yapmak arzusunda olduğu şeklinde yorumlayan askerler, çadırına saldırıp yağmaladılar. Hatta bu saldırıda üstündeki cübbe ile altındaki seccadesi bile çekilerek alınmış ve kötü bir şekilde hırpalanmıştı.¹⁰⁷ Bu infiale ordu komutanlarından Kays b. Sa'd'ın öldürüldüğü yönündeki şayanın da sebep olduğu söyleniyor.¹⁰⁸

Bu hadisenin ardından yola devam eden Hız. Hasan, bu sefer yolda suikasta uğradı. Haricî görüşlü olduğu söylenen Cerrâh b. Sinan, yolda pusu kurmuştu. Hız. Hasan, onun önünden geçtiği sırada ona saldırmış ve "*Baban gibi sen de kafir oldun!*" diyerek bacağına hançeri saplamış; hançer, neredeyse kemiğe kadar ulaşmıştı.¹⁰⁹ Ağır bir şekilde yaralanan Hız. Hasan, tedavi edilmek üzere Medâin şehrine taşındı. Bu şehrin başında Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin amcası Sa'd b. Mes'ûd vardı. Hız. Ali tarafından buraya atanmıştı. Hız. Hasan, bu sefer başka bir ihanetle karşı karşıya kaldı. Muhtâr, amcasına yaralı durumdaki Hız. Hasan'ı Muâviye'ye teslim etme teklifinde bulunmuş, fakat o bu teklifi reddetmiş ve sert bir şekilde onu kınamıştı.¹¹⁰

¹⁰⁷ Belâzürî, III, 282. Bk. Dîneverî, s. 200; İbn A'sem, II, 7; İsfahânî, s. 71-72; İbn Ebi'l-Hadîd, XVI, 211-212.

¹⁰⁸ Bk. İbnü'l-Esîr, s. 465; Nüveyrî, XX, 225-226; İbn Kesîr, V, 497; Diyarbekirî, II, 289.

¹⁰⁹ Belâzürî, III, 282

¹¹⁰ Belâzürî, III, 283.

Muhammed b. Hanefiyye'nin, "iki veya üç ay içinde"¹¹¹ gerçekleşen bu olaylar sırasında nasıl bir yol izlediği konusunda kaynaklarda herhangi bir kayda rastlamadık. Fakat, ailenin bir ferdi olarak onun, Hz. Ali'nin vefatından sonra başa geçeceği beklenen Hz. Hasan'a biat ettiğini tahmin etmek zor değildir. Hz. Hasan'a yönelik söz konusu saldırılar sırasında da Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hüseyin ile birlikte onun yanında olmalıydılar.

2. Hz. Hasan'ın Muâviye ile Anlaşması

Hz. Ali, vefat etmeden önce Kays b. Sa'd komutasında kırk bin kişilik bir ordu hazırlamış ve onlardan ölümüne savaşmak üzere söz almıştı.¹¹² Ancak Hz. Hasan'ın bu orduya güveni yoktu. Zira bu ordu, belli bir gaye ve ortak bir hedefi olmayan kuru bir kalabalıktan müteşekkildi. Kimisinin Haricilere, kimisinin de Muâviye'ye meyli olduğu gibi çoğu ya belli bir mesleği olmayan ve geçim derdinde olan kişiler ya da bölgesel veya kabilevî tarafgirlikle hareket ederek ona katılmış mutaassıp kişilerdi. Dolayısıyla içlerinde ona samimiyetle tabi olanların sayısı oldukça azdı.¹¹³

Diğer yandan Hz. Hasan'ın da savaşma isteği yoktu.¹¹⁴ Müslümanları sonu gelmez kanlı bir maceraya sürüklemek istemiyordu.¹¹⁵ Kendi askerleri tarafından kendisine karşı yapılan saldırı ve suikast girişimi de buna eklenince Muâviye ile anlaşmaya karar verdi.¹¹⁶ İki taraf arasındaki karşılıklı mektuplaşma ve dolaylı görüşmeler neticesinde Hz. Hasan, birtakım şartlarla Muâviye'ye hilâfeti teslim etmeyi kabul etti. Bu şartların ne olduğu konusun-

¹¹¹ Belâzürî, III, 282.

¹¹² Taberî, s. 900; İbn Miskeveyh, I, 571.

¹¹³ Fadlallah, Muhammed Cevad, *Sulhü'l-İmâm el-Hasan Esbâbuhi Netâicuhu*, Beyrut 1987, s. 84-85.

¹¹⁴ Taberî, s. 900.

¹¹⁵ Muhib et-Taberî, *Zehâiru'l-Ukbâ*, s. 139.

¹¹⁶ Mes'ûdî, III, 9.

da kaynaklarda muhtelif rivayetler bulunmaktadır.¹¹⁷ Bu rivayetler dikkate alındığında söz konusu şartları şu şekilde sıralamak mümkündür:¹¹⁸

1. Kûfe beytûlmali Hz. Hasan'a verilecek.
2. Hz. Hasan'a beş milyon dirhem para verilecek.
3. Dârabcerd bölgesinin haracı da Hasan'a verilecek.
4. Hz. Ali, minberlerde lanetlenmeyecek.
5. Muâviye, kendisinden sonra veliahd tayin etmeyecek; ya Hz. Hasan halife olacak veya iş Şûrâ'ya havale edilecek.
6. Hz. Hüseyin'e de iki milyon dirhem para verilecek.
7. Hz. Hasan'a ailesine ve taraftarlarına emân verilecek.
8. Allah'ın kitabı, Rasulullah'ın sünneti ve önceki halifelerin yolundan gidilecek.

Hz. Hasan, dolaylı görüşmelerin ardından varılan anlaşmayı kabul ettikten sonra Kûfe'de Muâviye ile bir araya geldi ve ona biat etti.¹¹⁹ Böylece Hz. Hasan'ın altı aylık hilâfet dönemi sona ermiş oldu (41/661).¹²⁰

Hz. Hasan, Muâviye ile bir anlaşmaya vardığını ve hilâfeti ona teslim edeceğini çevresine duyurduğunda sert tepkilerle kar-

¹¹⁷ Bk. Belâzürî, III, 286-287; Dîneverî, s. 202; İbn A'sem, II, 9-11; Tabersî, Ebû Ali el-Fadl b. Hasan (548/1153), *İ'lâmü'l-Verâ bi A'lâmi'l-Hüdâ*, thk. A. Ekber el-Çifarî, Beyrut 1979, s. 205; İbn Kesîr, V, 497.

¹¹⁸ Kapar, M. Ali, *Halifeliğin Emevilere Geçiş ve Verasete Dönüşmesi*, İstanbul 1998, s. 39-40. Ayrıca bk. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 75-85.

¹¹⁹ Belâzürî, III, 287.

¹²⁰ Belâzürî, III, 295.

şılaşmıştı. Fakat o, bütün eleştirilere karşı koymuş ve verdiği karardan dönmemiştir. Hz. Hüseyin'in "Allah aşkına! Muâviye'nin davasını tasdik edip babanın davasını mı yalanlıyorsun?" sözlerine karşılık, "Ben işin mahiyetini sizden daha iyi biliyorum." şeklinde cevap vermiş ve onu susturmuştur.¹²¹ Yine "Müminlerin yüzkarası!" şeklindeki ağır sataşmalara, "Yüzkarası olmak, ateşten hayırlıdır!" karşılığını vermiştir.¹²²

Bu süreçte Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hüseyin'le birlikte hareket etmiş ve bu anlaşmadan duyduğu memnuniyetsizliğini ortaya koymuştur.¹²³ Fakat Hz. Hasan'ın verdiği karardan geri adım atmaması üzerine Kûfe'de onunla birlikte Muâviye'ye biat ettiği gibi daha sonraki dönemlerde kendisini içinde bulunduğu fitne hareketlerine karşı Hz. Hasan'ın burada ortaya koyduğu tavrı benimseyecektir. Aslında Hz. Hasan, daha Hz. Osman isyancılar tarafından kuşatıldığı sırada Hz. Ali'ye Medine'yi terk edip Mekke'ye sığınmasını, kenara çekilerek halkı kendi haline bırakmasını tavsiye etmiş ve bu düşüncesini Cemel Savaşı öncesinde de dile getirmiş ve ondan Müslümanları bir çatışma ortamına sokmamasını istemişti.¹²⁴ Bu sefer kendisi, hilâfete geçince Müslümanların içine sürüklendiği büyük bir savaşa ramak kala bu düşüncesini hayata geçirmiş ve hilâfeti Muâviye'ye teslim etmişti. Bütün bunlar yaşanırken Muhammed b. Hanefiyye, yaşananları muhakkak ibret nazarıyla seyretmiştir. Zira daha sonraki süreçte o da tıpkı Hz. Hasan gibi "tek bir Müslümanın kanını dökmekten se saltanatı kaybetmeyi"¹²⁵ tercih edecektir.

¹²¹ Taberî, s. 900.

¹²² İbn Kesîr, V, 529.

¹²³ İbn Abdirabbih, I, 475.

¹²⁴ Belâzürî, III, 17.

¹²⁵ İbn Asâkir, LIV, 347.

B. Hz. Hasan'ın Vefatı ve Muhammed b. Hanefiyye'ye Vasiyeti

Hz. Hasan, Muâviye'ye iktidarı devrettikten sonra aralarında “Muhammed b. Hanefiyye ve diğer kardeşlerinin de bulunduğu”¹²⁶ aile fertleriyle birlikte Kûfe'yi terk ederek Medine'ye gitti ve oraya yerleşti.¹²⁷ Hz. Hasan, 49/669 yılında vefat edinceye kadar Medine'de siyasetten uzak bir hayat yaşadı.¹²⁸

Dîneverî'nin anlattığına göre Hz. Hasan, rahatsızlanıp durumu ağırlaştığı zaman Muhammed b. Hanefiyye, kendisine ait bir köyde oturuyordu. Hz. Hasan haber göndererek onu yanına çağırdı. Durumdan haberdar edilen İbnü'l-Hanefiyye, telaşla yola çıktı ve hemen Hz. Hasan'ın yanına girdi. Kendisi, onun soluna Hz. Hüseyin de sağına oturdu. Hz. Hasan, gözlerini açtığı anda onları yanı başında görünce Hz. Hüseyin'e şöyle dedi: “*Kardeşin Muhammed hakkında sana hayır tavsiye ediyorum. Zira o iki göz arasındaki deridir.*” Sonra İbnü'l-Hanefiyye'ye de “*Hüseyin hakkında da sana vesiyetindir. Ona destek ve yardımcı ol!*” dedi. Ardından, “*Beni dedemin yanına defnedin. Eğer engellenirseniz o zaman beni, Bakî'ye defnedin.*” dedi ve vefat etti.¹²⁹

Hz. Hasan, bu vasiyetinde “o iki göz arasındaki deridir” şeklinde yaptığı benzetme ile aslında İbnü'l-Hanefiyye'nin kendilerine olan yakınlığını ve onu kendilerinden bir parça olarak gördüklerini ortaya koymuş, diğer yandan vefatından sonra onların birbirlerine destek olmalarını, özellikle de Muhammed b. Hanefiyye'den Hz. Hüseyin'e destek ve yardımcı olmasını istemiştir.

¹²⁶ İbn Tiktakâ, s. 324.

¹²⁷ Taberî, s. 902.

¹²⁸ İbn Kesîr, V, 533.

¹²⁹ Dîneverî, s. 205.

Bununla birlikte bazı Şîî kaynaklarda konuyla ilgili farklı bir rivayete yer verilmektedir.¹³⁰ Söz konusu rivayete göre güya Hz. Hasan, kendisinden sonra imâmetin, başka bir ifadeyle hilâfetin Hz. Hüseyin'e geçeceğini söylemiş ve İbnü'l-Hanefiyye'den de bu konuda onu kıskanarak onunla bir rekabete girmemesini ve her hâlükârda ona destek olmasını istemiştir. Ancak Şîî imâmet nazariyesinin bir ürünü olan bu rivayetleri doğrulamak mümkün değildir. Kaldı ki halife olduğu halde onu Muâviye'ye teslim eden Hz. Hasan'ın, kendisinden sonra Hz. Hüseyin'in imâm olacağını söylemesi büyük bir tezat teşkil etmektedir.

Diğer yandan Hz. Hasan'ın ölüm nedeni ve defni sırasında ortaya çıkan bazı olaylar kaynaklarda tartışma konusu edilmiştir. Hz. Hasan'ın zehirlenerek mi öldüğü, zehirlenerek ölmüşse kimin tarafından zehirlendiği yönündeki soruları ilgili çalışmalara bırakarak;¹³¹ Muhammed b. Hanefiyye'nin defin sırasında ortaya çıkan hadiselerde oynadığı rolü ele alacağız. Zira birinci konuyla ilgili olarak İbnü'l-Hanefiyye'nin bir dahli olduğuna dair kaynaklarda bir kayda rastlamadık.

Hz. Hasan, yukarıda değindiğimiz gibi hastalığı sırasında Rasulullah'ın yanına defnedilmesini vasiyet etmiş, fakat bunun bir fitneye sebebiyet vermesi durumunda Bakî mezarlığına defnedilmesini istemişti.¹³² Hatta bu konuda Hz. Aişe'den izin istemiş, o da olumlu cevap vermişti.¹³³

Hz. Hasan vefat ettikten sonra, vasiyeti yerine getirilmek üzere cenazesi Rasulullah'ın yanına defnedilmek istendiğinde başta Mervân b. Hakem olmak üzere Benî Ümeyye, Hz. Osman'ın

¹³⁰ Bk. Meclisî, XLIV, 176-177; Huî, III, 156.

¹³¹ Bk. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 95-102; Kapar, age., s. 40-44.

¹³² Belâzürî, III, 297; Dîneverî, s. 205; Ya'kûbî, II, 225; İbn Ebi'l-Hadîd, XVI, 213.

¹³³ İbnü'l-Esîr, s. 480; İbn Ebi'l-Hadîd, XVI, 237; Muhib et-Taberî, *Zehâiru'l-Ukbâ*, s. 141;

orada defnedilmeyip Bakî'nin ücra bir köşesine Huşşu Kevkeb'de defnedilmesine misillemede bulunarak karşı çıktılar.¹³⁴ İki taraf arasında çıkan tartışma büyüyerek iş silahlı çatışmaya doğru gince Hz. Aişe, daha önce vermiş olduğu karardan vazgeçti ve “*Ev, benim evimdir. Hiç kimsenin buraya defnedilmesine izin vermiyorum.*” dedi.¹³⁵

Bazı kaynaklarda Hz. Aişe'nin, bu olay sırasında bir katıra binerek Benî Ümeyye tarafında yer aldığı ve halkı çatışmaya sürüklediği yönünde anlatımlar yer almaktadır. Bu anlatıma göre Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Aişe'yi Benî Hâşim'e düşmanlığa kendini adamakla itham etmiş ve Cemel Savaşı'ndaki rolüne göndermelerde bulunarak ona “*Bir gün devenin üzerinde, diğer gün de katırın üzerinde!*” demiştir.¹³⁶ Aslında Hz. Aişe, olayı yatıştırmak ve kan dökülmesine engel olmak için oradaydı. Eğer Hz. Aişe'nin bir art niyeti olsaydı daha önce kendisine müracaat eden Hz. Hasan'a izin vermezdi.¹³⁷

Bu sırada olayı yatıştırmak için gayret sarf eden diğer bazı kişileri de görüyoruz. Bunların başında Ebû Hüreyre ve Muhammed b. Hanefiyye geliyor. Ebû Hüreyre, bir yandan Mervân'a Hz. Hasan'ın Rasulullah'ın yanındaki konumunu hatırlatarak defnine izin vermesi için ricada bulunurken,¹³⁸ diğer yandan Hz. Hüseyin'e Hz. Hasan'ın vasiyetini hatırlatıyor ve ondan işi zora sokmamasını istiyordu.¹³⁹ Muhammed b. Hanefiyye de Hz. Hüseyin'e söz konusu vasiyeti hatırlatmış,¹⁴⁰ “*Eğer mutlaka buraya defnetmemizi vasiyet etseydi ya onu buraya defnederdik ya da bu uğurda canımı-*

¹³⁴ Belâzürî, III, 297; İsfahânî, s. 81.

¹³⁵ Belâzürî, III, 298.

¹³⁶ Tabersî, s. 211; Meclisî, XLIV, 133; Huî, III, 156.

¹³⁷ İbn Ebi'l-Hadîd, XVI, 237.

¹³⁸ Belâzürî, III, 297.

¹³⁹ Mecdüddin İbnü'l-Esrî, II, 116; Bürrî, II, 209; Nüveyrî, XX, 322.

¹⁴⁰ İbn Ebi'l-Hadîd, XVI, 214.

zı verirdik. Fakat o, fitne çıkma ihtimaline karşı istisnada bulunmuştur. Hem hangi fitne, bu gördüğünden daha büyük olabilir ki?"¹⁴¹ diyerek onu ikna etmiş ve olayın herhangi bir çatışmaya sebebiyet vermeden yatışmasına katkıda bulunmuştur.

Sonunda Bakî mezarlığına defnedilmek üzere götürülen Hz. Hasan'ın cenaze namazını Said b. el-As kıldırdı.¹⁴² Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hüseyin ve Ubeydullah b. Abbâs'la birlikte cenazeyi kabre yerleştirdi.¹⁴³

Kabrin başında gözyaşı dökerek ağlayan İbnü'l-Hanefiyye, duygu dolu bir konuşma yaptı: "Nasıl ki hayatın mutluluk veriyor idiyse, ölümün de o kadar acı veriyor. Kefenin sardığı ruh, ne güzel ruhtur. Nasıl öyle olmasın ki? Sen ki hidayetin zirvesisin, takva ehlinin halefisin, Ashab-ı Kisâ'nın beşincisisin. Hak eli, seni takva ile doyummuş. İmanın göğsü, seni emzirmiş. Sen, İslâm'ın kucağında büyüdün. Hayatın da ölümün de güzeldi, her ne kadar ayrılığın bize ağır gelse de. Allah sana rahmet etsin, ey Ebû Muhammed!"¹⁴⁴

Bu konuşmadan sonra Muhammed b. Hanefiyye'nin, şu mısraları da okuduğu söyleniyor:¹⁴⁵

Sen kalmışken dalsız budaksız; bulanmışken topraklara yüzün,

Hiç sürünür müyüm ben koku; geçer mi güzel ah sensiz meclislerim.

Yanıp tutuşmuşken alev alev iç organların senin,

¹⁴¹ Belâzürî, III, 298.

¹⁴² İbnü'l-Esîr, s. 480.

¹⁴³ Bürrî, II, 209.

¹⁴⁴ Mes'ûdî, III, 6-7. Bk. Ya'kûbî, II, 225; İbn Abdірabbih, III, 239-240; Ebû Hayyân, VIII, 97; İbn Asâkir, XIII, 296-297; Bürrî, II, 209.

¹⁴⁵ Mes'ûdî, III, 7; Sibt İbni'l-Cevzî, s. 194.

Sensiz kaynaklardan ben su mu içerim.

Ağlayacağım hep sana; öttükçe güvercinleri Eyke'nin,

Yeşerdikçe ağaç yaprakları Hicaz'ın.

Ne tuhaf şeyler oluyor, bak şimdi Hicaz'ın toprakları Hasan'ı içine alıyor,

Düşmüş herkes gibi toprağa, O da burada garipçe yatıyor.

III. Hz. Hüseyin İle İlişkisi

A. Hz. Hüseyin'in İsyanı Sürecine Kadar Muhammed b. Hanefiyye

Muhammed b. Hanefiyye, Kûfe'de Muâviye'ye biat edildikten sonra kardeşleri ile birlikte Medine'ye gitmişti. Burada Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin, şehir merkezine yerleşirken İbnü'l-Hanefiyye'nin onlardan ayrı olarak bir köye yerleştiği görülmektedir.¹⁴⁶

İbnü'l-Hanefiyye, kardeşleri Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e karşı gayet saygılı olup onların sözlerini dinlerdi.¹⁴⁷ Fakat bazen babalarının vasiyetine rağmen kardeşleri tarafından dışlandığı ve aralarında kırgınlıkların vaki olduğu söylenmektedir. Rivayete göre Muhammed b. Hanefiyye, Hasan ve Hüseyin'in yanına giderek “Siz, beni babamın mirasından mahrum bıraktınız. Ben, Peygamberin soyundan olmasam bile babanızın çocuğuyum.” diye serzenişte bulunmuştur.¹⁴⁸ Başka bir seferinde de Hz. Hüseyin'le bir tartış-

¹⁴⁶ Dîneverî, s. 205.

¹⁴⁷ Kalkaşendî, s. 143.

¹⁴⁸ *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, (Müellifi Meçhul, H. 3. Asır), thk. A. ed-Dûrî, A. el-Muttalibî, Beyrut 1971, s. 184; İbn Tiktakâ, s. 324.

maya girmiş ve birbirlerine küserek ayrılmışlardı. Ancak İbnü'l-Hanefiyye, bu dargınlığın uzamasına fırsat vermemiş, ona bir mektup yazarak *“Babanla babam Ali'dir. Annem, Benî Hanîfe'den bir kadın olup kavmi içindeki şerefi inkâr edilemez. Fakat senin annen, Rasulullah'ın kızı Fatıma'dır. Dolayısıyla sen, benden daha üstünsün. Bize gel, gönlümüzü al.”* demiş, Hz. Hüseyin de hemen onun yanına gidip gönlünü almıştır.¹⁴⁹

Bilindiği gibi Hz. Hüseyin, Muâviye ile yapılan anlaşmaya en sert tepki gösterenlerdendi. Hatta Hz. Hasan, onu hapsetmekle tehdit etmişti. O da Hz. Hasan'ın Muâviye'ye hilâfeti teslim etmekte kararlı olduğunu görünce artık ses çıkarmamış, üstelik Hz. Hasan'la birlikte Muâviye'yi ziyaret etmiş ve onun ikramlarını kabul etmişti.¹⁵⁰ Hz. Hasan vefat edince Kûfeliler, Hz. Hüseyin'e mektuplar göndermeye başladılar ve ondan Muâviye'ye isyan etmesini teklif ettiler. Fakat o, mektuplara verdiği cevapta söz konusu teklifleri reddediyor ve Muâviye hayatta olduğu sürece böyle bir şeye yanaşmayacağını bildiriyordu.¹⁵¹ Ancak Kûfeliler daha ileri giderek mektuplarına olumlu cevap vermeyen Hz. Hüseyin'i ikna etmek için bizzat Medine'ye kadar geldiler ve tekliflerini doğrudan ona iletmeye başladılar. Hz. Hüseyin ise verdiği karardan dönmüyor ve gelen teklifleri reddetmeye devam ediyordu. İşte bu noktada ilginç bir gelişme oluyor. Hz. Hüseyin'den ümidini kesen Kûfeliler, bu sefer Muhammed b. Hanefiyye'nin kapısını çalıyorlar ve ona kendileriyle beraber isyan etme teklifinde bulunuyorlardı. Ancak İbnü'l-Hanefiyye, onların bu tekliflerini kabul etmediği gibi durumu Hz. Hüseyin'e iletmemiş, o da Kûfelilerin, kendilerini kullanarak menfaat elde etme peşinde oldukla-

¹⁴⁹ İbn Asâkir, LIV, 333.

¹⁵⁰ İbn Kesîr, V, 656.

¹⁵¹ Dîneverî, s. 205.

rını söylemiş ve onlara karşı dikkatli olmaları gerektiğini vurgulamıştı.¹⁵²

Bu gelişme Kûfelilerin istikrarsızlığını ve asıl amaçlarını göstermesi açısından önemli olmakla birlikte, İbnü'l-Hanefiyye'nin halife olabilecek bir kapasitede görüldüğünü ve artık onun da halife adayları arasına girdiğini göstermesi açısından önem arz ettiğini belirtmekte fayda görüyoruz. Ancak İbnü'l-Hanefiyye, o sıralar böyle bir şeyi düşünmediği gibi durumdan kardeşini haberdar ederek ona olan bağlılığını bir şekilde ortaya koymuştur.

B. Hz. Hüseyin'in İsyanı Sürecinde Muhammed b. Hanefiyye

1. Hz. Hüseyin'in Medine'den Çıkışı

Muâviye'nin 60 yılının Recep ayında ölmesinden sonra, onun yerine geçen Yezîd b. Muâviye, Medine valisine yazdığı bir mektupla halktan biat alınmasını istedi. Yezîd, mektuba iliştirdiği ufak bir notta özellikle Hüseyin b. Ali ile Abdullah b. Zübeyr'in biatını almasını, direnmeleri halinde boyunlarının vurulmasını emrediyordu.¹⁵³ Bu emir üzerine Medine valisi Velid b. Utbe, hemen Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Zübeyr'i yanına çağırdı. Hz. Hüseyin, valinin yanına gitti ve onunla yaptığı görüşme sonucunda ertesi gün halka açık bir şekilde biat etmek istediğini bildirdi.¹⁵⁴ Abdullah b. Zübeyr ise valinin yanına gitmedi. Gece karanlığı çökünce Medine'den ayrılıp Mekke'ye doğru yola çıktı.¹⁵⁵

¹⁵² İbn Asâkir, XIV, 205.

¹⁵³ Ya'kûbî, II, 242.

¹⁵⁴ İbn A'sem, II, 79.

¹⁵⁵ Dîneverî, s. 211.

H. Hüseyin'in, Abdullah b. Zübeyr'le birlikte aynı gece Medine'den çıktıkları yönündeki rivayetlerin yanı sıra,¹⁵⁶ onun ertesi gün Muhammed b. Hanefiyye hariç bütün aile fertleriyle birlikte yola çıktığı yönünde haberler de bulunmaktadır.¹⁵⁷ İbn A'sem'in anlattığına göre, H. Hüseyin, ertesi gün gelişmeleri takip etmek üzere evinden dışarı çıkarken karşılaştığı Mervân'la tartışmaya girmiş ve o gün de biat etmemek için onu oyalamıştı.¹⁵⁸ Yönetimin, Medine'den kaçan Abdullah b. Zübeyr'i yakalamakla meşgul olması da H. Hüseyin'e zaman kazandırdı.¹⁵⁹ Ayrıca Medine valisi Velid b. Utbe, ona göz yumuyor, hatta onun da kaçmasını ister gibiydi. Öyle ki H. Hüseyin'in Medine'yi terk ettiğini duyduğu zaman sevindiği söylenmektedir.¹⁶⁰

Akşam olunca H. Hüseyin, Rasulullah'ın kabrini ziyaret gitmiş ve gece yarısına kadar orada kalmış, evine dönerken de Muhammed b. Hanefiyye ile karşılaşmıştı.¹⁶¹ H. Hüseyin'in Medine'den ayrılma hazırlığında olduğunu gören İbnü'l-Hanefiyye, onunla konuşmuş ve ona bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Birçok eserin, bazı ufak farklılıklarla yer verdiği bu konuşmada Muhammed b. Hanefiyye, ona duyduğu sevgi ve saygıyı vurgulayarak söze başlıyor ve ondan mümkün olduğu kadar Yezîd ve onun yardımcılarından kendisini korumasını ve çevreye davet mektupları göndererek insanları kendisine biat etmeye çağırmasını tavsiye ediyor; eğer biat ederlerse maksadın hâsıl olacağını, yok eğer biat etmezlerse bunun kendisinden bir şey eksiltmeyeceğini, aksi takdirde herhangi bir yere gider de halkın bir kısmı onun yanında diğer bir kısmı da karşısında yer alır ve bir çatışma söz konusu

¹⁵⁶ Ya'kûbî, II, 242; Taberî, s. 971; İbn Ebi'l-Hadîd, XX, 331; İbn Kesîr, V, 668.

¹⁵⁷ Dîneverî, s. 211; Taberî, s. 972; İbnü'l-Esîr, s. 501; Nüveyrî, XX, 380; İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406) *Kitabü'l-İber*, Beyrut 1979, III, 20.

¹⁵⁸ İbn A'sem, II, 82-83.

¹⁵⁹ Taberî, s. 971.

¹⁶⁰ İbn A'sem, II, 84.

¹⁶¹ İbn A'sem, II, 85.

olursa ilk önce onun isabet almasından, sonuçta kanının dökülmesinden ve ailesinin perişan olmasından korktuğunu ifade ediyor. Nereye gitmesi gerektiğini sorması üzerine Muhammed b. Hanefiyye ona öncelikle Mekke'ye gitmesini, eğer tutunabilirse buranın onun için daha iyi olacağını, aksi takdirde Yemen'e gitmesini, orada da tutunamazsa dağlara çekilmesini ve gerekirse istikrar sağlanıncaya kadar diyar diyar dolaşarak ihtilaftan uzak durmasını tavsiye ediyordu.¹⁶²

İbnü'l-Hanefiyye'nin bu tavsiyesi, daha sonraki gelişmeler göz önüne alındığında onun ne kadar ileri görüşlü olduğunu göstermekle birlikte, gidilebilecek yerleri sayarken o bölgenin birtakım özelliklerini dile getirmesi,¹⁶³ onun İslâm coğrafyasını ve söz konusu bölgelerin sosyopolitik özelliğini ne derece yakından tanıdığını ortaya koyması açısından önemlidir.

İbn A'sem'in aktardığına göre Hz. Hüseyin, bu tavsiyelerinden dolayı Muhammed b. Hanefiyye'ye teşekkür etmiş ve Yezîd'e biat etmesinin kesinlikle söz konusu olamayacağını belirterek Mekke'ye gitmeye karar verdiğini, kardeşleriyle birlikte bu yolculuk için hazırladıklarını söylemiş ve onunla vedalaştığı sırada bir kağıtla kalem getirterek ona vasiyetname niteliğinde bir mektup yazmış ve onun eline vermiştir. Hz. Hüseyin, İbnü'l-Hanefiyye'ye hitaben yazdığı bu mektupta *"Ben, ne şımarıklıktan ne de kötülük yapmak, zulmetmek veya fesat çıkarmak için çıkıyorum. Ben, sadece, dedem Muhammed'in ümmetinin kurtuluş ve esenliği için çıkıyorum. İyiliği emretmek, kötülükten de sakındırmak istiyorum."* diyerek çıkış gerekçesini dile getiriyor ve ardından *"Rasulullah, Ali ve Hulefa-i Raşidinin sîreti üzere"* hareket edeceğini ifade ediyordu.¹⁶⁴

¹⁶² Belâzürî, V, 317-318; Taberî, s. 971-972; İbn A'sem, II, 86; İbn Miskevî, II, 39; İbnü'l-Esîr, s. 501; Nüveyrî, XX, 380-381.

¹⁶³ İbn A'sem, II, 86.

¹⁶⁴ İbn A'sem, II, 87-88. Ayrıca bk. Hatîbü'l-Havârizm, s. 273.

H. Hüseyin, diğer kardeşleri ve çocukları ile birlikte Medine'den çıktığı halde neden Muhammed b. Hanefiyye'yi de beraberinde götürmemiştir? Veya Muhammed b. Hanefiyye niçin onunla birlikte gitmemiş, hatta böyle bir teklifte dahi bulunmamıştır?

Bu soruların cevabını kaynaklarda açık bir şekilde göremiyoruz. Sadece İbn A'sem'in eserinde, H. Hüseyin'in ondan uygun görürse Medine'de kendisi için gözcülük yapmasını istediği şeklinde bir bilgiye rastlıyoruz.¹⁶⁵ Ayrıca onun hasta olduğu ve bu nedenle H. Hüseyin'e isyanı sürecinde katılmadığı söyleniyor.¹⁶⁶ Rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye, H. Hüseyin'e bir zırh hediye etmiş, fakat bu zırhın ona dört zira uzun gelmesi üzerine İbnü'l-Hanefiyye eliyle tutup bu fazlalığı koparınca ona nazar değmiş ve eli felç olmuştu. Bu yüzden eli kılıç tutmayınca H. Hüseyin'le birlikte yola çıkamamıştır.¹⁶⁷ Ancak bu gerekçeler, pek gerçekçi görünmemektedir. Şîa'nın imâmet nazariyesinin bir ürünü olduğunu düşündüğümüz bu iddialar, muhtemelen muktedir olmasa bile vasiyet yoluyla imâm olduğuna inanılan H. Hüseyin'e kardeşinin muhalefet etmiş olmasına inanmak istenmemesinden kaynaklanmıştır. Zira H. Hüseyin, bir emrivaki ile karşı karşıya idi. Ya Yezîd'e biat edecek ya da boynu vurulacaktı. O ise üçüncü bir seçenek olarak apar topar Medine'den kaçmayı tercih etmişti. Dolayısıyla o sırada H. Hüseyin, nasıl bir yol izleyeceğine henüz karar vermiş değildi. Onun için Muhammed b. Hanefiyye'nin görüşüne başvurma ihtiyacını hissetmişti.

Aslında, Muhammed b. Hanefiyye'nin H. Hüseyin'le görüş alışverişinde bulunurken kullandığı cümlelere dikkatle bakıldığında söz konusu gerekçeyi görmek mümkündür. H. Hüseyin'in

¹⁶⁵ İbn A'sem, II, 88.

¹⁶⁶ Kalkaşendî, s. 143; Meclisî, XLII, 110; Hâirî, *Dâiretü'l-Meârif*, XVI, 366.

¹⁶⁷ Atiyye, Mâcid b. Ahmed, "Muhammed İbnü'l-Hanefiyye h. 16-81 Hayâtuhu ve Cihâduhu", *Mecelletu Ulûmi'l-Hadîs*, sy. 15, sn. 1382/1962, s. 137.

nereye gitmesi gerektiği sorusuna İbnü'l-Hanefiyye, verdiği cevapta ona istikrar sağlanıncaya kadar dağlara çekilmesini, bir nevi kenarda bekleyerek işi olurlarına bırakmasını tavsiye ediyordu. Benzeri bir tutumu daha önce Hz. Hasan'ın da sergilediğini görüyoruz. Hatırlanacağı üzere Hz. Ali, halife seçildikten sonra Muâviye'nin ona biat etmemesi üzerine savaş kararı almış, Hz. Hasan da onunla yaptığı görüşmede ona bu işten el çekmesini ve insanları kendi haline bırakmasını tavsiye etmişti.

Neticede Hz. Hüseyin, bir belirsizlikle karşı karşıya idi. Muhammed b. Hanefiyye de bu belirsiz ortamda sonu belli olmayan bir yola girerek risk almak istemiyordu. Daha sonraki dönemlerde sıkça rastlayacağımız "ihtilaf çıkarmama" prensibi gereği İbnü'l-Hanefiyye, Hz. Hüseyin'le birlikte yola çıkmayı düşünmediği gibi mevcut yönetim aleyhinde bir faaliyete girişmesi de söz konusu değildi.

2. Hz. Hüseyin'in Mekke'den Çıkışı ve Kerbela Hadisesi

Yezîd'e biat etmemek için Medine'den kaçan Hz. Hüseyin, 3 Şaban 60 (9 Mayıs 680) tarihinde Mekke'ye giriş yaptı ve dört ay boyunca burada kaldı.¹⁶⁸ Hz. Hüseyin, bu süre zarfında halktan büyük bir ilgi gördü.¹⁶⁹

Bu sırada onun Yezîd'e biat etmediğini ve bu yüzden Mekke'ye kaçtığını haber alan Kûfeliler, gönderdikleri elçiler ve çuval-lar dolusu mektuplarla onu Kûfe'ye gelip başlarına geçmeye davet ediyorlardı. Hz. Hüseyin, taleplerin giderek artması üzerine durum tespiti için Müslim b. Akîl'i Kûfe'ye gönderdi. Kûfe'de büyük bir ilgi gören Müslim, Kûfe valisi Numan b. Beşir'in ılımlı siyaseti-

¹⁶⁸ Belâzürî, III, 371.

¹⁶⁹ İbn A'sem, II, 89.

ni fırsat bilerek kısa zamanda etrafına büyük bir kitle toplamayı başardı ve Hz. Hüseyin'e bir mektup yazarak Kûfe'ye gelmesinde bir sakınca olmadığını bildirdi.¹⁷⁰

Gelen olumlu haberler üzerine Hz. Hüseyin Kûfe'ye gitmeye karar verdi ve Zilhicce ayının sekizinde Terviye günü hac menasikini tamamlamadan Mekke'den ayrıldı.¹⁷¹ Ancak bu sırada Müslim b. Akîl'in Kûfe'deki faaliyetlerinden haberdar edilen Yezîd, Numan b. Beşîr'i azledip onun yerine Basra valisi Ubeydullah b. Ziyâd'i atadı. Bölgede sert bir politika izleyen Ubeydullah, öncelikle Müslim'i himaye eden ve bölgede büyük bir nüfuza sahip Hânî b. Urve'yi öldürerek gözdağı vermek suretiyle onu destekleyen kitleyi sindirdi. Öyle ki himayesiz kalan Müslim'in etrafında kendisine yol gösterecek bir kişi bile kalmamıştı. Sonunda çaresiz bir şekilde yaşlı bir kadının evine sığındı. Ancak çok geçmeden ev sahibinin oğlu tarafından ihbar edildi ve çıkarıldığı sarayın damında herkesin gözleri önünde başı kesilerek öldürüldü.¹⁷²

Hz. Hüseyin'in Kûfe'ye gitme niyetinde olduğunu ve hazırlıklara başladığını gören başta Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer olmak üzere birçok kişi ona gitmemesi konusunda oldukça ısrarcı oldular. Ancak Hz. Hüseyin, yapılan hiçbir uyarıyı dikkate almadı.¹⁷³ Haremin sükûnet ve emniyeti, ayrıca Müslümanların onun etrafında toplanıp hürmet etmesi onu bir güven ortamına sokmuştu. Bundan dolayı Emevîlerden gelebilecek tehlikeden uzak olduğu havasına kapılmıştı.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Dîneverî, s. 21-213.

¹⁷¹ Belâzürî, III, 371.

¹⁷² Dîneverî, s. 214-223.

¹⁷³ Belâzürî, III, 373-375.

¹⁷⁴ Şeybânî, Muhammed b. Abdülhadi, *Mevâkifü'l-Muârıza fî Hilafeti Yezîd b. Muâviye*, Medine 1417, s. 515.

Kûfe'ye gitmekte kararlı olan Hz. Hüseyin, Medine'deki yakınlarına haber göndererek kendisine katılmalarını istedi. Sayıları on yediyi bulan bu guruba Muhammed b. Hanefiyye de katılarak Mekke'de Hz. Hüseyin'e yetişti ve ona çıkış zamanının uygun olmadığını söyledi. Ancak Hz. Hüseyin, diğerleri gibi onu da dinlemedi. Bunun üzerine Muhammed b. Hanefiyye, çocuklarını tutup hiçbirinin onunla birlikte gitmelerine müsaade etmedi. Onun bu davranışı, Hz. Hüseyin'in zoruna gitmiş olacak ki *"Benim vurulacağım yerden çocuklarını mı esirgeyip koruyorsun?"* diyerek ona serzenişte bulunmuştu. O da *"Ne senin vurulmanı, ne de onların vurulmasını isterim. Hem senin vurulman bize daha ağır gelir!"* karşılığını vererek Hz. Hüseyin'in yanlış yaptığını açık bir şekilde ortaya koydu.¹⁷⁵

Öyle anlaşılıyor ki Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Hüseyin'in çoluk çocuğuyla birlikte mutlak bir sona doğru gittiğini düşünüyordu. Onun için bir yandan ona gitmemesi için yalvarırken, diğer yandan ne kendisi onunla birlikte gitmiş ne de çocuklarına bu konuda müsaade etmiştir.

Diğer yandan Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Ali'nin çocukları arasında Hz. Hüseyin'den sonra halife olabilecek bir konumdaydı ve daha sonraki dönemlerde görüleceği gibi o, kendisini bu konuda yeterli görüyordu. İşte bu noktada Hz. Hüseyin, çoluk çocuğu ve hemen hemen diğer bütün kardeşleriyle yola çıktığı halde; acaba İbnü'l-Hanefiyye, başlarına bir iş gelirse Hz. Ali soyundan halife olabilecek birinin geride kalması gerektiğini mi düşünüyordu sorusu akla geliyor.

Hz. Hüseyin'in Mekke'den ayrılmadan bir gece öncesinde Muhammed b. Hanefiyye ile görüştüğü söylenmektedir. Rivayete

¹⁷⁵ İbn Asâkir, XIV, 211-212; İbn Kesîr, V, 671.

göre İbnü'l-Hanefiyye, bu görüşme sırasında yaptığı konuşmada Hz. Hüseyin'e Kûfe'de karşılaşılabileceği tehlikeye değinerek “*Kardeşim sen, Kûfelilerin babana ve kardeşlerine olan ihanetini biliyorsun. Senin de onların durumuna düşmenden korkuyorum. Eğer kalmaya karar verirsen, bil ki sen Harem'de bulunanların en güçlüsü ve en çok korunanlarısın.*” der. Hz. Hüseyin de ona “*Kardeşim, Yezîd b. Muâviye'nin Harem'de başıma bir iş açmasından ve böylece Beytullahın hürmetini ihlâl etmiş olmaktan korkuyorum.*” cevabını verir. Bu cevap üzerine İbnü'l-Hanefiyye, “*Eğer böyle bir şeyden korkuyorsan o zaman Yemen'e veya çölün ücra bir köşesine git. Böylece hem güvende olursun, hem de hiç kimse sana işlemez.*” şeklinde bir öneride bulunur. O da “*Söylediklerini düşüneneğim.*” der. Ancak sabah olunca Hz. Hüseyin, ona haber vermeden yola çıkar. İbnü'l-Hanefiyye, onun çıktığını duyunca peşinden koşar ve devesinin yularından tutarak “*Kardeşim, sana söylediklerim konusunda düşüneneğine dair bana söz vermedin mi?*” diye sorar. O da “*evet*” deyince, “*Peki seni böyle acele bir şekilde çıkmaya iten nedir?*” diye sorar. Hz. Hüseyin de ona “*Senden ayrıldıktan sonra Rasulullah yanıma geldi ve 'Ya Hüseyin, Çık! Çünkü Allah seni öldürülmüş olarak görmek istiyor!' dedi.*” şeklinde cevap verir. Bu cevap karşısında şaşırان İbnü'l-Hanefiyye, “*İnnâ lillah ve innâ İleyhi râciûn! Madem böyle bir gaye ile çıkıyorsun o zaman bu kadınları beraberinde götürmenin anlamı ne?*” sorusunu yöneltir. Hz. Hüseyin de “*Allah, onları da esir olarak görmek istiyor!*” şeklinde ilginç bir cevap vererek yoluna devam eder.¹⁷⁶

Hz. Hüseyin ile Muhammed b. Hanefiyye arasında geçtiği söylenen ve sıhhatinden şüphe duyduğumuz bu konuşmanın bir benzeri, Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Abbâs arasında geçtiği görülmektedir. Bilindiği gibi İbn Abbâs, Hz. Hüseyin'i Kûfe'ye gitmek-

¹⁷⁶ İbn Tavus, Ebü'l-Kâsım Radiyyüddin Ali b. Musa (664/1266), *el-Melhâf ala Katli't-Tufuf*, thk. Fâris Tebrizyan, yy., ty., s. 127-128; Emin, I, 593; Hasenî, II, 65, 90-91.

ten vazgeçirmek için en çok gayret sarf eden kişiydi.¹⁷⁷ İbn Abbâs, Hz. Hüseyin’le yaptığı konuşmasında Kûfelilere güvenilemeyeceğini söylemiş ve onların, babası ile kardeşine yaptıkları ihaneti hatırlatmıştı. Yine, mutlaka oraya gitmek istiyorsa Müslim’in orada idareyi tamamen ele geçirmesinden sonra gitmesini, ya da Kûfe yerine Yemen’e gitmesini tavsiye etmişti.¹⁷⁸

Taberî, Hz. Hüseyin’in Mekke’den çıktığı sırada Muhammed b. Hanefiyye’nin Medine’de olduğuna dair bir rivayete yer vermektedir. Söz konusu rivayete göre Hz. Hüseyin’in Kûfe’ye doğru yola çıktığı haberi, ona ulaştığı sırada abdest alıyordu. O, bu haber karşısında son derece üzülmüş ve ağlamıştı. Öyle ki abdest aldığı kaba damlayan gözyaşlarının sesi duyuluyordu.¹⁷⁹ Belâzürî de aynı rivayete yer vermiş, fakat bu hadisenin nerede gerçekleştiğine dair bir bilgi vermemiştir.¹⁸⁰

Taberî’nin verdiği bilgiyi destekleyen başka bir husus daha bulunmaktadır. Kûfe’ye gitmekten vazgeçirmek için Hz. Hüseyin’le görüşen şahısların onunla yaptıkları görüşme ve diyaloglara yer veren eserlerin neredeyse tamamı, yukarıda alıntı yaptığımız bazı kaynaklar dışında, Muhammed b. Hanefiyye’nin Hz. Hüseyin ile Mekke’de herhangi bir görüşme yaptığına dair bir bilgiye yer vermemektedirler. Bu durumda yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerin tamamı, Taberî’nin vermiş olduğu bu rivayetin gölgesi altında kalmakta ve İbnü’l-Hanefiyye’nin, Medine’de Hz. Hüseyin’le vedalaştıktan sonra bir daha onunla görüşmediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Nitekim İbn Sa’d, İbn Asâkir ve Zehebî de Hz.

¹⁷⁷ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 222; Varol, M. Bahaüddin, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt*, Konya 2004, s. 138.

¹⁷⁸ Bk. Belâzürî, III, 374; Dîneverî, s. 224-225; Taberî, s. 987; Mes’ûdî, III, 65; İbnü’l-Esîr, s. 507, 508; İbn Kesîr, V, 669.

¹⁷⁹ Taberî, s. 991.

¹⁸⁰ Belâzürî, III, 377. Ayrıca bk. Sibt İbnî’l-Cevzî, s. 217.

Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'ye kaçmasından sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin Medine'den ayrılmadığı ve 63/683 yılında vuku bulan Harre olayına kadar onun burada kaldığı bilgisine yer vermektedirler.¹⁸¹

Durum ne olursa olsun bilinen bir şey var ki İbnü'l-Hanefiyye, Hz. Hüseyin'in isyanını doğru bulmamış ve bu işte bir başarı şansı görmemiştir. Onun içindir ki bu konuda onu desteklemediği gibi çocuklarının da ona katılmasına izin vermemiştir. İster Medine'de olsun, ister Mekke'de olsun onunla yaptığı görüşmelerde bu düşüncesini dile getirmekten de geri durmamıştır.

Neticede Kûfe'deki gelişmelerden habersiz bir şekilde yola çıkan Hz. Hüseyin, Müslim'in öldürüldüğü ve Kûfe'deki atmosferin aleyhine döndüğünü öğrendiği halde yoluna devam etti. Muhtemelen Peygamber torunu olması hasebiyle kendisine dokunulmayacağını düşünüyordu.¹⁸² Gerçekten de Ubeydullah b. Ziyâd'ın göndermiş olduğu Hurr b. Yezîd'in komutasındaki öncü birlik, onu gözetim altında tutmakla birlikte ona karşı herhangi bir saygısızlıkta bulunmamış, hatta onun arkasında namazlarını kılmışlardı.¹⁸³ Ancak Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın komutasındaki orduyla Kerbela'da karşı karşıya geldiğinde, "*Ben, Peygamberinizin kızının oğlu değil miyim?*"¹⁸⁴ şeklindeki hatırlatmalarına rağmen, Yezîd'e biat etmemekte ısrar edince dört bin kişilik orduya karşı girdiği çatışmada beraberindeki 72 kişiyle birlikte, 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) yılında feci bir şekilde öldürüldü.¹⁸⁵

¹⁸¹ İbn Sa'd, V, 100; İbn Asâkir, LIV, 338; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 117.

¹⁸² İbnü'l-Esrî, s. 509.

¹⁸³ Taberî, s. 994.

¹⁸⁴ Taberî, s. 1003.

¹⁸⁵ Geniş bilgi için bk. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 221-285; Köksal, M. Asım, *Hazreti Hüseyin ve Kerbela Faciası*, Ankara 1984; Yüksel, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbela*, Konya 2001, s. 72-92.

Bu arada Hz. Hüseyin'in, Muhammed b. Hanefiyye'ye Kerbelâ'dan bir mektup gönderdiği söylenmektedir.¹⁸⁶ Ancak, “*Dünya hayatının geçici, ahiretin ise baki olduğu*” vurgusunun yapıldığı bu kısa mektuba İbnü'l-Hanefiyye'nin ne cevap verdiği konusunda bir malumata sahip değiliz.

3. Kerbela Faciasına Karşı Muhammed b. Hanefiyye'nin Tepkisi

Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, İslâm Dünyasında büyük bir üzüntüye yol açtı. Öyle ki Yezîd'in bile bu olay karşısında üzüldüğü, gözyaşlarına hâkim olamadığı ve Hz. Hüseyin'in başı getirilip önüne konulduğu zaman, “*Yazıklar olsun size! Hüseyin'i öldürmeden de rızamı kazanabilirdiniz. Allah, İbn Mercane'ye lanet etsin! Vallahi eğer ben, onun karşısına çıksaydım onu affederdim. Allah, Ebû Abdullah'a rahmet etsin.*” dediği söylenmektedir.¹⁸⁷

Ubeydullah b. Ziyâd, katliamdan kurtulan Ali b. Hüseyin'i zincire vurarak, esir alınmış kadın ve çocuklarla birlikte Şam'a gönderdiğinde Yezîd'in, onların bu perişan halinden oldukça etkilendiği, onlardan dolayı üzüntüsünü ifade ederek Ubeydullah'ı suçladığı ve “*Eğer onunla bir akrabalık bağımız olsaydı, bunu size yapmaz ve sizi bu şekilde göndermezdi!*” dediği nakledilmektedir.¹⁸⁸ Rivayete göre esirlere oldukça iyi davranan Yezîd, Ali b. Hüseyin'i sofrasına oturtmuş ve ayrılacakları sırada onlara birtakım atıyye ve hediyeler vererek gönüllerini almaya çalışmış ve bir müfreze eşliğinde onları güvenli bir şekilde Medine'ye ulaştırmıştır.¹⁸⁹

¹⁸⁶ İbn Kûlueyh, Ebü'l-Kasım Cafer b. Muhammed el-Kummî (368/978), *Kâmilü'z-Ziyârât*, thk. B. Caferî, Tahran 1417, s. 76; Kureşî, Bakır Şerif, *Hayâtü'l-İmâm el-Huseyn b. Ali Dirâse ve Tahlil*, Beyrut 1983, III, 100-101.

¹⁸⁷ Dîneverî, s. 239-240.

¹⁸⁸ Taberî, s. 1015-1016.

¹⁸⁹ Taberî, s. 1016.

Hız. Hüseyin'in öldürüldüğü haberi, Mekke ve Medine'ye ulaştığında halkın arasında büyük bir üzüntüye yol açmış ve birçok kişi Hz. Hüseyin'in katillerine lanet okuyarak olaya sert tepki göstermiştir.¹⁹⁰ Özellikle Benî Hâşim'in evlerinden feryatlar yükseliyordu.¹⁹¹ İnsanlar, üzüntülerini paylaşmak için akın akın Benî Hâşim'e taziye ziyaretlerinde bulunuyorlardı. Bu çerçevede Abdullah b. Cafer, Medine'de taziyeleri kabul ederken,¹⁹² Abdullah b. Abbâs da Mekke'de gelen taziyeleri kabul ediyordu.¹⁹³

Temel kaynaklarda Hasan el-Basrî'nin olaydan duyduğu üzüntü nedeniyle ağladığı ve "*Peygamberinin oğlunu öldüren ümmet ne alçaktır!*"¹⁹⁴ şeklinde sert bir tepki gösterdiğinden söz edildiği halde, bütün bunlar olup bitirken İbnü'l-Hanefiyye'nin ne yaptığı konusunda herhangi bir kayda rastlamıyoruz. Bununla birlikte bazı tali kaynaklarda yer alan bir rivayete göre esirler, Medine'ye geldiği sırada Muhammed b. Hanefiyye'nin hasta olduğu, kopan feryatları duyduktan sonra dışarı çıkarak olup bitenleri sorduğu, gelenleri karşılamaya çıktığı ve Hz. Hüseyin'in öldüğünü sezince bayıldığı, kendine geldikten sonra yanına ulaşan Ali b. Hüseyin'e: "*Nerde gözlerimin nuru? Nerde babamın halifesi? Nerde Hüseyin?..*" diye haykırdığı retorik bir üslupla anlatılmaktadır.¹⁹⁵ Ancak Ali b. Hüseyin'den "el-İmam" diye söz edildiği bu rivayeti kabul etmemiz mümkün değildir.

Aslında Muhammed b. Hanefiyye için olup bitenler bir sürpriz değildi. O, daha işin başında Hz. Hüseyin'in çıkmaz bir

¹⁹⁰ Bk. Kureşî, III, 394-401, 418-430.

¹⁹¹ Belâzürî, III, 417.

¹⁹² Taberî, s. 1017.

¹⁹³ İbn Asâkir, XIV, 238.

¹⁹⁴ Belâzürî, III, 425.

¹⁹⁵ Hâşimî, s. 104-105.

yola girdiğinin farkındaydı.¹⁹⁶ Bu nedenle üzerine düşen görevi yerine getirmiş ve gerekli ikazı yapmıştı. Ayrıca onun, bu sırada yönetimin tepkisini çekecek söz ve hareketlerden kaçındığını düşünüyoruz. Nitekim daha sonraki gelişmeler bu düşüncemizi teyid etmektedir. İlgili bölümde üzerinde duracağımız gibi Abdullah b. Zübeyr, Hz. Hüseyin'in katlinden sonra Yezîd'e karşı yeni bir isyan süreci başlatıp kendi adına Mekke'de biat almaya başlamış; bu kapsamda Abdullah b. Abbâs ve Muhammed b. Hanefiyye'den de kendisine biat etmelerini istemiş, ancak her ikisi de onun bu talebini reddetmişlerdi. Abdullah b. Zübeyr'e karşı tutumlarını memnuniyetle karşılayan Yezîd ise onlara birer mektup göndererek tebrik etmiş ve Şam'a davet etmişti. Bu noktada Abdullah b. Abbâs, Yezîd'in mektubuna sert bir cevap vererek davetini reddettiği halde İbnü'l-Hanefiyye'nin müspet cevap verdiğini görüyoruz. Hatta ziyareti sırasında kendisine başsağlığı dileğinde bulunup üzüntülerini dile getiren Yezîd'in özrünü kabul edecek ve daha sonraları yaptığı bazı açıklamalarla olayı "takdir-i ilahi"¹⁹⁷ olarak değerlendirecektir.

IV. Hz. Hasan Nesli İle İlişkisi

Hz. Hasan'ın çok evlilik yaptığı ve evlendiği kadın sayısı konusunda kaynaklarda abartılı rakamlar verilmekle birlikte çocuk sayısının fazla olmadığı görülmektedir.¹⁹⁸ Yine kaç çocuğu olduğu konusunda kaynaklarda muhtelif rakamlar verilirken en yüksek rakamı veren Sıbt İbni'l-Cevzî, on beşi erkek, sekizi de kız

¹⁹⁶ İbn Asâkir'in aktardığı bir rivayete göre Hz. Hüseyin'in ölüm haberi geldiğinde İbnü'l-Hanefiyye, İbn Abbâs'ın yanındaydı ve onunla birlikte gelen taziyeleri kabul etmiştir. İbn Abbâs, söz konusu haber karşısında "Ya Eba'l-Kasım, daha o Mekke'den çıkarken onun başına bunların geleceğini bekliyordum." demiş, İbnü'l-Hanefiyye de onun bu sözüne mukabil "Ben de vallahil.." diyerek aynı şeyi beklediğini belirtmiştir. Bk. İbn Asâkir, XXIX, 214.

¹⁹⁷ Bk. Taberî, s. 1078.

¹⁹⁸ İbn Şehraşûb, IV, 30; İbn Ebi'l-Hadîd, XVI, 219. Hz. Hasan'ın evlilikleri ve konuyla ilgili rivayetlerin tahlili için bk. Varol, M. Bahaüddin, "Hz. Hasan'ın Çok Evliliğine Dair Rivayetler Üzerine", *İSTEM*, sn. 7, 2009, sy. 13, s. 9-13.

olmak üzere 23 çocuğunun olduğunu ifade ediyor.¹⁹⁹ Bu çocuklardan kimisinin daha küçükken ölmesi veya soylarının daha sonra devam etmemiş olması bunlardan bazılarının unutulmasına neden olmuştur. Bu durum, kaynaklarda konuyla ilgili farklı sayıların verilmesine yol açmış olmalıdır.

Kerbela olayında bu çocuklardan dördü öldürülmüştür.²⁰⁰ Savaştan sonra ise Hz. Hasan neslinden Muhammed b. Hanefiyye ile muhatap olabilecek ancak iki kişiyi görebiliyoruz. Bunlar, söz konusu savaştan kurtuldukları söylenen Hasan b. Hasan ve Zeyd b. Hasan'dır.²⁰¹

Bunlardan Hasan b. Hasan'ın, Muhammed b. Hanefiyye ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Hasan b. Hasan'ın, İbnü'l-Hanefiyye'nin bir kızı ile evlenmiş olması, bu yakınlığın en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Onun aynı gün hem İbnü'l-Hanefiyye'nin kızı, hem de diğer amcası Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib'in kızıyla evlendiği ve bu nedenle İbnü'l-Hanefiyye'nin, "*Artık o, kızlarımızdan daha fazla üzerimizde hak sahibidir*" diyerek bu evlilikten duyduğu memnuniyeti dile getirdiği söylenmektedir.²⁰² Diğer yandan İbnü'l-Hanefiyye biat etmemekte direnerek Abdullah b. Zübeyr'le karşı karşıya kaldığında Hasan b. Hasan'ın, onun yanında yer aldığını görüyoruz. Hatta Muhammed b. Hanefiyye, İbn Zübeyr tarafından tutuklanıp Ârim zindanına atıldığında yanında yer alan Hasan b. Hasan da beraberinde hapsedilmişti.²⁰³

Zeyd b. Hasan'ın ise Muhammed b. Hanefiyye ile yakın bir ilişkisine rastlanmamaktadır. Aksine Kerbela hadisesinden sonra

¹⁹⁹ Sibt İbni'l-Cevzî, s. 194.

²⁰⁰ Hatîbü'l-Havârizm, s. 145.

²⁰¹ İbn İnebe, s. 76, 117.

²⁰² İbn Hazm, s. 42.

²⁰³ İbn Ebi'l-Hadîd, XX, 335.

onun, kız kardeşiyle evli olduğu söylenen Abdullah b. Zübeyr'e biat ettiği²⁰⁴ ve muhtemelen onun yanında yer aldığı görülmektedir.

V. Hz. Hüseyin Nesli İle İlişkisi

Hz. Hüseyin'in de farklı eşlerinden yedisi erkek,²⁰⁵ üçü de kız²⁰⁶ olmak üzere 10 çocuğunun olduğu söylenmektedir. Erkeklerden dördü, Kerbela'da öldürülmüştür.²⁰⁷ Ali b. Hüseyin el-Asgar ve o sırada daha anne kucağında olan Ömer adındaki çocukları ise kurtulmuşlardır.²⁰⁸ Dolayısıyla söz konusu savaştan sonra Hz. Hüseyin neslinden Muhammed b. Hanefiyye ile muhatap olabilecek sadece Ali b. Hüseyin kalmıştır.

Bilindiği gibi Ali b. Hüseyin, Kerbela faciasından sonra Medine'ye yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar siyasetten uzak bir hayat geçirmiştir. Ali b. Hüseyin'in Muhammed b. Hanefiyye ile yakın bir ilişkileri vardı. Bu yakınlığın bir ifadesi olarak İbnü'l-Hanefiyye, kızı Ümmü Ebîhâ'yı onun oğlu Ali ile evlendirmişti.²⁰⁹ Her ne kadar aile olarak farklı yerlerde yaşasalar da onların, zaman zaman bir araya geldikleri görülmektedir. Mesela Ubeydullah b. Ziyâd Muhtâr es-Sekaffî'nin askerleri tarafından öldürülüp başı İbnü'l-Hanefiyye'ye gönderildiğinde Ali b. Hüseyin'in o sırada onun yanında olduğunu ve beraber öğle yemeği yediklerini görürüz.²¹⁰

²⁰⁴ İbn İnebe, s. 76.

²⁰⁵ Hasîbî, s. 214.

²⁰⁶ Muhib et-Taberî, *Zehâiru'l-Ukbâ*, s. 151.

²⁰⁷ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 288-289.

²⁰⁸ Dîneverî, s. 259.

²⁰⁹ Zübeyrî, s. 72.

²¹⁰ İbn Asâkir, LIV, 343.

Bununla birlikte Hz. Hüseyin'in vefatından sonra aralarında bir nevi iktidar mücadelesinin yaşandığı iddia edilmektedir. Rivayete göre Muhammed b. Hanefiyye, kardeşinin ölümünden sonra ailenin en yaşlı bireyi olması hasebiyle imâmet iddiasında bulunmuş ve bu konuda yeğeni ile mücadeleye girmiştir. Ali b. Hüseyin de amcasının bu çıkışı karşısında onu Hacer-i Esved'in hakemliğine davet etmiştir. Hakemliğine başvurulana siyah taşa kimin imâm olduğu sorulunca taş dile gelmiş ve Ali b. Hüseyin'in imâm olduğunu gayet fasih bir dille ifade etmiş, İbnü'l-Hanefiyye de ona tabi olmak durumunda kalmıştır.²¹¹

Ali b. Hüseyin'in imâmetini teyid babından, Şîa'nın kendilerince onun mucizelerinden saydıkları bu asılsız rivayet, konuyla ilgili hemen hemen bütün Şîa kaynaklarında yer almaktadır. Aslında bumerang kutusunun açılmış olduğu o ortamda aralarında böyle bir hadisenin cereyan ettiğine değil inanmak, böyle bir şeyi düşünmek bile abesle iştigaldir. Zira her ikisi de belaya bulaşmak için son derece dikkatliydi. Hatta Ali b. Hüseyin, Hz. Hüseyin'in katline duyulan tepkinin bir sonucu olarak ortaya çıkan hareketlere karşı Muhammed b. Hanefiyye'den daha mesafeli durmuştur.²¹²

Diğer yandan İbnü'l-Hanefiyye'nin, Ali b. Hüseyin'in daha çocuk yaştaki oğlu Zeyd'e ilerde öldürüleceğini bildirdiği ve ona bu konuda dikkatli olmasını tenbih ettiği rivayet edilmektedir.²¹³ Ancak Zeyd b. Ali'nin, 80 yılında doğduğu kabul edilecek olursa,²¹⁴ böyle bir görüşmenin vukuu mümkün görünmemektedir.

²¹¹ Hasîbî, s. 220-221. Ayrıca bk. Tabersî, s. 254; İbn Şehraşûb, IV, 147; Meclisî, XCII, 160; Huîf, III, 147; Hâşimî, s. 121; Atiyye, s. 146.

²¹² Bk. Mes'ûdî, III, 83; Neşşâr, II, 105.

²¹³ İbn Tiktakâ, s. 234-235.

²¹⁴ Ebû Zehra, Muhammed, *İmam Zeyd*, İstanbul 1993, s. 33.

VI. Diğer Kardeşleriyle İlişkisi

Kaynaklarda farklı sayılar verilmekle birlikte Sıbt İbni'l-Cevzî, Hz. Ali'nin muhtelif eşlerinden on dördü erkek, on dokuzu da kız olmak üzere 33 çocuğunun ismine yer veriyor.²¹⁵ Bu çocuklarından bazıları daha Hz. Ali hayatta iken vefat etmiş,²¹⁶ Hz. Hüseyin'in yanı sıra bunların on bir tanesi de Kerbela'da öldürülmüştür.²¹⁷

Kerbela hadisesinden sonra Muhammed b. Hanefiyye ile muhatap olabilecek iki erkek kardeşi kalmıştır. Hz. Hüseyin'in isyan sürecine katılmadıkları anlaşılan bu kardeşleri Ömer b. Ali ve Ubeydullah b. Ali'dir.

Ömer b. Ali'nin akıllı ve zeki bir kişi olduğu söylenmektedir.²¹⁸ Hz. Ali'in en küçük erkek çocuğu idi. Ayrıca onun Hz. Ali'nin vakıfları konusunda kardeşleri Hasan ve Hüseyin'le sürekli mücadele ettiği, Hz. Hüseyin'in birlikte Kûfe'ye gitme teklifini kabul etmediği ve 95 sene yaşadığı söylenmektedir.²¹⁹

Ömer b. Ali'yi, Muhammed b. Hanefiyye ile sadece kızlarını yeğenleri Hasan b. Hasan'la evlendirmeleri noktasında bir arada görüyoruz.²²⁰ Bunun dışında, ne İbnü'l-Hanefiyye'nin Abdullah b. Zübeyr'le olan mücadelesinde ne de onun Muhtâr'la olan münasebetleri noktasında kaynaklarda iki isimin bir arada zikredildiğine rastlamadık. Aksine onun, İbn Zübeyr'e biat eden ilk kişi olduğu söylenmektedir.²²¹ Ancak daha sonra Hicaz bölgesine hâkim olan Haccâc'a da tereddüt etmeksizin biat etmiş olması,²²² onun yöne-

²¹⁵ Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 57-58.

²¹⁶ İbn Şehraşûb, III, 305.

²¹⁷ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 287-288.

²¹⁸ Belâzürî, II, 413.

²¹⁹ İbn Tiktakâ, s. 332.

²²⁰ İbn Hazm, s. 42.

²²¹ İbn İnebe, s. 445.

²²² İbn İnebe, s. 445.

ticilerle çekişmekten uzak durduğunu ve siyasîleri karşısına almak istemediğini göstermesi açısından önemlidir.

Neticede Ömer b. Ali'nin, siyasetten uzak durduğu, daha ziyade Hz. Ali'nin vakıflarıyla ilgili olduğu ve bu noktada yeğeni ve damadı olan Hasan b. Hasan ile davalık oldukları, hatta Haccâc'ın meseleye müdahil olduğu ve Hasan'a söz konusu vakıfların yönetimine amcası Ömer'i dâhil etmesini rica ettiği; fakat Hasan'ın, vakfiyenin şartnamesine uygun olmadığı gerekçesiyle bunu kabul etmediği ve meselenin Abdülmelik b. Mervân'a kadar taşındığı görülmektedir.²²³

Ubeydullah b. Ali'nin de Muhammed b. Hanefiyye ile yakın bir ilişkisine rastlanmamaktadır. Aksine ondan bağımsız hareket eden Ubeydullah b. Ali'nin, Kûfe'ye gittiğinde orada hâkimiyeti elinde bulunduran Muhtâr'ın ona İbnü'l-Hanefiyye'den bir mektup getirip getirmediğini sorduğu, onunla ilgili bir bilgisinin olmadığını söylemesi üzerine onu yanından kovduğu söylenmektedir.²²⁴ Rivayete göre Muhtâr, onda aradığını bulmayınca ona: “*Bu işin sahibi, ailenizden bir adamdır ki silah ona işlemez. Eğer istersen üzerinde deneyeyim! Eğer sen bu işin ehli ve bizim efendimiz isen silah sana işlemeyecek, biz de sana biat edeceğiz.*” der. Bu söz karşısında başına bir iş gelmesinden korkan Ubeydullah, Basra'ya Mus'ab b. Zübeyr'in yanına gider. Ancak çok geçmeden Muhtâr ile Mus'ab b. Zübeyr arasında çıkan Mezar Savaşı'nda Mus'ab'ın yanında yer alan Ubeydullah, Muhtâr'ın askerleri tarafından öldürülür.²²⁵

Ayrıca Ubeydullah b. Ali'nin, Muhtâr'a: “*Sen, hakkımızı bize iade etmek ve intikamımızı almak gayesi ile hareket ettiğini söylüyorsun. Oysa ben Ali'nin oğluyum, bu hareketin başında olmak senden çok benim*

²²³ Zübeyrî, s. 46.

²²⁴ İbn Sa'd, V, 117.

²²⁵ Zübeyrî, s. 44; İbn Asâkir, LII, 131.

hakkımdır.” dediği ve ondan bölgedeki liderliği kendisine teslim etmesini istediği, Muhtâr’ın da “*Ubeydullah’ın katli vacip olmuştur. Çünkü imâm, Muhammed b. Hanefiyye olduğu halde bu kişi, kalkıp imâmet iddiasından bulunmuştur.*” diyerek söz konusu savaş sırasında onun öldürülmesini emrettiği ve bu gerekçe ile Ubeydullah’ın bir gece vakti çadırından çıkartılıp öldürüldüğü söylenmektedir.²²⁶

Bu rivayete göre Ubeydullah b. Ali, Muhammed b. Hanefiyye ile girdiği bir nevi hilâfet mücadelesinin kurbanı olmuştur. Ancak bu rivayete ihtiyatla yaklaştığımızı belirtmemizde fayda var. Zira İbn Haldûn’un dediği gibi Hz. Ali’nin çocukları arasında Hasan, Hüseyin ve Muhammed b. Hanefiyye dışında hilâfet hakkı iddiasında olan ve bu çerçevede bir taraftar kitlesine sahip olan kimse yoktur.²²⁷ Aslında Ubeydullah, Kûfe’ye bazı maddî kaygılarla gitmiştir. Nitekim Muhtâr’ın onu kovmasından sonra gittiği Basra’da Mus’ab b. Zübeyr’den yüz bin dirhem almış olması bu düşüncemizi desteklemektedir.²²⁸

Netice itibariyle Muhammed b. Hanefiyye, babası Hz. Ali hayatta olduğu sürece onun yanında yer almış, daha sonra kardeşleri Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’le de iyi ilişkilerini devam ettirmiştir. Hz. Hüseyin’in öldürülmesinden sonra ailenin doğal lideri konumuna gelmiştir. Ancak onun hem Hz. Hasan nesli ve Hüseyin nesli ile hem de diğer kardeşleri ile bir arada müşterek hareket ettiği söylenemez. Genel olarak söz konusu kişilerin ondan bağımsız hareket ettikleri ve kendi başlarına karar aldıkları görülmektedir.

²²⁶ Hasîbî, s. 219.

²²⁷ İbn Haldun, IV, 113.

²²⁸ İbn Sa’d, V, 117.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED B. HANEFİYYE'NİN

EMEVÎ HALİFELERİ İLE İLİŞKİLERİ

I. Muâviye b. Ebî Süfyân İle İlişkisi

Muâviye b. Ebî Süfyân, iktidarı devraldıktan sonra kısa sürede ülkedeki istikrarı büyük ölçüde sağladı. Her bölgenin kendine özgü hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak hareket eden Muâviye, buraların yönetimini daha önceki dönemlerde görev almış tecrübeli kişilere emanet etti.¹ Bununla birlikte o, daha çok Hicaz bölgesine yoğunlaşmış ve buraya ayrı bir önem vermiştir. Çünkü bu bölgede ona rakip olabilecek durumda olan Hasan, Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbâs ve Muhammed b. Hanefiyye gibi çok sayıda önemli şahsiyetler vardı. Onun için ağırlığını bu bölgeye koydu ve buranın valilerini özellikle Benî Ümeyye'den seçerek bölgeyi doğrudan gözetimi altında tuttu. Bu siyasî önlemlerin dışında da bazı çalışmalarda bulunarak, aydın kesimi meşgul etmek için dinî ilimler alanında; halkı oyalamak için de edebiyat ve müzik alanında, daha açık bir ifade ile şiir, çalgıcılık ve şarkıcılık alanındaki çalışmalara ağırlık verdi.²

Muhammed b. Hanefiyye, Muâviye ile ilk kez Sıffin Savaşı'nda karşı karşıya gelmişti. Bilindiği gibi İbnü'l-Hanefiyye, Muâviye'ye karşı babasının yanında yer almış ve bu savaşta silahlı çatışmanın yanı sıra birlik komutanlığı, sancaktarlık ve propa-

¹ Aycan, s. 141.

² Beydûn, İbrahim, *Melâmihu't-Teyyârâti's-Siyâsiyye fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî*, Beyrut 1979, s. 125.

ganda faaliyetlerinde bulunarak aktif rol oynamıştır. Bununla birlikte onun, burada Muâviye ile olumlu veya olumsuz doğrudan bir irtibatının olduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Tahkimden sonra Hz. Ali'nin, uzun süre sabah namazlarının ardından Muâviye ve onun etrafındaki birkaç kişiye beddua ettiği, bunu duyan Muâviye'nin de Hz. Ali ve çevresindeki birkaç kişiye lanet okuduğu söylenmektedir. Bu konuya değinen birçok eserde Muâviye'nin beddua ettiği kişiler arasına Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in ismine yer verilirken Muhammed b. Hanefiyye'den söz edilmemektedir.³ Ancak Sıbt İbni'l-Cevzî, Muâviye'nin beddua ettiği kişiler arasında İbnü'l-Hanefiyye'nin ismine de yer vermiştir.⁴ Bu olayda, taraflar kendileri açısından önemli gördükleri ve kendilerine zararlarının dokunduğunu düşündükleri kişileri anarak onlara beddua etmişlerdir. Eğer İbnü'l-Hanefiyye de söz konusu kişiler arasında ise bu durum, onun Muâviye'ye karşı önemli bir rakip durumuna gelmiş olması ve onun dikkatini daha o zamanlar çekmiş olması açısından önemlidir.

Daha sonraki süreçte Muhammed b. Hanefiyye, hilâfetin Muâviye'ye devredilmesine karşı olmasına rağmen Hz. Hasan'ın ısrarı üzerine, kardeşi Hz. Hüseyin gibi bu durumu kabullenmek durumunda kalmış ve biatlerini almak üzere Kûfe'ye gelen Muâviye'nin elini sıkarak ona biat etmiştir. Bilindiği gibi bu anlaşmada Muâviye'nin senelik olarak Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e bir miktar mal vermesi şartı koşulmuştu. Onun için her ikisi de genellikle her sene Muâviye'yi ziyarete gitmiş ve ondan söz konusu mal ile birlikte birtakım hediye ve atiyeler almışlardır.⁵ Hz.

³ Bk. Belâzürî, III, 126; Taberî, s. 867; İbnü'l-Esîr, s. 444; İbn Kesîr, V, 386.

⁴ Sıbt İbni'l-Cevzî, s. 97.

⁵ Nüveyrî, XX, 227; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 266; İbn Kesîr, V, 524, 656.

Hasan'ın vefatından sonra da Hz. Hüseyin'in Muâviye'nin yanına gidip gelmeye devam ettiği ve onun ikramlarını kabul ettiği görülmektedir.⁶ Hatta Hz. Hüseyin, bu dönemde düzenlenen İstanbul seferine Yezîd b. Muâviye ile birlikte katılmıştır.⁷ Onun Muâviye ile olan iyi ilişkileri Yezîd'in veliahtlığına karşı çıkması sürecine kadar devam etmiştir.⁸

Muhammed b. Hanefiyye de kardeşleri Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin gibi, Muâviye'yi ziyaret etmiştir.⁹ Ancak bu ziyaretlerin mahiyeti ve ne sıklıkla yapıldığı konusunda, kardeşlerinin yaptıkları ziyaretlere nispetle, fazla bir malumata sahip değiliz. Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin, kardeşleriyle birlikte Muâviye'nin ziyaretine sık sık gittiğini ve onun ata ve hediyesini kabul ettiğini tahmin ediyoruz. Onun, İstanbul seferine katıldığına dair kaynaklarda bir kayda rastlamadık. Ancak Bizans İmparatorunun yarıştırmak üzere gönderdiği pehlivanlardan birinin karşısına onun çıkarıldığı görülmektedir. Burada Muâviye'nin, konuyu Amr b. Âs ile istişare ederken onu Abdullah b. Zübeyr'le karşılaştırdığı ve onun hakkında “*O, her hâlükârda bize daha yakındır*” dediği söylenmektedir.¹⁰

Muâviye, ziyaretine gelen İbnü'l-Hanefiyye'ye değer vermiş ve onunla bazı ilmî sohbetler gerçekleştirmiştir. Nitekim bu ziyaretlerin birinde Muâviye'nin mirasla ilgili bir meseleyi onunla konuştuğunu ve onun konuyla ilgili düşüncelerini öğrenmek istediğini görüyoruz.¹¹ Aynı şekilde İbnü'l-Hanefiyye de onun ilminden istifade etmiş ve ondan hadis rivayetinde bulunmuştur.¹²

⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 291; İbn Kesîr, V, 656.

⁷ İbn Asâkir, XIV, 111; İbn Kesîr, V, 656.

⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, III, 291. Ayrıca bk. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 157-158; Sarıçam, s. 287-288; Varol, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt*, s. 129.

⁹ İbn Asâkir, LIV, 319; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 111; Sehâvî, II, 545.

¹⁰ İbn Hallikân, IV, 171; İbnü'l-İmâd, I, 89.

¹¹ İbn Asâkir, LIV, 319.

¹² İbn Asâkir, LIV, 318.

Hız. Hasan'ın vefatından sonra gündeme geldiği söylenen Yezîd'in veliaht seçilmesi meselesi, diğer bölgelerde valiler vasıtasıyla kolayca halledilirken Hicaz bölgesi Muâviye'yi epey uğraştırdı. Medine valisi Mervân b. Hakem azledilip yerine Said b. el-As atandığı halde bir gelişme sağlanamayınca Muâviye bizzat bölgeye gitmek durumunda kaldı. Muâviye, zorluk çıkardıkları söylenen Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebî Bekir'i öncelikle ikna etmeye çalıştı. Hatta bu işi kabul etmeleri için onlara bir miktar para verdiği halde onları ikna edemeyince sert tedbirler alma yoluna gitti ve onlardan zorla da olsa biat almayı başardı.¹³

Bu süreçte Muhammed b. Hanefiyye'nin Muâviye'ye bir zorluk çıkarmadığı görülmektedir. Belâzürî'nin anlattığına göre Muâviye, oğlu Yezîd için biat aldığı zaman İbnü'l-Hanefiyye hiçbir direnç göstermeden tereddütsüz bir şekilde ona biat etmiştir. Onun bu uyumlu davranışından oldukça memnun olan Muâviye, ona teşekkür etmiş ve *“Bütün Kureyş'in içinde Muhammed b. Ali'den daha halim, daha âlim ve daha sakin kimse olmadığı gibi onun kadar her türlü kibir, tutarsızlık ve kirden uzak hiç kimse yoktur.”* diyerek onu taltif etmiştir. Muâviye'nin onu bu derece övmesine şaşırarak Mervân, itiraz ederek: *“Vallahi onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmeyiz. Fakat senin dediğin konularda Kureyş'in içinde ondan daha ileri olanlar var.”* deyince Muâviye, ona dalkavukluk yaparak kendilerine yaranmaya çalışanlarla bu konuda samimi olanları bir tutmamasını söylemiş, ardından İbnü'l-Hanefiyye hakkındaki olumlu düşüncelerini tekrar etmiş ve *“Vallahi ben, hep seni engel çıkaran ve ihtilaf peşinde koşan kıskırtıcı biri olarak bildim.”* diyerek Mervân'ı susturmuştur.¹⁴

¹³ Bk. Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 164-165; Kapar, age., s. 52-62.

¹⁴ Belâzürî, III, 469. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 279.

Hız. Hüseyin, Yezîd'in vâlihtlığına karşı olmasına rağmen bu dönemde herhangi bir karşı harekete girmemiştir. Hatta bu esnada Kûfe halkından gelen isyan tekliflerini de kabul etmediği görülmektedir. Kûfeliler aynı şekilde Muhammed b. Hanefiyye'ye gitmişler, ancak o da bunu kabul etmemiştir.¹⁵

Muhammed b. Hanefiyye, Muâviye döneminde yaptığı biate sadık kaldığı gibi Yezîd döneminde de bu biati bozmadı. Aslında Yezîd de onun bu uyumlu halinin farkındaydı. Nitekim babasının ölümünden sonra başa geçen Yezîd, onda güzellikten ve biatine olan sadakatinden başka bir şey görmedi.¹⁶

II. Yezîd b. Muâviye İle İlişkisi

Yezîd, dört yılı geçmeyen halifelik süresi boyunca peş peşe yaşanan Kerbela ve Harre olayları nedeniyle en talihsiz Emevî halifeleri arasında yerini almış ve günümüze dek lanetle anıla gelmiştir. Biz, bu başlık altında yaşandığı günden beri çokça tartışılan ve istismara konu olan bu iki meseleyi, konuyla ilgili ayrıntıları ilgili çalışmalara bırakarak işin Muhammed b. Hanefiyye ile irtibatlı olan tarafını, onun Yezîd ile olan ilişkisi çerçevesinde ayrı iki başlık halinde ele alacağız.

A. Kerbela Olayı Bağlamında İlişkileri

Bilindiği gibi Kerbela hadisesi, İslâm dünyasında infiale yol açmış, toplumda olayın failleri ve müsebbiplerine karşı büyük bir öfke birikimine sebep olmuştur. Bu nedenle Yezîd, halife olarak meseleyi en az hasarla atlatmak için büyük bir gayret sarf etmiştir. Bu çerçevede, bir yandan Şam'a getirilen Kerbela esirlerine gayet iyi muamele ederek onların gönüllerini almak için büyük

¹⁵ İbn Kesîr, V, 667.

¹⁶ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 280.

bir çaba harcarken,¹⁷ diğer yandan İslâm dünyasında büyük bir saygınlığı olan Benî Hâşim'in önde gelen şahsiyetlerinden Abdullah b. Abbâs ve Muhammed b. Hanefiyye'ye birer mektup göndererek onları Şam'a davet etmiştir.¹⁸

Bilindiği gibi Kербela olayının yol açtığı ilk siyasî reaksiyon, Abdullah b. Zübeyr'in Yezîd'e karşı yeni bir isyan sürecini başlatarak Hicaz bölgesinde kendi adına biat almaya başlaması olmuştur. Abdullah b. Zübeyr, bu süreçte Abdullah b. Abbâs ve Muhammed b. Hanefiyye'yi kendisine biat etmeye davet etmiş, fakat her ikisi de bu teklifi reddetmişlerdi. Onların bu tutumundan oldukça memnun olan Yezîd, hem bu davranışlarından dolayı onlara teşekkür etmek hem de onları Şam'a davet etmek için birer mektup yazdı.¹⁹ Yezîd, böylece hem İbn Zübeyr'in etrafında içten içe büyüyen muhalefet hareketini durdurmuş olacak, hem de Benî Hâşim'le olan kavgınlığı gidererek onları kendi tarafına çekmek suretiyle Kербela olayının istismar edilerek yeni olayların meydana gelmesinin önüne geçmiş olacaktı.

Yezîd, o sıralar Medine'de olan Muhammed b. Hanefiyye'ye yazdığı mektupta şöyle diyordu: *“Ben, hem bana hem de sana, rızasına nail olacak salih ameller ihsan etmesini Allah'tan diliyorum. Bugün ben, Benî Hâşim'in içinde senden daha akıllı ve âlim, anlayış ve hikmet sahibi, her türlü kötülük ve kirden uzak, Allah'ın hayır üzere yarattığı bir karaktere sahip, güzel ahlak ve fazilet sahibi birini bilmiyorum. Biz, senin hem yanımızda hem de gıyabımızda bütün bu özelliklere sahip olduğunu eskiden beri biliyoruz. Bununla birlikte sizinle görüşmeyi, sizi görmeyi ve görüşlerinizi almanın zevkini tatmayı çok arzu ediyoruz. Eğer uygun görürseniz bu mektubumu aldıktan sonra güven ve gönül*

¹⁷ Ebü'l-Arab et-Temimî, Muhammed b. Ahmed (333/945), *Kitabü'l-Mihen*, thk. Y. V. el-Ceburî, Beyrut 1988, s. 149.

¹⁸ Hatîbü'l-Havârizm, II, 85.

¹⁹ Bk. Belâzürî, V, 321; İbn A'sem, II, 191.

rahatlığıyla bize geliniz. Allah, işlerinizde yardımcınız olsun ve günahlarınızı bağışlasın. Allah'ın selamı ve bereketi üzerinize olsun."²⁰

Daha önce Muâviye'nin ona hitaben kullandığı övgü dolu cümlelere benzerliğiyle dikkat çeken bu mektup, İbnü'l-Hanefiyye'ye ulaştığında oğulları Abdullah ve Cafer'i çağırarak onlarla konuyu istişare etti.²¹ Oğlu Abdullah, Yezîd'e güvenilemeyeceğini belirterek ona gitmemesini söyledi.²² Ancak diğer oğlu Cafer, "Yezîd, yazdığı mektupta sana iltifatlarda bulunmuş" diyerek gitmesinde bir sakınca olmadığını ifade etti.²³

İbnü'l-Hanefiyye, oğullarıyla yaptığı istişare neticesinde Allah'ın izni olmadan bir şey gerçekleşmeyeceğini ve ona tevekkül ettiğini belirterek Şam'a gitme kararını açıkladı. Ardından hazırlıklarını tamamlayıp Medine'den yola çıktı.²⁴ Yezîd de kendisine duyulan güvene ziyadesiyle sadık kaldı ve ziyaretine gelen İbnü'l-Hanefiyye'yi oldukça iyi ağırladı. Rahat etmesi için bütün imkanları seferber etti ve meclisinde onu yanına oturtarak ona verdiği değeri göstermeye çalıştı.²⁵

İbnü'l-Hanefiyye'nin Yezîd'le gerçekleştirdiği ilk sohbetin konusunu, doğal olarak Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesi meselesi teşkil ediyordu. Kaynaklarda ayrıntılı olarak geçen bu diyalogların, her ikisinin olaya yaklaşımını ortaya koyması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Onun için aralarında geçtiği söylenen bu konuşmalara fazla bir müdahalede bulunmadan burada yer vermek istiyoruz.

²⁰ İbn A'sem, II, 191.

²¹ İbn A'sem, II, 191.

²² Belâzürî, III, 469; İbn A'sem, II, 191; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 280.

²³ İbn A'sem, II, 191.

²⁴ İbn A'sem, II, 191.

²⁵ Belâzürî, III, 470; İbn A'sem, II, 192; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 280.

İbnü'l-Hanefiyye'yi huzuruna kabul eden Yezîd, öncelikle başsağlığı dileklerini ifade ederek: “Ya Eba'l-Kâsım! Allah, Hüseyin b. Ali hakkında bizi bağışlasın, ikimizin de başı sağ olsun. Vallahi bu olay, sizi nasıl sarsmışsa beni de öyle sarsmıştır. Bu olay, sizi nasıl üzmüşse beni de öyle üzmüştür. Eğer orada işin başında ben olsaydım onun öldürülmesine müsaade etmezdim. Onu kurtarmak için gözlerimi kaybetmek veya tırnaklarım sökülüp takatsiz kalmak pahasına da olsa elimden geleni yapardım. Her ne kadar o bana zulmetmiş, akrabalık bağlarımızı koparmış²⁶ ve benim hakkımı tartışma konusu yapmış olsa da bunu yapardım. Ancak Ubeydullah, bu konudaki düşüncem doğrultusunda hareket etmeyerek onun öldürülmesi kararını vermiş ve onu öldürmüştür. Artık olan olmuştur. Ayrıca biz, haklarımızın ayaklar altına alınmasına razı olmak durumunda olmadığımız gibi kardeşinin de hakkımızı tartışma konusu yapmasına hakkı yoktu.²⁷ Ben artık bunları hesaba katmıyorum, bunları düşünmüyorum. Ancak sana ulaştığı gibi biz, onu yaptıklarından dolayı kınıyor ve zemmediyoruz. Vallahi biz bu işi, aramızdaki muhabbet ve yakın dostluğun zedelenmesi için yapmıyoruz. Sadece biz, bu şekilde Allah'ın bize tahsis ettiği ve bizi seçtiği bir işin tartışma konusu yapılmasına rıza göstermeyeceğimizi insanlara duyurmak istiyoruz.”²⁸ dedi ve sözü İbnü'l-Hanefiyye'ye bıraktı.

Sözü alan Muhammed b. Hanefiyye, Yezîd'e cevap olarak: “Dediklerinizi anlıyorum. Allah, sizinle Hüseyin arasındaki akrabalık bağınızı birleştirin, sizin de başınız sağ olsun. Allah, Hüseyin'e rahmet etsin ve rabbinden umduğu sevaba nail etsin. Uzun ve sürekli hayat, her şeyin sahibi yüce Allah'ın katındadır.²⁹ Allah, Hüseyin'i bağışlasın ve ona rahmet etsin.³⁰ Bizi sarsan bir şeyin sizi de sarstığını ve bize yapılan bir

²⁶ Belâzürî, III, 470; İbn A'sem, II, 192; Makrîzî, el-Mukaffâ, VI, 280.

²⁷ İbn A'sem, II, 192.

²⁸ Belâzürî, III, 470; Makrîzî, el-Mukaffâ, VI, 280.

²⁹ İbn A'sem, II, 192.

³⁰ Belâzürî, III, 470; Makrîzî, el-Mukaffâ, VI, 280.

zulmün size yapılmış gibi olduğunu,³¹ bizi etkileyen bir felaketin sizi de etkilediğini,³² duyduğumuz sevinç veya kederin sizi de etkilediğini biliyoruz. Eğer siz, bizzat orada olsaydınız en güzel kararı verip ona en güzel şekilde muamele edeceğinizi ve ona yapılacak herhangi bir kötülüğe meydan vermeyeceğinizden eminim.³³ Diğer yandan Hüseyin, kınamanızı ve yermenizi hak etmiş değildir. Onun için sizden ricam, onun hakkında hoşlanmayacağım bir şeyi kulağıma çalmayın.³⁴ Zira o, benim kardeşim, benim bir parçam ve babamın oğludur. Her ne kadar iddia ettiğiniz gibi, size zulmetmiş ve size düşmanlık etmiş olsa da!”³⁵ dedi.

Yezîd, konuyla ilgili mazeretini kabul eden ve görüldüğü gibi kendisini gayet anlayışla karşılan İbnü'l-Hanefiyye'nin ricasını memnuniyetle karşıladı ve artık kendisinden Hz. Hüseyin hakkında hoşlanmayacağı hiçbir söz işitmeyeceğini,³⁶ onun hakkında hayırdan başka bir söz söylemeyeceğini ifade etti.³⁷

Hz. Hüseyin hakkında aralarında yapmış oldukları konuşmadan sonra Yezîd, ona borcunun olup olmadığını sormuş ve eğer varsa borcunu ödemek istediğini söylemiştir. Ancak İbnü'l-Hanefiyye, herhangi bir borcunun olmadığını açıklamıştır. İbnü'l-Hanefiyye'nin bu tutumuna oldukça hayran kalan Yezîd, oğlu Halid'e dönerek: “Oğlum, senin şu amcan, her türlü sahtekarlık, çirkinlik ve yalancılıktan uzak biridir. Eğer bir başkası olsaydı, şu kadar şu kadar borcum var derdi.” şeklinde onu örnek bir şahsiyet olarak göstermiştir. Daha sonra Yezîd, ona üç yüz bin dirhem vermiş, o da bunu kabul etmiştir.³⁸

³¹ Belâzürî, III, 470.

³² Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 280.

³³ İbn A'sem, II, 192.

³⁴ Belâzürî, III, 470; İbn A'sem, II, 192; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 280.

³⁵ İbn A'sem, II, 192.

³⁶ Belâzürî, III, 470; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 280.

³⁷ İbn A'sem, II, 192.

³⁸ Belâzürî, III, 470; İbn A'sem, II, 192-93; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281.

Saraya yakın bir evde özel olarak ağırlanan Muhammed b. Hanefiyye, sabah akşam Yezîd'le görüşüyordu.³⁹ Bu görüşmeler sırasında Yezîd, ona bazı fikhî meseleler ve Kur'ân'la ilgili sorular sorarak,⁴⁰ onun ilminden istifade etmeye çalışıyordu.

Bu arada, daha sonraları Harre olayına sebebiyet verecek olan heyet de Şam'a Yezîd'in yanına gelmişti. Ayrılacakları sırada İbnü'l-Hanefiyye, onlarla birlikte Medine'ye dönmek için Yezîd'den izin istedi. Onun gitmesine izin veren Yezîd, ona daha önce verdiği paradan ayrı olarak iki yüz bin dirhem ile iki yüz bin dirhem değerinde mal verdi.⁴¹

Yezîd, İbnü'l-Hanefiyye'yi uğurlarken ziyaretinden duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve *“Ya Eba'l-Kâsım ! Bugün yeryüzünde helal ve haram konularını senden daha çok bilen bir adamın olabileceğini düşünmüyorum. Aslında benden ayrılmanı istemiyorum. Bana vaaz eder, nasıl hareket edeceğim konusunda bana yardımcı olurdun.”*⁴² demiştir. Ardından, eğer kendisinde gördüğü bir kusur varsa düzeltmek için kendisine söylemeni ondan rica etmiş,⁴³ o da *“Vallahi eğer senin bir yanlışını görseydim mutlaka seni ondan nehyeder ve Allah rızası için işin doğrusunu sana bildirirdim. Zira Allah, insanlara hakkı açıklamayı ve onu gizlememeyi ilim ehline bir görev olarak vermiştir. Sende hayırdan başka bir şey görmedim.”*⁴⁴ diyerek ona karşı duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.

İbn A'sem, İbnü'l-Hanefiyye'nin kullandığı bu son cümleye, *“Ancak şu alkölü içmeni men ediyorum. Çünkü o, şeytan işi bir pisliktir.*

³⁹ İbn A'sem, II, 193.

⁴⁰ Belâzürî, III, 470; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281.

⁴¹ İbn A'sem, II, 193.

⁴² İbn A'sem, II, 193.

⁴³ Belâzürî, III, 470; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281.

⁴⁴ Belâzürî, III, 470-471; İbn A'sem, II, 193; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281.

Bu, ümmetin işini üstlenen birinin yaşacağı iş değildir."⁴⁵ ifadelerini ilave ederek vermiştir. Ancak bu ilavenin, İbnü'l-Hanefiyye'nin sözü olabileceğini düşünmüyoruz. Çünkü onun Harre olayında takındığı tavır, bu iddiayı nakzeder mahiyettedir.

İbnü'l-Hanefiyye, Yezîd'in kendisine verdiği para ve hediyelerle Medine'ye döndü ve bu malları, aile fertleri ile bütün Benî Hâşim arasında paylaştırdı. Öyle ki bu maldan pay almayan hiç kimse kalmadı.⁴⁶ Medine'de ikamet etmeye devam eden İbnü'l-Hanefiyye, Harre olayı patlak verinceye kadar orada kaldı.⁴⁷ Ardından Mekke'ye gitti ve orada oruç ile namazdan başka bir şeyle uğraşmadı.⁴⁸

B. Harre Olayı Bağlamında İlişkileri

Hız. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra Hicaz bölgesinde Emevî iktidarına karşı yeni bir hareket başlatmış olan Abdullah b. Zübeyr'i etkisiz kılmakta başarısız kalan Amr b. Said ve Velid b. Utbe'nin peş peşe görevden azledilmelerinden sonra yerlerine atanan Osman b. Muhammed, bölge halkıyla Yezîd arasındaki bağları güçlendirmek amacıyla 62/681 yılının sonlarına doğru Medine'den Şam'a Yezîd'in yanına bir heyet gönderdi. Aralarında Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Münzir b. Zübeyr, Abdullah b. Amr b. Hafs, Abdullah b. Hanzala el-Gasîl ile Medineli birçok eşrafın yer aldığı heyet Şam'da oldukça iyi ağırlandı.⁴⁹ Heyet ayrılacağı sırada Yezîd, Abdullah b. Hanzala'ya yüz bin dirhem verirken onun yanındaki sekiz oğluna da on biner dirhem verdi.⁵⁰ Münzir b. Zübeyr'e de yüz bin dirhem veren Yezîd, heyetteki diğer kişile-

⁴⁵ İbn A'sem, II, 193.

⁴⁶ İbn A'sem, II, 193. Ayrıca bk. Hatîbü'l-Havârizm, II, 91.

⁴⁷ İbn Sa'd, V, 100.

⁴⁸ İbn A'sem, II, 193.

⁴⁹ Taberî, s. 1022.

⁵⁰ İbnü'l-Esîr, s. 527.

re ellişer bin dirhem ikram etti.⁵¹ Münzir b. Zübeyr'in, yolda heyetden ayrılarak uğradığı Ubeydullah b. Ziyâd'dan da yüz bin dirhem alması dikkat çekicidir.⁵²

Medine'ye dönen heyet, günlerce yanında kalarak hürmet ve ikram gördükleri Yezîd'in aleyhinde faaliyetlere başladı. Yezîd'i içki içmek, müzik dinlemek, köpeklerle oynamak ve serserilerle yatıp kalkmakla suçlayarak ona verdikleri biati geri çektiklerini ilan ettiler ve etraflarına taraftar toplamaya başladılar.⁵³

Abdullah b. Hanzala ve Abdullah b. Mutî'in başını çektiği grup, başta Medine valisi olmak üzere Benî Ümeyye'nin bütün fertlerini sürme kararı alarak onları Mervân b. Hakem'in evinde muhasara altına aldılar. Bu arada Yezîd'le girişecekleri mücadele için destek arayışına giren gurubun çağrılarını Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb gibi, Ali b. Hüseyin ile Muhammed b. Hanefiyye de olumsuz cevap verdiler ve ailelerinin onlara katılmalarına müsaade etmediler. Hatta, Muhammed b. Hanefiyye, onlara şiddetle karşı çıktı ve Yezîd'i itham ettikleri konularda onlarla tartışmaya girdi.⁵⁴

Abdullah b. Mutî'in başlarında olduğu Ensâr ve Muhâcirden oluşan birkaç adam, desteğini almak için Muhammed b. Hanefiyye'nin yanına gittiler ve ondan kendileriyle birlikte hareket ederek Yezîd'le savaşmasını istediler.⁵⁵ İbnü'l-Hanefiyye, bu konudaki gerekçelerini sorunca "O, kafir ve facir olmuştur.⁵⁶ Şarap içiyor,⁵⁷ na-

⁵¹ İbn A'sem, II, 193.

⁵² İbnü'l-Esîr, s. 527.

⁵³ Taberî, s. 1022.

⁵⁴ İbn Kesîr, V, 729.

⁵⁵ Belâzürî, III, 471; İbn A'sem, II, 194; İbn Kesîr, V, 746; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281, İbn Tûlûn, Muhammed (953/1546), *Kaydüş-Şerîd min Ahbâr-i Yezîd*, thk. M. Garb, Kahire 1986, s. 42.

⁵⁶ Belâzürî, III, 471; ; İbn A'sem, II, 195; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281.

mazı terk ediyor,⁵⁸ Köpek ve maymunlarla oynuyor,⁵⁹ açıkça dinî hükümleri ihlâl ediyor.”⁶⁰ dediler.

Muhaliflerin Yezîd’e yönelttikleri bu suçlamalara karşı Muhammed b. Hanefiyye: “Siz, Allah’tan korkmuyor musunuz! Hiç aranızdan biri, bu dediklerinizi yaparken onu görmüş mü? Ben sizden daha fazla onun yanında kaldım ve onun hiçbir kötü tarafını görmedim.⁶¹ Yanında olduğum süre zarfında onun namaza devam ettiğini, iyilik peşinde koştuğunu, fikhî meseleleri sorduğunu ve sünnete bağlı olduğunu gördüm.⁶² Onun ne küfrüne ne de fiskeğine şahit oldum.”⁶³ diyerek Yezîd’i savundu. Muhalifler, Yezîd’in o sırada rol yaparak bunları kendisinden gizlediğini söyleyince İbnü’l-Hanefiyye, tepkisinin dozunu daha da artırdı ve “Peki bunları size mi gösterdi? Eğer böyle yapmışsa, demek ki siz de onun ortaklarısunuz! Yok eğer size göstermemişse, siz o zaman bilmediğiniz bir konuda şahitlik yapıyorsunuz.⁶⁴ Hem o, benden korkacak veya benden bir şey umacak değil ki bana karşı böyle davransın.”⁶⁵ diyerek onların konuyla ilgi argümanlarının yetersiz olduğunu vurguladı. Buna rağmen muhalifler, “Biz, onu bu şekilde görmemişsek de bu iddiaların gerçek olduğuna inanıyoruz.”⁶⁶ şeklinde Yezîd’le ilgili olumsuz düşüncelerini sürdürmeye devam ettiler.

Abdullah b. Zübeyr adına hareket ettikleri gözlenen bu kişiler, İbnü’l-Hanefiyye’nin hilâfet konusunda kendisini hak sahibi görerek İbn Zübeyr’e biat etmek istememesinden dolayı böyle

⁵⁷ Belâzürî, III, 471; İbn A’sem, II, 195; İbn Kesîr, V, 746; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281, İbn Tûlûn, s. 42.

⁵⁸ İbn Kesîr, V, 746; İbn Tûlûn, s. 42.

⁵⁹ İbn A’sem, II, 195.

⁶⁰ Belâzürî, III, 471; İbn Kesîr, V, 746; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281, İbn Tûlûn, s. 42.

⁶¹ Belâzürî, III, 471; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281.

⁶² İbn Kesîr, V, 746; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 281, İbn Tûlûn, s. 42.

⁶³ İbn A’sem, II, 195.

⁶⁴ Belâzürî, III, 471; İbn A’sem, II, 195; İbn Kesîr, V, 746; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 282, İbn Tûlûn, s. 42.

⁶⁵ İbn Kesîr, V, 746; İbn Tûlûn, s. 42.

⁶⁶ İbn Kesîr, V, 746; İbn Tûlûn, s. 42.

davrandığını düşünerek, bu sefer ona biat etmeyi ve onun adına söz konusu hareketi yürütmeyi önerdiler. Ancak İbnü'l-Hanefiyye, hiçbir şekilde savaşmayı uygun görmediğini, bu meselede ne kimseye tabi olmasının ne de kimseyi peşine takarak hareket etmesinin söz konusu olamayacağını ifade etti. Bunun üzerine muhalifler, onun daha önce Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşlarına katılmış olmasına göndermelerde bulunarak onu sıkıştırılmaya çalıştılar. Fakat İbnü'l-Hanefiyye, “*Nerde babam gibi birisi bu zamanda!*” diyerek onların çabalarını boşa çıkardı.⁶⁷ O, böylece hem söz konusu savaşlara katılmasının haklılığını ifade ediyor, hem de bu yeni hareketin sağlam bir dayanağa sahip olmadığını açıklamış oluyordu.

Muhalifler, onu saflarına katılmaya ikna edemeyince bir şekilde onun desteğini sağlamış olmak için bu sefer ondan oğullarının kendilerine katılmalarına izin vermesini veya en azından insanları kendilerine katılmaya çağırdıklarında yanlarında bulunmasını rica ettiler.⁶⁸ Ancak Muhammed b. Hanefiyye, onların bu kurnazca hareketlerine de pirim verecek gibi değildi. Bu nedenle muhalifler, halkın onu örnek alarak kendilerine katılmaktan imtina edeceklerini düşünerek onu zorla Medine'den çıkardılar.⁶⁹

Bu tutumuyla muhalifleri oldukça kızdırdığı anlaşılan İbnü'l-Hanefiyye, üstünde bir izar ve ayağındaki pabuçla apar topar Medine'den çıkartılmaya çalışıldı. Çocukları silahlanmış onu korumaya çalışıyorlar, o ise hala Medinelileri uyarmaya devam ede-

⁶⁷ Belâzürî, III, 471; İbn A'sem, II, 195; İbn Kesîr, V, 746; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 282, İbn Tûlûn, s. 42-43.

⁶⁸ İbn Kesîr, V, 746-747; İbn Tûlûn, s. 43.

⁶⁹ Belâzürî, III, 471; İbn A'sem, II, 195; İbn Kesîr, V, 746; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 282, İbn Tûlûn, s. 43.

rek “Allah’tan korkun! Kanınızı heder etmeyin.⁷⁰ Verdiğiniz karardan dönün. Boş yere kanınızı akıtmanızdan korkuyorum.”⁷¹ diyordu.

Bu kadar çırpınmasına daha fazla dayanamayan Medineliler, onun peşini bıraktılar. Fakat o sırada Medine çıkışında bekledikleri anlaşılan Şamlı askerler, onun üzerine saldırdılar. Bu saldırı sırasında onu korumaya çalışan oğullarından Kâsım b. Muhammed öldürüldü. Ebû Hâşim de kardeşinin katilini vurarak öldürdü.⁷² Bu arbede, muhtemelen o sırada isyanı bastırmak için Medine’nin etrafını kuşatmış olan Şamlı askerlerin, Medinelilerin baskılarına karşı onu korumak için silahlanan oğullarıyla birlikte şehirden kaçmaya çalışırken meydana gelen hareketliliği kendilerine yönelik bir saldırı olarak değerlendirmeleri neticesinde gerçekleşmiştir.

Bu olaydan sonra tekrar evine dönen Muhammed b. Hanefiye, fazla beklemeden hazırlıklarını tamamlayıp Medine’den çıkarak Mekke’ye gitti.⁷³

Belâzürî, İbn A’sem, İbn Kesîr, Makrîzî ve İbn Tûlûn’un eserlerinden derlediğimiz bu bilgilerin, İbnü’l-Hanefiye’nin Yezîd b. Muâviye ile ilgili duygu ve düşünceleri ile ona karşı başlatılan bu isyan hareketine olan tepkisini yeterince yansıttığını düşünüyoruz. Bununla birlikte söz konusu müelliflerin, bu bilgileri aktarırken verdikleri bazı ayrıntılara karşı çekincelerimizin olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz.

Birincisi; Belâzürî ve ondan alıntı yaptığı anlaşılan Makrîzî, İbnü’l-Hanefiye ile görüşen ve onu ikna etmeye çalışan gurubun

⁷⁰ Belâzürî, III, 471.

⁷¹ İbn A’sem, II, 195.

⁷² Belâzürî, III, 471; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 282.

⁷³ Belâzürî, III, 471; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 282.

içinde Abdullah b. Ömer'i de göstermişlerdir.⁷⁴ Oysa yukarıda değindiğimiz gibi, Abdullah b. Ömer, tıpkı İbnü'l-Hanefiyye gibi bu isyan hareketine karşı idi.⁷⁵

İkincisi; İbn A'sem, diğer müelliflerden farklı olarak verdiği bir ayrıntıda, isyan hareketine katılması teklifine karşın Muhammed b. Hanefiyye'nin, Yezîd'e verdiği biati geri almasının söz konusu olmayacağını belirttiği; Yezîd'e biat etmesinin sebebi sorulduğunda, Hüseyin'in öldürüldüğünü gördükten sonra onun başına gelenlerin kendi başına gelmesinden korktuğunu, ayrıca bu konuda kardeşi Hüseyin'in Muâviye'ye olan biatini örnek alarak hareket ettiğini ifade ettiği; ayrıca Yezîd'in şarap içtiği yönündeki duyumlardan hareketle onunla yaptığı görüşmede konuyu dile getirdiğini ve bu konuda onu uyararak üzerine düşen görevi yerine getirdiğini ve artık bir mesuliyetinin kalmadığını söylediği iddia edilmektedir.⁷⁶ Ancak bu iddialara ihtiyatla yaklaştığımızı ifade etmek istiyoruz. Çünkü, Muhammed b. Hanefiyye'nin Yezîd'e biati, Kerbela hadisesinden daha önce gerçekleşmiştir. Bilindiği gibi Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Zübeyr Medine'den kaçtıktan hemen sonra, aralarında Medine'de kalan İbnü'l-Hanefiyye'nin de bulunduğu halkın biati umumi olarak alınmıştır.⁷⁷ Hz. Hüseyin de Medine'den kaçtıktan yaklaşık beş ay sonra öldürülmüştür. Ayrıca İbnü'l-Hanefiyye'nin, Yezîd'e yaptığı biati geri çekmemesinde Muâviye'ye karşı Hz. Hüseyin'in göstermiş olduğu tavrı örnek almasının uzak bir ihtimal olmadığını kabul etmekle birlikte onun, Yezîd'le yapmış olduğu görüşmede içki meselesini gündeme getirdiğini düşünmüyoruz.

⁷⁴ Belâzürî, III, 471; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 280,

⁷⁵ Sallâbî, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye Avâmilü'l-İzdiyâr ve Tedâiyâtü'l-İnhiyâr*, Dimaşk 2006, I, 660-661.

⁷⁶ İbn A'sem, II, 194-195. Ayrıca bk. Hatîbü'l-Havârizm, II, 202-203.

⁷⁷ Taberî, s. 972; İbnü'l-Esîr, s. 501.

Üçüncüsü, Taberî ve İbnü'l-Esîr'in eserlerinde söz konusu bilgilere yer vermemesi, bu anlatılanların uydurulduğu iddialarını beraberinde getirmiştir.⁷⁸ Ancak bu durumun, İbnü'l-Hanefiyye'nin, Yezîd b. Muâviye'yi Şam'a giderek ziyaret ettiği, onu anlayışla karşılayarak onun hediyelerin kabul ettiği ve daha sonra Medine'de başlatılan bu isyan hareketine karşı Yezîd'i savunduğu gerçeğini değiştirmeyeceğini düşünüyoruz.

Diğer yandan İbnü'l-Hanefiyye ile Medineliler arasında geçen tartışmalarda daha çok bu isyanın dinî gerekçeleri üzerinde durulmuştur. Oysa bu hadisenin arka planında dinî gerekçelerden çok ekonomik ve siyasî âmiller yatıyordu. Bir yandan iktidar sahibi ailenin Medine'deki arazilerin çoğuna sahip olması ve buralardan elde edilen gelirlerin doğrudan Şam'a gönderilmesi Medine halkını huzursuz ederken, diğer yandan Abudullah b. Zübeyr'in kendi siyasî emelleri için yaptığı kışkırtmalar bu olayın patlak vermesinde büyük pay sahibi olmuştur.⁷⁹

Neticede Nu'mân b. Beşîr ve bu hadiselerin yaşandığı sırada Yezîd'in yanında bulunan Abdullah b. Cafer aracılığıyla yapılan uyarılar da Medine halkını başlattığı isyandan caydırmayınca;⁸⁰ Müslim b. Ukbe'nin komutasındaki ordunun üç gün bekledikten sonra gerçekleştirdiği saldırı karşısında fazla bir direnç gösteremeyen Medine kısa sürede düştü. Şehir üç gün boyunca talan edildi ve tam bir terör havasının estirildiği bu ortamda suçlu veya suçsuz yüzlerce kişi hayatını kaybetti.⁸¹ Öyle ki Fadl b. Abbâs b. Rabia dışında Benî Hâşim'den bu isyana destek veren olmadığı

⁷⁸ Bk. Tebbânî, Muhammed, *Tahzîrül-Ubkerî min Muhâdarât-i-Hudarî ev İfâdetü'l-Ahyâr bi Berâeti'l-Ebrâr*, Beyrut 1984, II, 247.

⁷⁹ Bk. Kılıç, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, İstanbul 2001, s. 312-314.

⁸⁰ Bk. İbn Sa'd, V, 145; Taberî, s. 1023.

⁸¹ Bk. Geniş bilgi için bk. Kılıç, s. 330-346.

halde, bu aileden aralarında Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Cafer'in de olduğu dört kişi bu hengâmede öldürüldü.⁸²

Sonuç itibariyle her iki olayda da Muhammed b. Hanefiyye, sezgilerinde yanılmamıştır. O, Hz. Hüseyin'in çıkışını onaylamadığı gibi Medinelilerin Yezîd'e karşı başlattığı isyan hareketini de tasvip etmemiş ve her iki olayda üzerine düşen görevi yerine getirerek tarafları uyarmayı ihmal etmemiştir. Ancak onun sözü dinlenmemiş ve neticede onun ifadesiyle,⁸³ yüzlerce kişinin kanı boşu boşuna akıtılmıştır.

İbnü'l-Hanefiyye, Muâviye'nin Yezîd adına aldığı biate sadık kalmış ve Yezîd'e halife olarak da hiçbir zorluk çıkarmadan biat etmiştir. O, Kerbela hadisesinden sonra bile Yezîd'i ziyaret etmekte bir mahzur görmemiş, onun mazeretini kabul etmiş ve onu anlayışla karşılamıştır. Günlerce yanında misafir olarak kaldığı Yezîd'in kendisine verdiği yüklü miktardaki ata ve hediyeleri geri çevirmemiş, bu süre zarfında edindiği izlenimler neticesinde Yezîd'den gayet memnun kalmıştır. Medinelilerin başlattığı isyan sırasında Yezîd'e yönelttikleri suçlamaları yerinde bulmamış ve onlara biatlerini bozmamalarını tavsiye etmiş; onları ikna edemeyince de Medine'yi terk etmek durumunda kalmıştır.

Muhammed b. Hanefiyye'nin Yezîd'i ziyaret etmesi ve onun ata ve ihsanlarını kabul etmesi gerçeği, onun zamanında birçok kişiyi hayal kırıklığına uğrattığı gibi, daha sonraki dönemlerde de bu durum pek hazmedilememiş ve onun etbai olarak bilinen Keysâniyye bile, işlediği bu suçun cezası olarak onun Radvâ dağında mahpus olduğuna inanmışlardır.⁸⁴

⁸² Ebü'l-Arab et-Temimî, s. 173; Mes'ûdî, III, 79-80.

⁸³ Bk. Belâzürî, III, 471; İbn A'sem, II, 195.

⁸⁴ İsfereyînî, Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir (471/1078) *et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizü'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Fırak*, thk. K. Y. Hut, Beyrut 1983, s. 34.

III. Mervân b. Hakem İle İlişkisi

Harre Savaşı'nı gerçekleştiren ordu, Müslim b. Ukbe'nin ölümü üzerine onun yerine geçen Husayn b. Nemîr'in komutasında Abdullah b. Zübeyr'i etkisiz hale getirmek için Mekke'nin üzerine yürüdü. 64/683 yılının ilk iki ayı boyunca devam eden kuşatma esnasında genç yaştaki Yezîd b. Muâviye'nin beklenmedik ölümü, bu kuşatmayı sonuçsuz bıraktığı gibi Emevî iktidarında şok etkisi yarattı. Bir anda bütün Benî Ümeyye, Şam'a çekilirken Şam bölgesi dışında nerdeyse İslâm dünyasının tamamı Abdullah b. Zübeyr'in eline geçti. Yezîd'in ölümü üzerine zoraki koltuğa oturtulan Muâviye b. Yezîd'in de üç ay geçmeden ölmesi Benî Ümeyye ailesinin ümitlerini tamamen tüketti.⁸⁵

Bu arada Yezîd'in ölümü üzerine Basra'dan kaçan bölge valisi Ubeydullah b. Ziyâd, Şam'a kaçmış ve orada ümitsiz bir halde Benî Ümeyye'nin Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye hazırlandıklarını görünce ailenin büyüğü Mervân b. Hakem'e sert bir çıkış yaparak "*Osman'ın katili bir adama biat etmekten utanmıyor musun?*" dedi. Bu tepki karşısında oldukça şaşırان Mervân'a, "*Bu işe senden daha layık kimse yoktur. Çünkü sen, Osman'ın amcaoğlusun.*" dedi ve ona biat etme teklifinde bulundu. Mervân, Ubeydullah'ın şaka yaptığını zannediyordu. Fakat Ubeydullah, elini tutup ona biat edince o da bu durumu kabullendi. Ardından kısa sürede Şam bölgesinde Mervân'nın biati sağlandı.⁸⁶

Kritik bir dönemde görevi üstlenen Mervân'ın iktidarı kısa sürmüştür. Rivayete göre Mervân, Yezîd'in ölümünden sonra evlendiği karısı Ümmü Halid bnt. Hâşim b. Utbe tarafından, Yezîd'den kalma oğluna karşı sarf ettiği küçük düşürücü bir laf üzerine, saltanatının dokuzuncu ayında öldürüldü (65/685).⁸⁷

⁸⁵ Bk. Taberî, s. 1030-1031; İbnü'l-Esîr, s. 532-535.

⁸⁶ Hatîbü'l-Havârizm, II, 212. Ayrıca bk. Dîneverî, s. 258-262; Ya'kûbî, II, 254-257.

⁸⁷ Bk. Dîneverî, s. 262; Taberî, 1070; İbnü'l-Esîr, s. 551.

Muhammed b. Hanefiyye'nin, Mervân'la halifeliği döneminde bir bağlantıları olmadığı gibi ona biat da etmemiştir. Çünkü Mervân'ın hâkimiyeti Şam bölgesiyle sınırlı kalmış, İbnü'l-Hanefiyye'nin ikamet ettiği Hicaz bölgesi ise Abdullah b. Zübeyr'in eline geçmiş ve bu süre zarfında o, daha çok kendisini biat etmeye zorlayan İbn Zübeyr'le meşgul olmuştur.

Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin, Mervân'la eskiye dayanan ilişkileri söz konusu olmuştur. Ancak bu ilişkilerin nerdeyse tamamı olumsuz anlamdadır. İbnü'l-Hanefiyye, Mervân'la ilk kez Hz. Osman'ın katli sırasında karşı karşıya gelmiştir. Hz. Osman ile isyancılar arasında arabuluculuk yapan ve olayı yatıştırmak için gayret sarf Hz. Ali, Mervân tarafından itilip kakılmış, İbnü'l-Hanefiyye de Mervân'ın belinden tutup geri çekmiş ve onları ayırmıştır.⁸⁸

Muhammed b. Hanefiyye'nin Mervân'la ikinci kez Cemel Savaşı'nda karşı karşıya geldiği görülmektedir. Mervân, karşı cephede savaşıyordu. Bu savaşta attığı bir okla Talha b. Ubeydullah'ı öldürdüğü söylenen Mervân,⁸⁹ İbnü'l-Hanefiyye ile de çarpışmıştır. Bu çarpışma sırasında İbnü'l-Hanefiyye, onu tutup yere sermiş ve göğsünün üzerine oturmuştu. Ancak Mervân, ona yalvarmaya başlayınca onu serbest bırakmıştı.⁹⁰ Bu iki olay, daha sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin Şam'da Abdülmelik b. Mervân'la yaptığı görüşmede gündeme gelmiş ve İbnü'l-Hanefiyye, bu olanlardan dolayı özür dilemiştir.⁹¹

Bilindiği gibi Hz. Hasan'ın vefatından sonra Rasulullah'ın yanına defnedilmesi teşebbüsüne en büyük tepkiyi Mervân gös-

⁸⁸ Belâzürî, III, 484-485.

⁸⁹ Dîneverî, s. 140.

⁹⁰ İbn Kesîr, VI, 155. Ayrıca bk. İbn Asâkir, LIV, 319; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 111; Safedî, IV, 99.

⁹¹ Bk. Belâzürî, III, 484-485; İbn Kesîr, VI, 155.

termiştir. Mervân'ın bu tavrına çok sinirlendiği anlaşılan Muhammed b. Hanefiyye, daha sonraları o günleri anımsadığında oğlu Hasan'a, "O gün beni görecektiniz. İçimden onu öldürmek gelmişti. Buna hiçbir engel de yoktu." demiş, fakat Hz. Hasan'ın vasiyetinde bir fitne çıkması durumunda Bakî'ye defnedilmesini istemiş olması nedeniyle onu öldürmekten vazgeçtiğini açıklamıştır.⁹²

İbnü'l-Hanefiyye, daha sonra Mervân'nın Medine valiliği sırasında karşı karşıya gelmiştir. Muâviye, oğlu Yezîd adına biat almak için Medine'ye gelmişti. Bilindiği gibi bu süreçte İbnü'l-Hanefiyye, Muâviye'ye herhangi bir zorluk çıkarmamıştı. Bu nedenle Muâviye, onu övgü dolu cümlelerle taltif etmişti. O sırada yanlarında bulunan Mervân ise onu hayırla anmakla birlikte Muâviye'nin abartılı bir şekilde onu övmesine itiraz etmişti.⁹³

Sonuç itibariyle Mervân b. Hakem'in, halifeliği döneminde Muhammed b. Hanefiyye ile bir bağlantıları olmamışsa da önceki dönemlerde onların daha çok birbirlerine muhalif olarak bir araya geldiklerini görüyoruz. Bununla birlikte Mervân, Emevî iktidarına zorluk çıkarmaması nedeniyle onu takdir etmiş ve kendisini hayırla yâd etmiştir.

IV. Abdümelik b. Mervân ile ilişkisi

Abdümelik b. Mervân'a babasının öldüğü gün 3 Ramazan 65 (13 Nisan 685) yılında biat edildi.⁹⁴ O sırada Mekke'de bulunan Muhammed b. Hanefiyye, kendisini biate zorlayan Abdullah b. Zübeyr'le meşguldü. Kûfe'de ise Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî, Muhammed b. Hanefiyye adına el altında yeni bir hareketin faaliyeti içindeydi.

⁹² İbn Asâkir, XIII, 292-293.

⁹³ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 279.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, s. 552; İbn Kesîr, VI, 12.

Bir sonraki bölümde İbnü'l-Hanefiyye'nin Abdullah b. Zübeyr ve Muhtâr es-Sekafî ile olan ilişkileri üzerinde duracağımız için bu başlık altında daha çok için Abdülmelik b. Mervân ile olan yönü üzerinde duracağız. Burada anlatacağımız, daha sonraki bölümde ele alacağımız konuyla birçok yönüyle iç içe olduğu için konunun İbn Zübeyr ve Muhtâr'la olan bağlantılarına, ayrıntıları ilgili bölüme bırakarak kısaca değinmekle yetineceğiz.

A. İbn Zübeyr'den Kaçarak Abdülmelik'e Sığınması

Muhammed b. Hanefiyye, 66 yılının başlarında⁹⁵ Kûfe'yi ele geçirerek yeni bir rakip olarak ortaya çıkan Muhtâr es-Sekafî'nin verdiği destekle belli bir süre İbn Zübeyr'in baskılarından emin bir şekilde Mekke'de yaşadı. Fakat Muhtâr'ın 14 Ramazan 67 (3 Nisan 689) tarihinde İbn Zübeyr'in Basra valisi Mus'ab b. Zübeyr tarafından öldürülmesi,⁹⁶ İbnü'l-Hanefiyye ve çevresindeki taraftar kitlesini desteksiz bıraktı. Bu durumu fırsat bilen İbn Zübeyr, onun üzerindeki baskılarına tekrar başladı.⁹⁷

Abdülmelik b. Mervân, İbn Zübeyr'in Muhammed b. Hanefiyye'ye yaptıklarından haberdar olunca ona kölesi Habib b. Küreh'i göndererek şayet yanına gelirse ona iyi davranacağını ve işler düzeline kadar Şam bölgesinde istediği yere yerleşebileceğini bildirdi.⁹⁸ Olayın tanıklarından olan Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin anlattığına göre Muhammed b. Hanefiyye, o sırada Mekke'de "Şi'bi Ebî Tâlib" veya "Şi'bi Ali" olarak bilinen kendi mahallesinde ikamet ediyordu. Abdülmelik'ten gelen mektubu çevresindekilere okumuştur. Mektup o kadar güzel yazılmıştı ki

⁹⁵ Taberî, s. 1076; İbnü'l-Esîr, s. 557.

⁹⁶ Taberî, s. 1115; İbn Kesîr, VI, 50.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, s. 569.

⁹⁸ Belâzürî, III, 480.

eğer Abdülmelik, kardeşlerinden veya oğullarından birine bunu yazsaydı ancak o kadar iltifatta bulunarak yazabilirdi.⁹⁹

Abdülmelik, mektubunda şöyle diyordu: “Bana ulaştığına göre İbn Zübeyr, biat ettirmek için sana baskı uyguluyor, akrabalık bağını koparıyor ve hakkını hafife almak istiyor. Gerçi sen, neyi nerede yapacağını daha iyi bilirsin; fakat ben, seni ve senin şu ana kadar yaptıklarını düşündüm de; bak işte Şam, orada istediğin yere yerleş. Biz de sana ikramda bulunacağız, akrabalık bağını koruyacağız ve senin hakkını tanıyacağız.”¹⁰⁰

İbnü'l-Hanefiyye, mektubu okuduktan sonra çevresindekilere “İşte gideceğimiz yer!”¹⁰¹ diyerek Abdülmelik'in teklifini kabul etti. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra ailesi ve taraftarlarıyla birlikte Şam'a doğru yola koyuldu. Yanında şair Küseyyir Azze de vardı. Önünde yürüyerek onu öven şiirler okuyordu.¹⁰²

“Sen hak imâmsın, hiç şüphemiz yok.

Sen, razı olduğumuz ve sığındığımız.

Sen, peygamberden sonra en hayırlı olan insanın oğlu.

Yürü ey Ali'nin oğlu, Ali'nin benzeri!

*Kelb ve Belî topraklarına girinceye kadar.”*¹⁰³

Bu arada Abdullah b. Abbâs, Abdülmelik'e bir mektup yazarak Şam'a gitmekte olan İbnü'l-Hanefiyye'ye özen göstermesini,

⁹⁹ İbn Sa'd, V, 107.

¹⁰⁰ İbn Sa'd, V, 107. Ayrıca bk. İbn A'sem, II, 383.

¹⁰¹ İbn Sa'd, V, 107.

¹⁰² İbn Sa'd, V, 107; Belâzürî, III, 480; İbn A'sem, II, 383; İbnü'l-Esr, s. 569.

¹⁰³ İbn Sa'd, V, 107.

onu kollayıp korumasını istedi. Abdülmelik de ona güzel bir cevap yazarak tavsiyelerine uyacağını bildirdi ve ondan kendi ihtiyaçlarını da yazmasını istedi.¹⁰⁴

İbn Abbâs, mektubunda şöyle diyordu: “Bizden bir adam, size doğru yola çıktı. Onun ne sana bir kötülüğü dokunur, ne de zulme meyleder.¹⁰⁵ O, ne acele eder ne de bir cahillikte bulunur.¹⁰⁶ Hakkı arar, batıla niyetlenmez.¹⁰⁷ Adaleti arar, zulümden nefret eder. Yanında aile fertleri ile bir kısım taraftarları var. Onlar, izinsiz hiçbir yere girmezler, ücretini ödmeden de hiçbir şey yemezler. Gece rahip, gündüz birer aslandırlar.¹⁰⁸ Onlar hakkında bize yardımcı olun.¹⁰⁹ Allah, senden razı olsun. İbn Zübeyr, bize savaş açtı. Biz de onu düşman bildik.”¹¹⁰

Abdülmelik de ona yazdığı cevapta, “Mektubun bana ulaştı. Bize gönderdiğin Ehl-i Beytin hakkında tavsiyelerde bulunuyorsun.¹¹¹ Seninle olan akrabalık bağını gözetmek ve tavsiyelerini yerine getirmek beni mutlu eder. İstedığın her şey yapılacak, arzu ettiğin her şey takip edilecektir.¹¹² Arzu ederseniz, Allah rızası için bana ihtiyaçlarınızı söyleyin. Bana ileteceğiniz hiçbir ihtiyacınıza bigâne kalmam. Çünkü üzerimizdeki hakkın büyüktür. Bizim yanımızda ayrı bir yerin var. Allah, bizi ve sizi hayırlı işlerde muvaffak kılsın. Allah’ın selamı ve bereketi üzerine olsun.”¹¹³ diyordu.

Muhammed b. Hanefiyye, Şam topraklarına girdikten sonra önce Medyen’e uğradı, ardından Eyle’ye yerleşti.¹¹⁴ İbn A’sem’in

¹⁰⁴ Belâzürî, III, 480; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 290.

¹⁰⁵ İbn A’sem, II, 383; Ebû Hayyân, III, 121.

¹⁰⁶ İbn A’sem, II, 383.

¹⁰⁷ İbn A’sem, II, 383; Ebû Hayyân, III, 121.

¹⁰⁸ İbn A’sem, II, 383.

¹⁰⁹ İbn A’sem, II, 383; Ebû Hayyân, III, 121.

¹¹⁰ İbn A’sem, II, 383.

¹¹¹ İbn A’sem, II, 383.

¹¹² İbn A’sem, II, 383; Ebû Hayyân, III, 121.

¹¹³ İbn A’sem, II, 383-384.

¹¹⁴ Belâzürî, III, 480.

anlattığına göre o sırada Medyen şehrinin başında Abdülmelik tarafından atanmış olan Mutahhar b. Yahya el-Atikî, şehre yaklaşan kalabalığı görünce endişeye kapılarak şehrin kapılarını kapatırmıştır. Ancak Muhammed b. Hanefiyye'nin adamları, onlara seslenerek: *"Korkmayın, bizden yana güvendesiniz. Sadece alış veriş yapmak için bize pazarın açılmasını istiyoruz. Biz, Muhammed b. Ali b. Ebî Tâlib'in ashabıyız. Ne kimseye bir kötülük ederiz ne de ücretsiz bir şey alıp yeriz."* deyince şehir halkı kapıları açarak onları ağırladılar. Muhammed b. Hanefiyye, burada ashabına yönelik bir konuşma yaptı. Konuşmasında daha önce bu topraklarda yaşamış olan Âd, Semud, Lût ve Medyen halklarına göndermelerde bulunarak bunlardan ibret almalarını tavsiye etti.¹¹⁵

Muhammed b. Hanefiyye, Medyen'de kısa bir süre kaldıktan sonra günümüzde Akâbe olarak bilinen Eyle şehrine gitti. Burada oldukça iyi karşılanan İbnü'l-Hanefiyye, kaldığı sürede beraberindeki arkadaşlarıyla birlikte sergiledikleri hal ve hareketleriyle bölge halkını kendilerine hayran bıraktılar. İbnü'l-Hanefiyye'nin en yakın adamlarından olan Ebu't-Tufeyl'in anlattıkları burada yaşananları çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır: *"Eyle'ye varıncaya kadar yürüdük. Bizi çok iyi karşıladılar, etrafımızı sardılar. Biz de aynı şekilde onlara iyi davrandık. Ebü'l-Kâsım'ı çok sevdiler, ona ve ashabına büyük saygı gösterdiler. Biz de iyiliği emreder, kötülükten sakındırırdık. Ne önümüzde ne de yakınımızda hiçbir insana zulmedilmedi. Ancak bu durum, Abdülmelik'e ulaşınca zoruna gitti. Danışmanları Kubeyse b. Züeyb ve Ravh b. Zinbâ ile konuyu müzakere etti. Onlar da İbnü'l-Hanefiyye kendi başına hareket ettiği sürece senin yakınında durmasına müsaade etmeni uygun bulmuyoruz, ya sana biat etsin ya da onu Hicaz'a gönder, dediler."*¹¹⁶

¹¹⁵ İbn A'sem, II, 384.

¹¹⁶ İbn Sa'd, V, 107.

İbn A'sem'in anlattığına göre İbnü'l-Hanefiyye ve ashabı, burada vakitlerini gündüzleri oruç tutarak geceleri de namaz kılarak geçiriyorlardı. Onların bu halini görüp de Dimaşk'a giden herkes onlardan övgüyle söz ediyor ve “Şam topraklarına girmiş olan bu topluluktan daha hayırlı hiçbir toplum görmedik. Onlar, sadece oruç tutmak ve namaz kılmakla meşgul oluyorlar, ne kimseye zulmediyorlar ne de bir Müslaman veya gayrimüslime bir eziyetleri dokunuyor. İyiliği emredip, kötülükten sakındırıyorlar.” diyorlardı.¹¹⁷ Öyle görünüyor ki, o sıralar İslâm dünyasında birtakım çıkarlar uğruna neredeyse her gün onlarca yüzlerce insanın öldürüldüğü, hak ve hukukun hiçe sayıldığı bu fitne ortamında İbnü'l-Hanefiyye ve etrafındaki kitlenin bu uysal ve barışçı tutumu insanları epey etkilemiştir.

Bölgede İbnü'l-Hanefiyye etrafında oluşan hayran kitlesinin günden güne artması, Abdülmelik b. Mervân'ı verdiği karardan döndürdü. İbnü'l-Hanefiyye'yi ülkesine davet etmekten pişmanlık duyan Abdülmelik, aldığı yeni kararı bildirmek üzere bir mektup yazdı.¹¹⁸ Mektubunda, biat etmesi karşılığında ona birtakım vaatlerde bulunuyor, aksi takdirde ondan ülkesini terk etmesini istiyordu:

“Emirü'l-Müminin Abdülmelik'ten Muhammed b. Ali'ye.¹¹⁹ Verdiğimiz izinle,¹²⁰ ülkemize ayak basmış bulunuyorsun.¹²¹ Ülkemin bir köşesine yerleşmişsin. Fakat bildiğin gibi İbn Zübeyr'le aramızda savaş var. Senin de kendine göre bir nâmın ve makamın var. Bu nedenle, bana biat etmedikçe saltanatım dâhilinde ikamet etmemene karar verdim.¹²² Zira

¹¹⁷ İbn A'sem, II, 384-385.

¹¹⁸ Belâzürî, III, 480; İbn A'sem, II, 385. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 291.

¹¹⁹ İbn Sa'd, V, 109.

¹²⁰ Belâzürî, III, 480; İbn A'sem, II, 385.

¹²¹ İbn Sa'd, V, 107; Belâzürî, III, 480; İbn A'sem, II, 385.

¹²² İbn Sa'd, V, 107.

bana biat etmemiş bir adamın, ülkemde barınmasının uygun olmayacağını düşünüyorum.¹²³ Eğer bana biat edersen, Kızıldeniz'den bize doğru gelen yüz yüklük gemi ve içindekiler senindir.¹²⁴ Ayrıca kendine, çocuklarına, akrabalarına, kölelerine ve beraberindekilere istediğin atıyye ile birlikte sana iki milyon dirhem; beş yüz binini peşin, bir buçuk milyonunu da daha sonra,¹²⁵ İbn Zübeyr'le olan işimizi bitirip birlik sağlanınca vereceğim.¹²⁶ Eğer kabul etmezsen ülkemden çık, hâkimiyetimin olmadığı bir yere git.”¹²⁷

Muhammed b. Hanefiyye ise Abdülmelik'in bu cazip teklifini reddetti ve kararını bir mektupla ona bildirdi:

“Bismillahirrahmanirrahim, Muhammed b. Ali'den Abdülmelik b. Mervân'a. Selamun Aleyke. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd ediyorum. Amma ba'd: Eskiden beri benim bu konudaki görüşümü biliyorsun. Ben, kimsenin hatırına bu düşüncemi ayaklar altına alacak değilim. Vallahi eğer bütün ümmet benim üzerimde ittifak etse ve geride sadece Ehli Zerkâ kalsa, birliğe katılmaları için kesinlikle ne onlarla savaşırım ne de onları dışlarım. Medine'de olanlardan dolayı kaçarak Mekke'ye indim ve İbn Zübeyr'in yakınında durdum. Fakat o, bunu kötüye kullandı ve benden kendisine biat etmemi istedi. Ben de insanlar senin veya onun üzerinde ancak ittifak ettikten sonra halkın girdiği yola girebileceğimi ve onlardan biri gibi olacağımı gerekçe göstererek onun bu talebini reddettim. Sonra sen, bir mektup yazarak bizi yanına davet ettin. Ben de bu teklifini kabul ederek, yürüyüp geldim ve yakınındaki bir köşeye yerleştim. Vallahi ben ve beraberimdeki arkadaşlarım, ihtilaf çıkaran kişiler değiliz. Burası fiyatları ucuz bir memleket dedik, seninle

¹²³ Belâzürî, III, 480; İbn A'sem, II, 385.

¹²⁴ İbn Sa'd, V, 107. Farklı olarak: “Mısır'dan Eyle'ye giden gemi” olarak nitelendirilmiş, kapasitesi belirtilmemiş. Bk. Belâzürî, III, 480; İbn A'sem, II, 385.

¹²⁵ İbn Sa'd, V, 107. Farklı olarak: “iki yüz bini peşin, toplam bir milyon dirhem,” deniliyor, atıyyeden söz edilmemiş. Bk. Belâzürî, III, 480; İbn A'sem, II, 385.

¹²⁶ İbn A'sem, II, 385.

¹²⁷ İbn Sa'd, V, 107-108; İbn A'sem, II, 385.

olan akrabalığı da bir fırsat olarak değerlendirdik ve senin yanına yaklaştık.¹²⁸ Neticede senin izinle ülkene geldik. Mademki çevrende olmamızdan hoşlanmıyorsun ve yanından gitmemizin daha uygun olacağını düşünüyorsun,¹²⁹ o zaman biz de yanından çekip gideceğiz, inşaallah.”¹³⁰

Çoluk çocuğu ve çevresindeki kalabalık taraftarıyla onca yolu aştıktan sonra, hem de davet üzerine geldiği Şam topraklarından bu şekilde geri çevrilmesi, İbnü'l-Hanefiyye'yi oldukça kızdırdığı anlaşılıyor. Öyle ki Abdülmelik'ten gelen mektubu eline aldığı anda başlığına bakmış, “*Emirü'l-Müminin Abdülmelik'ten Muhammed b. Ali'ye!..*” şeklindeki ifadeyi görünce Abdülmelik'in babasıyla dedesinin bir zamanlar Rasulullah tarafından sürülmelerine göndermede bulunarak, “*İnnâ lillah ve innâ ileyhi râciûn! Rasulullah'ın lanetleyerek kovduğu şu tulaka, halkın minberleri üzerinde! Yemin ederim ki bu iş böyle gitmez!*” dediği söylenmektedir.¹³¹ Yukarıda verdiğimiz cevabî mektubuna da bu kızgınlığın yansıdığı görülmektedir. Taraftarları da bu durumdan çok rahatsız olmuşlardı. Hatta, Abdullah b. Zübeyr'in tazyiklerine karşı onu kurtarmak için Muhtâr'ın gönderdiği yardımcı kuvvetlerin içinde bulunan ve bu yolculukta da onunla birlikte olan Verdân, içinde buldukları halet-i ruhiyyeyi, “*Eğer bize savaşmayı emretseydi savaşırđık!*” sözleriyle ifade etmiştir.¹³²

Geri dönen Muhammed b. Hanefiyye, Ebu't-Tufeyl'in anlattığına göre Medyen'de beraberindeki mevâli, Kûfeli ve Basralıların gitmelerine izin verdi.¹³³ Bu izinden sonra, Ebû Hamza'nın rivayetini baz alacak olursak, sayıları yedi bini bulan bu taraftar

¹²⁸ İbn Sa'd, V, 108.

¹²⁹ Belâzürî, III, 481; İbn A'sem, II, 385.

¹³⁰ İbn Sa'd, V, 108.

¹³¹ İbn Sa'd, V, 109.

¹³² İbn Sa'd, V, 105; İbn Asâkir, LIV, 344.

¹³³ İbn Sa'd, V, 109.

kitlesinden geriye sadece dokuz yüz kişi kalmıştır.¹³⁴ İbnü'l-Hanefiyye, burada onları toplamış ve beraberindeki bir kısım malı aralarında paylaşmıştır.¹³⁵ Ardından yaptığı konuşmada onlara teşekkür etmiş ve onları dağıtmasının gerekçelerini şöyle ifade etmiştir: “Sizi tanıdığımдан beri gördüğüm en güzel kardeşler ve yardımcılarıdır. Şayet bendeki imkânlar size yeterli gelseydi, bu sıkıntılar bitinceye kadar benden asla ayrılmanızı istemezdim. Artık başınıza bir iş gelmeden selametle memleketlerinize gidin. Sizler halkın arasına karışacaksınız. Birbirinize ihtiyacınız vardır. Ben de Mekke’ye gideceğim, İbn Zübeyr’le inatlaşmaya. Sıkıntıya düşmenizi istemiyorum.”¹³⁶

İbn A’sem’in anlattığına göre ondan ayrılan bu kitle, Kûfe’ye gitmiş ve o sırada burayı yöneten Mus’ab b. Zübeyr tarafından sorguya çekilmişlerdir. Mus’ab onları yanına çağırarak, “Siz kimsiniz. Niçin şehrimize geldiniz. Durumunuz nedir?” diye sormuş, onlara da “Biz, Muhammed b. Hanefiyye’nin ashabıyız. Biz, bir kötülük yapmak için gelmedik. Sadece kendi şehrimize gelmiş bulunuyoruz. Bize erzakımızı ver ve bize yardımcı ol. Eğer bunu yaparsan sana biat eder, ülkende kendi kabilemiz içinde kalırız.” şeklinde cevap vermiş ve ona biat ederek himayesine girmişlerdir.¹³⁷

Bu arada Muhammed b. Hanefiyye’nin, Şam bölgesine girerken uğradığı Medyen’de bulunduğu sırada Amr b. Said el-Eşdak’ın Abdülmelik’in ihanetine uğrayarak öldürüldüğü haberinin geldiği ve onun bu konuda uyarıldığı söylenmektedir.¹³⁸ Abdülmelik, Tevâbûn hareketini zamanında desteklemiş olan Karkisya şehrinin üzerine giderken Amr b. Said geride kalıp Dımaşk şehrinin işgal edince geri dönüp isyanı bastırmış; ileri gelen şahsi-

¹³⁴ İbn Sa’d, V, 108.

¹³⁵ İbn Sa’d, V, 105; İbn Asâkir, LIV, 344.

¹³⁶ İbn A’sem, II, 386.

¹³⁷ İbn A’sem, II, 386.

¹³⁸ Belâzürî, III, 480; Makrîzî, el-Mukaffâ, VI, 290.

yetlerin araya girmesiyle de Amr'a emân vermişti. Ancak Abdülmelik, kendisine rakip olarak gördüğü Amr'ı sarayına davet ederek onu öldürmüş ve böylece daha önce vermiş olduğu sözü bozmuştu.¹³⁹ İddiaya göre İbnü'l-Hanefiyye, bu olayı haber aldığı anda Şam bölgesine gelmekten pişman olmuş ve Eyle'de kalmıştır.¹⁴⁰ Fakat 69/688 yılının sonlarında gerçekleşen bu olayın,¹⁴¹ İbnü'l-Hanefiyye'nin yaptığı bu yolculuktan daha sonraları meydana geldiğini düşünüyoruz. Çünkü bu yolculuk sırasında Abdullah b. Abbâs'ın daha hayatta olduğu görülmektedir. Bilindiği gibi Abdullah b. Abbâs, bu yolculuktan sonra İbnü'l-Hanefiyye ile birlikte Taif'e gitmiş ve orada 68/687 yılında vefat etmiştir.¹⁴²

Dîneverî de bu seyahatin, İbn Abbâs'ın vefatından sonra gerçekleştiğini söylemektedir.¹⁴³ Diğer bazı kaynaklarda da bunu destekleyen Ebû Hamza rivayeti yer almaktadır. Bu yolculuk sırasında İbnü'l-Hanefiyye ile birlikte olduğunu söyleyen Ebû Hamza, İbn Abbâs'ın vefatından sonra Abdülmelik'in daveti üzerine yola çıktıklarını, Eyle'ye vardıklarında Abdülmelik'in verdiği karardan vazgeçmesi üzerine geri döndüklerini; bu arada İbnü'l-Hanefiyye'nin sayıları yedi bini bulan taraftar kitlesini dağıttığını ve geriye kalan dokuz yüz kişi ile birlikte Mekke'ye geri döndüklerini anlatmaktadır.¹⁴⁴ Ancak gerek Dîneverî'nin verdiği söz konusu bilgiden sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin Eyle'de bir sene kaldıktan sonra öldüğünü söylemesi; gerekse Ebû Hamza'nın, Mekke'ye döndükten sonra umre için ihrama girdikleri halde İbn Zübeyr'in onları şehre almadığı, bunun üzere Medine'ye gittikleri, Haccâc'ın

¹³⁹ İbn Kesîr, VI, 66.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, s. 569; Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul 1981, I, 679.

¹⁴¹ Bk. Taberî, s. 1124; İbnü'l-Esîr, s. 582.

¹⁴² Bk. İbnü'l-Esîr, s. 569-570, 582; İbn Kesîr, VI, 66.

¹⁴³ Dîneverî, s. 282.

¹⁴⁴ İbn Sa'd, V, 108-109; İbn Asâkir, LIV, 350-351; İbn Kesîr, VI, 156; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 124-125.

İbn Zübeyr'i öldürüp Kûfe'ye gitmesinden sonra ancak Mekke'ye dönebildiklerini, bu süre boyunca İbnü'l-Hanefiyye'nin ihramdan çıkmadığı için bitlendiği, kazasını yaptıktan sonra tekrar Medine'ye döndüğü ve üç ay sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin burada öldüğü şeklindeki tarihî verilere zıt bilgiler ile Belâzürî, İbn A'sem, İbnü'l-Esîr ve Makrîzî'nin konuyu ele alırken olayların seyrini yukarıda aktardığımız şekilde vermeleri bu yolculuğun 69/688 yılında değil, 67/686 yılının sonlarına doğru gerçekleştiğini göstermektedir.

Sonuç itibariyle Muhammed b. Hanefiyye, Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra İbn Zübeyr'in artan baskıları karşısında, koşulsuz bir şekilde yanına gelip yerleşmesi teklifinde bulunan Abdülmelik b. Mervân'ın daveti üzerine Şam bölgesine gitmiş ve önce Medyen, ardından Eyle şehirlerinde kısa bir süre kalmıştır. Ancak Abdülmelik'in daha önce verdiği karardan dönerek ondan kendisine biat etmesini istemesi üzerine Mekke'ye geri dönmüştür.

B. Mekke'ye Geri Dönmesi ve Taife Çıkması

Şam bölgesinde şartsız bir şekilde kalmasına izin verilmeyen Muhammed b. Hanefiyye, geri kalan taraftarları ve ailesi ile birlikte Mekke'ye geri döndü ve Ebû Tâlib mahallesine yerleşti. Abdullah b. Zübeyr, onun döndüğünü haber alınca bir elçi göndererek, ya gelip kendisine biat etmesini ya da beraberindekilerle birlikte mahalleden çıkıp gitmesini istedi. İbnü'l-Hanefiyye ise gelen elçiye, *"Git ona de ki Allah, bu beldeyi güvenli kılmış. Sen ise kalkıp burada beni korkutmaya çalışıyorsun. Ben, Allah bana izin verdiği sürece kesinlikle bu yerden çıkmam. Yap ne yapacaksan!"* dedi. Aralarındaki ihtilaf şiddetlenince daha önce ondan ayrılarak Kûfe'ye gitmiş olan taraftarları durumdan haberdar oldu. Bu nedenle onların çoğu, gelip onun yanına mahalleye yerleştiler ve kesinlik-

le ondan ayrılmayacaklarını, gerekirse bu uğurda ölmeye hazır olduklarını söylediler.¹⁴⁵

Bu arada İbn Zübeyr'in, Kûfe'deki kardeşine İbnü'l-Hanefiyye'nin ileri gelen adamlarının isimlerini bildirerek onların oradaki eşlerini şehirden sürmesini istediği, Mus'ab'ın da aralarında Tufeyl b. Âmir b. Vâsile'nin eşinin de bulunduğu bir grup kadını Kûfe'den sürdüğü söylenmektedir.¹⁴⁶ Yukarda bahsettiğimiz taraftar kitlesi de muhtemelen bu kadınlarla birlikte Mekke'ye İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına dönmüşlerdir.

İbn Zübeyr, o sene hac mevsiminin girmesi nedeniyle İbnü'l-Hanefiyye'yi bir süre rahat bıraktı. Fakat hac ibadeti bitip insanlar memleketlerine dağılınca tekrar onu rahatsız etmeye başladı. İlgili bölümde ayrıntılı bir şekilde üzerinde duracağımız gibi aralarında çıkan şiddetli münakaşalardan sonra İbnü'l-Hanefiyye, Abdullah b. Abbâs ile birlikte Taif'e gitti.¹⁴⁷

Taif'e gittikten sonra, çok geçmeden Abdullah b. Abbâs burada vefat etti. Cenaze namazını da Muhammed b. Hanefiyye kıldırdı.¹⁴⁸ İbn Abbâs'ın vefatından (68/687) sonra burada kalmaya devam eden İbnü'l-Hanefiyye, o senenin haccını eda etmek üzere Taif'ten hareket ederek, sayıları dört bini bulan taraftar kitlesiyle birlikte Arafat'a çıktı.¹⁴⁹

O sene Arafat'ta dört sancak dalgalanıyordu. İbnü'l-Hanefiyye ve taraftarlarının sancağı, İbn Zübeyr ve taraftarlarının sancağı, Benî Ümeyye'nin sancağı ve Necdet el-Harurî'nin sancağı,

¹⁴⁵ İbn A'sem, II, 386.

¹⁴⁶ Belâzürî, III, 481; İbnü'l-Esir, s. 569; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 291.

¹⁴⁷ Belâzürî, III, 481-482; İbn A'sem, II, 387-392; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 291-293; Ahmet Cevdet Paşa, I, 679.

¹⁴⁸ Belâzürî, III, 483; İbn A'sem, II, 392; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 293.

¹⁴⁹ İbn Sa'd, V, 102, 103; İbn Asâkir, LIV, 340.

ğı.¹⁵⁰ Öyle anlaşılıyor ki Muhammed b. Hanefiyye, hem İbn Zübeyr hem de Abdülmelik tarafından dışlanarak yanlarından uzaklaştırılınca artık farklı bir hareket olarak ortada kalmış ve diğer gruplar gibi bağımsızlığının bir sembolü olarak kendi sancağını dikme gereğini hissetmiştir.

Arafat'ta İbn Zübeyr, halifelerin durduğu yerde vakfetmiş; İbnü'l-Hanefiyye, onun hizasında durmuş; Necdet el-Harurî, beraberindeki Haricilerle birlikte onların arkalarında durmuş; Benî Ümeyye de onların sağında durmuştu. Oradan ilk İbnü'l-Hanefiyye ayrıldı. Necdet, onu takip etti. Sonra Benî Ümeyye, ayrıldı. Ardından İbn Zübeyr, ayrıldı; diğer insanlar da onu takip etti. O sene İbn Zübeyr'in Arafat'tan ayrılımda gevşek davrandığı, Abdullah b. Ömer'in uyarısı üzerine ancak harekete geçtiği söylenmektedir.¹⁵¹

Dört faklı sancak altında toplanan bu insanlar arasında bir çatışmanın vuku bulmaması için Muhammed b. Cübeyr'in gayret sarf ettiği görülmektedir. İlk önce İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına giderek ona: *"Ya Eba'l-Kâsım, Allah'tan kork. Biz, kutsal bir mekânda ve kutsal bir beldedeyiz. İnsanlar, Allah'ın misafiri olarak bu Beyt'e gelmişler; onların haccını bozacak bir davranışta bulunmayın."* der. İbnü'l-Hanefiyye de *"Vallahi ben, böyle bir şeyi arzu etmiyorum. Ben, hiç kimseyle şu Beyt'in arasına girmem ve hiçbir haccıya benden yana bir zarar gelmez. Fakat ben, kendisini İbn Zübeyr'den korumaya çalışan bir adamım. Dolayısıyla bize bir müdahale söz konusu olmadıkça hiçbir şey yapmayız. Ancak sen İbn Zübeyr'e git, onunla konuş. Necdet'e de dikkat et, onunla da konuş."* karşılığını verir. Diğer gruplarla görüşen Muhammed b. Cübeyr, onlardan da benzer cevaplar alır. O günü İb-

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, s. 582.

¹⁵¹ İbn Sa'd, V, 103;Taberî, s. 1123.

nü'l-Hanefiyye'nin yanında geçiren İbn Cübyer, en yakın gurubunun gurubu olduğunu ifade etmektedir.¹⁵²

Burada İbnü'l-Hanefiyye'nin, İbn Zübeyr ve Haricilere karşı çekincelerini dile getirdiği halde Benî Ümeyye ile ilgili bir endişe taşımadığı görülmektedir.

C. Abdülmelik'e Biat etmesi

Abdülmelik b. Mervân, Mus'ab b. Zübeyr'i öldürerek Irak bölgesini ele geçirdikten sonra,¹⁵³ Abdullah b. Zübeyr'i etkisiz hale getirmek için Haccâc b. Yusuf'u Hicaz bölgesine gönderdi.¹⁵⁴ Haccâc, yedi ay süren bir kuşatmadan sonra 13 Cemaziyelahir 73 (30 Eylül 692) tarihinde Abdullah b. Zübeyr'i öldürdü ve bölgedeki hâkimiyetine son verdi.¹⁵⁵ Kuşatma ile birlikte Muhammed b. Hanefiyye'nin, Taif'ten ayrılarak Mekke'ye geri döndüğü ve gidip mahallesine yerleştiği görülmektedir.¹⁵⁶

Abdülmelik'in, Haccâc'ı Hicaz bölgesine gönderirken Muhammed b. Hanefiyye'ye iletilmek üzere bir mektup yazdığı söylenmektedir. Abdülmelik, mektubunda İbnü'l-Hanefiyye'ye hitaben: *"Sana mektubum ulaştığında âmilim Haccâc'ın yanına git ve ona biat et."* diyerek ondan biat etmesini istiyordu. İbnü'l-Hanefiyye de onun bu mektubuna karşı: *"İnsanlar, senin üzerinde birleşmedikçe biat etmeyeceğim. Ne zaman birleşirlerse, ilk biat eden ben olurum."* şeklinde bir cevap vererek onun biat çağrısını geri çevirdi.¹⁵⁷

¹⁵² İbn Sa'd, V, 103; Taberî, s. 1123.

¹⁵³ Taberî, s. 1129; İbnü'l-Esîr, s. 589.

¹⁵⁴ Taberî, s. 1137.

¹⁵⁵ Taberî, 1143; İbn A'sem, II, 411-412; İbnü'l-Esîr, s. 597.

¹⁵⁶ Belâzürî, III, 483; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 293.

¹⁵⁷ Belâzürî, III, 483; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 293.

Belâzürî'nin, bu şekilde kısaca işaret ettiği mektuplara İbn A'sem daha geniş yer vermektedir. Buna göre Abdülmelik, oldukça sert bir üslup kullanarak İbnü'l-Hanefiyye'ye şöyle yazmıştır: *"Mektubum sana ulaşmış elçim durumu izah ettiğinde âmilim Haccâc b. Yusufun yanına git ve ona biat et, doğru yola gir. Zira insanlar biat ettiler ve doğru yolu buldular. Eğer bunu yaparsan malını, yakınlarını ve evlatlarını benden korumuş olursun. Aksi takdirde, kendisinden başka ilah olmayana yemin ederim ki eğer yüz çevirir, bir hinlik peşinde koşar, bir düzenbazlık eder ve sonunda kendi başına kalırsan İbn Zübeyr'in kadehini sana da içireceğim ve kendini içine düşürdüğün durumda seni bırakırım."*¹⁵⁸

İbnü'l-Hanefiyye de bu tehdit kokan mektuba aynı sertlikle şu karşılığı vermiştir: *"Mektubun bana ulaştı. Bana parlamış, esip gürelemişsin. İnsanların biat ederek doğru yolu bulduğunu ifade ediyorsun. Ancak ister sen ol, isterse bir başkası; insanlar, bir kişi üzerinde ittifak etmedikçe herhangi bir kimseye biat etmem söz konusu olamaz. Ne zaman insanlar, bir araya gelir ve bir kişiyi uygun görürse ben de ona biat ederim. Aksi takdirde Allah, benimle bana kötülükle mukabele etmek isteyenlere karşı hükmünü verinceye kadar benim konumum budur. O, en güzel hükmü verendir. Bir de eğer biat etmez ve yola girmezsem bana İbn Zübeyr'in kadehini içireceğinden söz etmişsin. Bu, ne sana kalmış bir şeydir, ne de senin elinden gelir. Allah'ın her gün için üç yüz nazarı vardır; diriltir öldürür, aziz eder rezil eder, yüceltir alçaltır, her dilediğini yapar ve istediği hükmü verir. Ben de onun, bu nazarlarından biriyle sana tecelli etmesini ve bize kuracağın düzen, azgınlık ve zulme karşı bizi korumasını ümit ediyorum. Vesselâm."*¹⁵⁹

İbn A'sem'in iddiasına göre, Muhammed b. Hanefiyye'nin mektubu Abdülmelik'e ulaştığında çok kızmış ve onu öldürmeye

¹⁵⁸ İbn A'sem, II, 414.

¹⁵⁹ İbn A'sem, II, 414.

karar vermiştir.¹⁶⁰ Ancak bu iddiaların gerçeği yansıtmadığını düşünüyoruz. Her ikisinin, yukarıda aktardığımız mektuplardaki sert üslupla birbirlerine hitap ettiklerine ihtimal vermiyoruz. Zira bu üslup, Muhammed b. Hanefiyye'nin şimdiye kadar sergilediği yumuşak başlı görüntüsüyle bağdaşmadığı gibi, Abdülmelik'in de desteğine ihtiyaç duyduğu bir zamanda hareket tarzını bildiği İbnü'l-Hanefiyye'yi ürkütecek böyle bir davranışta bulunması mümkün görünmemektedir.

Abdullah b. Zübeyr öldürüldüğünde Muhammed b. Hanefiyye, Mekke'de kendi mahallesinde ikamet ediyordu. Haccâc, ona haber göndererek yanına gelip biat etmesini istedi. Fakat o, Abdülmelik'e bir mektup yazdığını ve cevabı gelinceye kadar biat etmeyeceğini söyleyerek onun bu teklifini reddetti. Haccâc ise *"Sen, Emirülmüminine şart mı koşuyorsun? İstesen de istemesen de biat edeceksin!"* diyerek onu sıkıştırmaya çalışıyordu. Haccâc, baskılarını artırınca Abdullah b. Ömer, aralarına girer ve *"Şu zamanda bir benzerini daha bulamadığımız bu adamdan ne istiyorsun? Amcaoğlunun mektubu gelinceye kadar onu rahat bırak!"* der. Bunun üzerine Haccâc, İbnü'l-Hanefiyye'nin beklediği cevap gelinceye kadar onu serbest bırakır.¹⁶¹

Aslında Abdülmelik, daha Abdullah b. Zübeyr öldürülmeden önce Haccâc'a bir mektup yazmış ve ondan İbnü'l-Hanefiyye'ye iyi davranmasını ve ona ilişmemesini istemişti.¹⁶² Hatta İbnü'l-Hanefiyye'nin rahatsız edildiği haberini alan Abdülmelik'in, Haccâc'a bir mektup yazarak: *"Allah'a yemin ederim. Eğer Muhammed b. Hanefiyye'yi incitecek bir harekette bulunursan kesinlikle senin boynunu vuracağım."* dediği söylenmektedir.¹⁶³

¹⁶⁰ İbn A'sem, II, 414.

¹⁶¹ Belâzürî, III, 483; İbn A'sem, II, 415-416; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 293.

¹⁶² Belâzürî, III, 483; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 293.

¹⁶³ Ebü'l-Arab et-Temimî, s. 335.

Bununla birlikte Haccâc'ın, hem bölgede uyguladığı şiddete dayalı genel politikası hem de gözünü korkutmak için İbnü'l-Hanefiyye'ye baskı uyguladığı ve onu öldürmekle tehdit ettiği bir gerçektir. Öyle ki birçok eserde yer alan bazı rivayetlerde, aralarındaki bu çekişme abartılarak hadiseye bazı masalımsı öğelerin eklendiği görülmektedir. Bu rivayetlerde İbnü'l-Hanefiyye'nin, kendisini tehdit eden Haccâc'a, "*Bilmez misin ki Allah'ın, her gün için üç yüz atmış lahzası var? Onun, bu lahzalarından biri ile senin hakkından geleceğini ve seni üzerimize musallat etmeyeceğini ümit ediyorum.*" şeklinde bir cevap verdiği, Haccâc'ın da onun bu cevabını çok beğendiği ve onu Abdülmelik'e yazdığı, Abdülmelik'in de bunu kendisini sürekli tehdit eden Rum İmparatoruna yazdığı, Rum İmparatorunun da Abdülmelik'e cevap olarak: "*Vallahi bu ifadeler, senden veya aileden tezahür etmiş olamaz; bu ancak bir peygamber ailesinden çıkmış olmalıdır.*" dediği iddia edilmektedir.¹⁶⁴ Ancak aynı rivayetlerin, Ali b. Hüseyin hakkında da imâmetini teyit babından zikredildiğini göz önünde bulundurursak,¹⁶⁵ bunların söz konusu kişilerin imâmetine inanan kişiler tarafından uydurulduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Muhammed b. Hanefiyye, İbn Zübeyr'in öldürülmesinden sonra Ebû Abdullah el-Cedelî'yle birlikte Abdülmelik'e bir mektup göndererek, ondan kendisi, ailesi ve ashâbı için güvence istedi.¹⁶⁶ İbnü'l-Hanefiyye'nin oğlu Hasan'a dayandırılan bir rivayete göre mektup, şu şekilde yazılmıştı: "*Bismillahirrahmanirrahim. Emirülmiminin Abdülmelik'e, Muhammed b. Ali'den. Amma ba'd: Ben, Ümmetin ihtilafa düştüğünü görünce onlardan ayrıldım. Bu iş, sana dayanıp insanlar sana biat edince ben de onlardan biri gibi onların girmiş olduğu*

¹⁶⁴ Bk. İbn Sa'd, V, 111; Mes'ûdî, III, 123; Şeyh Sadûk, *et-Tevhîd*, s. 128; Ebû Nuaym el-İsbahânî, III, 176; Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî, III, 912; İbn Asâkir, LIV, 332; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 229; Mecdüddin İbnü'l-Esir, IV, 419; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 127.

¹⁶⁵ İbn Şehraşûb, IV, 161.

¹⁶⁶ Belâzürî, III, 483; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 293.

sulh ortamına girecektim. Artık insanların senin üzerinde ittifak ettiklerini görüyorum, bu nedenle ben de sana biat etmiş bulunuyorum; senin adına Haccâc'a da biat ediyorum ve bu biatimi sana gönderiyorum. Bize emân vermeni ve sadakate dayalı bir söz vermeni istiyoruz. Zira, ihanetten hiç bir hayır gelmez. Yok eğer kabul etmezsen, Allah'ın arzı geniştir.”¹⁶⁷

Özenle yazıldığı anlaşılan bu mektup, Abdülmelik'e ulaştığında konuyu çevresindekilere danışır, onlar da emân vermesinin uygun olacağı yönünde görüş serdedince,¹⁶⁸ Abdülmelik, şu mektubu yazar: “Kendin ve yanındakiler için emân talep ettiğin mektubun bana ulaştı. Sana Allah adına söz veriyorum; ne sen, ne de ashabından herhangi biri, verilen biate sadık kaldığı sürece otoritem dâhilinde gizli veya açık hiçbir şekilde rahatsız edilmeyecektir. Eğer Hicaz'da ikamet etmek istiyorsan orda kal, seninle bağımızı ve iyi ilişkilerimizi koparmayacak, yardımlarımızı kesmeyeceğiz. Yok eğer bizim yanımızda ikamet etmek istiyorsan, buyur yanımıza gel, sana desteğimizi eksik etmeyeceğiz. Yemin ederim eğer korkutarak seni terk-i diyar etmeye zorlarsak sana zulmetmiş olur ve akrabalık bağımızı koparmış oluruz. Artık Haccâc'ın yanına git ve ona biat et. Zira sen, hem inancı hem de görüşü itibariyle nezdimizde beğenilen ve İbn Zübeyr'den daha hayırlı, güvenilir ve sevdiğimiz birisin.”¹⁶⁹

Abdülmelik, İbnü'l-Hanefiyye'ye yazdığı bu mektupla birlikte Haccâc'a da ayrı bir mektup yazarak İbnü'l-Hanefiyye ve onun etrafındaki kişilere dokunmamasını istedi.¹⁷⁰ Abdülmelik'in, mektubunda: “Abdülmuttalib oğullarının kanını benden uzak tut. Çün-

¹⁶⁷ İbn Sa'd, V, 111; İbn Asâkir, LIV, 351. Ayrıca bk. İbn A'sem, II, 415; İbn Abdirabbih, IV, 400.

¹⁶⁸ İbn Sa'd, V, 111.

¹⁶⁹ İbn Abdirabbih, IV, 400. Bk. İbn Sa'd, V, 111; Belâzürî, III, 483; İbn A'sem, II, 415; İbn Asâkir, LIV, 351; Zehebî, Sîyeru A'lâm, IV, 128; Makrîzî, el-Mukaffâ, VI, 293.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, V, 111; İbn Asâkir, LIV, 351; Zehebî, Sîyeru A'lâm, IV, 128.

kü bunun, Harb ailesine bir faydası olmamıştır. Ben, Hüseyin b. Ali'nin öldürülmesi üzerine Harb oğullarının, saltanatlarını kaybettiklerini gördüm.” dediği ve bu nedenle Haccâc'ın, artık bu aileden hiç kimseye dokunmadığı söylenmektedir.¹⁷¹

Muhammed b. Hanefiyye de Abdülmelik'in gönderdiği mektubu aldıktan sonra Haccâc'ın yanına giderek biat etti.¹⁷²

D. Dımaşk Ziyareti

Muhammed b. Hanefiyye'nin biat etmesiyle birlikte bölgede Abdülmelik'in biati sağlanmış oldu. Ondan sonra Haccâc, Şam yolculuğu için hazırlıklara başladı.¹⁷³ Haccâc, aralarında Abdullah b. Amr b. Osman, Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Urve b. Zübeyr'in bulunduğu bir heyetle, Muhammed b. Hanefiyye'yi de yanına alarak Abdülmelik'in yanına gitti.¹⁷⁴

Abdülmelik, ziyaretine gelen İbnü'l-Hanefiyye'ye büyük bir hürmet gösterdi, ikramlarda bulundu.¹⁷⁵ İbnü'l-Hanefiyye'yi beraberindeki yakınlarıyla birlikte kendisine yakın bir eve yerleştirdi. Onlara her türlü imkânları seferber etti. Neredeyse her gün onu meclisine kabul ediyor ve onu yanına oturtarak onunla sohbet ediyordu. Bir aya yakın bu şekilde onu misafir ettikten sonra onunla baş başa görüştü. Bu görüşmede İbnü'l-Hanefiyye, aralarındaki akrabalığa vurgu yaparak birtakım borçları olduğunu söyledi ve ondan ihtiyaçlarının karşılanmasını rica etti. Abdülmelik de onunla olan akrabalık bağını koruyacağını ifade ederek ona

¹⁷¹ İbn Abdırabbih, IV, 400-401. Ayrıca bk. Rayyıs, Ziyaüddin, *Abdülmelik b. Mervân Muhavvilu'd-Devletu'l-Arabiyye Hayâtuhu ve Asruhu*, Kahire 1962, s. 227.

¹⁷² Belâzürî, III, 484; İbn A'sem, II, 417; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 294.

¹⁷³ İbn A'sem, II, 417.

¹⁷⁴ Belâzürî, III, 484.

¹⁷⁵ Belâzürî, III, 484; İbn A'sem, II, 417; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 294.

yardımcı olacağına dair söz verdi ve onun aile fertleri, yanındaki adamları ve köleleri dâhil hepsine atıyye bağladı ve onların bütün ihtiyaçlarını karşıladı.¹⁷⁶

Belâzürî ve İbn A'sem'in anlattığına göre Haccâc, Abdülmelik'in İbnü'l-Hanefiyye'ye bu derece hürmet göstermesinden dolayı onu kıskanmış ve *"Vallahi ya Emirelmüminin, eğer onun hakkındaki emriniz olmasaydı, biat etmeyi geciktirmesi ve ayak direktmesinden dolayı onun boynunu vuracaktım."* demiş, Abdülemik de Haccâc'ı azarlayarak susturmuştur. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye, üzerinden Haccâc'ın yetkisinin kaldırılmasını istemiştir. Abdülmelik de onun bu isteğini kabul ederek Haccâc'ın artık ona dokunamayacağını ilan etmiş, ayrıca ondan her sene kendisini ziyaret etmesini istemiştir.¹⁷⁷ Bununla birlikte Haccâc'ın bu ziyarete katılmadığı, İbnü'l-Hanefiyye'nin kendi başına Dımaşk'a gittiği yönünde rivayetler de mevcuttur.¹⁷⁸

Rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye, Abdülmelik'le yaptığı görüşmeyi tamamlayıp kalkacağı sırada ellerini onun dizleri üzerine koymuş. Abdülmelik, bu hareketinin sebebini sorunca İbnü'l-Hanefiyye, *"Sana dokunmak istedim ki senin bize bir rahmetin, akrabalık hakkın dokunsun, aramızda bir sevgi ortamı meydana gelsin."* karşılığını vermiş. Bunun üzerine Abdülmelik de ona on bin dinar daha verilmesini emretmiştir.¹⁷⁹

İbn Asâkir'in, eserinde yer verdiği uzun bir rivayette anlatılanlara göre İbnü'l-Hanefiyye, Abdülmelik ile yaptığı bir görüşmeden sonra Haccâc ile birlikte dışarı çıkarlar. Çıkışta Haccâc, İbnü'l-Hanefiyye'ye babasının kunut duası olarak okuduğu bir

¹⁷⁶ İbn Sa'd, V, 112.

¹⁷⁷ Belâzürî, III, 484; İbn A'sem, II, 417.

¹⁷⁸ Belâzürî, III, 485.

¹⁷⁹ Ebû Hayyân, VII, 113.

duadan bahsedildiğini duyduğunu ve eğer ezberindeyse bunu kendisinden öğrenmek istediğini söyler. Ancak İbnü'l-Hanefiyye, ona bilgi vermek istemediği için olumsuz cevap verir. Bunun üzerine Haccâc, onun bu tavrına karşı çok sinirlenir ve ona: “*Süphanallah! Sizler ne kadar da soğuksunuz, kabasınız ve ne kadar da büyüklük taslıyorsunuz! Sizler, insanları sadece birer köle olarak görüyorsunuz. Oysa sizler fitneye battıkça battınız. Ensâr ve Muhâcirleri öldürdünüz.*” şeklinde sert bir tepki gösterir. Bu hakaretlere bozulan İbnü'l-Hanefiyye, Abdülmelik'in yanına geri döner ve ona Haccâc'ı şikâyet eder. Abdülmelik de Haccâc'ı yanına çağırarak yaptıklarından dolayı onu azarlar ve gidip İbnü'l-Hanefiyye'den özür dilemesini emreder. Ertesi gün Abdülmelik, yanına gelen İbnü'l-Hanefiyye'ye Haccâc'ın gelip gönlünü alıp almadığını sorar. O da olumlu cevap verir. Ardından Haccâc'ın öğrenmek istediği duanın ne olduğunu sorar. İbnü'l-Hanefiyye de bir kâğıtla kalem getirterek söz konusu duayı onun için kendi eliyle yazarak kayda geçirir.¹⁸⁰ Adı geçen duanın tam metin olarak verildiği bu rivayet, her ne kadar bir kurgu gibi görünse de Kureyş ile diğer kabile mensuplarının birbirlerine karşı tutumları ve hangi gözle birbirlerine baktıklarını göstermesinin yanısıra Benî Ümeyye ile Benî Hâşim'in aralarındaki bütün çekişmelere rağmen, diğer insanlara karşı birbirlerini tutmalarını göstermesi açısından önemli olduğunu düşünüyoruz.

Abdülmelik, İbnü'l-Hanefiyye'yi gayet güzel bir şekilde ağırlamakla birlikte onu iğnelemeyi de ihmal etmemiştir. Bu çerçevede Abdülmelik, ona Cemel Savaşı'nda babası Mervân'a onun yaptıklarını hatırlattığı gibi,¹⁸¹ Hz. Osman'ın muhasarası sırasında Mervân'la aralarında geçen hadiseye işaret ederek: “*Zalimin yap-*

¹⁸⁰ İbn Asâkir, LIV, 352-354.

¹⁸¹ Sehâvî, II, 545.

madığını o ihtiyara yaptığını Allah bilmiyor mu?” demiş ve ona o gün bir köşede onları izlediğini anlatmıştı.¹⁸² Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye olanlardan dolayı ondan özür dilemişti. Abdülmelik de ona ikramda bulunduğu halde böyle bir şeyi hatırlatmak istemediğini, fakat konunun kendisi tarafından bilindiğini hatırlatmak istediğini,¹⁸³ yalnız bu konunun kendi aralarında kalacağını belirterek ona endişelenmemesini söylemişti.¹⁸⁴

Dımaşk'ta bulunduğu sırada İbnü'l-Hanefiyye'nin, o zaman için oldukça hassas olan bazı konularda da sorulara muhatap olduğu görülmektedir. Rivayete göre bir adam, ona Ali'nin mi, yoksa Osman'ın mı üstün olduğunu sormuş. O da adama kendisini rahat bırakmasını söyleyerek bu soruya cevap vermek istememiştir. Fakat adam ısrar edince, ona: “*Sen, tıpkı Musa'yı sıkıştıran Firavun gibisin!*” diyerek çıkmış ve “*(Firavun): Peki ya ilk nesillerin hali ne olacak? dedi. De ki: Onların bilgisi Rabbinin yanında bir kitapta-¹⁸⁵ dir.*”¹⁸⁶ ayetini okumuştur.¹⁸⁶

Abdülmelik tarafından her türlü ihtiyacı karşılanan Muhammed b. Hanefiyye, ondan izin isteyerek Dımaşk'tan ayrıldı.¹⁸⁷ Sevinç ve mutlulukla Medine'ye döndü ve ömrünün sonuna kadar burada yaşadı.¹⁸⁸

Bu ziyaretin ne zaman gerçekleştiği konusunda ihtilaf vardır. Belâzürî ve İbn A'sem'e göre bu ziyaret, Hicaz bölgesinde Abdülmelik'in hâkimiyeti sağlandıktan sonra Haccâc'ın buradaki

¹⁸² Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 117.

¹⁸³ Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 111.

¹⁸⁴ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 295.

¹⁸⁵ Taha, 20/51,52.

¹⁸⁶ Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 297.

¹⁸⁷ İbn Sa'd, V, 112.

¹⁸⁸ İbn A'sem, II, 417.

görevi sırasında gerçekleşmiştir.¹⁸⁹ Buna göre söz konusu ziyaret, hicrî 73-75 yılları arasında gerçekleşmiştir. Zira, 73 senesinin ortalarında İbn Zübeyr öldürülerek Abdülmelik'in bölgedeki hâkimiyeti sağlanmış;¹⁹⁰ 75 yılına kadar bu bölgede görev yapmış olan Haccâc, bu tarihten sonra Irak bölgesine kaydırılmıştır.¹⁹¹

Diğer bazı kaynaklarda geçen bir rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye, Haccâc'a biat ettikten sonra Medine'ye gitmiş ve burada bir ev inşa ederek yerleşmiştir. İbnü'l-Hanefiyye, evininin inşaatını bitirince Abdülmelik'e bir mektup yazarak onu ziyaret etmek istediğini bildirmiş; teklifinin kabul edilmesi üzerine 78 yılında Abdülmelik'i ziyaret etmeye, Dımaşk'a gitmiştir.¹⁹² Ancak biz, Abdülmelik'in yazdığı emân mektubunda onu Dımaşk'a davet ettiğini göz önünde bulundurursak,¹⁹³ İbnü'l-Hanefiyye'nin daha erken bir dönemde bu ziyareti gerçekleştirmiş olabileceğini düşünürüz.

Netice olarak Muhammed b. Hanefiyye, ömrünün belki de en sıkıntılı anlarını yaşadığı bu dönemde, Abdülmelik'le olan ilişkileri daha çok olumlu anlamda seyretmiştir. İslâm dünyasında birlik sağlanmadıkça hiç kimseye biat etmeme prensibi gereğince ona biat etmeyi geciktirmiş, fakat Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinde sonra Abdülmelik iktidarını garanti altına alınca zorluk çıkarmadan ona biat etmiş ve daha sonra bizzat onun yanına giderek onun ikram ve ihsanlarını kabul etmiştir. Hatta, onun Abdülmelik'le olan bu iyi ilişkisi, daha sonra ona nispet edilen fırkalarca onun Radvâ'da kaybolmasının bir sebebi olarak görülmüş-

¹⁸⁹ Belâzürî, III, 484; İbn A'sem, II, 417.

¹⁹⁰ Taberî, s. 1143; İbnü'l-Esîr, s. 597.

¹⁹¹ Taberî, s. 1148; İbnü'l-Esîr, s. 59.

¹⁹² İbn Sa'd, V, 111-112; İbn Asâkir, LIV, 320; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 111-112.

¹⁹³ Bk. Belâzürî, III, 483; İbn A'sem, II, 415.

tür.¹⁹⁴ Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye, bu dönemde doğrudan bir saldırıya maruz kalmamışsa da Haccâc'ın bölgede uyguladığı sert yönetimden rahatsız olmuştur. Özellikle Haccâc'ın, Abdullah b. Cafer'in kızıyla evlenmesi,¹⁹⁵ onu oldukça kızdırmıştır. Bir adamın, ona “nasılsınız?” diyerek hal hatırını sorması üzerine, “Nasıl olabiliriz ki! Biz, bu ümmetin içinde Firavun'un yönetimi altındaki İsrail oğulları gibiyiz. Onların oğullarını keser, kızlarını ise nikâhlarıdır. İşte bunlar da evlatlarımızı kesiyor, kızlarımızı da iznimiz olmadan nikâhlıyorlar.”¹⁹⁶ şeklinde gösterdiği tepkiyi, bu çerçevede değerlendirmek gerektiğini düşünüyoruz.

Muhammed b. Hanefiyye, genel olarak Emevîlerle iyi ilişkiler içinde olmuş ve onların tepkisini üzerine çekecek bir hareketten özenle kaçınmıştır. Aslında o, Emevî iktidarının sarsılmaz bir yapıya sahip olduğunu düşünüyordu. Ona göre bu iktidarı devirmek dağları yerlerinden oynatmak kadar zordu. Onun için çevresindekilere sürekli onlara karşı dikkatli olmalarını tavsiye ediyordu: “Şu fitneden sakının. Kim, ona bulaşırsa mutlaka onu ezer geçer. Dikkat edin, bu kavmin bir eceli ve bir süresi var. Eğer yeryüzündeki herkes, onların mülklerini izale etmek için toplansa buna güç yetiremezler; Allah, bu konuda izin verinceye kadar. Siz, şu dağı yerinden edebilir misiniz?”¹⁹⁷

¹⁹⁴ Eş'ârî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-Musallîn*, thk. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1963, s. 20.

¹⁹⁵ İbn Abdirabbih, II, 71.

¹⁹⁶ İbn Sa'd, V, 95; Safedî, IV, 101.

¹⁹⁷ İbn Ebî Şeybe, VI, 202.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MUHAMMED B. HANEFİYYE’NİN SİYASÎ, DİNÎ VE SOSYAL ETKİSİ

I. Siyasî Hareketlere Etkisi

Muhammed b. Hanefiyye, İslâm dünyasında siyasî hareketliliğin en canlı olduğu bir dönemde yaşamıştır. Bilindiği gibi Hz. Osman’ın öldürülmesiyle birlikte failerin tespiti ve sorumluların cezalandırılması etrafında büyüyen ihtilaf, İslâm dünyasını ikiye bölmüş ve önce Cemel Savaşı, ardından da Siffin Savaşı yaşanmıştır. Siffin Savaşı’nın akabinde varılan tahkim nedeniyle Hz. Ali’nin saflarından ayrılan ve Hariciler olarak adlandırılan üçüncü bir akım doğmuştur. Muhammed b. Hanefiyye’nin bu süreçte babası Hz. Ali’nin yanında yer alarak oynadığı rolü daha önceki bölümlerde ele aldığımız için bu konulara bir daha burada değinmeyeceğiz.

Haricilerin düzenlediği bir suikasta kurban giden Hz. Ali’nin ölümünden sonra onun yerine geçen Hz. Hasan’ın hilâfeti Muâviye’ye devretmesiyle beraber İslâm dünyasında birlik sağlanmış oldu. Bununla birlikte bu yeni dönemde, Hucr b. Adî hareketi yaşanmıştır. Emevîlerin, Hz. Ali taraftarlarına yönelik baskı politikalarının bir neticesi olarak filizlenen bu hareket, Hucr b. Adî ve çevresindeki birkaç kişinin idamıyla sonuçlandı.¹ Bu idamlar, İslâm dünyasında birçok kişi tarafından tepkiyle karşılandığı

¹ Bk. Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993, s. 43-60.

halde Muhammed b. Hanefiyye'nin konuyla ilgili bir tepki veya değerlendirmede bulunduğu dair bir kayda rastlamadık.

Daha sonraki süreçte Yezîd b. Muâviye'nin gerek veliaht seçilmesi, gerekse hilâfete geçmesi meselesi, İslâm dünyasında yeni ve kalıcı bir siyasî hareketliliğe yol açtı. Bilindiği gibi bu konuda en sert tepkiyi gösteren Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr, Medine'den kaçarak Yezîd'e biat etmekten imtina etmişler ve neticede Hz. Hüseyin'in öldürülmesiyle sonuçlanan Kerbela hadisesi yaşanmıştı. İşte bu olay, İslâm dünyasında büyük bir infiale yol açmış ve bir dizi yeni isyan hareketine zemin hazırlamıştır.

Bu hareketlerin başında Abdullah b. Zübeyr'in başlattığı hareket geliyor. Abdullah b. Zübeyr faaliyetlerini sürdürdüğü sırada, bu hareketle siyasî bağlantıları olan ve Harre vakasıyla neticelenen Medinelilerin isyan hareketi patlak verdi. Daha sonra ise zamanında Hz. Hüseyin'i isyana teşvik ettikleri halde onu yalnız bıraktıkları için bunun mahcubiyet ve pişmanlığını yaşayan Kûfelilerin başlattığı Tevvâbûn hareketi yaşandı. Süleyman b. Surad'ın başını çektiği bu hareket, bir nevi intihar girişiminde bulunarak, sınırlı bir taraftar kitlesi ve yetersiz bir hazırlıkla, plansız ve programsız bir şekilde yola çıkmış ve neticede Emevî orduları karşısında hezimete uğramıştı.² Bu hareketin akabinde benzer bir gerekçeyle Muhtâr es-Sekafi hareketi zuhur etti.

Bu siyasî hareketlerden Harre vakasıyla neticelenen Medinelilerin isyanından daha önce söz etmiştik. Tevvâbûn hareketinin ise İbnü'l-Hanefiyye ile bir bağlantısına rastlamadık. Bu nedenle burada bu iki hareket üzerinde durmayacağız. Bu başlık altında İbnü'l-Hanefiyye'nin olumlu veya olumsuz anlamda etki,

² Bk. Onat, age., s. 62-88.

tepki ve ilgisinin söz konusu olduğu Abdullah b. Zübeyr hareketi ve Muhtâr es-Sekâfî hareketi üzerinde duracağız.

A. Abdullah b. Zübeyr Hareketi Karşısındaki Yeri ve Etkisi

Bilindiği gibi Abdullah b. Zübeyr, Yezîd b. Muâviye'ye biat etmeyi reddederek Mekke'ye sığınmış ve Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra Emevîlere karşı büyüyen öfkeyi değerlendirerek etrafına büyük bir taraftar kitlesi toplamayı başarmıştı.³ O, Hz. Osman'ın isyancılar tarafından kuşatılması sırasında namaz emiri olarak görevlendirilmesi ve Hz. Osman'ın, vasiyetini sadece ona emanet etmesi nedeniyle kendisinde hilâfet hakkı görüyordu. Bu nedenle her ne kadar o, hilâfetini aleni olarak Yezîd'in ölümünden sonra ilan etmişse de hareketinin temeli daha öncesine dayandırılmaktadır.⁴

Bu itibarla siyasî anlamda Muhammed b. Hanefiyye'nin Abdullah b. Zübeyr ile karşı karşıya gelmesi, ilk defa Cemel Savaşı'nda gerçekleşmiştir. İbnü'l-Hanefiyye, bu savaşta babasının başında bulunduğu cephenin sancaktarlığını yaparken İbn Zübeyr de karşı cephede babası Zübeyr b. Avvâm ile birlikteydi. O da yer aldığı cephenin sancaktarlığını yapıyordu.⁵ Bilindiği gibi savaş, İbn Zübeyr'in içinde bulunduğu cephenin mağlubiyeti ile sonuçlanmış ve İbn Zübeyr, her ne kadar savaş alanı dışında da olsa bu savaşın neticesinde babasını kaybetmişti.⁶ Bu yüzden daha sonraki süreçte onun gerek İbnü'l-Hanefiyye ile, gerekse Benî Hâşim'le münasebetleri hep olumsuz anlamda seyretmiştir. Hatta onun, hilâfetini ilan ettikten sonra İbnü'l-Hanefiyye ve Abdullah b.

³ Harbûtî, Ali Hasenî, *Abdullah b. Zübeyr*, Kahire 1962, s. 90.

⁴ Harbûtî, *Abdullah b. Zübeyr*, s. 45; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm es-Siyâsî ve'd-Dînî ve's-Sekâfî ve'l-İctimâî*, Kahire 1964, I, 409.

⁵ Dîneverî, s. 139-140.

⁶ Dîneverî, s. 140.

Abbâs'ın kendisine biat etmekte direnmesi üzerine sinirlendiği ve “Kırk yıldır bu aileden nefret ediyorum!” dediği söylenmektedir.⁷

Muhammed b. Hanefiyye, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Harre olayının patlak vermesiyle birlikte Medine’yi terk ederek Mekke’ye yerleşmişti. Yezîd’in gönderdiği ordu, Medine isyanını bastırdıktan sonra Mekke’ye gelip Kâbe’ye sığınan Abdullah b. Zübeyr’i kuşatma altına aldığı sırada İbnü’l-Hanefiyye oradaydı.⁸ Kuşatma sırasında Muhtâr es-Sekafî,⁹ hatta Necdet el-Harurî beraberindeki Haricilerle birlikte,¹⁰ İbn Zübeyr’e destek verdikleri halde İbnü’l-Hanefiyye onu desteklememiş, evinde oturmuş olup bitenleri seyretmekle yetinmişti.

Yaklaşık iki ay süren bu kuşatma, Yezîd’in ölüm haberi ile beraber kalktı ve gelişmeler birden Abdullah b. Zübeyr’in lehine döndü.¹¹ Artık açık bir şekilde halkı kendisine biat etmeye çağıran İbn Zübeyr, Benî Ümeyye’nin çekildiği Şam bölgesinin bir kısmı hariç bütün İslâm dünyasının biatini kısa bir sürede aldı.¹² Nüfuz alanı bu kadar genişlemesine rağmen Benî Hâşim’in hilâfette daha çok hak sahibi olduğuna inanan Abdullah b. Abbâs ile Muhammed b. Hanefiyye dışarıda kalmışlardı.¹³

Abdullah b. Zübeyr, onları da biat etmeye çağırdı. Ancak her ikisi, ülkede tam bir ittifak sağlanmadıkça biat etmeyeceklerini ifade ederek onun bu teklifini geri çevirdiler. İlk başta onların bu tutumunu önemsemeyen İbn Zübeyr, bazen onlara karşı sertleşmekle birlikte genel olarak yumuşak davranıyor ve onları ikna

⁷ İbn Ebi'l-Hadîd, IV, 282.

⁸ Belâzürî, III, 471.

⁹ İbn Kesîr, VI, 47.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, s. 532.

¹¹ Taberî, s. 1029.

¹² Mahmûd Şâkir, *et-Târihu'l-İslâmî*, Beyrut 1991, IV, 158-160.

¹³ Hasan İbrahim Hasan, I, 413.

etmek için diyalogunu sürdürüyordu.¹⁴ Fakat bir yandan Şam bölgesine çekilmiş olan Benî Ümeyye'nin toparlanarak Mısır'ı onun elinden alması, diğer yandan Muhtâr es-Sekafî'nin yeni bir oluşumla ortaya çıkarak Irak bölgesinin büyük bir çoğunluğunu ele geçirmesi ve gün geçtikçe tehlikeli bir hal alması onu endişeye sevk ediyordu.

Muhtâr'ın başlattığı hareketin arkasında Muhammed b. Hanefiyye'nin olduğunu düşünen İbn Zübeyr, tekrar ona haber göndererek biat etmesini istedi. İbnü'l-Hanefiyye daha önce olduğu gibi, "*Benden başka sana biat etmeyen kimse kalmayınca biat ederim.*" diyerek onun çağrısına olumsuz cevap verdi.¹⁵ İbn Zübeyr ise bu sefer ondan biat almakta kararlıydı. Bu nedenle baskılarını arttırdı ve doğrudan İbnü'l-Hanefiyye'yi hedef alarak onu ve Benî Hâşim'i tenkit etmeye ve onları küçük düşürmeye yönelik girişimlerde bulunmaya başladı. Hatta onları muhasara altına alarak başlarına muhafızlar dikti ve biat etmedikleri takdirde onları yakmakla tehdit etti.¹⁶

Bu arada Kûfeli on yedi kişilik bir grup İbnü'l-Hanefiyye'nin durumunu araştırmış, onun Mekke'de olduğunu öğrenince gelip yanına yerleşmişlerdi.¹⁷ Muhtâr'ın onları İbnü'l-Hanefiyye'ye destek vermek ve Hicaz'da karışıklık çıkarmak için gönderdiğini düşünen İbn Zübeyr, onları yanına çağırıp Mekke'de bulunma sebeplerini sordu ve onlardan biat almak istedi.¹⁸

Bunlar, İbn Zübeyr'le yaptıkları görüşmede Kûfe'deki karışıklıktan kaçarak buraya sığındıklarını ve hiç kimseyi rahatsız

¹⁴ İbn Sa'd, V, 100.

¹⁵ İbn A'sem, II, 299.

¹⁶ İbn Sa'd, V, 101.

¹⁷ Belâzürî, III, 472.

¹⁸ İbn A'sem, II, 299.

etmek gibi bir niyetlerinin olmadığını açıkladılar. Ancak İbn Zübeyr, biatlerini almak isteyince İbnü'l-Hanefiyye'nin görüşleri doğrultusunda hareket ettiklerini, bu nedenle onun dediği gibi İslâm dünyasında birlik sağlanmadıkça hiç kimseye biat etmelerinin söz konusu olamayacağını ifade ettiler.¹⁹ Onların bu şekildeki cevaplarına sinirlenen İbn Zübeyr, İbnü'l-Hanefiyye aleyhinde konuşarak: “*Vallahi efendinizin ne düzgün bir dinî yaşantısı, ne kabule şayan bir görüşü, ne de güvenilecek bir aklı var. Bu iş için de ehil biri değildir.*” dedi. Ardından onlardan zorla biat alacağını ifade ederek tehditler savurdu. Hatta onunla ciddi bir şekilde münakaşaya giren Abdullah b. Hânî'ye sinirlenip başının vurulmasını istedi. Ancak gruptaki diğer kişilerin araya girmesiyle aralarındaki münakaşa uzadı ve en sonunda sınırları iyice bozulan İbn Zübeyr, onların yanından uzaklaştırılmasını emretti.²⁰

Muhammed b. Hanefiyye, yanına gelerek İbn Zübeyr'le aralarında geçen münakaşayı haber veren bu guruba kendisini savundukları için teşekkür etti. Bununla birlikte İbn Zübeyr'in onlara bir zarar vermesinden çekindiğini ifade ederek onlara yanından gitmelerini tavsiye etti. Ancak onlar, her hâlükârda onun yanında olmak istediklerini belirterek ondan ayrılmayacaklarını söylediler. Üstelik ona, İbn Zübeyr'e bir suikast düzenleme teklifinde bulundular. İbnü'l-Hanefiyye ise “*Bütün Arapların saltanatı karşılığında da olsa, burnu kesik tek bir Habeşlinin bile öldürülmesine razı olmam.*” diyerek onların bu teklifini şiddetle reddetti.²¹ Daha sonra bu on yedi kişilik guruba diğerlerinin çocuklarından oluşan üç kişi daha katıldı.²²

¹⁹ Belâzürî, III, 472; İbn A'sem, II, 299.

²⁰ Belâzürî, III, 473; İbn A'sem, II, 299-301.

²¹ Belâzürî, III, 473; İbn A'sem, II, 301-302.

²² Belâzürî, III, 473. Ayrıca bk. Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 284.

İbn Zübeyr, çevrede aleyhine işleyen gelişmelere paralel olarak İbnü'l-Hanefiyye ve yanındakilerin güzellikle ona biat etmelerinden ümidini kesince İbnü'l-Hanefiyye'yi, söz konusu Kûfe'li grup ve beraberindeki bazı Benî Hâşim mensuplarıyla birlikte tutuklayıp hapsedti. Onlara, “Eğer bana biat etmezseniz ya boynunuzu vururum ya da sizi ateşte yakarım!” şeklinde tehditlerde bulundu ve bu konudaki kararlığını göstermek için yeminler etti.²³

İbnü'l-Hanefiyye ve beraberindekilerin içinde bulunduğu bu sıkıntılı durumu olayın tanıklarından Süleym Ebû Âmir şöyle anlatıyor: “Muhammed b. Hanefiyye'nin Zemzem'de hapsedildiğini gördüm. İnsanların onun yanına girmesine müsaade edilmiyordu. Fakat ben, ‘vallahi onun yanına gireceğim’ deyip zorla yanına girdim ve ona: ‘Bu adamla aranda ne sorun var?’ dedim. O da: ‘Beni, biat etmeye çağırdı, ben de diğer Müslümanlar gibi bir kişi olduğumu belirterek, eğer üzerinde birleşirlerse ben de onlardan biri gibi olacağımı söyledim, fakat bunu kabul etmedi. İbn Abbâs’a git, ona benden selam söyle ve ona amcaoğlun senin ne düşündüğünü soruyor de.’ dedi.”²⁴

O sırada Basra'ya gitme hazırlığında olduğu söylenen İbn Abbâs, İbnü'l-Hanefiyye'nin bu talebine karşı Süleym aracılığıyla, “Ona boyun eğme, senin sözünden başka hiçbir şeyin değeri yok.” şeklinde görüş bildirdi. İbnü'l-Hanefiyye de İbn Abbâs'ın bu tavsiyesi üzerine Kûfe'ye gitmeye karar verdi. Ancak Muhtâr, onun Kûfe'ye gelmesini istemediği için çevresindekilere “Sizin şehrinize gelecek olan Mehdî'nin öyle bir özelliği vardır ki çarşıda bir adam ona kılıçla vuracak, fakat bu ona ne zarar verecek ne de onda bir iz bırakacaktır!” dedi. Süleym'in anlattığına göre Muhtâr'ın bu sözü, İbnü'l-Hanefiyye'ye ulaştığında Kûfe'ye gitmekten vazgeçti. Ancak ya-

²³ Belâzürî, III, 474.

²⁴ İbn Sa'd, V, 101.

nındakilerin teklifi üzerine içinde buldukları durumu Kûfe'deki taraftarlarına bildirme kararı aldı.²⁵

Belâzürî'nin anlattığına göre Kûfeli gurubun içinde bulunan İbn Müz'il, Kûfe'ye bir heyet gönderip oradakilerden yardım isteme teklifinde bulundu. Muhammed b. Hanefiyye'ye de onlara bu iş için kendi aralarında birkaç kişi belirlemelerini istedi. Bunun üzerine Tufeyl b. Ebi't-Tufeyl Âmir b. Vâsile, Muhammed b. Neşr, Ebü'l-Mutemir ve Hânî b. Kays olmak üzere dört kişi seçildi. Gece karanlığı basıp bekçiler uykuya dalınca İbnü'l-Hanefiyye, onlara Muhtâr ve etrafındakilere hitaben içinde buldukları durumu izah eden bir mektup telsim etti. Ayrıca gidiş geliş için onlara yirmi altı günlük bir süre verdi ve onlardan gizli bir şekilde hareket etmelerini, eğer Muhtâr'ı bekledikleri gibi olumlu birisi olarak görürlerse mektubu ona vermelerini, yok eğer onu istedikleri gibi bulmaz da onda bir kusur görürlerse durumlarını doğrudan halka arz etmelerini ve onlardan yardım istemelerini emretti.²⁶

Muhtâr, gelen mektubu okuduktan sonra halkı toplayıp onlara da okudu. Mektuptan oldukça etkilendikleri anlaşılan halk, bir an önce gidip onlara yardım etmek için Muhtâr'dan kendilerine müsaade etmesini istediler. Bu durumu fırsat bilen Muhtâr, halka hitaben etkili bir konuşma yaptıktan sonra hemen gelen mektubun cevabını yazıp onu Muhammed b. Neşr ve Tufeyl ile birlikte gönderdi. Diğer iki elçiyi de daha sonra göndereceği orduyla birlikte göndermek üzere yanında alıkoydu. Muhtâr, daha sonra Ebû Abdullah el-Cedelî komutasında hızlı hareket etme kabiliyetine sahip yüz elli kişilik bir süvari birliğini acilen gön-

²⁵ İbn Sa'd, V, 101.

²⁶ Belâzürî, III, 474-475.

derdi.²⁷ Peşlerinden dört yüz bin dirhemle birlikte, dört yüz süvari daha gönderdi.²⁸

Ebû Abdullah el-Cedelî, beraberindeki yüz elli kişilik birlikle Mekke'ye girer girmez, kapıda yüklerini indirip, “*Hüseyin'in intikamı..*” naraları eşliğinde, İbnü'l-Hanefiyye ve yanındakileri kurtarmak için başlarında bekleyen bekçilere saldırıp onları kovdular. Gelen askerlerin “*Hüseyin'in intikamı..*” şeklindeki naralarını duyan İbn Zübeyr, “*Şu Haşebîlere bakın hele! Hüseyin'in katili benim gibi, onun intikamını alacağız diye beni saltanatımdan etmeye çalışıyorlar.*” diyordu.²⁹

Rivayete göre bu kişiler, Mescid-i Haram'da kılıç taşımayı uygun görmedikleri için ellerinde sopalarla Hareme girmişler; bu nedenle İbn Zübeyr onları Haşebî şeklinde nitelendirmişti. Başka bir rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye ve beraberindekileri yakmak için İbn Zübeyr'in etraflarına topladığı odunları dağıtmak üzere her biri eline bir odun aldığı için bu şekilde anılmışlardır.³⁰

Kurtarma ekibinde bulunan Atiyye, o sırada İbnü'l-Hanefiyye ve beraberindekilerin içinde buldukları durumu şöyle tasvir ediyor: “*İbn Abbâs, İbnü'l-Hanefiyye ve arkadaşlarının bulunduğu tarafa yöneldik. Bir evde etraflarına odunlar toplanmıştı. O kadar odun yığılmıştı ki duvarların üstüne kadar taşmıştı. Eğer oraya bir ateş düşseydi kıyamet kopuncaya kadar artık onlardan hiç kimsenin izine rastlanmayacaktı. Biz, odunları kapıların önünden çektik. O sırada genç bir delikanlı olan Ali b. Abdullah b. Abbâs, dışarı çıkmak için acele etti ve odunların üzerinden geçerken dizlerini kanattı. Sonra İbn Zübeyr'in adamları karşımıza çıktılar. Namaz vakitleri dışında onlarla biz,*

²⁷ Belâzürî, III, 475.

²⁸ Belâzürî, III, 477. Ayrıca bk. Nüveyrî, XXI, 39.

²⁹ Belâzürî, III, 476.

³⁰ Belâzürî, III, 476.

mescitte iki saf halinde karşı karşıya gece gündüz tetikte bekledik. Ebû Abdullah el-Cedelî önümüze geçti, birlikte gidip İbn Abbâs ve İbnü'l-Hanefiyye'ye 'Bırakın bizi, insanları İbn Zübeyr'den kurtaralım!' dedik. Ancak her ikisi de 'Burası Allah'ın kutsal kıldığı bir beldedir. Peygamber dışında hiç kimseye bunu ihlâl etmeyi helal kılmamıştır. O da sadece bir süreliğine idi. Ondan önce bunu kimseye helal kılmadığı gibi ondan sonra da hiç kimseye helal kılmamıştır.' diyerek bize engel oldular."³¹

İbn Ebi'l-Hadîd'in anlattığına göre İbn Zübeyr, tutukladığı İbnü'l-Hanefiyye ile aralarında İbn Abbâs ve Hasan b. Hasan'ın bulunduğu mahkûmlara Cuma gününe kadar mühlet verdiğini ve o zamana kadar biat etmedikleri takdirde ya boyunlarını vuracağını ya da onları ateşe vereceğini bildirmiş, fakat verdiği süre daha dolmadan gelip onları yakmaya kalkışmıştır. İbn Misver b. Mahreme ez-Zührî, aralarına girip İbn Zübeyr'e ricada bulunmuş ve onlara Cuma gününe kadar mühlet vermesini sağlamıştı. Cuma günü gelince artık öldürüleceğinden emin olan İbnü'l-Hanefiyye gusletmiş, beyaz elbiseler giymiş ve güzel kokular sürünerek öldürüleceği anı beklemeye başlamıştır.³²

Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye, ufukta bir ümit ışığı görüyordu. Mes'ûdî'nin anlattığına göre İbn Zübeyr, "Bütün insanlar, bana biat etti. Muhammed b. Hanefiyye denilen şu çocuktan başka bana muhalefet eden kimse kalmadı. Artık güneşin batışına kadar ona mühlet veriyorum. Ondan sonra evi ateşe vereceğim." diyerek o gün de süreyi güneşin batışına kadar uzatmıştır. Bunun üzerine İbn Abbâs, artık İbn Zübeyr'in ne yapacağından emin olmadığını söyleyerek İbnü'l-Hanefiyye'den biat etmesini rica etmiş; ancak o, "sağlam bir perdenin kendilerini ondan koruyacağını" söyleyerek direnmeye devam etmiştir. İbn Abbâs da onun bu sözü üzerine düşünceye dala-

³¹ İbn Sa'd, 102.

³² İbn Ebi'l-Hadîd, XX, 335.

rak güneşi izlemeye koyulmuş, tam güneş batacağı sırada Ebû Abdullah el-Cedelî söz konusu süvarilerle birlikte yetişip onları kurtarmıştır.³³

İbnü'l-Hanefiyye ve beraberindekiler, hapsedildikleri yerden kurtarılmakla birlikte İbn Zübeyr, onların uzaklaşmalarına izin vermedi. Üç gün boyunca Mescid-i Haram'da birbirlerine karşı tetikte beklediler.³⁴ Mescit, İbn Zübeyr'in askerleriyle dolu olduğu halde Kûfe'den yardıma gelen askerlerle birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin çevresindekilerin sayısı iki yüzü geçmiyordu. Onların bu haline bakan İbn Zübeyr: *"Şunlara ne oluyor? Vallahi askerlerime izin versem onlardan geriye bir lokma bırakmazlar!"* diyerek onları küçümsüyordu. Bununla birlikte İbn Zübeyr'in bu tavrına diklenenlerin olduğu görülmektedir. İbnü'l-Hanefiyye ise onların bir taşkınlık yapmalarına müsaade etmiyordu.³⁵

O sırada İbn Zübeyr'in, *"Bu adam kim oluyor da sözü dinleniyor ve görüşlerine uyuluyor! O, kardeşleri Hasan ile Hüseyin karşısında iş görmeyen ve itibar edilmeyen bir uşak gibiydi."* diyerek İbnü'l-Hanefiyye'yi de tahkir etmeye çalıştığı görülüyor. Fakat İbnü'l-Hanefiyye, onun bu iddialarına karşılık onu yalan söylemekle suçlamış ve: *"Onlar, öz kardeşimdirler. Ben, onların üstünlüğünü, Rasullullah'a olan yakınlık ve neseplerini hep bildim. Onlar da aynı şekilde benim hakkımı tanıdılar ve kendimi bildim bileli benden habersiz bir iş yapmadılar."* karşılığını vermiş, ardından eğer sözü dinlenmesi ve uyulması gereken biri varsa onun da kendisi olduğunu ve bu konuda kendisinin ondan daha öncelikli olduğunu vurgulamıştır.³⁶

³³ Mes'ûdî, III, 86.

³⁴ Belâzürî, III, 477.

³⁵ Belâzürî, III, 477. Ayrıca bk. İbn A'sem, II, 305-306; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 287.

³⁶ İbn A'sem, II, 306-307.

Bu arada Abdullah b. Abbâs, İbn Zübeyr'in yanına gidip İbnü'l-Hanefiyye'nin onunla bir mücadeleye girme niyetinde olmadığını ifade ederek onu serbest bırakmasını rica etti. Ancak İbn Zübeyr, "Niçin Yezîd'e biat etti de bana biat etmiyor?" diyerek onun bu ricasını geri çevirdi ve biat etmedikçe onu serbest bırakmayacağına söyledi.³⁷

Üç gün sonra Muhtâr'ın gönderdiği diğer askerler de "Hüse-yin'in intikamı!" naralarıyla peş peşe Mekke'ye girince İbn Zübeyr ve askerleri onlardan korkmaya başladılar.³⁸ Hatta İbn Zübeyr'in, korkudan Kâbe'nin örtüsüne sarılarak "Ben Allah'a sığındım!" dediği söylenmektedir.³⁹ Gruplar halinde Kûfe'den gelip onun yanına yerleşenlerin sayısı dört bine kadar ulaştı. Artık önünde bir engel kalmayan İbnü'l-Hanefiyye, Mescitten ayrılarak gidip mahallesine yerleşti ve Muhtâr'ın ölümüne kadar burada tasasız bir şekilde yaşadı.⁴⁰

İbn Zübeyr'in İbnü'l-Hanefiyye'yi hapsediği yerin etrafına odunlar yığarak onu yakmakla tehdit etmesinin, aslında bir blöf-ten ibaret olduğu ve onu yakmak gibi bir niyetinin olmadığı söylenmektedir. Rivayete göre Urve b. Zübeyr, daha sonraki dönemlerde bu yaşananlar yanında anlatıldığı zaman kardeşini savunarak onun sadece onları korkutmak için bunları yaptığını açıklamıştır.⁴¹

Diğer yandan İbnü'l-Hanefiyye'nin hapsedildiği yer konusunda kaynaklarda ihtilaf olduğunu belirtmek istiyoruz. Bazı kaynaklarda bu yer, zezem veya zezem kuyusu ya da zezem

³⁷ Belâzürî, III, 477.

³⁸ Belâzürî, III, 477.

³⁹ İbn Sa'd, V, 102.

⁴⁰ Belâzürî, III, 477.

⁴¹ Mes'ûdî, III, 86.

sarıncı olarak zikredilirken,⁴² diğer bazı kaynaklarda burası Ârim zindanı olarak anılmaktadır.⁴³ Mes'ûdî bu zindanı, korkunç ve karanlık bir yer olarak tarif etmektedir.⁴⁴ Yakut el-Hamevî de buranın Haccâc tarafından da zindan olarak kullanıldığını anlatmakta, fakat onun nerede olduğunu bilmediğini ifade ediyor.⁴⁵ Ancak hicrî üçüncü asır âlimlerinden Fâkihî, yaşadığı dönemde hala Mekke hapisanesi olarak kullanılan bu yerin, Hz. Ömer zamanından beri bu amaçla kullanıldığını ifade etmekte ve Mus'ab b. Abdurrahman b. Avf'ın kölelerinden "Ârim" lakaplı Zeyd adındaki bir kişinin, Abdullah b. Zübeyr'e karşı açtığı savaşta yenilen Amr b. Zübeyr'in yanında yer aldığı için tutuklanıp buraya hapsedilmesi ve onun burada ölmesi nedeniyle buraya Ârim zindanı denildiğini; konum olarak da Darü'n-Nedve'nin arka tarafında ona bitişik olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ İbn A'sem ise İbnü'l-Hanefiyye, İbn Zübeyr ve Muhtâr üçgeninde cereyan eden hadiselerden ayrıntılı bir şekilde söz ettiği halde bu zindandan söz etmemiştir. Bununla birlikte eserinde yer verdiği İbnü'l-Hanefiyye'nin yardım istemek amacıyla Muhtâr'a yazdığı mektupta, *"Girenlerin emniyette olduğu Beytullah'ın önünde ashabımdan bir grupta tutuluyoruz. Tatlı su içmemize, güzel yemekler yememize ve insanlarla konuşmamıza engel olunuyor. Her gün sabah akşam ciddi bir şekilde tehdit ediliyoruz."* ifadelerine yer veriliyor.⁴⁷ Hem bu ifadelerden hem de yukarıda verdiğimiz bilgilerden anlaşıldığı gibi İbnü'l-Hanefiyye'nin tutulduğu yer, Mescid-i Haram civarında Kâbe'ye yakın ve zindan olarak kullanılan bir yerdir.

⁴² İbn Sa'd, VI, 101; Belâzürî, III, 474; Ya'kûbî, II, 261; Nüveyrî, XXI, 38; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 284.

⁴³ Müberred, III, 1124; İbn Abdırabbih, IV, 413; Ebü'l-Arab et-Temimî, s. 335; Mes'ûdî, III, 85; İbn Ebi'l-Hadîd, XX, 335; Bürrî, II, 229.

⁴⁴ Mes'ûdî, III, 85.

⁴⁵ Yakut el-Hamevî, Şehâbüddîn Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1977, IV, 66.

⁴⁶ Fâkihî, III, 340-341.

⁴⁷ İbn A'sem, II, 303.

Neticede Muhtâr'ın gönderdiği askerî ve malî yardımlar sayesinde belli bir süre rahat eden İbnü'l-Hanefiyye, onun ölümünden sonra tekrar İbn Zübeyr'in baskılarına maruz kaldı. İbn Zübeyr, kardeşi Urve b. Zübeyr'i göndererek onu asla rahat bırakmayacağını ve biat etmediği takdirde onu tekrar hapse atacağı tehdidinde bulundu ve *“Yardım aldığın yalancıyı Allah öldürdü. Irak halkı, benim üzerimde karar kıldı. Artık bana biat et, aksi takdirde seninle aramda savaş var.”* dedi.⁴⁸

İbn Zübeyr'in bu uyarılarına karşı İbnü'l-Hanefiyye, onun kardeşi Urve ile yaptığı görüşmede Muhtâr'ın, aslında kendisinden çok İbn Zübeyr'e yakın olduğunu, ihtilaf peşinde olmadığını, eğer böyle bir gayesi olsaydı onun yanında kalmaz kendisini zamanında davet etmiş olanların yanına gitmesi icab ettiğini, ama böyle bir şey yapmadığını ifade etti. Ardından, Abdülmelik'in hala bir rakip olarak durduğunu gerekçe göstererek biat etmesi için gerekli ortamın henüz oluşmadığını söyledi ve *“Her ikisi de dünya menfaati için savaşıyor”* diyerek onları tenkit etmeyi ihmal etmedi. Daha sonra, söz konusu şartlarda İbn Zübeyr'in yanında kalmaktansa Abdümelik'in yanında olmayı tercih edeceğini, zaten Abdülmelik'in bir mektup göndererek kendilerini davet ettiğini ve onun yanına gitmeyi düşündüklerini ifade etti.⁴⁹

İbnü'l-Hanefiyye'nin söylediklerini gidip İbn Zübeyr'e aktaran Urve, İbnü'l-Hanefiyye'nin birlik sağlanmadan kimseye biat etmesinin mümkün görünmediğini, bu nedenle onun Abdümelik'in yanına gitmesine engel olunmamasını tavsiye etti ve eğer onun başına bir iş gelecekse bunun Abdülmelik'ten gelmesinin kendileri açısından daha uygun olacağını belirtti. Bunun üzerine İbn Zübeyr, İbnü'l-Hanefiyye'nin peşini bıraktı ve gitmesine göz

⁴⁸ İbn Sa'd, V, 106.

⁴⁹ İbn Sa'd, V, 106.

yumdu.⁵⁰ Bu arada Urve'nin ayrılmasından sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin, ashabını toplayarak onlara İbn Zübeyr'in baskılarına tekrar başladığını, bu nedenle memleketine gitmek isteyenlerin gitmelerine izin vereceğini söylediği, fakat onların bu teklife karşılık ondan ayrılmak istemediklerini, İbnü'l-Hanefiyye'nin de bu tutumlarından dolayı onlara teşekkür ettiği görülmektedir.⁵¹

İbnü'l-Hanefiyye, daha önceki bölümde anlattığımız gibi İbn Zübeyr'in ona yaptığı bu baskıları haber alan Abdülmelik b. Mervân'ın daveti üzerine Şam bölgesine gidip Eyle'ye yerleşmişti. Fakat bölgede ona yönelik teveccühün giderek artması Abdülmelik'i kaygılandırmış ve burada da “ya biat edilmesi ya da bölgenin terk edilmesi” baskısına maruz kalması sonucunda Mekke'ye dönmek durumunda kalmıştı.⁵²

İbn Zübeyr, Mekke'ye geri dönen ve gidip mahallesine yerleşen İbnü'l-Hanefiyye'ye tekrar haber göndererek mahalleyi derhal terk etmesini, aksi takdirde ona ve ashabına her türlü eziyeti yapacağı tehdidinde bulundu. Fakat bu sırada hac mevsiminin girmesiyle onu bu süre zarfında serbest bıraktı. Hac ibadeti bitip insanlar dağılıncaya kadar tekrar ona haber göndererek derhal şehri terk etmesini, aksi takdirde onu zorla çıkaracağını bildirdi.⁵³ Bu sırada İbnü'l-Hanefiyye'nin yanında bulunan bazı taraftarlarının ondan savaşmak için izin istediği görülmektedir. Bu teklifler karşısında diğer bazı kişilerin de İbnü'l-Hanefiyye'yi uyararak, “*Bunların söyledikleri seni aldatmasın. Zira onlar, babanın ve kardeşinin katilleridirler*” demeleri dikkat çekicidir.⁵⁴ Bu durum karşısında İbnü'l-Hanefiyye'nin cevabı ise her zaman olduğu gibi “*Allah'ın*

⁵⁰ İbn Sa'd, V, 106.

⁵¹ İbn A'sem, II, 382.

⁵² İbn Sa'd, V, 107-108; Belâzürî, III, 480-481.

⁵³ Belâzürî, III, 481; İbn A'sem, II, 387.

⁵⁴ Belâzürî, III, 481; İbn A'sem, II, 387.

kazasına sabredeceğiz” olmuştur.⁵⁵ Fakat baskılar, onu o kadar bezmiş olacak ki daha önce yapmadığı bir şey yaptı. Ellerini kaldırdı ve İbn Zübeyr’e şöyle beddua etti: “Allah’ım İbn Zübeyr’e korku ve zillet elbisesi giydir. İnsanları zora soktukları gibi onları da sıkıntıya düşürecek kişileri, onun, taraftarlarının ve ona yardım edenlerin başlarına musallat et. Allah’ım hatalarını ayağına dola ve kötülük çemberini başına geçir.”⁵⁶

Muhammed b. Hanefiyye, baskılara dayanamayacaklarını anlayınca ahabına Taif’e gideceklerini bildirdi ve onlardan derhal hazırlanmalarını istedi. Bunu duyan İbn Abbâs, çok sinirlendi. Hemen İbn Zübeyr’in yanına giderek bu yaptıklarından dolayı onu şiddetle kınadı ve onunla hararetli bir münakaşaya girdi. Bu sırada İbn Zübeyr’in, kırk senedir Benî Hâşim’e karşı kin beslediğini itiraf ettiği görülmektedir.⁵⁷ Hatta onun, hutbelerde Benî Hâşim’i yermenin yanı sıra Rasulullah’a salavat getirmeyi bile terk ettiği söyleniyor. İbn Zübeyr, bu davranışından dolayı yakınları tarafından bile tenkit edilince Benî Hâşim’i sevindirecek bir iş yapmak istemediğini, “*Salavat getirdiğimde onların boyunlarını şöyle uzattıklarını görüyorum, ben de böyle yaparak başlarını ezmiş oluyorum!*” diyerek kendini savunmuş, ancak gelen tepkilerin artması üzerine gizlice salavat getirdiğini açıklamak durumunda kalmıştır.⁵⁸

Rivayete göre İbnü’l-Hanefiyye, İbn Zübeyr’in hutbede Hz. Ali’yi eleştirdiği haberini alınca gidip sözünü kesmiş ve cemaate yönelerek Hz. Ali’yi öven bir konuşma yapmıştır.⁵⁹ Ayrıca Mu-

⁵⁵ Belâzürî, III, 481.

⁵⁶ Belâzürî, III, 482; İbn A’sem, II, 388; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 292.

⁵⁷ Belâzürî, III, 482; İbn A’sem, II, 389; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 292.

⁵⁸ İbn Ebi’l-Hadîd, XX, 338. Bk. Belâzürî, III, 482; Ya’kûbî, II, 261; İbn Abdırabbih, IV, 413; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 292.

⁵⁹ Ya’kûbî, II, 261-262; Mes’ûdî, III, 89; İbn Ebi’l-Hadîd, IV, 282.

hammed b. Hanefiyye'nin çevresindeki insanları da değişik gerekçelerle sindiremeye çalıştığı görülen İbn Zübeyr, babası Hz. Ali'nin yanında Sıffin'de savaşmış olan ve kendisi de İbnü'l-Hanefiyye ile birlikte hareket eden Halid b. Muhâcir b. Halid b. Velid'i şarap içtiği gerekçesiyle tutup boynuna şarap dolu bir kırba bağlamış ve ardından ona had cezası uygulamıştı. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye: "*İbn Zübeyr, kendisine zarar verecek şeylerde ne kadar da cömert davranıyor!*" diyerek onun bu hareketini eleştirmişti.⁶⁰

Neticede İbnü'l-Hanefiyye, İbn Zübeyr'in baskıları sonucu İbn Abbâs ile birlikte Taif'e gitmek durumunda kaldı. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İbn Abbâs, burada çok geçmeden hayatını kaybetmiş, İbnü'l-Hanefiyye de onun cenaze namazını kıldırılmış ve onu hayırla yâd ederek: "*Bugün bu ümmetin rabbanisini kaybettik.*" demişti.⁶¹ Burada kaldıkları süre zarfında İbn Abbâs, sürekli İbn Zübeyr'i eleştiren konuşmalar yaptığı, hatta bu konuşmalar sebebiyle İbn Zübeyr'den ikaz aldığı halde; Haccâc'ın gelişine kadar burada kalan İbnü'l-Hanefiyye'nin, onun ne lehinde ne aleyhinde hiç konuşmaması dikkat çekicidir.⁶² Bu durum, gıybet etmek veya dedikodu yapmak istememesi gibi ahlakî bir gerekçeye dayanabileceği gibi; ilerde İbn Zübeyr'in iktidarı tamamen ele geçirme ihtimaline karşı onun tepkisini çekecek bir hareketten kaçınma gayesine matuf olabilir.

Haccâc, 72 yılı Zilkade ayında (Mart 692) İbn Zübeyr'i Mekke'de kuşatma altına alınca İbnü'l-Hanefiyye, o senenin haccını yapmak üzere Taif'ten ayrıldı ve hac ibadetini ifa ettikten sonra gidip Mekke'deki mahallesine yerleşti. İbnü'l-Hanefiyye burada,

⁶⁰ Belâzürî, III, 464; Makrîzî, *el-Mukaffâ*, VI, 297.

⁶¹ Fesevî, I, 518, 540.

⁶² İbn A'sem, II, 392; İbn Ebi'l-Hadîd, XX, 336-337.

17 Cemadiyelahir 73 (2 Kasım 692) tarihinde İbn Zübeyr'in öldürülmesine kadar savaştan taraflara hiç müdahale etmeden yaşadı.⁶³

Bununla birlikte, Haccâc'ın bu süre zarfında ondan Abdülmelik adına biat almak için uğraştığı görülmektedir. Ancak İbnü'l-Hanefiyye, ona daha önce Mekke'de kaldığı halde Şam ve Taif'e gitmek durumunda bırakıldığını hatırlatmış ve "Bütün bunlar, İbn Zübeyr veya Abdülmelik'e onlardan biri üzerinden insanlar karar kılma-dıkça biat etmek istememenden kaynaklandı. Oysa ben, ihtilaf çıkaran bir adam değilim. İnsanların, ihtilafa düştüğünü gördüğümde onlardan ayrıldım ve aralarında birlik sağlanıncaya kadar onlardan ayrı kalmayı düşünerek kuşların bile emniyette olduğu Allah'ın en kutsal beldesine sığındım. Fakat İbn Zübeyr, bana kötü davranınca Şam'a yöneldim. Abdülmelik de onun yanında kalmamı hoş görmeyince Harem'e yöneldim. Şayet İbn Zübeyr öldürülür ve insanlar, Abdülmelik üzerinde icma ederse sana biat ederim." diyerek o zamana kadar başından geçenleri özetlemiş ve hangi şartlarda biat edebileceğini açıklamıştı.⁶⁴

İbnü'l-Hanefiyye, Haccâc'la yaptığı bu konuşmasından anlaşıldığı gibi İbn Zübeyr'in öldürülmesini sanki istiyor gibiydi. Nitekim onun öldürülmesinden sonra Abdullah b. Ömer gibi birçok kişinin olaydan dolayı üzüntülerini açıklayıp İbn Zübeyr'in annesi Esmâ bnt. Ebî Bekir'e başsağlığı dileklerinde bulunduğu halde İbnü'l-Hanefiyye'nin bu yönde bir hareketi görülmemektedir.⁶⁵ Bununla birlikte onun yaşananlardan dolayı kaygılı olduğu bir gerçektir. Ancak bu kaygısı, Mekke'de kan dökülmek suretiyle buranın kutsiyetinin ihlâl edilmesine yönelikti. Münzir es-Sevrî'nin anlattığına göre İbnü'l-Hanefiyye'nin oflayıp puflayarak

⁶³ İbn Sa'd, V, 109.

⁶⁴ İbn Sa'd, V, 110.

⁶⁵ Bk. Dîneverî, s. 282; Taberî, s. 1143; İbn A'sem, II, 411-412; İbnü'l-Esîr, s. 598; İbn Kesîr, VI, 107.

döşegi üzerinde kıvranıp durduğunu gören karısı, “*Şu senin düşmanın İbn Zübeyr’in başına gelenlerden dolayı mı üzülüyorsun?*” diye sorunca, “*Vallahi şu Allah’ın düşmanı İbn Zübeyr, beni ilgilendirmez. Fakat yarın onun yüzünden haremde yaşanacaklardan kaygılanıyorum.*” şeklinde cevap vermiş, ardından ellerini kaldırarak “*Allah’ım, bana bahsettiğin bilgi sayesinde onun, oradan öldürülmüş olarak çıkarılacağını ve başının şehir şehir, sokak sokak dolaştırılacağını bildiğimi biliyorsun!*” demişti.⁶⁶ Daha sonraları da İbn Zübeyr hakkında konuşurken, onun kendisini kışkandığını ve onun yaptığı gibi kendisinin de bu kutsal mekânda taşkınlık yapmasını arzu ettiğini söylüyordu.⁶⁷

Neticede, yedi-sekiz aylık bir kuşatmadan sonra İbn Zübeyr’in öldürülmesiyle birlikte bu hareket sona ermiş oldu. İlk başta neredeyse İslâm dünyasının tamamını elinde bulunduran bu hareketin, dokuz sene içinde eriyerek yok olmasının birçok sebebi olmakla birlikte,⁶⁸ bunların başında İbnü’l-Hanefiyye öncülüğünde Benî Hâşim’in bölgede meskûn oldukları halde ona biat etmemesi ve bunun sonucunda aralarında zuhur eden yukarıda sözünü ettiğimiz mücadele olmuştur.

Son olarak Muhammed b. Hanefiyye’nin, yaşadığı bölgede bu kadar uzun bir süre hâkimiyetini sürdüren bu harekete karşı bütün baskılara rağmen direnmesi ve İbn Zübeyr’e biat etmemesinin sebepleri üzerinde durarak bu konuyu bitirelim.

(a) İbnü’l-Hanefiyye’nin İbn Zübeyr’e biat etmemesinde öncelikle Cemel Savaşı’nın toplumda yarattığı kampaşmanın etkili olduğunu düşünüyoruz. Yukarıda değindiğimiz gibi söz konusu

⁶⁶ İbn Ebî Şeybe, VI, 205; VII, 473.

⁶⁷ İbn Asâkir, LIV, 346.

⁶⁸ Bk. Harbûtlî, *Abdullah b. Zübeyr*, s. 234-245.

savaşta İbnü'l-Hanefiyye ile İbn Zübeyr karşı cephelerde yer almış, mağlup tarafta yer alan İbn Zübeyr'in bu savaşta babasını da kaybetmiş olması onun gâlip cephenin başındaki Hz. Ali ve Benî Hâşim'e karşı kin beslemesine neden olmuştur.

(b) Diğer bir sebep de her ikisinin farklı kabilelere mensup olması idi. Nitekim, Muâviye'nin İbn Zübeyr ile İbnü'l-Hanefiyye arasında tercih yapmak durumunda kaldığında onun, aralarındaki yakın akrabalığa binâen İbnü'l-Hanefiyye'yi tercih ettiği, İbnü'l-Hanefiyye'nin de şayet İbn Zübeyr'le Abdülmelik arasında bir tercih yapmak durumunda kalırsa Abdülmelik'i tercih edeceğini ifade ettiği görülmektedir. Gerçekten de Benî Hâşim ile Benî Ümeyye her ne kadar birbirlerine karşı düşmanca bir rekabet içinde olsalar da yukarıda verdiğimiz rivayetlerde geçtiği gibi, diğer kabilelere karşı birbirlerini tutmuşlardır.

(c) İbnü'l-Hanefiyye'nin, hilâfet hakkını kendinde görmesi de onun İbn Zübeyr'e biat etmemesindeki en önemli faktördür. Nitekim İbnü'l-Hanefiyye, Muhtâr'ın göndermiş olduğu kuvvetler tarafında kurtarıldığı zaman İbn Zübeyr'le aralarında geçen bir tartışmada İbn Zübeyr'in *"Bu adam kim oluyor da sözü dinleniyor ve görüşlerine uyuluyor!"* sözüne karşı, sözü dinlenmesi ve uyulması gereken biri varsa onun da kendisi olduğunu ifade ederek bu düşüncesini açık bir şekilde ortaya koymuştur.

(d) İbnü'l-Hanefiyye'nin bu konuda dile getirdiği gerekçe ise İslâm dünyasında birliğin sağlanmamış olmasıdır. Nitekim gerek İbn Zübeyr, gerekse Abdülmelik'ten gelen biat çağrılarına karşı her seferinde *"birlik sağlanmadıkça"* kimseye biat etmesinin söz konusu olamayacağını bildirmiştir. Uzun süre, gelen bütün baskılara rağmen bu tutumundan geri adım atmamış olması onun bu konudaki samimiyetini göstermesi açısından önemlidir. Ancak

bu direnişindeki görünen sebep bu olmakla birlikte, bir önceki şıkta zikrettiğimiz hilâfet hakkını kendinde görmesi bu konudaki esas faktör olmalıdır.

Netice itibariyle, sebep ne olursa olsun İbnü'l-Hanefiyye, başından sonuna kadar İbn Zübeyr hareketinin karşısında durmuş ve bütün baskılara rağmen bu harekete boyun eğmemiştir. Onun bu sarsılmaz karşı duruşu, söz konusu hareketin akâmete uğramasında en önemli etken olmuştur.

B. Muhtâr es-Sekafî Hareketi Karşısındaki Yeri ve Etkisi

Daha on üç yaşlarındayken, Hz. Ömer zamanında İranlılarla yapılan bir savaşa katılan ve burada babasını kaybeden Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî, Hz. Ali tarafından Medâin valisi olarak görevlendirilen ve Hz. Hasan zamanında da bu görevini sürdüren amcası Sa'd b. Mes'ûd'un yanında iken, Sâbât'ta uğradığı suikast sonucu yaralanıp buraya getirilen hasta yatağındaki Hz. Hasan'ın Muâviye'ye teslim edilmesini önermesi ile dikkatleri üzerine çekmişti.⁶⁹ Bu olay, Kerbela hadisesi öncesi Müslim b. Akil'i evinde misafir edip ona destek olması sürecine kadar Muhtâr'ın Şîa tarafından eleştirilmesine ve Osmanî olarak anılmasına neden olduğu gibi,⁷⁰ o sırada Hz. Hasan'ın yanında bulunan Muhammed b. Hanefiyye'nin de dikkatini üzerine çekmiş ve onda ilk olumsuz izlenimini doğurmuştur. Hatta bu olumsuz intiba, daha sonraki süreçte İbnü'l-Hanefiyye'nin devamlı ona kuşkuyla bakmasına sebep olmaktadır.

Muhtâr'ın Muâviye döneminde Hucr b. Adî lehinde şahitlik etmesinden hareketle onun Ehl-i Beyte sempati duymaya başladı-

⁶⁹ Belâzürî, VI, 376.

⁷⁰ Taberî, s. 1054.

ğı söylenmektedir.⁷¹ Ayrıca onun, bu dönemde Medine'ye gittiği ve burada İbnü'l-Hanefiyye ile birlikte kaldığı, ondan hadis dersleri aldığı ve Kûfe'ye döndükten sonra Ehl-i Beyt lehinde konuşmaya başladığı rivayet edilmektedir.⁷²

Muhtâr, Müslim b. Akil'e destek verdiği gerekçesiyle Ubeydullah b. Ziyâd tarafından hapsedilip, ardından Kûfe'den sürülünce Mekke'ye gitti. Muhtâr, burada Abdullah b. Zübeyr'e bölgede Emevîlere karşı bir isyan hareketi başlatma teklifinde bulundu. İbn Zübeyr, o sırada bu yönde gizli bir şekilde faaliyetlerini sürdürmekle birlikte, muhtemelen faaliyetlerinin açığa çıkmasını istemediği için, bu konuda Muhtâr'la işbirliğine girmek istemedi. Bunun üzerine Muhtâr, Taif'e gitti. Burada bir sene kaldıktan sonra tekrar Mekke'ye dönünce bu sefer İbn Zübeyr, onunla işbirliği yapmayı kabul etti.⁷³

Muhtâr, bu süreçte İbn Zübeyr'in başlattığı hareketi hızlandırdığı gibi,⁷⁴ çok kısa bir zamanda gösterdiği performansla onun en yakın adamlarından biri konumuna geldi.⁷⁵ Hatta Muhtâr, Yezîd'in İbn Zübeyr'i faaliyetlerinden dolayı uyarmak için gönderdiği elçilere karşı onu hararetle savundu.⁷⁶ Bunun akabinde gerçekleşen Mekke muhasarası sırasında da İbn Zübeyr'in yanında Şam ordusuna karşı savaştı.⁷⁷

Bu kuşatma esnasında Mekke'de bulunan Muhammed b. Hanefiyye, daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbn Zübeyr'e herhan-

⁷¹ Harbûtîlî, Ali Hasenî, *Muhtar es-Sekafi*, Kahire 1962, s. 53.

⁷² Meclisî, XLV, 352.

⁷³ Taberî, s. 1055-1057.

⁷⁴ İbn A'sem, II, 202.

⁷⁵ İbn Sa'd, V, 98.

⁷⁶ İbn A'sem, II, 205-206.

⁷⁷ Taberî, s. 1057.

gi bir destekte bulunmadı.⁷⁸ Hem kuşatma sırasında, hem de ondan önce Muhtâr'ın Taif'te bulunduğu bir yıllık süre içinde İbnü'l-Hanefiyye'nin Muhtâr'la bir irtibatının olduğuna dair kaynaklarda sağlam bir kayda rastlanmamaktadır. Bununla birlikte Muhtâr'ın Taif'te kaldığı süre içinde, o sırada Medine'de bulunan İbnü'l-Hanefiyye ile irtibat kurmuş olabileceği görüşü ortaya atılmaktadır.⁷⁹ Hatîbü'l-Havârizm'in sahih olmadığını belirterek naklettiği ve siyak sibakından da uydurma olduğu anlaşılan bir rivayete göre Muhtâr, Kûfe'den kaçıp Mekke'ye geldikten hemen sonra gidip İbn Zübeyr'e biat etmiş, gece olunca da gizlice İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına giderek ona da biat etmiştir.⁸⁰ Ayrıca İbn Sa'd'ın verdiği bir rivayette, Muhtâr'la İbn Zübeyr arasındaki söz konusu ilişkiye değinirken onun Muhammed b. Hanefiyye'ye de gidip geldiği vurgulanmaktadır.⁸¹ Ancak rivayette, aralarındaki bu irtibatın ne zaman başladığı belirtilmediği gibi, İbnü'l-Hanefiyye'nin onun hakkında iyi bir düşünceye sahip olmadığı ve ondan gelen birçok şeyi kabul etmediği de ifade edilmektedir. Bu nedenle aralarındaki irtibatın muhasaradan sonra, hatta Muhtâr'ın İbn Zübeyr'den ümidini kestikten sonra başladığını tahmin ediyoruz. Zira Muhtâr, İbn Zübeyr'le daha işin başında yaptığı anlaşmada şart koştuğu, hareketin başarıya ulaşması durumunda kendisine tevdi edilecek birtakım görevlerin beklentisi içindeydi.⁸²

Muhtâr, Yezîd b. Muâviye'nin ölümünden sonra İbn Zübeyr'in neredeyse İslâm dünyasının tamamını elinde bulundurmasına rağmen aradan beş ay geçtiği halde kendisine bir görev

⁷⁸ İbn A'sem, II, 206.

⁷⁹ Deksan, Abdülemir Abd Hüseyin, *el-Hilâfetü'l-Ümeviyye 65-86/684-705 Dirâse Siyâsiyye*, Beyrut 1973, s. 64.

⁸⁰ Hatîbü'l-Havârizm, II, 271.

⁸¹ İbn Sa'd, V, 98.

⁸² İbn A'sem, II, 202.

vermediğini görünce gözünü Kûfe'ye dikti. Onun için Kûfe'den gelenlerden oranın durumunu sormaya başladı.⁸³ Bu arada Kûfe'nin içinde bulunduğu durumu İbn Zübeyr'e arz ederek buranın yönetimini kendisine tevdi etmesi için imâlarda bulunuyordu.⁸⁴ Ancak İbn Zübeyr tarafından kendisine herhangi bir görevin verileceğinden ümidini kesmesi üzerine onun yanından ayrılmaya karar verdi. Onun, giderken hiç kimseye haber vermeden gece yarısı Mekke'den çıktığı ve Kûfe'ye doğru yola koyulduğu söylenmektedir.⁸⁵ Aksine, emrine verilen iki yüz askerle birlikte İbn Zübeyr'in izni ve İbnü'l-Hanefiyye'nin onayı ile yola çıktığı yönünde rivayetler de bulunmaktadır.⁸⁶

Aslında Muhtâr'ın, İbn Zübeyr'den habersiz Mekke'den çıkması mümkün görünmemektedir. Aynı şekilde İbn Zübeyr'den ümidini kesmiş olması nedeniyle Ehl-i Beyt'in adını kullanarak başlatmayı planladığı hareketin başarısı için İbnü'l-Hanefiyye gibi birinin desteğini almak istemesi de kaçınılmazdır. Zira Harbûtlî'nin dediği gibi, o dönemde her siyasî hareketin dinî bir renege bürünmesi ve ruhanî bir lidere sırtını dayaması gerekiyordu.⁸⁷ Nitekim İbn Sa'd'ın aktardığı bir rivayete göre Muhtâr'ın Kûfe'ye gitmeye karar verdiği zaman İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına giderek kararını ona bildirdiği söylenmektedir. Rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye de ona: “*Git, fakat şu Abdullah b. Kamil el-Hemedânî de seninle beraber gelsin.*” demiş, ardından Abdullah b. Kamil'e Muhtâr'a pek güvenilemeyeceğini söyleyerek ona karşı dikkatli olmasını istemiştir. Söz konusu rivayete göre Muhtâr, daha sonra İbn Zübeyr'in yanına giderek: “*Benim Irak'ta bulunmam, senin için burada kalmamdan daha faydalı olacaktır.*” demiş ve ondan Kûfe'ye

⁸³ Belâzürî, VI, 379; Taberî, s. 1057.

⁸⁴ Mes'ûdî, III, 83.

⁸⁵ İbn A'sem, II, 253.

⁸⁶ Hatîbü'l-Havârizm, II, 272.

⁸⁷ Harbûtlî, *Muhtar es-Sekafi*, s. 112.

gitmek için izin istemiştir.⁸⁸ Belâzürî'nin de eserinde yer verdiği bir rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına giden Muhtâr, “*Ben, kan davanızı gütmek ve sizlere yardımcı olmak için gidiyorum.*” demiş; fakat İbnü'l-Hanefiyye, onun bu sözüne karşı susmuş, bu sözünü ne onaylamış ne de karşı çıkmıştır. Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye, Muhtâr'ı uğurlarken ona Allah'tan korkmasını tavsiye ederek onu uyarmayı ihmal etmemiştir. Muhtâr ise Kûfe'ye gidiş amacını bildirirken İbnü'l-Hanefiyye'nin bu konuda suskun kalmasını, “*Onun susması, benim için bir izindir.*” şeklinde yorumlamıştır.⁸⁹ Belâzürî'nin aktardığı başka bir rivayette ise İbnü'l-Hanefiyye'nin ona: “*Ben, Rabbimizin bize yardım etmesini ve kanlarımızı dökenleri helak etmesini arzu ederim. Fakat, ben ne savaşmayı ne de kan dökmeyi emrederim. Zira bize yardımcı olarak, hakkımızı geri almak ve kanlarımızın hesabını sormak için Allah, bize yeter!*” dediği söylenmektedir.⁹⁰

İbn Sa'd'ın verdiği rivayette Muhtâr'ın Kûfe'ye gitme kararını İbnü'l-Hanefiyye'ye arz ederken ona hangi gerekçelerle gitmek istediğini bildirdiğinden söz edilmemektedir. Belazurî'deki rivayetlerde ise bu gerekçelerden söz edilmekle birlikte anlatılanlara bakıldığında, bunların daha sonraları Muhtâr'ın başlattığı harekete katılıp katılmamaları noktasında şüpheye düşerek onu ziyaret eden Abdurrahman b. Şureyh başkanlığındaki Kûfe heyetiyle aralarında geçen diyaloglarla oldukça benzerlikler taşımaktadır.⁹¹ Dolayısıyla burada bir karıştırma söz konusu olabilir. Ayrıca Belazurî'nin, râvîleri zikretmeksizin bunları bir söylenti olarak kayda geçirmesi de bu rivayetlerin sıhhatine gölge düşürmektedir.

⁸⁸ İbn Sa'd, V, 98.

⁸⁹ Belâzürî, VI, 380.

⁹⁰ Belâzürî, VI, 380. Ayrıca bk. İbnü'd-Devadarî, VI, 150-151.

⁹¹ Krş. Belâzürî, VI, 384; Ya'kûbî, II, 258; Taberî, s. 1078; İbn A'sem, II, 276; İbnü'l-Esîr, s. 558; Nüveyrî, XXI, 15.

Diğer yandan, o sırada Kûfe valisi olarak görev yapan Âmir b. Mes'ûd'un İbn Zübeyr tarafından azledilerek,⁹² onun yerine Abdullah b. Yezîd el-Ensârî ve İbrahim b. Muhammed b. Talha b. Ubeydullah'ın birisi idarî işlerden diğeri de malî işlerden sorumlu olarak Kûfe'ye atanmaları ve bunların, Muhtâr'ın 15 Ramazan 64 (5 Mayıs 684) tarihinde bir Cuma günü Kûfe'ye varmasından bir hafta sonra şehre girmeleri,⁹³ Muhtâr'ın İbn Zübeyr'den izin alarak Mekke'den çıkmakla beraber, “onun, İbn Zübeyr tarafından Kûfe'ye vali olarak atandığı”⁹⁴ yönündeki iddiaların aksine, aslında İbn Zübeyr'in ona herhangi bir görev vermediğini ve hatta ona hiç güvenmediğini göstermektedir.

Kûfe'ye girer girmez rastladığı her guruba selam verip, “*Size zafer ve kurtuluş müjdeliyorum!*” diyerek faaliyetlerine başladığı, ardından Ehl-i Beyt'e yakınlığıyla bilinen kişilerle irtibata geçtiği ve Şîa'nın durumunu araştırdığı görülen Muhtâr'ın, ilk başta İbnü'l-Hanefiyye'den bahsetmemekle birlikte evine gidip yerleştikten sonra, yanına gelen kişilerle yaptığı istişarede kendisine Şîa'nın Süleyman b. Surad'ın etrafında toplandığının haber verilmesi üzerine, onun: “*el-Mehdî İbnü'l-Vasî Muhammed b. Ali, beni size güvenilir bir vezir ve seçilmiş bir emir olarak gönderdi. Beni, mülhitlerle savaşmak, Ehl-i Beytinin kan davasını gütmek ve zayıfları korumakla görevlendirdi.*” diyerek onları kendi tarafına çekmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.⁹⁵ Muhtemelen Muhtâr, bu sözü İbn Zübeyr'in gönderdiği görevlilerin Kûfe'ye girmesinden sonra, artık İbn Zübeyr'in buralarda kendisine hiçbir şekilde görev vermeyeceğini anlayınca söylemiştir. Eğer böyle bir gelişme olmasaydı muhtemelen Muhtâr, İbnü'l-Hanefiyye'den hiç söz etmeyecek ve belki

⁹² Belâzürî, VI, 380.

⁹³ Taberî, s. 1051.

⁹⁴ Bürrî, I, 411.

⁹⁵ Taberî, s. 1058. Ayrıca bk. İbn Sa'd, V, 98; Belâzürî, VI, 380; Ya'kûbî, II, 258.

de İbn Zübeyr'e olan desteğini sürdürecekti. Çünkü Muhtâr'ın, Kûfe'yi ele geçirmesinden sonra bile İbn Zübeyr'le haberleşerek valisini şehirden kovmasının sebebini onun için ehli olmamasına bağlayarak, bir nevi bu görevi kendisine vermesini istediği ve onunla irtibatını koparmak istemediği görülüyor.⁹⁶ Ayrıca Muhtâr'ın, Hz. Hüseyin'in katillerinden intikam almak gayesiyle Süleyman b. Surad öncülüğünde sürdürülen hazırlıklara katkıda bulunmak bir yana, onu eleştirerek başlattığı hareketi baltalamaya çalışması,⁹⁷ hatta bu yönde büyük bir mesafe katederek İbn Surad'la beraber yola çıkması planlanan on altı bin kişilik gurbun dört bin kişide kalmasına sebep olması,⁹⁸ onun şahsi birtakım hesaplar peşinde olduğu kuşkusunu uyandırmaktadır.

Süleyman b. Surad'ın 65/684 yılının ortalarında karşı karşıya geldiği Şam ordularına yenilmesi üzerine Muhtâr, Wellhausen'in ifadesiyle vicdanı hiç sızlanmadan onun mirasına kondu.⁹⁹ Bu şekilde "Hz. Hüseyin'in intikamı" argümanı ile hareket etmesinin de önünde artık bir engel kalmayan Muhtâr, Muhammed b. Hanefiyye'nin adını kullanarak başlattığı çalışmalarına hız verdi. 65 yılının Ramazan ayında (Nisan 685) Kûfe'ye atanan yeni vali Abdullah b. Mutî'in gelişi de onun hızını kesmedi. Hatta yeni vali-yi yaptığı ilk konuşmasında taciz ettiği gibi,¹⁰⁰ sürdürmekte olduğu faaliyetlerini daha da hızlandırdı ve artık yeni senenin başı Muharrem ayında isyan bayrağını kaldırma kararını aldı. Ancak bu sırada bölgedeki ileri gelen bazı şahsiyetlerin, onun İbnü'l-Hanefiyye tarafından gönderildiği konusunda şüphelerini dile

⁹⁶ Bk. Belâzürî, VI, 454; İbn Kesîr, VI, 47.

⁹⁷ Taberî, s. 1051, 1058.

⁹⁸ Taberî, s. 1060.

⁹⁹ Wellhausen, Julius, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1989, s. 123.

¹⁰⁰ İbn A'sem, II, 273.

getirerek durumu araştırmak üzere Mekke'ye gitmeleri bu planı aksattı.¹⁰¹

Aralarında Abdurrahman b. Şureyh'in bulunduğu heyet, Mekke'ye gidip İbnü'l-Hanefiyye ile görüştüler. Yapılan görüşme-
de Muhtâr'ın bölgede yürüttüğü faaliyetler konusunda onu bilgi-
lendirdiler.¹⁰² Ardından ona: “*Muhtâr b. Ebî Ubeyd, yanımıza gelerek Hüseyin'in kanını talep etmek üzere sizin tarafınızdan gönderildiğini iddia ediyor.*”¹⁰³ diyerek konuyla ilgili onun görüşlerini öğrenmek ve o doğrultuda hareket etmek istediklerini bildirdiler.¹⁰⁴ İbnü'l-Hanefiyye, onların bu açık taleplerine karşı onlarla diğer bazı konuları gayet açık bir şekilde konuşmakla birlikte,¹⁰⁵ Muhtâr konusunda onlara, “*Allah'a yemin ederin ki Allah'ın, düşmanlarımıza karşı bize dilediği kimse ile yardım etmesini arzu ederim.*”¹⁰⁶ şeklinde muğlak bir cevap verdi.

Bu söze ilave olarak İbnü'l-Hanefiyye'nin onlara: “*Yalancılara dikkat edin. Canlarınıza ve dininize mukayyet olun.*” dediği de rivayet edilmektedir.¹⁰⁷ Bu ifade ile İbnü'l-Hanefiyye, onun adına hareket ettiği söylenen Muhtâr'a karşı dikkatli olunmasını imâ etmiş olsa bile ona karşı açık bir tavır ortaya koymamıştır. Nitekim bu kaçamak cevabından sonra, ondan daha açık bir cevap almak için ısrar etmek yerine bunu kendileri için yeterli görüp onun yanından ayrıldıkları görülen heyet, aldıkları cevap için “*Bu, onun izin ve*

¹⁰¹ Belâzürî, VI, 384; Taberî, s. 1078.

¹⁰² Taberî, s. 1078; Nüveyrî, XXI, 15.

¹⁰³ Belâzürî, VI, 384.

¹⁰⁴ Taberî, s. 1078; İbn A'sem, II, 275.

¹⁰⁵ Bu görüşmede gündeme getirilen Ehl-i Beytin konumu ve Hz. Hüseyin'in katli konusunda İbnü'l-Hanefiyye, Ehl-i Beyt olarak buldukları makamı Allah'ın bir lütfu, Hz. Hüseyin'in başına gelenleri de takdir-i ilahî olarak değerlendiriyor. Bk. Taberî, s. 1078; İbn A'sem, II, 275.

¹⁰⁶ Belâzürî, VI, 384; Ya'kübî, II, 258; Taberî, s. 1078; İbn A'sem, II, 276; İbnü'l-Esîr, s. 558; Nüveyrî, XXI, 15.

¹⁰⁷ İbn Sa'd, V, 99.

ruhsat verdiği anlamına geliyor, yoksa isteseydi yapmayın diyebilirdi."¹⁰⁸ diyerek Kûfe'ye geri döndüler.

Muhtâr ise gelişmeleri endişeyle izliyor, planlarının deşifre edilmesinden korkuyordu.¹⁰⁹ Onun bu korkusu, İbn Kesîr'in dediği gibi aslında İbnü'l-Hanefiyye'nin emriyle hareket etmemiş olmasından kaynaklanıyordu.¹¹⁰ Bu nedenle Muhtâr, Kûfe'ye geri dönen heyete İbnü'l-Hanefiyye ile yaptıkları görüşmede vardıkları neticeyi sorduğunda, onların "*Sana yardım etmemize izin verdi!*" şeklindeki cevaplarına tekbir getirerek karşılık vermiş ve hemen taraftarlarını toplayarak gelen heyetten izlenimlerini onlara aktarmalarını istemişti. Onu bu isteği üzerine Abdurrahman b. Şureyh, toplanan kalabalığa yaptığı konuşmada İbnü'l-Hanefiyye'nin kendilerine, Muhtâr'a destek ve yardımcı olmalarını emrettiğini ve artık konuyla ilgili bir şüphelerinin kalmadığını anlatmıştı.¹¹¹

Bu olaydan sonra Muhtâr'ın etrafındaki taraftar kitlesi daha da arttı. Fakat Muhtâr'a, valinin etrafında yer alan eşrafa karşı başarı sağlaması için bölgenin ileri gelen şahsiyetlerinden İbrahim b. Eşter'in desteğini de alması gerektiği söylendi. Bunun üzerine Muhtâr, İbrahim b. Eşter'e bir heyet göndererek desteğini almalarını istedi. İbrahim b. Eşter ise onların tekliflerini ancak kendisini lider olarak seçmeleri durumunda kabul edebileceğini söyledi. Ancak heyettekiler, Muhtâr'ın İbnü'l-Hanefiyye tarafından emir olarak görevlendirilmiş olduğunu, bu nedenle söz konusu şartı kabul edemeyeceklerini söyleyerek elleri boş döndüler.¹¹² Aradan üç gün geçtikten sonra İbrahim b. Eşter'den bir ses çık-

¹⁰⁸ Belâzürî, VI, 384; Taberî, s. 1078.

¹⁰⁹ Belâzürî, VI, 384; Taberî, s. 1078.

¹¹⁰ İbn Kesîr, VI, 18.

¹¹¹ Belâzürî, VI, 384-385; Taberî, s. 1078.

¹¹² Belâzürî, VI, 385; Taberî, s. 1079.

madığını gören Muhtâr, Âmir eş-Şa'bî ve babasının da bulunduğu başka bir heyetle onun yanına bizzat gitti ve ona kendilerine katılması yönünde İbnü'l-Hanefiyye'nin emri olduğunu bildirdi. Ardından İbnü'l-Hanefiyye tarafından gönderildiğini iddia ettiği bir mektup göstererek bu emre uymasını, aksi takdirde onun İbnü'l-Hanefiyye ve sevenleri tarafından terk edileceği uyarısında bulundu.¹¹³

Söz konusu mektupta şunlar yazılıyordu: *“Bismillahirrahmanirrahim. Muhammed el-Mehdî'den İbrahim b. Malik el-Eşter'e. Selamün aleyke. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a hamd ederim. Ben, sizlere vezirim ve kendi vekilim olarak seçtiğim güvenilir dostumu gönderiyorum. Ona düşmanlarımla savaştığını ve Ehl-i Beytimin kan davasını gütmesini emrettim. Sen kendin, aşiretin ve sana itaat edenler olmak üzere ona destek olun. Bana yardım eder, davetime icabet edip vezirimi de desteklersen şüphesiz bu senin için benim nezdimde bir fazilet olarak tescil edilecektir. Bu yolda sana silah desteği sağlanacak ve bütün savaşan ordular emrine verilecektir. Ayrıca Kûfe'den Şamlıların en uzak beldelelerine kadar ele geçirdiğin bütün şehirler ve bunların yönetimi senin emrinde olacaktır. Buna uyulacağına dair Allah adına söz veriyorum. Şayet bunu yaparsan Allah katında da daha üstün ikramlara nail olacaksın. Yok eğer yüz çevirirsen, helak olur ebediyen iflah olamazsın. Vesselamu aleyk.”*¹¹⁴

İbrahim b. Eşter, mektubu okuduktan sonra kullanılan ifadelerde bir gariplik sezdi ve mektubun başındaki *“Mehdî”* ibaresine dikkat çekerek daha önce İbnü'l-Hanefiyye ile mektuplaştığını, ancak onun kendi ismi ve babasının isminden başka bir ünvan kullanmadığını söyledi.¹¹⁵ Muhtâr da onun bu şüphesine karşı, “O

¹¹³ Taberî, s. 1079; İbn A'sem, II, 277-278.

¹¹⁴ Taberî, s. 1079; İbn Miskeveyh, II, 144. Ayrıca bk. Belâzürî, VI, 386; İbn A'sem, II, 278; Hatîbü'l-Havârizm, II, 237-238; İbnü'l-Esrî, s. 558; Nüveyrî, XXI, 17.

¹¹⁵ Belâzürî, VI, 385; Taberî, s. 1079; İbn A'sem, II, 278.

zaman öyleydi, şimdi böyle!” diyerek konuyu geçiştirmeye çalıştı ve mektubun İbnü'l-Hanefiyye'ye ait olduğuna dair beraberinde getirdiği adamlarını şahit gösterdi. Şa'bî ve babası dışında heyet-tekilerin hepsi, mektubun İbnü'l-Hanefiyye tarafından gönderildiğine dair şahitlik edince İbrahim b. Eşter, kalkıp ona biat etti. Ancak onun içinde hala bir şüphe vardı. Bu nedenle meclis dağılıp Muhtâr'ı uğurladıktan sonra Şa'bî'yi bir kenara çekip *“Hatırladığım kadarıyla sen ve baban, şahitlik etmediniz; gerçekten onların doğru şahitlikte bulunduğunu düşünüyor musun?”* diye sordu. Şa'bî, kendi ifadesine göre bu konuda şüphesi olmakla birlikte, hareketin başarıya ulaşmasını arzu ettiği için şahitleri övdü ve onların haktan başka bir şey söylemelerinin söz konusu olamayacağını söyledi. Bunun üzerine İbrahim b. Eşter, şahitleri tam olarak tanımadığını, bu nedenle onların isimlerini bir kâğıda yazmasını istedi. Şa'bî de onun bu isteğini yerine getirerek meseleyi kapattı.¹¹⁶

Bu hadiseyi ele alan Dîneverî, “Mehdî” meselesi ve İbrahim b. Eşter'in şüphesinden bahsetmemekle birlikte Şa'bî'nin konuyla ilgili ciddi anlamda şüpheleri olduğuna işaret etmektedir. Dîneverî'nin anlattığına göre, mektubun üzerindeki mühür daha Muhtâr'ın evindeyken Şa'bî'nin dikkatini çekmiştir. Kurşun mührün, bir gece önce vurulmuş gibi parladığını gören Şa'bî'nin içine bir kurt düşmüş, görüşme sırasında bunu belli etmemekle birlikte daha sonra şahitlerin evlerini teker teker dolaşarak, onlarla yaptığı görüşme neticesinde mektubun Muhtâr tarafından uydurulduğu sonucuna varmıştır. Hatta Hicaz'a kadar giderek meseleyi tetkik etmiş ve oralarda da Muhtâr'ı tasdik eden bir kanıtı rastlamamıştır.¹¹⁷

¹¹⁶ Taberî, s. 1079. Bk. İbn A'sem, II, 278.

¹¹⁷ Dîneverî, s. 255-256.

Müberred ise olayı daha farklı bir şekilde aksettirmektedir. Onun anlattığına göre İbrahim b. Eşter, gelen teklifler karşısında İbnü'l-Hanefiyye'nin izni olmadan Muhtâr'a katılamayacağını bildirmiştir. Bu nedenle Muhtâr, İbnü'l-Hanefiyye'ye bir mektup yazarak bu konuda ondan izin istemiş, ancak İbnü'l-Hanefiyye ona güvenmediği için doğrudan İbrahim b. Eşter'e bir mektup yazarak "*Allah'ın, dilediği herhangi bir kimsenin eliyle hakkımızı alması bizi rahatsız etmez.*" demiştir. İbrahim b. Eşter de bunun üzerine ona katılmıştır.¹¹⁸

Aslında Muhtâr'ın, daha Kûfe'ye ilk geldiğinde bu mektup oyununu oynadığı görülmektedir. Rivayete göre Muhtâr, İbn Zübeyr'in aslında işin başında İbnü'l-Hanefiyye adına hareket ettiğini, fakat daha sonra ihanet ederek ona haksızlık ettiği yönünde halk arasında konuşmalar yapmış; İbnü'l-Hanefiyye'nin faziletinden söz ederek kendisinin onun tarafından Kûfe'ye gönderildiğini ve yanında bu konuda İbnü'l-Hanefiyye tarafından yazılmış bir mektup olduğunu söylemiş ve bir gizem havası vererek sakladığı bu mektubu sadece güvendiği kişilere okutmuş; İbrahim b. Eşter'in desteğini almak için de aynı şekilde İbnü'l-Hanefiyye adına bir mektup uydurarak onu kendi tarafına çekmeyi başarmıştır.¹¹⁹

Neticede Muhtâr'a açık bir şekilde destek vermemekle birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin, adının kullanılmasına karşı açık bir tavır sergilememiş olması ve konuyla ilgili muğlak ifadeler kullanarak gelişmeleri izlemekle yetinmesi, Muhtâr'ın önünü açmış oldu.

¹¹⁸ Müberred, III, 1194.

¹¹⁹ İbn Sa'd, V, 99; İbn Asâkir, LIV, 342.

Bu şekilde bölgede büyük bir taraftar kitlesi toplamayı başaran Muhtâr, nihayet 14 Rabiulevvel 66 (19 Ekim 685)¹²⁰ tarihinde başlattığı isyan hareketinde hiç zorlanmadı. Kısa sürede Kûfe'yi ele girdikten sonra Basra hariç Irak bölgesindeki diğer şehirleri de ele geçirdi ve buralara valilerini atadı.¹²¹ Muhtâr, çok kan dökmek zorunda kalmadan Kûfe hâkimiyetini ele geçirmişti. Adil ve ılımlı bir şekilde idareyi yürütmeye, heyecanı yatıştırarak düşman fırkaları birbirleriyle barıştırmaya gayret etti. Bu nedenle savaş parolası, "Hüseyin'in intikamı" olmasına rağmen taraftarlarını cinayet işlemek ve gaddarlık etmekten alıkoymdu.¹²²

Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirmesinden sonra yaptığı ilk konuşmasında ve halktan biat alırken kullanılan ifadelerde İbnü'l-Hanefiyye'den hiç söz edilmemesi;¹²³ aksine onun, İbn Zübeyr ile irtibat kurarak eski vali Abdullah b. Mutî'nin yetersizliğini öne sürerek, hatta onun Emevî sempaticanı olduğunu iddia ederek yaptıklarına mazeret bulmaya çalışması ve bir nevi buraların yönetimini kendisine bırakmasını imâ etmesi,¹²⁴ onun ikili oynayarak aslında kendi adına hareket ettiğini gösteren diğer hususlardan biridir.

İbn Zübeyr, Muhtâr'ın Kûfe'yi ele geçirmesinden sonra kendisine bağlılığını bildirmesi üzerine Ömer b. Abdurrahman el-Mahzumî'yi vali olarak Kûfe'ye gönderdi. Ancak Muhtâr, yeni valiyi daha şehre girmeden geri çevirdi. Bu sefer Muhtâr, İbn Zübeyr'e haber göndererek o sırada Vadi'l-Kurâ'ya kadar gelmiş olan Şam ordusuna karşı ona yardımcı olmak için asker gönderme

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, s. 557.

¹²¹ Bk. Dîneverî, s. 268; Taberî, s. 1085-1086; İbnü'l-Esîr, s. 562.

¹²² Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 128, 129. Bk. Taberî, s. 1076-178; İbnü'l-Esîr, s. 562; İbn Kesîr, VI, 21.

¹²³ Bk. Belâzürî, VI, 394; Taberî, s. 1085; İbn A'sem, II, 289-290; İbn Miskeveyh, II, 162; İbnü'l-Esîr, s. 561-562; Nüveyrî, XXI, 20; İbn Kesîr, VI, 21.

¹²⁴ Bk. Taberî, s. 1099; İbn Asâkir, LVIII, 236; İbnü'l-Esîr, s. 567; İbn Kesîr, VI, 47.

teklifinde bulundu. İbn Zübeyr de ona, eğer hala kendisine bağlılığını sürdürüyorsa askerlerini kabul edebileceğini bildirdi. Bunun üzerine Muhtâr, Şurahbil b. Vers komutasında üç bin kişilik bir ordu gönderdi. Ancak İbn Zübeyr, onun niyetinden emin olmadığı için gelen ordunun durumunu araştırmak ve eğer başka bir maksatları varsa onlarla savaşmak üzere Abbâs b. Sehl'i iki bin kişi ile onları karşılamaya gönderdi. Abbâs b. Sehl, maksatlarının İbn Zübeyr'e yardım olmadığını anlayınca onları ikram ettiği yemeklerle meşgul oldukları sırada gafil avladı ve çoğunu kılıçtan geçirdi.¹²⁵ Muhtâr'ın bu orduyu göndermedeki maksadının, öncelikle Medine'yi ele geçirmek, ardından buraya bir emir tayin edip, göndereceği yeni birliklerle bütün Hicaz bölgesini hâkimiyeti altına almak olduğu söyleniyor.¹²⁶

Bu olaydan sonra İbn Zübeyr'e karşı açıkça cephe alan Muhtâr, İbnü'l-Hanefiyye'ye bir mektup göndererek bu orduyu, aslında düşmanlarına karşı ona yardımcı olmak ve onun adına bölgeyi ele geçirmek için gönderdiğini, eğer arzu ederse başka ordular gönderebileceğini, ancak bu askerlerin Medine'liler tarafından kabul edilmesi için onlara elçiler gönderip onu desteklediğini açıklamasını istedi. İbnü'l-Hanefiyye ise onun bu işbirliği teklifini şu mektupla geri çevirdi: *"Mektubun bana ulaştığında okudum. Benim hakkımı önemseydiğini ve beni memnun etmeye çalıştığını anladım. Ancak beni en çok memnun edecek olan şey, Allah'a itaatın söz konusu olduğu işlerdir. Onun için yapacağın işlerde elinden geldiğince Allah'a itaat et. Bil ki eğer ben isteseydim, insanlar koşa koşa bize gelir, kendimize çok sayıda yardımcı bulurdum. Fakat ben, onlardan uzak duruyorum. Allah, benim hakkımda hükmünü verinceye kadar sabredebileceğim. O, en iyi hükmü verendir."* İbnü'l-Hanefiyye bunları yazmakla

¹²⁵ Taberî, s. 1099-1100. Ayrıca bk. İbn Miskeveyh, II, 184-186; İbnü'l-Esîr, s. 568.

¹²⁶ Bk. Taberî, s. 1099.

kalmadı, ifadelerinin yanlış yorumlanmasına imkân vermemek için mektubu teslim ettiği elçiye, “*Muhtâr’a söyle, Allah’tan korksun; kan dökmekten elini çeksin.*” demeyi ihmal etmedi.¹²⁷

Böylece İbnü’l-Hanefiyye, Muhtâr’ın faaliyetleriyle bir ilgisinin olmadığını ve onun yaptıklarını tasvip etmediğini ilk defa açık bir şekilde ortaya koymuş oldu. Fakat İbn Zübeyr, bu olaydan sonra Muhtâr’la işbirliği içinde olduğunu düşündüğü İbnü’l-Hanefiyye’nin üzerindeki baskılarını arttırdı ve daha önce de bahsettiğimiz gibi onu hapsedip yakmakla tehdit etti.¹²⁸ Bu gelişme, İbnü’l-Hanefiyye’yi, Muhtâr’dan bizzat yardım istemek durumunda bıraktı.¹²⁹ Fakat, Muhtâr’dan yardım istemek için yazdığı mektubu götürüp yardım çağrısında bulunacak elçilere onun durumunu araştırmalarını, eğer bekledikleri gibi çıkarsa mektubu ona teslim etmelerini, aksi takdirde durumlarını halka arz ederek doğrudan halktan yardım talep etmelerini istemesi,¹³⁰ onun hala Muhtâr’ın tam olarak ne yapmaya çalıştığını çözemediğini ve ona şüpheyle yaklaştığını gösteriyor. Hatta, yardımların gelmesinden sonra bile İbn Abbâs, Muhtâr’ı öven konuşmalar yaptığı halde İbnü’l-Hanefiyye’nin onun hakkında suskun kaldığı, lehinde veya aleyhinde hiç konuşmadığı görülmektedir.¹³¹

Muhtâr’ın söz konusu talep üzerine gönderdiği askerî birlikler vasıtasıyla İbnü’l-Hanefiyye’yi içinde bulunduğu zor durumdan kurtarıp ona malî destek vermesine ve İbnü’l-Hanefiyye’nin de bu yardımları kabul etmesine rağmen, Muhtâr’ın Irak bölgesinde hâkimiyeti ele geçirdikten sonra, “Hüseyin’in intikamı” parolası ile bu işe giriştiği halde bu konuda ciddi

¹²⁷ Taberî, s. 1100. Ayrıca bk. Belâzürî, VI, 420-421; İbn Miskeveyh, II, 187; İbnü’l-Esîr, s. 568.

¹²⁸ Taberî, s. 1100; İbnü’l-Esîr, s. 568.

¹²⁹ Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 132.

¹³⁰ Belâzürî, III, 475.

¹³¹ İbn Sa’d, V, 105.

bir gayret göstermemesi, üstelik Kûfeli eşrafın arasında bulunan katillere emân verip onları kollaması, çoğunluğunu mevâlinin oluşturduğu kendi askerleri arasında homurdanmaların yükselmesine sebep olduğu gibi,¹³² İbnü'l-Hanefiyye'nin onu yalancılıkla suçlamasına yol açtı. Nitekim Muhtâr, İbn Zübeyr'e yazdığı bir mektubu beraberinde gönderdiği elçisine, mektubu adresine teslim ettikten sonra İbnü'l-Hanefiyye'ye uğramasını ve ona Muhtâr'ın, onu ve Ehl-i Beytini sevdiğini söylemesini istemiş; elçi de onun bu emrini yerine getirip dediklerini aktarınca İbnü'l-Hanefiyye, elçiye çıkışarak: *"Yalan söylüyorsun. Ebû İshâk da yalan söylüyor. Hüseyin'i katleden Ömer b. Sa'd'ı döşeğinde oturtup dururken nasıl oluyor da beni ve Ehl-i Beytimi seviyor!"* şeklinde tepki göstermişti.¹³³

Bu arada Muhtâr, Abdümelik b. Mervân'ın emrindeki Ubeydullah b. Ziyâd tarafından 66 yılının sonlarına doğru hâkimiyeti altındaki topraklar taciz edilmeye başlanınca önce Yezîd b. Enes'i üç bin kişi ile, ardından da İbrahim b. Eşter'i 7 bin kişilik bir orduyla onun üzerine gönderdi. Bu şekilde Muhtâr'ın yalnız kalmasını fırsat bilen Kûfeliler ona karşı ayaklandılar. Bu ayaklanma karşısında zor durumda kalan Muhtâr, İbrahim b. Eşter'i geri çağırdı ve onun sayesinde isyanı bastırdı. Artık Muhtâr'ın, Hz. Hüseyin'in katillerini korumak için bir mazereti kalmamıştı. Bu nedenle esir alınan isyancılardan Hz. Hüseyin'in katline karışanların hepsi çeşitli işkencelerle öldürülürken, kaçanların yakalanması için amansız bir takip başlatıldı. Yakalananlar öldürüldü, kaçmayı başaranların da geride bıraktıkları evleri yerle bir edildi.¹³⁴

¹³² İbnü'l-Esîr, s. 562; İbn Kesîr, VI, 21.

¹³³ *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 30; İbn Abdırabbih, IV, 404; Ebü'l-Arab et-Temimî, s. 195. Bk. Taberî, s. 1095; İbnü'l-Esîr, s. 566.

¹³⁴ Bk. Taberî, s. 1087, vd.; İbnü'l-Esîr, s. 562, vd.

İsyanın asıl sebebi, Muhtâr'ın mevâliye tanıdığı yeni haklar ve onları Kûfeli eşrafa tercih etmesi olmakla birlikte onların, Muhtâr'ı İbnü'l-Hanefiyye'nin desteğiyle hareket ettiği yönünde yalan söylediğini öne sürmeleri dikkat çekicidir.¹³⁵ Hatta bu düşüncelerini onunla yaptıkları görüşmede onun yüzüne karşı dile getirmişlerdi. Muhtâr ise onların bu iddialarını çürütecek bir delil ortaya koyamamış, sadece onları oyalamak için bir heyet gönderip durumu tetkik etmelerini önermişti.¹³⁶

Muhtâr, isyandan sonra İbnü'l-Hanefiyye'yi memnun etmek için Hz. Hüseyin'in katlinde rol oynayanlardan öldürdüğü elebaşların kellelerini, birer mektup ve bir kısım mallarla birlikte ona peş peşe göndermeye başladı. Özellikle Ömer b. Sa'd ile Ubeydullah b. Ziyâd'ın öldürülmeleri, Ehl-i Beyti oldukça memnun ettiği görülmektedir.¹³⁷ Öyle ki bunların kesik başları getirilip önlerine konulduğunda, Muhammed b. Hanefiyye dışında, Muhtâr'a duydukları memnuniyeti dile getirmeyen kimse kalmadı.¹³⁸ İbn A'sem, Ömer b. Sa'd'ın başı getirildiğinde İbnü'l-Hanefiyye'nin de mutluluktan secdeye kapandığını, ardından Muhtâr için dua ederek bir daha onun aleyhinde konuşmayacağını söylediğini iddia etmektedir.¹³⁹ Ancak başka kaynaklarda bunu destekleyen bir veriye rastlamadığımız gibi, aksine İbn Abbâs'ın: "*Katillerimizi öldürdü, intikamımızı aldı.*" diyerek Muhtâr'ı övmesi üzerine İbnü'l-Hanefiyye'nin, ona müdahale ederek: "*Biz onun nasıl biri olduğunu daha iyi biliriz, onun hakkında iyi bir şey söyleme!*" dediği rivayet edilmektedir.¹⁴⁰

¹³⁵ Dîneverî, s. 274.

¹³⁶ Taberî, s. 1090.

¹³⁷ Bk. Dîneverî, s. 275, vd.; Ya'kûbî, II, 259; İbn A'sem, II, 294, vd.

¹³⁸ İbn Sa'd, V, 100.

¹³⁹ İbn A'sem, II, 298.

¹⁴⁰ Belâzürî, VI, 446.

Diğer yandan Muhtâr'la birlikte hareket edip etmemeleri konusunda, daha önce zikrettiğimiz Abdurrahman b. Şureyh başkanlığındaki Kûfeli heyetin dışında, münferit olarak İbnü'l-Hanefiyye ile görüşenlerin de olduğu görülmektedir. Rivayete göre Muâviye b. Sa'lebe adında bir kişi, İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına gitmiş ve kendilerine elçi göndererek davette bulunan Muhtâr'ın taleplerine karşı ne yapmaları gerektiği konusunu danışmış, İbnü'l-Hanefiyye de ona savaşıp savaşıp tavsiiye etmiştir.¹⁴¹ Yine Basralı bir adamın, onun yanına giderek: *"Şu Muhtâr aramızda zuhur etti, sizin adınıza davette bulunuyor. Eğer emrinizle bunu yapıyorsa ona uyalım."* dediği, İbnü'l-Hanefiyye'nin de ona: *"Şu oğluma ne emretmişsem sana da onu emrediyorum. Biz, öyle bir aileyiz ki, bu ümmetin adına leke sürmeyiz ve ümmetin rızası olmadan yönetimi ele geçirmeyiz. Nitekim Ali, iktidarın kendi hakkı olduğunu biliyordu. Fakat o, kendisine biat edilinceye kadar savaşımadı."* karşılığını verdiği rivayet edilmektedir.¹⁴² Öyle anlaşılıyor ki her iki rivayette söz konusu edilen şahıslar aynı kişi olup,¹⁴³ Muhtâr'ın Irak bölgesini ele geçirmesinden sonra hâkimiyet sağlayamadığı Basra'yı almak için yaptığı faaliyetler sırasında gidip İbnü'l-Hanefiyye ile görüşmüştür.¹⁴⁴

Abdullah b. Zübeyr'in 67 (686-687) yılında kardeşi Mus'ab b. Zübeyr'i Basra'ya vali olarak göndermesiyle birlikte bölgedeki gelişmeler, Muhtâr'ın aleyhine döndü. Mus'ab, daha önce Muhtâr'dan kaçarak Basra'ya sığınmış olan Kûfeli eşrafın teşvikiyle, bölgede Haricilere yönelik başarılı operasyonlarıyla tanınan Mühelleb. b. Ebî Sufra'yı da yanına alarak büyük bir orduyla Kûfe'ye doğru harekete geçti. Mus'ab'ın ordusunu Harura'da karşılayan

¹⁴¹ İbn Ebî Şeybe, VI, 191.

¹⁴² İbn Asâkir, LIV, 346.

¹⁴³ Bk. Belâzürî, VI, 450.

¹⁴⁴ Bk. Taberî, s. 1097.

Muhtâr, bozguna uğrayınca Kûfe'ye çekildi.¹⁴⁵ Şehrin iç kalesine sığınan Muhtâr, dört ay süren direnişten sonra askerlerinin iyice gevşemesi üzerine kendisi için emân talebinden bulundu, ancak bu teklifi kabul edilmeyince 14 Ramazan 67 (3 Nisan 687) tarihinde düşmanla çarpışmaya ikna edebildiği on dokuz adamıyla birlikte kaleden inip kahramanca çarpışarak yaşamını yitirdi.¹⁴⁶

Muhtâr'la Mus'ab'ın karşı karşıya geldiği sırada İbnü'l-Hanefiyye'nin, bölgedeki taraftarlarına bir mektup göndererek onları gelişen olaylar karşısında dikkatli olmaya çağırdığı görülmektedir. Taberî'nin yer verdiği mektupta İbnü'l-Hanefiyye, taraftarlarına şöyle hitap ediyordu: *“Muhammed b. Ali'den Kûfe'deki arkadaşlarımıza. Çıkıp, sohbet ortamlarına ve camilere sığınarak Allah'ı gizli veya açık zikredin. Müminlerin arkasından gizli işler çevirmeyin. Eğer canınızın tehlikeye girmesinden korkarsanız, yalancılar karşısında inancınızı korumaya özen gösterin, namaz, oruç ve dualarınızı artırın. Zira, Allah dilemedikçe hiç kimsenin, bir başkasına ne faydası ne de zararı dokunabilir. Herkes, yaptıklarından sorumludur. Hiç kimse, bir başkasının günahını yüklenmez. Allah, herkesi yaptıklarıyla hesaba çekecektir. Öyleyse iyi işler yapın, (ahiretiniz için) kendinize güzel bir gelecek hazırlayın ve gafillerden olmayın. Vesselamu aleykum.”*¹⁴⁷

Mektubun bölgede birtakım gâîl düşünceleri yaymaya çalışan iki kadının faaliyetleri bağlamında yazıldığı anlaşılmaktadır. Ancak mektubun zamanlaması ve içeriğinin yanı sıra, söz konusu kadınların aynı zamanda Muhtâr'ın askerlerini düşmana karşı cesaretlendirmek için uğraştıklarını göz önünde bulundurursak, İbnü'l-Hanefiyye'nin bölgede yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan birtakım sapkın düşüncelere karşı o bölgedeki taraftarlarını

¹⁴⁵ Taberî, s. 1107-1110.

¹⁴⁶ Taberî, s. 1112, 1115.

¹⁴⁷ Taberî, s. 1111.

uyarmakla birlikte, aslında Muhtâr'ın girdiği çatışma ortamından onları uzaklaştırmaya çalıştığını görmüş oluruz.¹⁴⁸

Bu arada, kaynaklarda Muhtâr'ın ölmeden önce bir itirafta bulunduğundan söz edilmektedir. Belâzürî ve Taberî'nin aktardığına göre Muhtâr, en yakın adamlarından olan ve kendisiyle birlikte kaleden inip çarpışarak ölen on dokuz kişiden biri olan Sâib b. Mâlik el-Eş'arî ile nasıl bir strateji izleyecekleri konusunda tartışırken, “*Sen ne kadar ahmaksın! Ben, sadece Araplardan bir adamım. Baktım ki Hicaz'da İbn Zübeyr, Şam'da Mervân, Yemâme'de de Necdet ortaya çıktılar. Ben de onlardan geri kalacak değildim!*” diyerek ona gerçek niyetini izhar etmiştir.¹⁴⁹

Bu sözüyle Muhtâr'ın tam olarak ne demek istediği kapalı olmakla birlikte konuyu ele alan Dîneverî, onun niyetini daha açık ifadelerle ortaya koymaktadır. Dîneverî'nin anlattığına göre Muhtâr, Sâib b. Malik'e seslenerek, “*İhtiyar! Hadi çıkıp kendi hesabımıza çarpışalım, din adına değil.*” demiştir. Sâib, onun bu çıkışına şaşırarak dinî kaygılarla bu işe kalkıştıklarını düşündüklerini söyleyince Muhtâr, yemin ederek dünya menfaati için bu işe girdiğini, amacına ulaşmak için de Hz. Hüseyin'in intikamını alma bahanesine sığınmaktan başka çaresi olmadığını açıklamıştır.¹⁵⁰

Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra eşlerinden birinin ondan teberri etmeyerek bu uğurda canını vermesi ve ölümünden sonra bile ona sadakatlerini devam ettiren başka kişilerin varlığı gerekçe gösterilerek kaynaklarda ona nispet edilen bu itiraftan, daha sonraları düşmanları tarafından ortaya atılan bir iftira olduğu

¹⁴⁸ Bk. Taberî, s. 1111.

¹⁴⁹ Belâzürî, VI, 440; Taberî, s. 112. Ayrıca bk. İbn A'sem, II, 351; İbn Miskeveyh, II, 209; İbnü'l-Esîr, s. 575.

¹⁵⁰ Dîneverî, s. 280.

söylenmektedir.¹⁵¹ Ancak etrafındaki kuşatma dört ay sürmesine rağmen Musul'da bulunan İbrahim b. Eşter'in ona yardım etmek için kılını kıpırdatmamış olması,¹⁵² o zamanlar Muhtâr'la ilgili birtakım şüphelerin su yüzüne çıktığını göstermektedir.

Ayrıca bu savaş sırasında Mus'ab'ın tarafında yer alan Ubeydullah b. Ali b. Ebî Tâlib'in Muhtâr'ın askerleri tarafından bile bile öldürülmesi, Muhtâr'ın samimiyeti ile ilgili kuşkuları gündeme getirdiği gibi;¹⁵³ İbnü'l-Hanefiyye'nin, onun ölüm haberi karşısında sarf ettiği sözler de söz konusu itirafın ona ait olabileceğini desteklemektedir. Hatırlanacağı üzere, Muhtâr'ın ölümünden sonra Abdullah b. Zübeyr, kardeşi Urve'yi İbnü'l-Hanefiyye'ye göndererek, *"Yardım istediğin yalancını Allah öldürdü ve Irak halkı benim üzerimde birleşti. Artık biat et."* mesajını iletince İbnü'l-Hanefiyye, o zamana kadar Muhtâr'la yaşananları da özetleyen bir konuşma yapmıştı. İbnü'l-Hanefiyye, Urve ile yaptığı konuşmasında Muhtâr'ı hiçbir zaman davetçi veya yardımcı olarak göndermediğini ifade etmiş ve aslında Muhtâr'ın kendisinden çok İbn Zübeyr'e yakın bir kişi olduğunu belirterek: *"Eğer o, yalancıysa zaten yalanı üzerinde yaşayıp gitti. Yok eğer böyle değilse, o kendisini daha iyi bilir. Bende hilaf olmaz. Eğer ben bozgunculuk yapan biri olsaydım, kardeşinin yanında durmaz beni davet edenlerle birlikte çıkardım. Ama ben, kardeşinin aleyhine gelişecek olan bu teklifleri reddettim."* demişti.¹⁵⁴

Konuyu bitirmeden önce burada Muhtâr'ın, hareketini başlatırken desteklerini almak için Ali b. Hüseyin ile Muhammed b. Hanefiyye arasında gidip geldiği yönündeki rivayetler üzerinde

¹⁵¹ Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 146. Ayrıca bk. Feyyûmî, Muhammed İbrâhim, eş-Şîatü'l-Arabiyye ve'z-Zeydiyye, Kahire 2002, s. 239.

¹⁵² Hatîbü'l-Havârizm, II, 277.

¹⁵³ Belâzürî, VI, 439; Taberî, s. 1111.

¹⁵⁴ İbn Sa'd, V, 106.

durmak istiyoruz. Belazurî'nin aktardığı bir rivayete göre Muhtâr, Kûfe'yi ele geçirmesinden sonra İbn Zübeyr'e bir mektup göndererek ele geçirdiği malları kendisine bırakması durumunda ona olan bağlılığını sürdüreceğini bildirir. Ancak İbn Zübeyr onun bu talebini reddedince Muhtâr, bu sefer onunla irtibatını keser ve Ali b. Hüseyin'e bir mektup yazarak ona biat etmek istediğini bildirir. Ali b. Hüseyin ise onun bu teklifini, söz konusu mektubla beraber gönderilen mallarla birlikte geri çevirir. Üstelik camiye gidip onun aleyhinde bir konuşma yaparak onu ayıplar ve kendisinin yalancı olduğunu açıklar. Bunun üzerine Muhtâr, İbnü'l-Hanefiyye'ye bir mektup yazarak ona da aynı teklifte bulunur. Bu sefer Ali b. Hüseyin, İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına gider ve ondan Muhtâr'ın teklifini kabul etmemesini, hatta halkın karşısına çıkıp ondan beri olduğunu açıklamasını ve onu kınayarak yalanlarını anlatmasını ister. Ancak İbn Abbâs, İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına gelip İbn Zübeyr'den gelebilecek tehlikeye karşı Muhtâr'ın desteğine ihtiyaç duyabileceğini gerekçe göstererek bunu yapmamasını söyler. İbnü'l-Hanefiyye de İbn Abbâs'ın tavsiyesine uyar ve Muhtâr'ın kusurları konusunda suskun kalır. Böylece Muhtâr'ın işi Kûfe'de gittikçe büyür.¹⁵⁵

Başka bir rivayete göre Ali b. Hüseyin, Muhtâr'ın gönderdiği mektubu açıp okumadan gönderilen hediyelerle birlikte kapıdan geri çevirince, mektubun üzerindeki isim silinerek “*el-Mehdî Muhammed b. Ali*” şeklinde yeniden yazılır.¹⁵⁶

Bu rivayetler, Ali b. Hüseyin'in siyasetten uzak bir yol izlediği gerçeğini yansıtmakla birlikte bunların, onu Muhammed b. Hanefiyye ile yarıştırmaya kaygısına mebni olduğunu düşünüyoruz.

¹⁵⁵ Belâzürî, VI, 454. Ayrıca bk. Mes'ûdî, III, 83-84.

¹⁵⁶ Tûsî, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasen (460/1068) *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl*, thk. Hasan el-Mustafa, Meşhed 1348, II, 126.

Çünkü Şîî eğilimli yazarların eserlerinde yer alan bu rivayetlerin daha sonraları tersyüz edilerek İbnü'l-Hanefiyye'nin adeta Ali b. Hüseyin'in emrinde hareket eder pozisyonuna sokulduğunu görüyoruz. Bu yeni rivayetlere göre İbnü'l-Hanefiyye, “*Kalkın, benim ve sizin imâmınız olan Ali b. Hüseyin'e gidelim.*” diyerek Muhtâr'la ilgili konuları Ali b. Hüseyin'e havale etmiş, o da İbnü'l-Hanefiyye'ye: “*Amca! Bir zenci köle bile biz Ehl-i Beytin taraftarı olup bizim adımıza kıyam etse insanlara ona uymak vacip olur. Bu iş için seni görevlendiriyorum. İstedığın gibi hareket et.*” demiştir.¹⁵⁷

Netice itibariyle Muhammed b. Hanefiyye'nin emir ve izni olmamakla birlikte Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekaff'nin onun adını kullanarak başlattığı harekete karşı suskun kalması ve bu konuda ciddi bir tavır sergilememiş olması, söz konusu hareketin yolunu açmış ve kısa zamanda Irak bölgesinde yayılmasını sağlamıştır. Daha sonraları İbnü'l-Hanefiyye, Muhtâr'ın açık destek taleplerini geri çevirdiği ve zaman zaman onun hareketlerine karşı insanları uyardığı halde, yine ondan tam anlamıyla teberri etmemiştir. Kaldı ki kendilerine biat etmesi için onu sıkıştıran Abdullah b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervân'a karşı açık bir şekilde cephe almamış olan İbnü'l-Hanefiyye'nin, onun adamı olduğunu söyleyerek Ehl-i Beytin intikamını almak peşinde olduğunu iddia eden ve ona ciddi anlamda yardımları dokunan Muhtâr'a karşı açık bir tavır sergilemesi ve ona cephe alması beklenemezdi. Aslında o, diğerlerine karşı sergilediği tutumu Muhtâr'a da göstermiştir. Onun içindir ki İbnü'l-Hanefiyye'nin, İbn Zübeyr hareketine destek vermemesi bu hareketin çöküşünde etkin rol oynadığı gibi, onun Muhtâr'a da destek vermemesi, hatta zaman zaman onun aleyhine işleyen birtakım tasarruflarda bulunması bu hareketin sonunu beraberinde getirmiştir.

¹⁵⁷ Meclisî, XLV, 365. Ayrıca bk. Gölpınarlı, s. 569; Hâşimî, s. 215.

II. Dinî Düşünce ve Akımlara Etkisi

A. Dinî Düşünce ve Faaliyetleri

Muhammed b. Hanefiyye'nin yaşadığı dönem, İslâm dünyasında yaşanan ve sonraki dönemlere damgasını vuran en büyük siyasî farklılaşma ve çalkantılara sahne olmakla birlikte aynı şeyi dinî düşünce ve akımlar için söylemek mümkün görünmemektedir. Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra yaşanan Cemel ve Sıffin savaşlarını müteâkiben Müslümanlar farklı siyasî kamplara ayrılmış, Hz. Hüseyin'in Kербela'da öldürülmesiyle bu ayrılık daha da derinleşmiştir. Bununla birlikte Müslümanların itikadî açıdan Hz. Peygamber dönemindeki saf İslâm inancını korumaya devam ettiklerini söyleyebiliriz.

Başka bir ifade ile o dönemde Müslümanları farklılaşma sürecine iten faktör, inanç değil siyasettir. Rasulullah'ın vefatından sonra kimin halife olacağı konusunda başlayan tartışmalar, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminden sonra altı halife adayının ortaya çıkmasıyla birlikte dozunu arttırmıştır. Her ne kadar Şûrâ neticesinde aday sayısı ikiye indiyse de Hz. Osman ve Hz. Ali'den müteşekkil bu adayların seçilmesi süreci kadîm Emevî-Hâşimî mücadelesini canlandırmıştır. Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından Hz. Ali'nin halife seçilmesi ve maktul halifenin katillerinin tespit edilip cezalandırılması etrafında yaşanan ihtilaflar, İslâm dünyasında bölünmeleri beraberinde getirmiştir.

Bölünmenin temeli siyasî olmakla birlikte özellikle Sıffin Savaşı'ndan sonra tahkim hadisesi etrafında Hz. Ali ile ters düşerek ondan ayrılan ve daha sonraki süreçte mevcut iktidarlar için ciddi bir muhalefet sergileyen Haricilerin, muhaliflerini tekfir ederek yola çıkmaları, ardından muhaliflerin çoluk-çocuklarının

kanlarını dökmek ve mallarını talan etmeyi mubah saymaları ve büyük günah işleyen kişiyi tekfir etme noktasına varmaları siyasî zeminde başlayan farklılaşmayı itikadî alana doğru sürüklemeye başladı. Diğer yandan parçalanmış bütünlüğün diğer unsurları Emevîler ile Hâşimilerin de konumlarını temellendirmek için dinî referans arayışına girmeleri, özellikle Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra onun intikamını almak için yola çıktığı iddiasındaki Muhtâr'ın Kûfe'de başlattığı hareket ve bu hareketin barındırdığı mevâlî unsuru bu süreci hızlandırdı.

Hilâfet meselesi etrafında düğümlenen ve giderek itikadî farklılaşmaya doğru giden siyasî zemindeki iktidar mücadelesinin canlı tanığı konumundaki Muhammed b. Hanefiyye'nin, bu süreçte daha sonraları ortaya çıkacak olan itikadî mezheplerin temel inanç ilkeleri arasında yer alan "imâmet", "mehdilik" ve "takiyye" konuları ile o sıralar tartışma konularından biri haline gelmeye başlayan "kader" konusundaki görüşlerini ortaya koyan bazı tasarruflarına rastlıyoruz.¹⁵⁸ Çalışmamız sırasında karşılaştığımız söz konusu meselelerle ilgi İbnü'l-Hanefiyye'nin düşüncesini ortaya koyan rivayetlerden hareket ederek konuyu ele alacağız.

Bilindiği gibi Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından halife seçilen babası Hz. Ali'ye biat etmekle süreçteki yerini almış oldu. Ardından Hz. Ali'ye biat ettikleri halde bu biatlerini bozarak ona karşı cephe alan muhaliflere karşı Cemel Savaşı'nda babasının yanında yer aldı. Bu onun ilk tecrübesiydi. Ardından Siffin ve Nehrevân savaşlarına katıldı. Bu savaşlarda karşı karşıya gelen rakipler, aslında farklı inanç sistemlerine sahip kişiler değildi. Başka bir ifadeyle onlar, daha sonraları te-

¹⁵⁸ Bu kavramların tarihî süreç içerisinde geçirdikleri evrim için bk. Atalan, Mehmet, *Şiîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın yeri*, Ankara 2005; Kâtib, Ahmed, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi - Şûrâ'dan Velâyet-i Fakihe*, çev. Mehmet Yolcu, Ankara 2005.

şekkül edecek olan ve farklı sistemler geliştiren itikadî fırkaların inançlarından uzaktılar. Bununla birlikte onların, haklılıklarını ortaya koymak için bazı dinî referanslara sarıldıkları muhakkaktır. Ancak bu, mevcut İslâm inancı ve siyasî rekabet sınırları içindeydi. Rakipler, birbirlerini mevcut inancın dışında daha farklı bir inancı ortaya koymak veya yeni fikirler icat etmekle suçlamıyor; sadece mevcut inancın gereğini yapmamak veya o inancın sınırları dışına çıkmakla itham ediyorlardı. Haricilerin, “*Hüküm ancak Allah’ındır*” diyerek Sıffin Savaşı’nın akabinde tahkime başvuran tarafları Kur’ân-ı Kerîm’in mevcut hükümleri dışına çıkararak kendi başlarına hareket etmekle suçlayıp “tekfir” etmeleri gibi. ya da yine Sıffin Savaşı’nda karşı karşıya gelen rakiplerin karşı tarafı aslında “hiç Müslüman olmamış” olmakla suçlamaları gibi.

Bu noktada İbnü’l-Hanefiyye’nin de Sıffin Savaşı’nda, “*aynı inancı taşıyan insanların nasıl oluyor da birbirlerine kılıç çekebildikleri*” sorusuyla karşı karşıya kaldığında, onun karşı tarafı aslında hiç Müslüman olmadıkları, başka bir ifade ile onların kılıç zoruyla sadece Müslüman göründükleri savıyla kendini haklı göstermeye çalıştığı görülmektedir.¹⁵⁹ Burada İbnü’l-Hanefiyye, rakiplerini Müslüman olarak görmemektedir. Ancak onun, savaş sırasında savunma refleksiyle dile getirdiği bu düşünceyi daha sonraları koruduğunu söylememiz güç görünmektedir. Çünkü sonraki dönemlerde Hz. Hasan’ın hilâfeti Muâviye’ye teslim etmesiyle birlikte söz konusu savaşta mücadele ettiği ve kılıç zoruyla teslim olup Müslüman göründükleri şeklinde itham ettiği Muâviye’ye biat etmiş ve bu biatine sadakatini korumuştur. Hatta daha önceki bölümlerde de geçtiği gibi o, Muâviye ile oturup birtakım dinî meselelerde sohbet bile etmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Minkarî, s. 216.

¹⁶⁰ İbn Asâkir, LIV, 319.

Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin, söz konusu savaşlara katılmaktan pişmanlık duymadığı bir gerçektir. O, daha sonraki dönemlerde kendisiyle yapılan tartışmalarda söz konusu savaşlara katılımı hatırlatıldığında kendini savunmaya devam etmiştir. Fakat o, bu kez rakiplerini tekfir etmemekle birlikte onları verdikleri sözden dönmek ve boyunlarındaki biat borcuna sadık kalmamakla suçlamıştır. Ona göre Hz. Ali'nin, kendisine biat ettikleri halde bu biatlerini bozup karşısına dikilen rakipleriyle savaşması için bu yeterli bir gerekçeydi.¹⁶¹ Onun içindir ki o, Muviye ve Yezîd'e biat ettikten sonra bu biatini bozması için yapılan teklifleri geri çevirdiği gibi daha sonraları da muhtemelen verdiği sözden dönmek durumunda kalmamak veya verdiği biati daha sonra bozmuş olmamak için İbn Zübeyr ve Abdülmelik'in biat etmesi için yaptıkları baskılara rakiplerin sayısı teke ininceye kadar direnmiştir.

Aslında Muhammed b. Hanefiyye, imâmet konusunda dünyevî bir bakış açısına sahipti. O, konuyu bir inanç meselesi olarak görmüyordu. Daha sonraki dönemlerde Şîa'nın birtakım nasslar ihdâs ederek veya yorumlayarak bir inanç meselesi haline getirdikleri imâmet konusunu, toplumsal bir mesele olarak görüyordu. Hatta meseleyi tamamen bir asabiyet meselesi, güç ve mukavemet meselesi olarak görüyordu.¹⁶² Onun için, *"Araplar, acemlere karşı bir üstünlüklerinin olduğunu ileri sürdüler. Acemler, bunun sebebini sorunca "Muhammed Araptı" dediler. Onlar da doğru söylüyorsunuz dediler. Kureyş de Araplara karşı bir üstünlüğünün olduğu iddiasında bulundu. Bu sefer Araplar, bunun sebebini sorunca "Muhammed Kureyşli idi" dediler. Dolayısıyla eğer halk doğru söylemişse bizim insanlar üzerinde*

¹⁶¹ İbn Asâkir, LIV, 347.

¹⁶² Neşşâr, II, 55.

bir üstünlüğümüz var demektir."¹⁶³ şeklinde bu konudaki düşüncesini gayet net bir şekilde dile getiriyordu.

Dımaşk ziyareti sırasında yanında bulunan ve kendisine babasından miras kalan Rasulullah'ın kılıcını Abdülmelik b. Mervân'a teslim ederken aralarında geçen konuşmanın da onun imâmet konusundaki görüşüne ışık tuttuğunu düşünüyoruz. Abdülmelik'in huzurunda toplanan mecliste ortaya konulan kılıç, çağrılan bir demirci tarafından kalitesi ölçülmüştü. Ardından Abdülmelik, ondan kılıcı kendisine hibe etmesini istemiş, o da "*Hangimizin onda daha çok hak sahibi olduğunu düşünüyorsan o alsın.*" demişti. Bunun üzerine Abdülmelik, "*Eğer senin bir akrabalığın varsa hepimizin bir akrabalığı ve dolayısıyla bir hakkı vardır.*" karşılığını vermiş, o da bu söze karşın hiçbir itirazda bulunmaksızın kılıcı ona teslim etmiştir.¹⁶⁴

Muhammed b. Hanefiyye'nin hiçbir zaman imâmet iddiasında bulunmadığı ve hiç kimseye bu yönde bir çağrıda bulunmadığı,¹⁶⁵ hatta onun böyle bir istek ve arzusunun olmadığı iddia edilmektedir.¹⁶⁶ Gerçekten İbnü'l-Hanefiyye'nin, imâmet iddiasında bulunmadığı, hatta bunun için çaba göstermediği bir vakıadır. Fakat onun böyle bir arzusunun olmadığını söylemek doğru değildir. O, bir nassa dayanmasa da toplumsal teâmüller çerçevesinde hilâfetin aile olarak kendi hakları olduğunu düşünüyordu. Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra Yezîd'in ölümünü müteâkiben ortaya çıkan fetret döneminde hilâfet iddiasıyla ortaya çıkarak biat almaya çalışan ve bu çerçevede onun biatini almak için baskı yapan Abdullah b. Zübeyr ile Abdülmelik b. Mervân'a

¹⁶³ İbn Sa'd, V, 95.

¹⁶⁴ İbn Sa'd, V, 112-113.

¹⁶⁵ Şeyh Müfîd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed (413/1022), *el-Füsûlü'l-Muhtâre*, thk. S. Ali Mir Şerîfî, Beyrut 1993, s. 300.

¹⁶⁶ Müsnid, s. 24.

biat etmemek için direnmesinin bir nedeni de aslında imâmetin onlardan çok kendi hakkı olduğunu düşünmesidir. Nitekim Abdullah b. Zübeyr'le yaptığı bir tartışmada bu düşüncesini dile getirmekten geri durmamıştır.¹⁶⁷

İbnü'l-Hanefiyye'nin hilâfetin kendi hakkı olduğunu düşünmekle birlikte bu uğurda ciddi bir çaba sarf etmediği bir gerçektir. Hatta bu yolda hiç çaba sarfetmediğini, başka bir ifade ile kılını bile kıpırdatmadığını söyleyebiliriz. Bunun sebebi, ümmetin isteği ve icmaı olmadan bu makama talip olmanın ve bu uğurda kan dökmenin doğru olmayacağı düşüncesi idi. Bu konuda Hz. Ali'yi örnek aldığı iddiasındaydı. Ona göre Hz. Ali, Rasulullah'ın vefatından sonra imâmetin kendi hakkı olduğunu düşündüğü halde bu yolda mücadele etmemiş, kendisine biat edilinceye kadar da bu uğurda savaşmamıştır. Ne zaman ki ümmet, ona biat ederek onun bu hakkını teslim etmiş, işte o zaman vermiş oldukları sözden dönerek bu biati bozanlara karşı savaşmıştır. Dolayısıyla henüz ona yapılmış bir biat söz konusu olmadığı için uğrun-da savaşmasını gerektirecek bir durum da ortaya çıkmamıştı.¹⁶⁸

Hilâfetin bir gelin gibi hazır bir şekilde getirilip eline teslim edileceği günlerin hayallerini kuran İbnü'l-Hanefiyye, bunun bir gün mutlaka gerçekleşeceğine inanıyordu.¹⁶⁹ O, bu inancını zaman zaman dile getirmekten de çekinmiyordu. Nitekim Abdülmelik'in onu davet edip güvence verdiği halde sözünden dönmesi üzerine Şam topraklarını terk ettiği zaman beraberindeki kalabalığı dağıtımadan önce yaptığı konuşmada, "*Âl-i Muhammed'in işi ertelenmiştir. Muhammed'in nefsi elinde olana yemin ederim ki ilk başladıkları gibi aranızda tekrar dönecekler.*"¹⁷⁰ diyerek bu inancını dile getiriyor

¹⁶⁷ İbn A'sem, II, 308.

¹⁶⁸ İbn Asâkir, LIV, 346, 347.

¹⁶⁹ İbn Sa'd, V, 97.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, V, 108.

ve onlardan bu konudaki ümitlerini korumalarını istiyordu: “Bizim bu işimiz üzerinde gökle yerin istikrarlı duruşu gibi durun. Bizim iktidarımız, doğan güneş gibi gelecektir.”¹⁷¹ Ancak bu konuda acele edilmemesini isteyerek: “İktidarımızı görüyor musunuz? Onun gelişi, şu güneşten daha apaçıktır. Fakat acele etmeyin ve kanlarınızı boşuna akıtmayın.” diyordu.¹⁷²

İbnü'l-Hanefiyye'nin bu düşüncesi, aslında onun “kader” anlayışının bir neticesiydi. Onun içindir ki; “Dikkat edin hak ehlinin bir devleti olacaktır. Allah, onu dilediği zaman getirecektir.” diyordu.¹⁷³ Yine, onun kapısında pürdikkat bekleyerek ondan harekete geçmesini bekleyenlere örgülü saçlarıyla dikkatleri üzerine çeken bir oğlunu göndererek, “Biz lanetçileri ve müfritleri sevmeyiz, kaderi öne çekmeye çalışanları da sevmeyiz!” mesajını iletiyordu.¹⁷⁴ Daha da ötesi dönemin muktedir yönetimine karşı etrafındakileri uyarak, “Şu fitneden sakının. Kim, ona bulaşursa mutlaka onu ezer geçer. Dikkat edin, bu kavmin bir eceli ve bir süresi var. Eğer yeryüzündeki herkes, onların mülklerini izale etmek için toplansa buna güç yetiremezler; Allah, bu konuda izin verinceye kadar. Siz, şu dağı yerinden edebilir misiniz?”¹⁷⁵ diyordu.

Yaşadığı dönemde tartışma konusu olan kader konusunda onun herhangi bir tartışmaya girdiğine dair bir rivayete rastlamıyoruz. Fakat burada olduğu gibi değişik vesilelerle yaptığı konuşmalardan onun bu konudaki görüşlerini kestirmek zor değildir.

İbnü'l-Hanefiyye'nin, mevcut yönetimlerle ilişkiler çerçevesinde etrafındaki insanlara nasıl hareket etmeleri gerektiği

¹⁷¹ İbn Asâkir, LIV, 344.

¹⁷² İbn Asâkir, LIV, 344.

¹⁷³ İbn Ebî Şeybe, VII, 454.

¹⁷⁴ İbn Ebî Şeybe, VI, 191.

¹⁷⁵ İbn Ebî Şeybe, VII, 472.

konusunda yaptığı tavsiyelerde, daha sonraları Şîa'da hayati bir prensip haline gelecek olan "takiyye" meselesiyle ilgili malzeme verdiğini görüyoruz. Nitekim yanına gelip kendisinden değişik konularda görüş almak isteyen bir kişiye, Emevîlere karşı savaşmamasını ve takiyye yaparak onlardan korunmasını tavsiye etmiştir. Adam, nasıl takiyye yapacağını sorunca da "*Seni çağırıldıkları zaman onlara görüneceksin. Böylece Allah, bununla canına ve inancına gelecek bir saldırıyı defeder ve onlardan daha çok hak sahibi olduğun Allah'ın malından da nasibini almış olursun.*" diyerek konuyu izah etmiştir. Adam, şayet istemediği halde bir çatışmanın içine sürüklenirse ve bundan kaçınması mümkün olmazsa nasıl hareket etmesi gerektiğini sorunca, "*O zaman iki elinden biriyle diğerine Allah için biat eder ve Allah için savaşırsın. Zira Allah, nice toplumları niyetlerinden dolayı cennete koyar, nicelerini de yine niyetlerinden dolayı cehenneme koyacaktır.*" şeklinde yol göstermiştir.¹⁷⁶

Siyasî farklılaşmanın yavaş yavaş dinî farklılaşmayı beraberinde getirmeye başladığı bir dönemde yaşamış olmakla birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin, o zamanlar İslâm dünyasında genel olarak kabul gören ve Rasulullah dönemindeki safiyetini korumaya devam eden inancı taşıdığını söyleyebiliriz. Başka bir ifade ile İbnü'l-Hanefiyye, hangi düşünceye sahip idiyse görüşüp konuştuğu mesela Emevî sultanlarından Muâviye, Yezîd ve Abdülmelik b. Mervân da aynı düşüncede idi. Yine o, siyasî rekabet halinde olduğu Abdullah b. Zübeyr'in sahip olduğu dinî inanç ve düşünceden farklı bir düşünceye sahip değildi. Aksi takdirde eğer böyle bir farklılık olsaydı onun söz konusu kişilerle olan ilişkilerinde bu ortaya çıkardı.

¹⁷⁶ İbn Sa'd, V, 96.

Aynı şey, mücadele halindeki diğer siyasî gruplar için de geçerlidir. Örneğin Medineliler, Yezîd'e isyan ettikleri zaman onu mevcut İslâm inancından farklı bir inanca sahip olmakla değil, sadece onu mevcut dinî hükümleri, helal ve haramları dikkate almamakla suçlamışlardı.¹⁷⁷ Yine dört farklı siyasî gurubun ayrı sancaklar altında Arafat'ta boy gösterdiği 68 yılı haccında bunların hac menasikinin icrası etrafında cereyan eden ufak tartışmalar dışında birbirlerini farklı inanç veya düşünceye sahip olmakla suçladıkları görülmemektedir.¹⁷⁸ Burada sadece Abdullah b. Zübeyr, güneşin batışıyla birlikte Arafat'tan inen İbnü'l-Hanefiyye'yi erken ayrılmakla suçlamış, o da "*Kimden almış İbn Zübeyr, karanlık bastıktan sonra ayrılmak gerektiğini!*" diyerek onu eleştirmiş ve bu konuda sünnete göre hareket ettiğini ifade etmişti.¹⁷⁹

Bilindiği gibi Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra Muhammed b. Hanefiyye, ailenin büyüğü olarak Benî Hâşim'in reisi konumuna gelmişti. Bu itibarla bu aileye Rasulullah'a olan yakınlıklarından dolayı gösterilen teveccüh onun şahsında yapılıyordu. Bunun bir yansıması olarak Kûfeli bir grup onun Mekke'de olduğunu öğrenince gelip yanına yerleşmişlerdi. O sırada Mekke'de halifelikliğini ilan ederek biat almaya çalışan ve kendisine biat etmemekte direnen İbnü'l-Hanefiyye ile arası açık olan Abdullah b. Zübeyr, bu gurubu yanına çağırarak biatlerini almak istemiş ve neticede aralarında İbnü'l-Hanefiyye'nin şahsiyeti etrafında ciddi bir münakaşa vuku bulmuştu. Bu tartışma sırasında İbn Zübeyr'in, "*Vallahi efendinizin ne düzgün bir dinî yaşantısı, ne kabule şayan bir görüşü, ne de güvenilecek bir aklı var; bu iş için de ehil biri değildir.*"¹⁸⁰ şeklinde İbnü'l-Hanefiyye'yi suçladığı görülmektedir. Burada İb-

¹⁷⁷ Belâzürî, III, 471; İbn A'sem, II, 195; İbn Kesîr, V, 746.

¹⁷⁸ Taberî, s. 1123.

¹⁷⁹ İbn Sa'd, V, 103.

¹⁸⁰ Belâzürî, III, 473; İbn A'sem, II, 299.

nü'l-Hanefiyye, dinî açıdan bir eleştiriye tabi tutulmuştur. Fakat bu, onun mevcut dinî düşünceden farklı bir düşünceye sahip olduğu veya yeni birtakım fikirler ihdâs ettiği anlamında değildir. Sadece mevcut inancın gereklerini yerine getirmedeki eksikliği veya dinî hükümleri anlama ve kavrama ya da dinî ve siyasî rehberlik konusundaki yetersizliği söz konusu edilmiştir. Kavga ortamında dile getirilmiş olan bu ithamların, İbnü'l-Hanefiyye'nin hak etmediği maksadı aşan ifadeler olduğunu düşünüyoruz.

İbn Zübeyr'in İbnü'l-Hanefiyye'ye yönelik baskılarını arttırmasının ardından onun Muhtâr'dan yardım istemesi ve Muhtâr'ın da onun bu çağrısını yerine getirerek dört bin civarında yardımcı kuvvet göndermesiyle birlikte çevresindeki insanların sayısı artmış ve Kûfe'de Muhtâr'ın onun adını kullanarak faaliyetlerini sürdürmesi özellikle bu bölgede şöhretini zirveye çıkarmıştır. Bu durum, onun ismi etrafından bazı yeni düşüncelerin ortaya atılmasının yolunu açtığı gibi, aslında ona da ilmî birikimini diğer insanlarla paylaşma fırsatını vermiştir.

Muhtâr'ın Kûfe'deki faaliyetlerini başlatırken, “*el-Mehdî İbnü'l-Vasî Muhammed b. Ali, beni size gönderdi*”¹⁸¹ diyerek işe başlaması ve muhataplarının onun bu ifadelerini yadırgamaması, “Mehdî” ve “Vasî” kavramlarının sınırlı da olsa o dönemde Kûfe'de bazı kişilerce kullanıldığını göstermektedir. İbrahim b. Eşter'in, kendisine hitaben Muhtâr tarafından İbnü'l-Hanefiyye adına uydurulan mektupta kullanılan “Mehdî” ifadesini yadırgaması ise bu kavramın yaygın olarak kullanılmadığının bir kanıtıdır.¹⁸² Mehdî sıfatı o sıralarda Süleyman b. Surad tarafından “*doğru yola iletilmiş, hidayete ulaştırılmış kimse*” anlamında bir şeref ünvanı olarak Hz. Hüseyin için kullanılmış, daha öncesinde de aynı

¹⁸¹ Belâzürî, VI, 380; Taberî, s. 1058.

¹⁸² Bk. Belâzürî, VI, 385; Taberî, s. 1079; İbn A'sem, II, 278.

manada Hassân b. Sâbit tarafından Rasulullah için kullanılmıştır.¹⁸³

Muhammed b. Hanefiyye, yazdığı mektupların hiç birinde Mehdî sıfatını kullanmazken;¹⁸⁴ Muhtâr'ın ise onunla ilgili yaptığı konuşmalarda ve yazdığı mektuplarda onun için Mehdî sıfatını kullanması,¹⁸⁵ bu kavramın onunla ilintili olarak yaygın bir şekilde kullanılmasının yolunu açmıştır. Öyle ki eşinin bile ona, “Ya Mehdî” diye seslendiği görülmektedir.¹⁸⁶ Ancak bu kullanımın gittikçe lügat anlamı dışına çıkararak metafizik bir çehreye bürünmesi İbnü'l-Hanefiyye'yi rahatsız etmeye başlamıştır.¹⁸⁷ Bu nedenle bu sıfatla hitap edilmesine itiraz ederek kendisine ismi veya künyesiyle hitap edilmesini istemiş ve “*Evet ben, mehdiyim. Ben doğruya ve hayra götüren yolu gösteririm.*” diyerek bu kavramın hangi anlamda kullanılması gerektiğini göstermiştir.¹⁸⁸ Bu uyarısına rağmen hala ona bu sıfatla hitap edenlere de kızarak, “*Ben, sizi bundan menetmedim mi? Mehdî, sadece Allah'ın hidayete erdirdiği kimsedir.*” demiş;¹⁸⁹ başka bir seferinde de “*Her mümin mehdidir.*”¹⁹⁰ diyerek bu kavramın farklı anlamlara çekilmesine engel olmaya çalışmıştır.

Rivayete göre Muhtâr, “Mehdî” olarak tanıttığı İbnü'l-Hanefiyye'nin Kûfe'ye gelme niyetinde olduğunu öğrendiğinde buna engel olmak için çevresindekilere, “*Mehdinin alameti, bir adamın ona kılıçla vurduğu halde onun bu darbeden zarar görmemesi ve yara almamasıdır.*” demiş; İbnü'l-Hanefiyye de bu oyundan haber-

¹⁸³ Öz, Mustafa, *İmâmiyye Şiasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı*, İstanbul 1995, s. 33.

¹⁸⁴ Bk. İbn Sa'd, V, 108, 111; Taberî, s. 111; İbn A'sem, II, 303.

¹⁸⁵ Bk. Belâzürî, VI, 475; Taberî, s. 1079; İbn A'sem, II, 276, 297, 304, 342.

¹⁸⁶ İbn Ebî Hayseme, II, 132; İbn Asâkir, LIV, 348.

¹⁸⁷ Sehâvî, II, 545.

¹⁸⁸ İbn Sa'd, V, 94; İbn Asâkir, LIV, 347.

¹⁸⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, III, 145.

¹⁹⁰ Diyarbekirî, II, 284.

dar olunca Kûfe'ye gitmekten vazgeçmiştir.¹⁹¹ İbnü'l-Hanefiyye'nin Kûfe'ye gitmek istemesini bazı kaynaklar, Muhtâr'ın onu davet etmesine bağlarken;¹⁹² bazıları, İbn Zübeyr'in baskılarından kurtulmak için oraya gitmek istediğini rivayet etmektedirler.¹⁹³ Ayrıca İbnü'l-Hanefiyye'nin, Muhtâr'ı yalanlamak için Kûfe'ye gitmek istediği söylenmektedir.¹⁹⁴ Başka bir söylentiye göre ise Muhtâr'ın secili konuşmalar yaparak kehanette bulunduğu haberi İbnü'l-Hanefiyye'ye ulaşınca onun yüzünden halkın fitneye düşmesinden korkarak onunla ilişkilerini kesme kararı almış, Muhtâr da onun bu kararını duyunca yürütmekte olduğu faaliyetlerine bir zarar vermesinden endişe etmiş ve onu öldürmenin bir yolunu bulmak için bu lafı söylemiştir.¹⁹⁵ Bu şekildeki farklı söylentiler, rivayetin sıhhatiyle ilgili şüphe uyandırmakla birlikte Muhtâr'ın, yanına gelen Ubeydullah b. Ali'yi aynı taktikle yanından savuşturmuş olması,¹⁹⁶ onun saf Şiîleri istediği gibi kullanmak amacıyla, Wellhausen'in ifadesiyle İbnü'l-Hanefiyye'yi bir "korkuluk"¹⁹⁷ olarak kullanmaya devam edebilmek için böyle bir tanımlamada bulunmuş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Burada "Mehdî" kavramının artık, lügat anlamının dışına çıkartılarak "*doğa üstü güçlere sahip bir varlık*" anlamında kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Başka bir rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye'yi İbn Zübeyr'in elinden kurtarmaya giden ordunun içindeki bazı kişiler, "*Ey Mehdî'nin yanına giden süvariler! Hızlı koşmaktan boyunları yürüyen dallar gibi görünen iyi binekler üzerinde; yardım etmek için Peygamberin soyuna; Muhammed'e, Ali'nin en hayırlı oğluna!..*" şeklinde gaipten

¹⁹¹ Belâzürî, VI, 451.

¹⁹² İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I, 201.

¹⁹³ İbn Sa'd, V, 101; İbn Asâkir, LIV, 339; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 118.

¹⁹⁴ İbn Asâkir, LIV, 343.

¹⁹⁵ İsferyânî, s. 33.

¹⁹⁶ Zübeyrî, s. 44; İbn Asâkir, LII, 131.

¹⁹⁷ Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 136.

sesler duymuşlar. Bunlar Mekke'ye varduktan sonra ona bunun ne anlama geldiğini sorduklarında ise o: “*Bu, bazı Müslüman cinlerin işidir.*” şeklinde açıklamada bulunmuştur.¹⁹⁸ Eğer rivayet doğruysa bu anlatılanlar, söz konusu kavramın Kûfe halkının zihnine nasıl nakşedildiğini göstermesi açısından önemlidir. Aynı zamanda bu, İbnü'l-Hanefiyye'nin de birtakım manevî yardımların beklentisi içinde olduğunu göstermektedir.¹⁹⁹

“Mehdilik” kavramı İbnü'l-Hanefiyye'nin şahsında yaygınlık kazanarak ıstılahi bir mana kazanmaya doğru yol alarak itikadî bir veche bürünürken aynı şeyi “Vasilik” için söylememiz mümkün görünmemektedir. Muhtâr'ın bu lafı Kûfe'deki faaliyetlerini başlattığı sırada “Mehdilik” ile beraber kullanmakla birlikte daha sonraları bunu devam ettirmediği anlaşılmaktadır. Kaldı ki daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbnü'l-Hanefiyye, imâmet meselesini dinî bir mesele olarak değil, toplumsal bir realite olarak görüyordu. Üstelik Kûfe'den gelip onun yanına yerleşen aralarında sahabî Ebu't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'nin bulunduğu on yedi kişilik grup da bu konuda onunla aynı görüşü paylaşıyorlardı.²⁰⁰ Muhtemelen İbnü'l-Hanefiyye'nin, imâmet konusunu, başka bir ifadeyle iktidar meselesini nasslara bağlayarak dinî bir alana çeken böyle bir düşünceden haberi bile olmamıştır. Nitekim daha sonraları bu konu, onun küçük kardeşi Ömer b. Ali'ye sorulduğu zaman, “*Bu biz Irak'a gelmeden önce hiç duymadığımız bir şeydir.*” demiştir.²⁰¹

¹⁹⁸ İbn Asâkir, LIV, 341.

¹⁹⁹ Krş. İlhan, Avni, *Mehdilik*, Beyan yay., İstanbul 1993, s. 77.

²⁰⁰ İbn Zübeyr'le girdikleri münakaşada Abdullah b. Hanî şöyle diyordu: “*Ya İbn Zübeyr! Başımıza lider olasınız diye kenara çekilmemiz ve bu işi size bırakmamız, sadece Rasûl Muhammed'in konumundan dolayıdır. Çünkü Kureyş'ten olmanız hasebiyle onun mekânı, mirası ve üzerimizdeki makamına sahip olma konusunda diğer insanlardan önceliklisiniz. Özellikle siz, şayet sizlere gösterdiğimiz bu adleti kendi aranızda uygularsanız, efendimiz Muhammed b. Ali'nin bu işin ehli bir kişi olduğunu ve babası Ali b. Ebi Tâlib'in konumu itibarıyla bu konuda diğer insanlardan öncelikli olduğunu görürsünüz. Eğer bunu onaylamıyorsan, yalancısın demektir. Zira biz onu, Peygamber ile beraber namaz kılan ilk erkeğin oğlu, Emirülmüminin oğlu, nesebi sabit ve Arapların salihlerinden biri olarak biliyoruz.*” Bk. İbn A'sem, II, 300.

²⁰¹ Ebû Hayyân, VII, 53.

Diğer yandan Muhtâr'ın mevâliye dayanarak Kûfe'de hüküm sürmesi ve onlara daha önce verilmemiş birtakım haklar tanınması, onlara bölgede söz sahibi olmalarının yolunu açtı. Bu gelişme, çoğunluğu Fars kökenli olan mevâlinin sahip oldukları Eski İran kültürü ile Yemen kökenli Arapların sahip oldukları Yahudî kültürünün Şiilik kisvesi altında yeşerme fırsatını beraberinde getirmiştir. O zamana kadar hilâfetin Hz. Ali ve ailesinin hakkı olduğu düşüncesiyle siyasî anlamda onların taraftarlarını teşkil eden ve Suriye hâkimiyetine karşı Irak muhalefetini temsil eden Şiilik, artık tüy değiştirmeye başlamıştı.²⁰²

Rivayete göre aşırı görüş sahibi Şiiler (gulat), Hind bnt. el-Mütekellife en-Natihyye ve Leyla bnt. Kumâme el-Müzeniyye'nin evinde toplanıyor ve buralarda birtakım faaliyetlerde bulunuyorlar. Ebû Abdullah el-Cedelî ve Yezîd b. Şerahil, İbnü'l-Hanefiyye'yi bu iki kadının faaliyetleri ve aşırı düşünceleri ile Ebü'l-Ahras el-Muradî, el-Batîn el-Elleysî ve Ebü'l-Hâris el-Kindî'nin yaptıklarından haberdar ediyorlar. O da bunun üzerine Kûfe'deki Şîa'yı bu gelişmelere karşı uyarmak üzere bir mektup yazıyor: *“Muhammed b. Ali'den Kûfe'deki Şîamıza. Çıkıp, sohbet ortamlarına ve camilere sığınarak Allah'ı gizli veya açık zikredin. Müminlerin arkasından gizli işler çevirmeyin. Eğer canınızın tehlikeye girmesinden korkarsanız, yalancılar karşısında inancınızı korumaya özen gösterin, namaz, oruç ve dualarınızı artırın. Zira Allah dilemedikçe hiç kimsenin, bir başkasına ne faydası ne de zararı dokunabilir. Herkes, yaptıklarından sorumludur. Hiç kimse, bir başkasının günahını yüklenmez. Allah, herkesi yaptıklarıyla hesaba çekecektir. Öyleyse iyi işler yapın, (ahiretiniz için) kendinize güzel bir gelecek hazırlayın ve gafillerden olmayın. Vesselamu aleykum.”*²⁰³

²⁰² Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 146. Ayrıca Bk. Buckley, R.B., “İlk Dönem Şîf Gulatı”, çev. Mehmet Atalan, *FÜFD*, sy. 10:2, 2005, s. 152; Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fiğlalı, İstanbul 2001, s. 55.

²⁰³ Taberî, s. 1111.

Rivayette adı geçenlerin ne tür faaliyetlerde buldukları ve hangi aşırı görüşlere sahip oldukları konusu açık olmamakla birlikte Abdullah b. Nevf'in, adı geçen kadınlardan Hind bnt. el-Mütekellife'nin evinden çıkarak Kûfe'ye doğru ilerleyen Mus'ab b. Zübeyr'in ordusuna karşı savaşmaya giden Muhtâr'ın askerlerini cesaretlendirmeye çalıştığı ve onlara teşvik edici konuşmalar yaparak muzaffer olacaklarına dair kehanetlerde bulunduğu belirtilmektedir.²⁰⁴ Rivayete göre Muhtâr'ın askerleri bu kehanetlere rağmen yenilince Abdullah b. Nevf'e bunun hesabı sorulmuş, o da “Allah, dilediğini siler, dilediğini bırakır. Bütün kitapların anası onun yanındadır.”²⁰⁵ ayetiyle cevap vermiştir.²⁰⁶ Her ne kadar Muhtâr'ın söz konusu tepkilere karşı aynı ayetle cevap vererek ilk defa “bedâ” fikrini ortaya attığı söylenmekteyse de,²⁰⁷ söz konusu fikir, bu rivayette görüldüğü gibi Abdullah b. Nevf tarafından ortaya atılmış olup, aslında Muhtâr'a nispet edilen birçok aşırı fikir de Muhtâr'ın haberi olmadığı halde bu kişi tarafından ona nispetle ortaya atılmıştır.²⁰⁸ Rivayette adı geçen iki kadını Câhız, gılatın zahid kadınları arasında saymakta²⁰⁹ ve onların tenâsuh inancına sahip olduklarına dair bir şiire yer vermektedir.²¹⁰ Aynı inancı taşıdığı görülen Ebü'l-Hâris el-Kindî (Abdullah b. Amr b. Harb) de daha sonra Harbiyye olarak adlandırılan fırkaya öncülük edecektir.²¹¹

Bazı makalat türü eserlerde, “Sebeiyye” olarak adlandırılan bu zümrenin “*Sen, zamanın huccetisin!*” diyerek Muhtâr'ı kandır-

²⁰⁴ Taberî, s. 1111.

²⁰⁵ Ra'd: 39.

²⁰⁶ Taberî, s. 1111. Ayrıca bk. Belâzürî, VI, 438-439.

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, s. 575.

²⁰⁸ Taberî, s. 1104.

²⁰⁹ Câhız, Ebü Osman Amr b. Bahr (255/868), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. A. M. Harun, Kahire 1998, I, 365.

²¹⁰ Câhız, I, 30.

²¹¹ Kâdî, Vedâd, *el-Keysâniyye fi't-Tarih ve'l-Edeb*, Beyrut 1974, s. 120. Bk. Bağdadî, Abdülkahir (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fıçlalı, Ankara 2007, s. 186.

dıkları ve onu peygamberlik iddiasında bulunmaya sürükledikleri;²¹² Muhtâr'ın, kendisine inen bir vahiy veya imâmdan (İbnü'l-Hanefiyye) gelen bir mektupla kendisine bilgi geldiğini iddia ettiği ve ileriye dönük kehanetlerde bulunduğu, olaylar söylediklerinin hilafına vuku bulunca da Bedâ'ya sarıldığı, Hz. Ali'ye ait olduğu iddiasıyla ortaya çıkardığı bir sandalyeyi süsleyip onu Benî İsrail'in tabutuna eşdeğer gördüğü, meleklerin beyaz güvercinler suretinde yardımlarına geleceğini söyleyerek güvercinler uçurduğu, İbnü'l-Hanefiyye'nin de bunlardan haberdar olunca ondan teberri ettiği söylenmektedir.²¹³

Aslında sözü edilen iddia ve faaliyetlerle Muhtâr'ın ne derece ilgisi olduğu tartışmalıdır.²¹⁴ Kaldı ki siyasî alandaki meşgaleleri başından aşkın olan Muhtâr'ın, bu tür şeylere vakit ayırması mümkün görünmemektedir. Fakat onun, hedefine ulaşmak için dayanmak zorunda olduğu mevâli ve Yemen kökenli bazı Arapların bu tür taşkınlıklarına göz yumduğu muhakkaktır.²¹⁵ Ayrıca, daha önce de ifade ettiğimiz gibi İbnü'l-Hanefiyye'nin, Muhtâr'la arasına kesin hatlarla bir mesafe koyduğu ve ondan teberri ettiği vâki olmamıştır. Muhtemelen burada söz konusu edilen hususlar, adı geçen kişilerin faaliyetleriyle ilgilidir.

İbnü'l-Hanefiyye, Muhtâr'ın bölgedeki iktidarının sonlarına doğru yaşandığı anlaşılan bu gelişmelere karşı Kûfe'deki sevenlerine göndermiş olduğu söz konusu mektupla hem bölgedeki siyasî gelişmelerle arasına bir mesafe koymuş hem de siyasî ortamın zemin oluşturduğu birtakım galî görüşlerden uzak durduğunu

²¹² Bağdadî, s. 37; İsferyâni, s. 33.

²¹³ Şehristânî, I, 238-240.

²¹⁴ Bk. Hakyemez, Cemil, "Bedâ Düşüncesi ve Şîî İmamet Tartışmalarındaki Yeri," *HÜİFD*, 2006/2, c. V, sy. 10, s. 33; Kâdî, Vedâd, "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslâm Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi," çev. Yusuf Benli, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VII, (2007) sy. 2, s. 247; Neşşâr, II, 52-59; Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 143-156.

²¹⁵ Bk. Taberî, s. 1093, 1102-1103,

ortaya koymuştur. Ayrıca Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin oğlu Hasan'ın, bölgeye bir ziyaret gerçekleştirdiği görülmektedir.²¹⁶ İbnü'l-Hanefiyye, yazdığı mektupla yetinmeyerek bölgede yaşanan gelişmeleri yakından takip etmek için oğlu Hasan'ı buralara göndermiş olmalıdır. Rivayete göre Hasan b. Muhammed önce Kûfe'ye, oradan da Nusaybin'e geçer. Burada "Haşebîyye" olarak adlandırılan bir kitle bulunmaktaydı. Bunlar, Muhtâr'ın öldürülmesinden sonra hala bağımsızlıklarını sürdürebilen taraftarlarıydı. Hasan b. Muhammed, yanlarına gidince onu başlarına lider olarak geçirirler. Fakat çok geçmeden Abdullah b. Zübeyr'e bağlı Müslim b. Esir komutasındaki ordu Musul'dan hareket ederek onların üzerine yürür ve onları dağıtır. Bu saldırıda Hasan b. Muhammed esir alınıp Mekke'ye getirilir. Burada zindana atılan Hasan, bir fırsatını bulup kaçar ve babasının yanına gider.²¹⁷

Öyle anlaşılıyor ki Muhtâr'ın Kûfe'de başlattığı hareketin ilk günlerinde mevâlinin kendi aralarında yaptıkları sohbetlerde Hz. Osman'ı eleştirerek başlayan faaliyetler,²¹⁸ daha sonra özellikle Haricilerin, ilk iki halifeyi tutarak son iki halifeyi yani Hz. Osman ve Hz. Ali'yi eleştirip tekfir etmelerine bir tepki olarak bazı Şiiiler tarafından Hz. Osman'ın yanı sıra ilk iki halife Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in de eleştirilmesi ve hatta tekfir edilmesi noktasına varmıştır ki bunun paralelinde Hz. Ali hakkında da ifrata kaçmışlardır.²¹⁹ Nitekim Hasan b. Muhammed, bu bölgeye yaptığı ziyaretten sonra yazdığı bir risâleyle oralarda gördüğü bu paraleldeki görüşlere değinmiş ve onları eleştirmiştir.

²¹⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 334.

²¹⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 334.

²¹⁸ Taberî, s. 1086.

²¹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 333. Ayrıca bk. Harbûtî, *Muhtar es-Sekafî*, s. 264.

Hasan b. Muhammed, iki sayfalık bir bildiriden müteşekkil “*Kitabü'l-İrcâ*” adlı eserinde “*İmamlarımız Ebû Bekir ve Ömer'den razıyız*” diyerek konuya girmiş ve bunlar hakkında Ümmetin içinde bir ihtilafın zaten vuku bulmadığını, onlardan sonra tartışma konusu olup haklarında şüphe duyulan kişiler hakkında da ircâda bulduklarını ifade etmiştir.²²⁰ Konuyla ilgili olarak da “*(Firavun): Peki ya ilk nesillerin hali ne olacak? dedi. De ki: Onların bilgisi Rabbinin yanında bir kitaptadır.*”²²¹ ayetini delil getirmektedir. Ardından Ehl-i Beyti körü körüne taklit eden müfrit Şiilere göndermelerde bulunarak, “*Arapların bir Ehl-i Beytini imâm edindiler. Onların dinlerini taklit ederek onların sevdiklerini dost, nefret ettiklerini de düşman edindiler. Kur'ân'dan yüz çevirip kahinlere uydular ve kıyamet kopmadan önce bir devletin kurulacağı hayaline kapıldılar. Allah'ın kitabını tahrif ettiler. Onun hükümlerini birtakım menfaatler karşılığında saptırdılar ve yeryüzünde fesat çıkardılar.*”²²² demektedir ve “*Sebeiyye*” olarak isimlendirdiği bu kitlenin, gizli bir ilim ile hidayete erdiklerine inandıklarını ifade ederek onların “*Allah'ın nebisinin, Kur'ân'ın onda dokuzunu gizlediği*” şeklindeki iddialarına cevap vermektedir.²²³

Rivayete göre Hasan b. Muhammed, bu eseri yazmadan önce Osman, Ali, Talha ve Zübeyr hakkında konuşmaların yapıldığı bir ortamda hazır bulunmuş, herkes konuşmasını bitirdikten sonra sözü almış ve adı geçenler hakkında ircâ edip onların lehinde veya aleyhinde (tevellî/teberrî) bulunmamanın en iyi yol olduğunu dile getirmiştir. Onun bu söylediklerini haber alan Muhammed b. Hanefiyye ise, “*Nasıl da baban Ali'nin lehinde bulunmazsın!*” diyerek ona kızmış ve elindeki asayla başını yarmıştır.²²⁴

²²⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 333.

²²¹ Taha, 20/51,52.

²²² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 333-334.

²²³ Kutlu, agm., s. 327.

²²⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 81-100 yılları, s. 332.

Aslında İbnü'l-Hanefiyye, oğlu Hasan'ın risâlesinde deklare ettiği görüşlerinden pek de farklı bir düşünceye sahip değildi. Nitekim Şam'da bulunduğu sırada, “*Ali mi üstündür, yoksa Osman mı?*” şeklindeki bir soruya muhatap olduğu zaman tıpkı oğlu Hasan gibi, “*Onların bilgisi, Rabbinin yanında bir kitaptadır.*”²²⁵ ayetiyle karşılık vermiştir.²²⁶ Bununla birlikte daha öncede ifade ettiğimiz gibi İbnü'l-Hanefiyye, bütün yaşananlara rağmen babasının haklı olduğuna inanıyordu ki bu nedenle oğlunun babası aleyhinde bulunması anlamına gelebilecek bir konuşmasına tepki göstermiş olmalıdır. Daha doğrusu, belki de o bu tür meselelerin tartışma konusu yapılarak herhangi birilerinin lehinde veya aleyhinde halkı kışkırtmanın karşısındaydı. Zira o, kimi çevrelerce tartışma konusu yapılan Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i tafdil ediyor, Hz. Osman'ı da övüyordu.²²⁷ Onun için, yanında Hz. Osman aleyhinde konuşanları susturur,²²⁸ Hz. Ali'nin Cemel Savaşı'nda onun katillerine lanet okuduğunu onlara hatırlatır,²²⁹ bir gün Hz. Ali'ye “*Rasulullah'tan sonra insanların en hayırlısı kimdir?*” diye sorduğunu onun da önce “*Ebû Bekir*” sonra “*Ömer*” dediğini, “*sonra sen?*” dediğinde de onun “*Baban, sadece Müslümanlardan bir adamdır*” dediğini anlatırdı.²³⁰

Yine o, oğlu Hasan'ın risâlesindeki görüşler paralelinde, Muhtâr'ın kendisine gönderdiği askerlerin arasında, kendilerinde bilinenin dışında birtakım ilimlerin olduğu yolundaki tevehhümlerin dolaştığı yönündeki söylentiler üzerine kalkıp onlara hitaben, Kur'ân'a atıfta bulunarak “*Vallahi bizler, şu iki kapak arasındakinden başka Rasulallah'tan hiçbir şeyi miras almadık*” demiştir.²³¹

²²⁵ Taha, 20/51,52.

²²⁶ Belâzürî, III, 464.

²²⁷ Bürrî, II, 229.

²²⁸ İbn Ebî Şeybe, VII, 524.

²²⁹ İbn Ebî Şeybe, VII, 539.

²³⁰ İbn Ebî Şeybe, VI, 350.

²³¹ İbn Sa'd, V, 105.

“Benî Ümeyye ile biz, Kureş’in Allah’a ortak koşulan ve ilahlaştırılan iki ailesiyiz.”²³² sözü de bunun başka bir örneğidir. Ayrıca onun, söz konusu kitlenin bazı taşkınlıklarına karşı tepkisini dile getirerek “Onların yalan konuşmaları ve kötü yaygaraları konusunda dikkatli olun. Öyle ki bu yalanlarla kendilerini doğuran annelerini bile yoldan çıkarır ve ölümüne sebep olurlar!” dediğini görüyoruz.²³³

Netice itibariyle İbnü'l-Hanefiyye, Rasulullah zamanındaki safiyetini o zamanlar daha korumaya devam eden ve toplum arasında yaygın olarak kabul gören bir inanç ve düşünce sahibiydi. Bu nedenle toplumun, siyâsî farklılaşmadan sonra yavaş yavaş dini farklılaşmaya doğru gittiği o dönemde yeni yeni ortaya çıkan bazı fikir ve düşünceleri hoş görmemiştir. O, Rasulullah’ın eğitiminden geçmiş bir ailede büyümüş bir kişi olarak sahip olduğu ilmî birikimi ve tecrübesini toplumla paylaşmaya ve onları aydınlatmaya gayret etmiştir. Bu çabanın bir gereği olarak daha çok ilimle uğraşmış, geniş bir çevreye hitap etmiş ve birçok talebe yetiştirmiştir. Dolayısıyla ondan veya onun talebelerinden ders alıp da daha sonra farklı fraksiyonlarda yer alan bazı şahısların varlığı muhakkaktır. Fakat farklı çevre ve kültürlerle sahip bu kişilerin ortaya attığı görüşleri ona mal etmenin doğru bir hareket olmayacağını düşünürüz.

B. İlgili Dinî Akımlar

Çalışmamız sırasında tespit edebildiğimiz kadarıyla Muhammed b. Hanefiyye ile irtibatlandırılan dinî akımlar, Keysâniyye, Mürcie ve Mu’tezile’dir. Bunlardan Keysâniyye, aslında onunla özdeşleşmiş bir akımdır. Onun imâmetine inanan bütün gruplar, bu fırkanın içine dâhil edilmişlerdir. Diğer iki fırkanın İbnü'l-Hanefiyye ile irtibatı ise daha çok oğulları Hasan ve Abdullah vasıtasıyla kurulmaktadır.

²³² İbn Sa’d, V, 94.

²³³ İbn Sa’d, V, 97; İbn Ebî Hayseme, II, 134.

1. Keysâniyye

Keysâniyye fırkasına isim babalığı yapan Keysân'ın, Muhtâr b. Ebû Ubeyd es-Sekafî veya Hz. Ali'nin bir kölesi ya da İbnü'l-Hanefiyye'nin bir öğrencisi olduğu yönünde spekülasyonlar olmakla birlikte bu kişinin Ebû Amra Keysân olduğu yönündeki görüş daha makul görünmektedir.²³⁴ Muhtâr'ın Kûfe'deki ihtilalinden sonra Hz. Osman aleyhinde yaptığı konuşmalarla dikkatleri üzerine çeken bu kişi,²³⁵ Muhtâr'ın Kûfe emniyetinden sorumlu müdürü olup Hz. Hüseyin'in katillerinin takibi ve cezalandırılması konusunda fevkelade çaba göstermiş ve bölgede adeta terör estirmiştir.²³⁶ Rivayete göre o, Hz. Hüseyin'in katline karıştığı tespit edilen herkesin evini yıkar ve içindeki her canlıyı öldürürdü. Hatta Kûfe'deki her yıkık evin onun tarafından yıkıldığı söylenir. Öyle ki bu hareketi, daha sonra darb-ı mesel haline gelerek başına bir musibet gelen kişiler için “*Evine Ebû Amra girdi*” tabiri kullanılır olmuştur.²³⁷

Ebû Amra, en son Mus'ab b. Zübeyr'e karşı savaşan Ahmer b. Şumeyt komutasındaki Muhtâr'ın ordusunda mevâlinin başında bulunuyordu. Bilindiği gibi bu savaşta birkaç süvari dışında Muhtâr'ın askerlerinden kurtulan olmamış, piyade olarak savaşa katılan mevâlinin tamamı kılıçtan geçirilmiştir.²³⁸ Bu savaştan sonra akibetinin ne olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte

²³⁴ Bk. Kummî/Nevbahtî, Ebû Halef Sa'd b. Abdillâh el-Eş'ârî (301/913) / Ebû Muhammed Hasan b. Musa (300/912), *Şiî Fırkalar (Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şia)*, çev. Hasan Onat, vd., Ankara 2004, s. 101-103; Eş'ârî, s. 18; Şeyh Müfîd, *el-Füsûlü'l-Muhtâre*, s. 296; Bağdadî, s. 31; Tûsî, II, 128; Şehristânî, I, 235-235. Krş. Neşvân el-Himyerî, Neşvân b. Said (573/1178), *el-Hâru'l-În*, thk. Kemal Mustafa, Beyrut 1985, s. 236; Wellhausen, *Muhalefet Partileri*, s. 147; Watt, s. 53; Kâdî, age., s. 64; Korkmaz, s. 85.

²³⁵ Bk. Taberî, s. 186.

²³⁶ Dîneverî, s. 268.

²³⁷ Tûsî, II, 128.

²³⁸ Taberî, s. 1107-1108.

onun da öldürülmüş olabileceği ya da kaçıp izini kaybettirerek el altından faaliyetlerini devam ettirdiği muhtemeldir.²³⁹

Diğer yandan Keysâniyye fırkasının nüvesini Muhtâr ve taraftarları teşkil ettiği için bu fırkaya “Muhtâriyye” adı da verilmiştir.²⁴⁰ Ancak Muhtâr zamanında, her ne kadar bir fırkalaşmadan söz edilemezse de çoğunluğunu mevâlinin oluşturduğu bu kişilere özellikle Basra ve Kûfeli eşraf tarafından çapulcu, serseri ve ayak takımı nazarıyla bakılmakta ve bunlar “Haşebiyye” adıyla anılmaktaydılar.²⁴¹ Hz. Hüseyin’in katillerinin cezalandırılması sırasında kulaktan kulağa dolaşmaya başlayan efsaneler ve nişanlı atlar üzerinde savaşıyor veya havada zuhur eden beyaz güvercinler suretinde inen melek hikâyeleriyle kendinden geçen bu kişiler, Hz. Ali’ye ait olduğu iddiasıyla ortaya konulan bir sandalyenin etrafında yaptıkları taşkınlıklarla, Ubeydullah b. Ziyâd’in üzerine yürümekte olan İbrahim b. Eşter’i bile çileden çıkarmış ve onun, “*Allah’ım şu beyinsizlerin yaptıklarından bizi mesul tutma!*” şeklinde tepki göstermesine sebep olmuşlardı.²⁴² İbrahim b. Eşter’in, Mus’ab b. Zübeyr tarafından kuşatılacak olan Muhtâr’ın yardımına gelmemesinin bir sebebi de bu ve benzeri taşkınlıklar olmalıdır.²⁴³

O dönemde Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye tarafından “Sebeiyye” adıyla anıldıkları görülen bu zümre,²⁴⁴ Muhtâr’ın Mus’ab b. Zübeyr’le yaptığı savaşta çoğu öldürülmüş geri kalanlar da tamamen sindirilmişlerdir. Bunlar da İbnü’l-Hanefiyye’nin Abdülmelik’e biat etmesiyle birlikte tam bir hayal kırıklığına uğ-

²³⁹ Kâdî, age., s. 69.

²⁴⁰ Bk. Kummî/Nevbahtî, s. 101.

²⁴¹ Belâzürî, VI, 437.

²⁴² Taberî, s. 1103.

²⁴³ Bk. Bağdadî, s. 38.

²⁴⁴ Kutlu, agm., s. 327.

ramışlar ve bunun bir sonucu olarak aralarında İbnü'l-Hanefiyye'nin ölümüne inanmak istemeyenler ortaya çıkmıştır.

Onlara göre İbnü'l-Hanefiyye'nin, İbn Zübeyr ile savaşıması ve kaçmaması gerekirdi. O, bu şekilde Rabbine karşı gelmiştir. Üstelik o, bununla kalmamış Abdülmelik b. Mervân'a yönelmişti. Bundan önce de Yezîd b. Muâviye'ye yönelmekle zaten Rabbine isyan etmişti. İşte bu suçlarının cezası olarak o, Radvâ dağında hapsedilmiştir.²⁴⁵ Aslında “O, takiyye yurdunda önder ve düşünceleriyle ikna edici birisi idi. Ancak Allah, böyle bir günahı işlediği için onu cezalandırdı ve yurdundan, taraftarlarından ve ailesinden uzaklaştırarak sarp bir dağda karanlık bir mağaraya koydu. Nitekim Âdem'i de işlediği günaha karşı bir ceza olarak Cennet'ten çıkarıp yeryüzüne göndermişti. Allah, Yunus'u da aynı şekilde cezalandırmıştı.”²⁴⁶

Muhammed b. Hanefiyye'nin ölmediğini, Yenbû' yakınlarındaki sulak ve ağaçlık vadilerin olduğu sıradağlardan oluşan “Radvâ”²⁴⁷ dağında gizlendiğini düşünen ve bir gün onun tekrar aralarına döneceğine inananların o dönemdeki sözcüsü olarak Şair Küseyyir Azze görünmektedir. Küseyyir, onların bu konudaki düşüncelerini şu şiiriyle dile getirmiştir:

“Doğrusu imâmlar, Kureyş'tendir.

Hakkın dostları, birbirine eşit dört kişidir:

Ali ve onun üç oğlu.

Bunlar torunlardır, yok onlardan gizli bir şey.

²⁴⁵ Bağdadî, s. 40.

²⁴⁶ Kummî/Nevbahtî, s. 104.

²⁴⁷ Semhûdî, VI, 290. Radvâ, Medine'ye 100 km., Mekke'ye ise yaklaşık 380 km mesafede olan sıra dağlarıdır. Bk. Kâdî, age., s. 174.

Torunlardan biri, imân ve doğruluk torunudur.

Bir torunu da Kerbela, kaybetmiştir.

Bir torunu ise gözler onu görmeyecektir;

Önünde sancaklar ile süvarilere komutanlık edene kadar.

O gizlenmiştir, bir süre halkın arasında görülmez;

Radvâ'da, yanında bal ve su.”²⁴⁸

Böylece daha hayatta iken İbnü'l-Hanefiyye için kullanılan “Mehdî” kavramı, onun ölümünden sonra ricat edeceği fikriyle tam anlamıyla “Beklenen Mehdî” anlamında kullanılır olmuştur. Sebeiyye'nin ilk defa Hz. Ali'nin mehdiliğine inandığı söylenmekle birlikte,²⁴⁹ bu tür düşünceleri Hz. Ali dönemi ile ilişkilendirmenin mümkün olmadığını ve bunların tam anlamıyla Muhammed b. Hanefiyye'nin ölümünü müteâkiben ortaya çıktığını göz önünde bulundurursak,²⁵⁰ onun İslâm tarihinde, zulüm ve adaletsizliğe gark olmuş dünyayı kurtarmak üzere zuhur edecek Mehdî nazarıyla bakılan ilk kişi olduğunu söyleyebiliriz.²⁵¹ Bu düşünce, Emevîlerin zulmü karşısında Arap olmayanlar için bir teselli kaynağı, en olumsuz şartlarda ümit ışığı veya kaçınılmaz durumları kabullenme vesilesi olmuştur.²⁵²

²⁴⁸ Belâzürî, II, 424; Nâşî el-Ekber, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed (293/906), *Usûlü'n-Nihal*, thk. Seyit Bahçıvan, Konya 2007, s. 24; Eş'ârî, s. 19; İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/967), *el-Eğâni*, thk. A. Ali Mehnâ, Beyrut 1986, IX, 20.

²⁴⁹ Bk. Bağdadî, s. 178.

²⁵⁰ Bk. Hakyemez, Cemil, “Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine”, *GÜÇİFD*, 2004/1, c. III, sy. 5, s. 131; Korkmaz, s. 195; Onat, age., s. 114, vd.

²⁵¹ Krş. Dalkıran, s. 155; Gölpinarlı, s. 539; Hudarî, II, 140; Neşşâr, II, 56, Watt, s. 66.

²⁵² Watt, s. 57; Korkmaz, s. 191.

105/723 yılında ölen Küseyyir Azze,²⁵³ vasilik, mehdilik, İbnü'l-Hanefiyye'nin ric'atı, sıbt, esbat ve Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a ta'n gibi daha sonra Şîa için temel teşkil edecek fikirleri ilk defa savunan isimlerden biri olarak kabul edilmektedir.²⁵⁴ Ancak Küseyyir Azze'nin, güçlü bir şair olmakla birlikte ahmaklığıyla da şöhret bulması ve içli dışlı olduğu Emevî sultanları tarafından bir nevi maskot muamelesine tabi tutulması,²⁵⁵ onun Ehl-i Beyte olan sevgi ve bağlılığının niteliği ile konuyla ilgili verdiği bilgilerin ciddiyetine halel getirdiğini düşünüyoruz. Nitekim onun İbnü'l-Hanefiyye'yi "Mehdî" olarak tanımladığı, "O mehdidir, bunu bize bildirdi el-Ahbâr'ın kardeşi Ka'b, geçmiş zamanlarda!" şeklindeki şiirini okuduğu zaman, Ka'bü'l-Ahbar (32/652)'la ne zaman görüşüp de bu bilgiyi aldığı sorulmuş, o da bunu tevehhüm ettiğini, başka bir ifade ile uydurduğunu itiraf etmek durumunda kalmıştır.²⁵⁶

Bu akımın temsilcisi olarak Ebû Kerb ed-Darîr gösterilmekte ve ona uyanlar "Kerbiyye" adıyla anılmaktadır.²⁵⁷ Bu kişi hakkında kaynaklarda hemen hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır.²⁵⁸ Onlara göre Muhammed b. Hanefiyye sağdır, ölmemiştir. O, Radvâ dağındadır ve yanında gıdasını aldığı su ve bal vardır. Sağında bir aslan, solunda da bir panter, onu ortaya çıkacağı zamana kadar korumaktadır. O, Beklenen Mehdi (el-Mehdiyyu'l-Muntazar)'dir.²⁵⁹

Hamza b. Umâre el-Berberî de bu akımın diğer bir temsilcisidir. Bu kişinin kendisini nebî, Muhammed b. Hanefiyye'yi de

²⁵³ Bk. Nâşî el-Ekber, s. 24; İsfahânî, *el-Eğânî*, IX, 6.

²⁵⁴ Korkmaz, s. 181.

²⁵⁵ Bk. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, thk. A. M. Şâkir, Kahire 1364, I, 480-481; İbn Hamdûn, III, 279-281; İsfahânî, *el-Eğânî*, IX, 7.

²⁵⁶ İsfahânî, *el-Eğânî*, IX, 23.

²⁵⁷ Bağdadî, s. 31.

²⁵⁸ Krş. Watt, s. 57; Onat, age., s.117.

²⁵⁹ Nâşî el-Ekber, s. 23; Bağdadî, s. 32.

ilah olarak kabul ettiği, Medine ve Kûfe’de bazı kişilerin ona uyduğu söylenmektedir.²⁶⁰ Onun, kendi kızı ile evlendiği, bütün haramları helal kıldığı ve “*İmamı tanıyan dilediğini yapsın, bundan dolayı kendisine hiçbir günah yoktur.*” dediği iddia edilmektedir.²⁶¹ Aynı dönemde yaşayan Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Hüseyin el-Bâkır ise bu fiil ve fikirlerinden dolayı ona lanet etmiş, ondan uzaklaşmış ve onu yalanlamıştır.²⁶²

Eş’ârî, İbnü’l-Hanefiyye’nin imâmeti ve şahsiyeti etrafında ileri sürdükleri fikirler ve oğlu Ebû Hâşim’den sonra imâmetin kime geçtiği konuları çerçevesinde Keysâniyye’yi on bir grup halinde ele almaktadır. Ancak bunlardan fırka olarak isimlerini zikrettiği gruplar Kerbiyye, Ravendiyye, Harbiyye ve Beyâniyye olmak üzere sadece dört tanedir.²⁶³

Bu fırkalardan kimin hangi görüşte olduğu konusunda kaynaklarda muhtelif ve çelişkili bilgiler olmakla birlikte genel itibarıyla konuya değinecek olursak; İbnü’l-Hanefiyye’nin imâmetinde müttefik olan bu grupların bir kısmı, Cemel Savaşı’nda Hz. Ali’nin sancağı İbnü’l-Hanefiyye’ye teslim etmesini dayanak göstererek ondan sonraki imâmın İbnü’l-Hanefiyye olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁶⁴ Bunlara göre; “*O, Ali b. Ebî Tâlib’in vasîsi olup Ehl-i Beytinden hiç kimse ona muhalefet edemez, imâmetinden dışarı çıkamaz ve izni olmaksızın kılıcına sarılamaz. Nitekim Hasan b. Ali, Muâviye ile savaşa onun izni ile çıkmış ve yine onun izniyle Muâviye ile anlaşmış ve sulh yapmıştır. Kezâ Hüseyin de Yezîd b. Muâviye ile savaşa onun izni ile çıkmıştır. Eğer Hasan ile Hüseyin ondan izinsiz çıkmış olsalardı, helâk*

²⁶⁰ Kummî/Nevbahtî, s. 120.

²⁶¹ Kummî/Nevbahtî, s. 122.

²⁶² Kummî/Nevbahtî, s. 120.

²⁶³ Bk. Eş’ârî, s. 18-23.

²⁶⁴ Eş’ârî, s. 18.

olur dalâlete düşerlerdi. Bu yüzden her kim Muhammed b. Hanefiyye'ye muhalefet ederse kâfirdir, müşriktir."²⁶⁵

Diğer bir kısmı da Ali b. Ebû Tâlib'in, Hasan b. Ali'yi nass ile tayin ettiği, onun da kardeşi Hüseyin b. Ali'yi tayin ettiği, onun da kardeşi Muhammed b. Ali'yi yani İbnü'l-Hanefiyye'yi nass ile imâm olarak tayin ettiği iddiasındadır.²⁶⁶ Kimisi, İbnü'l-Hanefiyye'nin ölümünden sonra onun ölmediğine ve gizlendiği yerden çıkıp geri döneceğine inanırken, kimisi de onun öldüğünü ve ondan sonra imâmetin oğlu Ebû Hâşim Abdullah'a geçtiğini kabul etmiştir.²⁶⁷

İbnü'l-Hanefiyye'nin ölümünden sonra oğlu Ebû Hâşim Abdullah'a intisap ettikleri söylenen Keysâniler, "Hâşimiyye" olarak isimlendirilmişlerdir. Bunlar da onun ölümünden sonra imâmetin kime geçtiği konusunda ihtilafa düşerek değişik gruplara bölünmüşlerdir.²⁶⁸

Ebû Hâşim'in ölmeden önce Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a vasiyet ederek imâmeti ona devrettiğine inanan ve "Ravendiyye" olarak adlandırılan grup,²⁶⁹ Abbâsîlerin iktidara geçişi sürecinde büyük ölçüde kullanılmışlardır.²⁷⁰ Her ne kadar Abbâsîler, iktidarı ele geçirdikten sonra ataları Abbâs b. Abdülmuttalib'in Rasulullah tarafından tayin edilmesi suretiyle imâmetin doğrudan kendilerine geçtiğini ileri sürerek redd-i mirasta

²⁶⁵ Kummî/Nevbahtî, s. 110.

²⁶⁶ Eş'ârî, s. 19.

²⁶⁷ Bk. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 165; Eş'ârî, s. 20.

²⁶⁸ Şehristânî, I, 242.

²⁶⁹ Eş'ârî, s. 21.

²⁷⁰ Feyyûmî, *eş-Şîatü'l-Arabiyye*, s. 256. Ayrıca bk. Daftary, Farhad, "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", çev. Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları*, 4:2 (2006), s. 144-145; Varol, *Hilafet Mücadelesinde Ehl-i Beyt Nesli*, s. 81-92.

bulunmuşlarsa da;²⁷¹ bu süreçte İbnü'l-Hanefiyye'nin adının kullanılması, onun özellikle Horasan bölgesinde tanınmasına ve buralarda onunla ilgili efsaneler yaratılarak günümüze kadar ulaşan nice menkıbelerin ortaya çıkmasına yol açtığını düşünüyoruz.²⁷² Muhammed b. Hanefiyye, yaşadıkları bir yana, söz konusu dönemlerde kendisinden beklenen unsurlar muvacehesinde halkın muhayyilesinde yer edinmiş olmalıdır. Bu çerçevede, onun kahramanlıklarının anlatıldığı, konusu tarihî olaylara uygun olmayan dinî-destanî hikâyeler, Türk Halk Edebiyatında "Muhammed Hanefî Cengi" adıyla; Fars Edebiyatının etkisi altında olan Güneydoğu Asya ülkelerinde ise "Hikâyât-ı Muhammed Hanefiyye" adıyla şöhret bulmuştur.²⁷³

²⁷¹ Eş'ârî, s. 21.

²⁷² Krş. Ronart, s. 202.

²⁷³ Öz, agm., s. 539. Muhammed Hanefî Cenknâmeleri üzerine "Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri (Muhammed Hanefî Cenknâmeleri)" adıyla bir çalışma yapan Mehmet Atalan, onun menkıbevi hayatını konu alan, yirmi dokuz adet birbirinden farklı cenknâme, hikâyât ve kaside tespit etmiştir. (Bk. Atalan, s. 24-42.) Cenknâmelerde Muhammed b. Hanefiyye'ye karşı derin bir sevgi ve içten bir bağlılık sezilmektedir. İbnü'l-Hanefiyye, bazen Hz. Ali ile birlikte bazen de sadece kendisi için müstakil olarak yazılan cenknâmelerde kahramanlık, cömertlik, ilim, irfan ve velayet timsali olarak anılmıştır. O, bu seçkin vasıflarıyla çeşitli teşbih, telmih ve mukayeselere konu edilerek övülmüştür. Özellikle ilminden ve cengâverliğinden bahsetmek cenknâmelerde bir gelenek halini almıştır. Bu cenknâmelerde İbnü'l-Hanefiyye, irfan abidesi olarak tasvir edilmesinin yanı sıra; bir ejderhayı kolayca öldürebilen, yardıma muhtaç tek bir kişi için bile sonu gelmez maceralara atılan, bir orduyu tek başına çökerten; aynı zamanda bağışlayan, bağışladığı kâfirlerin onun bu davranışından etkilenerek Müslüman olduğu bir şahsiyet; fiziksel özellikleri itibariyle yakışıklı, heybetli ve oldukça cevval, has bir insan olarak karşımıza çıkar. Muhammed b. Hanefiyye, çocukluğundan itibaren İslâm dininin hükümlerine göre yetişmiş, ömrünü Kur'ân'ın tebliğine hizmet etmek, İslâmî yaymak ve yüceltmek için çalışmalar yapmakla geçirmiş örnek bir insandır. O, ömrü boyunca Kur'ân'ın hükümlerine itaat etmiş; âlim, fâzil, veli ve mürşit gibi manevî mertebelere ve seçkin vasıflara sahip olup; imân, takva, salih amel, Kur'ân ve sünnete bağlılık, güzel huylar, kahramanlık, cömertlik, ilim, irfan ve velayet, onun faziletinin esaslarını teşkil etmektedir. O, kamil bir imâna sahip samimi bir mümin; imân ve takvada, salih amelde eşsiz bir kişi olup imân ile marifetullaha, takva ile de üstün ahlaka ulaşmıştır. O, her türlü haramdan sakınmış; dinin emrettiklerini yapan, yasaklarından da uzak durmuş takvalı, akıllı, bilgili, özü alıp, eli açık ve ilmi çok bir kişidir. Cenknâmelerde, İbnü'l-Hanefiyye'nin, özellikle Zalozlu Rüstem'e benzetilmesi de onun halk muhayyilesinde bir kahraman olarak yaşadığının açık bir delilidir. (Bk. Atalan, s. 55-63.) Gezgin el-Herevî, eserinde Kayseri hakkında bilgi verirken burada Battal Gazi camisinin bulunduğunu ifade etmekte ve Muhammed b. Hanefiyye'nin bu şekilde hapis yattığını anlatmaktadır. Ancak biz, İbnü'l-Hanefiyye'nin Kayseri ile bir irtibatına başka kaynaklarda rastlayamadık. Muhtemelen Herevî söz konusu cenknâmelerden esinlenerek bu notu eserine almıştır. (Bk. Herevî, Ebü'l-Hasen Ali b.

Beyân b. Sem'ân et-Temimî de Ebû Hâşim'in kendisine vasiyette bulunduğu iddiasıyla ortaya çıkararak "Beyâniyye" adıyla anılan guruba öncülük etmiştir.²⁷⁴ Hamza b. Umâre'nin etkisinde kaldığı söylenen Beyân b. Sem'ân,²⁷⁵ Ebû Hâşim'in ölümünden sonra nübüvvet iddiasında bulunmuş, hatta Ebû Cafer Muhammed el-Bâkir'ı kendisine uymaya ve nübüvvetini kabul etmeye çağırdığı bir mektup yazmıştır.²⁷⁶ Bu gurubun bir kısmı, Ebû Hâşim ve Beyân'ın nebî olduğunu ileri sürerken,²⁷⁷ diğer bir kısmı da onun uluhiyyetine inanmış ve ilahî ruhun, önce Ebû Hâşim'e sonra da Beyân'a geçtiğini iddia etmiştir.²⁷⁸ Kûfe'de saman ticaretiyle uğraşan Beyân, 119/737 yılında dönemin Kûfe valisi Halid b. Abdullah el-Kasrî tarafından on beş arkadaşıyla birlikte tutuklanmış ve üzerlerine yağ dökülerek yakılmışlardır.²⁷⁹

"Harbiyye" adlı grup da Ebû Hâşim'in, Abdullah b. Amr b. Harb'ı imâm olarak tayin ettiği iddiasındadır. Onlara göre Ebû Hâşim'in ruhu ona geçmiştir.²⁸⁰ Bunlar, tenâsuha inanırlar. İmâmetin Ali'den Hasan'a, ondan Hüseyin'e, ondan da İbnü'l-Hanefiyye'ye geçtiğini savunurlar. Bunu da Allah'ın ruhunun Peygamber'e, Peygamber'in ruhunun Ali'ye, Ali'nin ruhunun Hasan'a, Hasan'ın ruhunun Hüseyin'e, onun ruhunun İbnü'l-Hanefiyye'ye, onun ruhunun da oğlu Ebû Hâşim'e, Ebû Hâşim'in ruhunun da Abdullah b. Amr b. Harb'e hulûl ettiği şeklinde anlarlar. Her biri on rekât olan günde on beş vakit namazın olduğunu savunur, fakat bunların hiç biri namaz kılmazlar.²⁸¹ Hareketin

Ebî Bekr es-Sâih (611/1215), *el-İşârât ila Ma'rifeti'z-Ziyârât*, thk. Ali Ömer, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2002, s. 55.)

²⁷⁴ Eş'ârî, s. 23.

²⁷⁵ Kummî/Nevbahtî, s. 121.

²⁷⁶ Kummî/Nevbahtî, s. 135.

²⁷⁷ Kummî/Nevbahtî, s. 135.

²⁷⁸ İsfereyînî, s. 32.

²⁷⁹ Kummî/Nevbahtî, s. 121-122. Bk. Taberî, s. 1356; İbnü'l-Esir, s. 718.

²⁸⁰ Eş'ârî, s. 22.

²⁸¹ Kummî/Nevbahtî, s. 110-111.

lideri, Muhtâr zamanında yürüttükleri faaliyetleri İbnü'l-Hanefiyye'ye şikâyet edilen beş kişiden biri olarak görünmektedir.²⁸² O dönemde hangi tür faaliyetlerinin şikâyet konusu olduğu açık olmamakla birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin bu şikâyet üzerine Kûfe'deki sevenlerini uyaran bir mektup yazmış olması, durumun vahim olduğuna işaret etmektedir. Ebû Hâşim'in vefatından sonra onun mirasına konmaya çalışan bu kişinin yaşı epey ilerlemiş olmalı ki "*hareketin liderliğine layık olmamak veya yetersiz olmakla*"²⁸³ suçlanmıştır. Eş'ârî'nin aktardığına göre onun yalan söylediğini düşünen taraftarları, bir imâm arayışıyla Medine'ye gitmiş ve karşılaştıkları Abudullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebî Tâlib'i imâm olarak benimseyip Ebû Hâşim'in söz konusu vasiyetinin ona yapıldığı iddiasında bulunmuşlardır.²⁸⁴

"Cenâhiyye" olarak adlandırılan bu yeni grup Abudullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer b. Ebî Tâlib'e intisap etmiştir. Onlara göre Allah'ın ruhu, Âdem'e geçmiştir. Bütün peygamberler, Hz. Muhammed'e ulaşıncaya kadar Allah'ın ruhunun birinden diğerine geçtiği tanrılardır. Bu ruh, Hz. Muhammed'den sonra Ali'ye, ondan Muhammed b. Hanefiyye'ye, sonra onun oğlu Ebû Hâşim'e ve sonra da Abdullah b. Muâviye'ye geçmiştir.²⁸⁵ "Muâviyye" adıyla da anılan bu grup, cennet ve cehennemi inkâr etmiştir. Şarap içmeyi, ölü eti yemeyi, zinayı ve diğer haram kılınmış şeyleri helal kılmışlardır. Kur'ân'da anılan haramlar hakkında bunlar, Ebû Bekir, Ömer, Talha, Zübeyr ve Aişe gibi kin duyulması icap eden topluluğa kinayedir, demişlerdir.²⁸⁶ Abdullah b. Muâviye, 127/744 yılında Kûfe'de başlattığı isyanda Emevî güçlerine karşı tutuna-

²⁸² Kâdî, age., s. 120. Bk. Taberî, s. 1111.

²⁸³ Faruk Ömer, "Abbasilerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri", çev. Cem Zorlu, *SÜİFD*, sy. 13, 2002, s. 196. Adı geçen şahıs ve fırkası hakkında geniş bir değerlendirme için bk. Korkmaz, s. 156-161.

²⁸⁴ Eş'ârî, s. 22. Ayrıca bk. Kummî/Nevbahtî, s. 132-133.

²⁸⁵ Nâşî el-Ekber, s. 33; Kummî/Nevbahtî, s. 135.

²⁸⁶ Bağdadî, s. 189-190.

mayarak kaçtığı Horasan bölgesindeki iki senelik iktidar mücadelesinin ardından Abbâsî dâilerinden Ebû Müslim el-Horasanî tarafından tutuklanıp öldürüldüğü halde,²⁸⁷ söz konusu grup onun ölmediğini, İsfahan dağlarında gizlendiğini ve onun Rasulullah'ın müjdelediği Mehdî olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁸⁸

Ebû Hâşim'den vasiyetli olduğunu ileri sürerek ortaya çıkan bu gruplar kendi aralarında dal budak salarken, bunların dışında Ebû Hâşim'den sonra imâmetin kardeşi Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'ye veya Ali b. Muhammed b. Hanefiyye'ye geçtiğini iddia edenler de olmuştur.²⁸⁹ Bunların bir kısmı da Ebû Hâşim'den sonra Ali b. Hüseyin'in imâm olduğunu ileri sürerek imâmeti Hz. Hüseyin nesline inhisâr eden fırkaya katılmışlardır.²⁹⁰

Aslında her ne kadar Muhammed b. Hanefiyye'nin, Ebû Hâşime vasiyette bulunarak imâmeti ona devrettiği iddiası söz konusu edilmekteyse de;²⁹¹ onun, imâmet veya taraftar kitlesini Ebû Hâşim'e veya herhangi bir kimseye vasiyet edip teslim ettiğine dair bir veri bulunmamaktadır. İbnü'l-Hanefiyye'nin vefat ederken herhangi bir vasiyette bulunduğu dair muteber kaynaklarda bir kayda rastlamadık. Sadece bazı Şîî kaynaklarda İbnü'l-Hanefiyye'nin vefat ettiği sırada oğlu Ebû Hâşim'e yaptığı ahlak içerikli bir konuşmadan söz edilir.²⁹² Yine Şeyh Sadûk'un aktardığı bir rivayette, Ebû Cafer Muhammed el-Bâkır'ın ölüm döşeğindeki İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına girerek ondan bir vasiyette bulunmasını istediği, ancak konuşmadığı için getirtilen bir leğenin içindeki kumun üzerine vasiyetini yazdığı ve bunun Ebû

²⁸⁷ Bk. Taberî, s. 1424, vd.; İbnü'l-Esîr, s. 751, vd.

²⁸⁸ Kummî/Nevbahtî, s. 140-141; Eş'ârî, s. 23.

²⁸⁹ Nâşî el-Ekber, s. 27-28; Şehristânî, I, 344.

²⁹⁰ Neşvân el-Himyerî, s. 215.

²⁹¹ Bk. İbn Abdirabbih, VI, 475.

²⁹² Hâşimî, s. 257.

Cafer tarafından bir sayfaya kaydedildiği bildirilmekte, ancak vasiyetin içeriğinden söz edilmemektedir.²⁹³ Fakat Ebû Hâşim'in, ölmeden önce Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbâs'a vasiyette bulunduğu ve imâmet hakkı ile birlikte taraftar listesini gösteren bir sayfa teslim ettiği yönünde, rivayetlerde birçok çelişki olmakla birlikte, işin gerçekliğini ortaya koyacak derecede bulgular mevcuttur.²⁹⁴ Diğer hayalperest şahıs ve grupların ise değil İbnü'l-Hanefiyye, Ebû Hâşim'le bile bir ilişkilerinin olabileceğini düşünmüyoruz.

İbnü'l-Hanefiyye'nin ölümünden sonra müntesiplerinin bir kısmı bu şekilde farklı fraksiyonlara saparken, diğer bir kısmı

²⁹³ Şeyh Sadûk, Ebû Cafer Muhammed b. Ali (381/991) *Kemâlî'd-Dîn ve Temâmü'n-Ni'me*, thk. Ali Ekber el-Gıfarî, Kum 1417, s. 36-37.

²⁹⁴ Bk. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 173, vd.; Belâzürî, III, 465-468; Taberî, s. 1471; İbn Abdірabbih, VI, 475-477; Makdisî, s. 146. Ayrıca bk. Faruk Ömer, s. 196-203; Varol, *Hilafet Mücadelesinde Ehl-i Beyt Nesli*, s. 71-75. Konuyla ilgili rivayetlerden birisinin, meselenin bamteline dokunduğunu düşünüyoruz. Söz konusu rivayete göre o dönemde Fatıma evladının yaş itibarıyla en büyüğü olan Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib, Hz. Ali'den kalma vakıfların yönetimi konusunda Ebû Hâşim'le mücadeleye girmiştir. Mesele Medine'de dava konusu olmuş, Ebû Hâşim: "Ben ve sen nesep bakımından eşitiz. Ali, vasiyetinde vakıfların kullanım hakkını ailesinden yaş itibarıyla en büyük olan oğlana bırakmıştır. Ben de senden daha yaşlıym, üstelik Allah'ı, kitabını ve peygamberinin sünnetini senden daha iyi biliyorum. Neye dayanarak bu konuda benimle mücadele ediyorsun. Hem vasiyet Fatıma'nın değil, Ali'nindir." diyerek Zeyd'e karşı hakkını savunmuş ve neticede karar onun lehine sonuçlanmıştır. Ancak Zeyd b. Hasan, meseleyi Dımaşk'a Velid b. Abdülmelik'e taşımış ve laf arasında Ebû Hâşim'in Kûfe'de Muhtar es-Sekafî'den kalma taraftarlarının olduğunu ve bunların onu imâm kabul ederek ona mali yardımlarda bulduklarını ispiyonlamıştır. Üstelik Velid b. Abdülmelik'in, Zeyd'in kızı Nefise ile evli olması işin rengini tamamen değiştirmiş olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki Başkente çağrılan Ebû Hâşim, burada bazı sıkıntılara maruz kalmıştır. Her ne kadar onun zehirlendiği söylenmekteyse de bizce hem yaşının ilerlemiş olması hem de söz konusu meselenin onda yarattığı stres onu iyice yıpratmış ve dönüşte rahatsızlanınca Humeyme'ye saparak burada bulunan amcaoğulları Muhammed b. Ali b. Abdillâh b. Abbâs'ın yanında belli bir süre hasta yatağında kaldıktan sonra vefat etmiştir. (Bk. *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 174-185; İbn Asâkir, XIX, 375-377.) Aslında Ebû Hâşim'in ölümü, pek kimseyi ırgalamamış olmalı ki söz konusu rivayetlerde onun Velid b. Abdülmelik mi, yoksa Süleyman b. Abdülmelik döneminde mi öldüğü meselesi tartışma konusu olmuştur. Dolayısıyla varlığından söz edilen taraftar kitlesi de pek ehemmiyetsiz, kuru bir kalabalıktan ibaret olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki onunla mektuplaşarak zaman zaman onu ziyaret ettikleri söylenen ve belki de ondan bir hareketlilik bekleyen kişiler, daha önce amcaları Hasan ve Hüseyin ile babasına karşı aynı beklenti içinde olan ve onunla birlikte diğer bazı Ehl-i Beyt fertlerini de rahatsız eden ve zamanla sayıları çok da azalmış olan niteliksiz bir sempatizan gruptan ibarettir. (Bk. Zübeyrî, s. 47; İbn Abdірabbih, IV, 375-377.)

istikrarını koruyarak onun ölmediği ve cezasını çekmekte olduğu Radvâ dağından inip, adaletsizliğin pençesinde kıvranan dünyayı kurtaracak Mehdî edasıyla döneceği günü beklemeye koyulmuşlardır. Bunlar, onun mağarada sadece 60 yıl kalacağını iddia ediyorlardı. Bu süre geçip de onun ortaya çıkmadığını görünce zor duruma düştüler.²⁹⁵ Onlarla aynı görüşte olan ve “Seyyid el-Himyerî”²⁹⁶ adıyla bilinen Şair İsmail b. Muhammed (173/789), içine düştükleri bu içler acısı durumu şöyle tasvir ediyor: “İnsanlar, seninle ilgili görüşlerimizden dolayı kötü sözler söylediler, bizi yalandalılar ve bize düşman ve hasım kesildiler. Dediler ki -zaten onların sözleri çoktur- insanların sesi ve sedası kesilerek zamana yenik düşmüşken, ölmüş ve ölü olarak kalan bir kimseyi mi bekliyorsunuz? Onlardan dolayı takatsiz düştük.”²⁹⁷ Aslında onlar da beklemekten bıkmış olmalı ki Şair, şu mısralarıyla onların duygularına tercüman oluyordu:

“Ey Radvâ vadisi! Sende bulunan kişi neden görünmüyor,

Ona olan aşkımdan delirdiğimiz halde?

Ne zamana kadar, nereye kadar ve daha ne kadar,

Ey Rasûl’ün oğlu! Ve sen diri olup rızıklandırıldığın halde?”²⁹⁸

Muhammed b. Hanefiyye’nin adı etrafında muhtelif görüşler serdeden bu zümrenin zaten fazla olmayan sayıları, bu yaşananlardan sonra giderek azalmıştır. Nitekim bunların en hararetli dâilerinden Şair Seyyid el-Himyerî’nin bile görüş değiştirerek Caferî olduğu söylenmektedir.²⁹⁹ Her ne kadar onun değil de oğlunun mezhep değiştirdiği ve ona izafe edilen “Caferî oldum Al-

²⁹⁵ Nâşî el-Ekber, s. 25-26; Kummî/Nevbahtî, s. 119.

²⁹⁶ Bk. İsfahânî, *el-Eğânî*, VII, 248; Zehebî, *Siyeru A’lâm*, VIII, 45.

²⁹⁷ Kummî/Nevbahtî, s. 119.

²⁹⁸ Mes’ûdî, III, 88; İbn Asâkir, LIV, 322.

²⁹⁹ Kummî/Nevbahtî, s. 126; Şeyh Müfid, *el-Füsûlü’l-Muhtâre*, s. 299.

lah'ın adıyla, *Allahu Ekber!..*” şeklinde başlayan şiirin oğluna ait olduğu söylenmekteyse de,³⁰⁰ bunun, söz konusu gerçeği değiştirmeyeceğini düşünüyoruz. Özellikle Rasulullah'ın ashâbı ve eşlerinin zem edilmesi,³⁰¹ İslâm inancına aykırı düşüncelere sahip olmaları, Ebû Hâşim'den sonra İbnü'l-Hanefiyye'nin neslinden halka liderlik edecek birinin çıkmaması, diğer yandan Abbâsîlerin iktidara geldikten sonra redd-i mirasta bulunarak kendi atalarını ön plana çıkarmaları, ayrıca Hasan ve Hüseyin neslinden de önemli bazı kişilerin öne çıkması,³⁰² bu kitlenin giderek erimesine yol açmıştır.

Bununla birlikte, 278/891 yılında Kûfe kırsalında ortaya çıkan Karmatilerin (Karâmita) elinde inançlarının izah edildiği ve Keysâniyye'nin izini taşıyan bir risâlenin dolaştığı söylenmektedir. Bu risâlede, Ahmed b. Muhammed b. Hanefiyye'nin İsa, Mesih ve Mehdî olduğu bildirilmektedir. Onun, aynı zamanda son peygamber olduğu ve kendisine nazil olan bir kitabının mevcut olduğu; bu nedenle ezanlarda Âdem, Musa, İsa ve Muhammed'in yanı sıra onun isminin de anılması öngörülmekte; namaz, oruç ve hac ibadetleri ile helal ve haramlar konusunda düzenlemeler getirilmektedir. Buna göre günde iki defa ikişer rekât namaz kılınacak, her rekâta Ahmed b. Muhammed b. Hanefiyye'ye nazil olan kitaptaki “fatihâ” süresi okunacak (ki risâlede bu sureye yer verilmiştir), Cuma namazları ise Salı günleri kılınacak ve o gün başka bir iş yapılmayacak, oruç senede iki defa Mihrican ve Nevruz günlerinde tutulacak, namazlar Kudüs'e doğru kılınacak ve hac ibadeti de orada icra edilecektir. Nebiz haram, şarap ise helaldir. Cenabet için gusül edilmeye-

³⁰⁰ Mes'ûdî, III, 88; İsfahânî, *el-Eğâni*, VII, 250.

³⁰¹ İsfahânî, *el-Eğâni*, VII, 249.

³⁰² Bk. Varol, *Hilafet Mücadelesinde Ehl-i Beyt Nesli*, s. 103-228; Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fâtîma Evlâdı*, İstanbul 2004, s. 103-331.

cek, sadece namazda olduğu gibi abdest alınacaktır. Kendileriyle savaşanı öldürmek vaciptir. Muhalif olup da savaşmayandan ise cizye alınacaktır. Azı dişli ve pençeli hiçbir hayvanın eti yenilmeyecektir.³⁰³

Aslında Karmatiler, Cafer b. Muhammed es-Sadık'ın oğlu İsmail'in imâmetine inanan ve "İsmailiyye/Batiniyye" olarak bilinen fırkanın başka bir versiyonudur.³⁰⁴ Bilindiği gibi bunlar, Muhammed b. Hanefiyye'nin değil de Ali b. Hüseyin'in imâm olduğuna inanırlar.³⁰⁵ Onlar, Muhammed b. İsmail b. Cafer'in imâm olduğunu kabul edip diğerlerinden ayrılmışlardır. Onlara göre; *"Hz. Muhammed son peygamberdir, ancak ondan sonra sırasıyla şu yedi imâm gelir: İmam ve Resûl olan Ali b. Ebî Tâlib, Hasan, Hüseyin, Ali b. Hüseyin, Muhammed b. Ali, Cafer b. Muhammed ve imâm, kâim ve mehdî Muhammed b. İsmail b. Cafer'dir. Muhammed b. Cafer b. İsmail, aynı zamanda rasûldür. Bunlar hem rasûl, hem imâmdırlar."*³⁰⁶ Onlara göre, Muhammed b. İsmail, ölmemiştir ve dünyayı ele geçirmeden de ölmeyecektir.³⁰⁷

Bununla birlikte içlerinde İbnü'l-Hanefiyye'den bahsedenerin çıkmış olması dikkat çekicidir. Bu durum, zamanla yok olmaya yüz tutan bazı Keysânilerin onların içine sızmış olduğunu ve eski inançlarını korumaya devam ettiklerini göstermektedir. Fakat söz konusu risâlede "Ahmed b. Muhammed b. Hanefiyye" adının kullanılması ve onun etrafında birtakım inançların ihdâs edilmiş olması işi daha da ilginç kılmaktadır. Zira Muhammed b. Hanefiyye'nin "Ahmed" adında bir oğlu olmadığı gibi, o tarihte böyle bir oluşuma öncülük edebilecek bu ismi taşıyan bir torunu

³⁰³ Taberî, s. 2109-2110; İbnü'l-Esîr, s. 1085. Ayrıca bk. Kâdî, age., s. 293-294.

³⁰⁴ Bağdadî, s. 220.

³⁰⁵ Kummî/Nevbahtî, s. 198.

³⁰⁶ Kummî/Nevbahtî, s. 201-201.

³⁰⁷ Eş'ârî, s. 26.

da bulunmamaktadır.³⁰⁸ Öyle anlaşılıyor ki zamanla nesli tükenen bu güruh, İbnü'l-Hanefiyye'yi unutmamış olmakla birlikte, İbnü'l-Hanefiyye ve nesli hakkındaki bilgi ve ilgileri iyice zayıflamıştır.

Keysânilerin, hicrî dördüncü asrın başlarında varlıklarını değişik şekillerde sürdürdükleri anlaşılmaktadır.³⁰⁹ Ancak bir sonraki asırda tamamen silinmiş olmalıdırlar. Zira Şîa'nın "İsna Aşeriyye" koluna mensup Şeyh Müfid (413/1022), onların İbnü'l-Hanefiyye'nin imâmetine dair delillerini çürütmeye çalışırken, cevap yetiştirdiği bu kişilerin artık nesillerinin tamamen tükendiğini ifade etmektedir.³¹⁰ Bununla birlikte Keysânilerin İbnü'l-Hanefiyye adına ihdâs ettikleri bidat ve hurafelerin, sonraki asırlarda da varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Mesela Yakut el-Hamevî (626/1228), defalarca ziyaret ettiğini söylediği Basra körfezinin kuzeydoğusunda yer alan "Hârek" (Khark) adasında İbnü'l-Hanefiyye'ye ait olduğu iddia edilen bir mezarın halk tarafından ziyaret edilip adaklar adandığını ifade etmektedir.³¹¹ Bu mezarın, bir zamanlar Karmatilerin merkezi durumundaki bu yerlerde söz konusu Keysâniler tarafından ihdâs edilmiş olması muhtemeldir.³¹² İbnü'l-Hanefiyye'ye ait olduğu söylenen Kahire'deki ziyarete açık diğer bir mezar da bunun başka bir örneğidir.³¹³ Ayrıca günümüzde Taif'teki Abdullah b. Abbâs Camii haziresinde bulunan bir mezarın yanı sıra,³¹⁴ Suriye'nin Kuzeybatı bölgesinde yer alan İdlib şehrine bağlı Deyr Sîtâ kasabasında ona izafe edilen bir mezar bulunmaktadır.³¹⁵ İşin daha da ilginç, günümüzde bile Radvâ dağı civarında yaşayan şehir hayatından

³⁰⁸ Bk. Zübeyrî, s. 75-78; İbn Hazm, s. 66; İbn İnebe, s. 432-437.

³⁰⁹ Bk. Kummî/Nevbahî, s. 141.

³¹⁰ Şeyh Müfid, *el-Füsûlü'l-Muhtâre*, s. 298.

³¹¹ Yakut el-Hamevî, II, 337. Ayrıca bk. <http://itouchmap.com>, Erişim Tarihi: 14/07/2009.

³¹² Kâdî, age., s. 300.

³¹³ Bk. *Evliyalar Ansiklopedisi*, "Muhammed bin Hanefiyye", İstanbul 1992, VIII, 426.

³¹⁴ <http://www.ashraf-online.com>, Erişim Tarihi: 14/07/2009.

³¹⁵ <http://ar.wikipedia.org>, Erişim Tarihi: 14/07/2009.

uzak bazı bedeviler arasında İbnü'l-Hanefiyye'nin söz konusu dağda saklandığı ve bir gün oradan ineceği inancının yaşıyor olmasıdır.³¹⁶

2. Mürcie

Kaynaklarda Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin ircâ konusunda ilk konuşan kişi olduğu, başka bir ifade ile onun Mürcie'nin kurucusu olduğu ifade edilmektedir.³¹⁷ Fakat Hasan'ın yazdığı “*Kitabü'l-İrcâ*” adlı eserin muhtevası ve konuyla ilgili yapılan çalışmalar, ondan önce de bu fikri konuşup tartışanların olduğunu göstermektedir.³¹⁸ Bu itibarla onun, ircâ fikrini ilk ortaya atan değil, belki bu fikri temellendirmek için eser yazan ilk kişi olduğu söylenebilir.³¹⁹

Hasan b. Muhammed'in söz konusu eseri yazmadan önce Kûfe'ye gittiği bilinmektedir. Onun, İbnü'l-Hanefiyye'nin izni ve hatta emriyle gerçekleştirdiğini düşündüğümüz bu seyahat sırasında yaptığı konuşmalarda Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer aleyhinde konuşulmamasını istediği görülmektedir.³²⁰ Medine'de de Ali, Osman ve Talha hakkında konuşmaların yapıldığı bir mecliste hazır bulunmuş ve burada adı geçenler hakkında ileri geri konuşulmamasını isteyerek haklarında ircâ edilmesinin en uygun yol olduğunu ifade etmiştir.³²¹ Rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye, Hasan'ın söz konusu mecliste yaptığı konuşmayı haber aldığı zaman

³¹⁶ Bk. Kâdî, age., s. 266.

³¹⁷ Bk. İbn Sa'd, V, 328; İbn Ebî Hayseme, II, 221; Şehristanî, I, 229; İbn Asâkir, LIV, 380; İbn Kesîr, VI, 323.

³¹⁸ Bk. Cook, Michael, “İslâm'da Aktivizm ve Quietizm: İlk Mürcie'nin Durumu”, çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD*, XXXVII, Ankara 1997, s. 309; Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2002, s. 58, vd.

³¹⁹ Kutlu, agm., s. 320.

³²⁰ İbn Asâkir, XIII, 378.

³²¹ İbn Asâkir, XIII, 380.

sinirlenmiş ve gidip elindeki asasıyla onun başına vurarak, “*Sen, baban Ali’yi mi tevellî etmiyorsun?*” demiştir.³²²

Aslında, daha öncede ifade ettiğimiz gibi, burada İbnü’l-Hanefiyye’nin tepkisi sadece babası Hz. Ali’ye karşı oğlunun ta-kındığı tavra karşı olmalıdır. Yoksa o da, her hâlükârda Hz. Ali’yi haklı görmekle birlikte, adı geçenler hakkında ileri geri konuşul-masını istemeyen bir kişidir.³²³ Bu olaydan sonra Hasan’ın, “*Kita-bü’l-İrcâ*” adıyla bilinen risâlesini yazıp,³²⁴ öğrencileri vasıtasıyla bunu dağıtması ve muhtelif şehirlere de gönderip okutması,³²⁵ bunun başka bir kanıtı olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca Hasan’ın, babasının vefatından önce yazdığı anlaşılan bu eseri,³²⁶ ondan habersiz yazıp dağıtmasının da söz konusu olamayacağını ifade etmek istiyoruz.

Dolayısıyla burada İbnü’l-Hanefiyye’nin de Mürcie’den ola-bileceği, başka bir ifade ile onun da ilk mürcî fikirlerine sahip oldu-ğu düşüncesi ileri sürülebilir.³²⁷ Nitekim Belâzürî’nin aktardığı bir rivayet bu düşüncüyü destekler mahiyettedir. Söz konusu rivayete göre İbnü’l-Hanefiyye, Şam’da bulunduğu sırasında Ali’nin mi, yoksa Osman’ın mı üstün olduğu sorusuna muhatap olmuş, cevap vermek istememekle birlikte bu soruya, “*Onların bilgisi, Rabbinin katında bir kitaptadır.*”³²⁸ ayetiyle karşılık vermiştir.³²⁹

Münzir es-Sevrîn’in aktardığı şu sözü de onun ircâsına yo-rumlanabilir: “*Ben, Rasulullah’tan başka kimin kurtuluşa erdiği ve*

³²² İbn Asâkir, XIII, 381. Bk. İbnü’s-Sûfi, s.223

³²³ İbn Asâkir, XXXIX, 455.

³²⁴ İbn Asâkir, XIII, 381.

³²⁵ Makrizî, Takiyyuddin Ahmed b. Ali (845/1141), *Kitabü’l-Mevâiz ve’l-İtibâr bi Zikri’l-Hıtat ve’l-Âsâr*, Beyrut ty., II, 350.

³²⁶ Bk. Kutlu, agm., s. 322.

³²⁷ Krş. Fiğlalı, Ethem Ruhi, “Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye”, *DİA*, XVI, 331-331.

³²⁸ Taha, 20/51,52.

³²⁹ Belâzürî, III, 464. Ayrıca bk. Makrizî, *el-Mukaffâ*, VI, 297.

*kimin cennetlik olacağı konusunda hiç kimseye şahitlik etmem. Beni doğurtan babama bile!*³³⁰

Bununla birlikte İbnü'l-Hanefiyye'nin belli bir fikir, düşünce veya fırka, ya da mezhep ortaya koyma, belli bir akıma öncülük etme gibi bir kaygı taşıması söz konusu değildir. Onun kaygısı, sadece İslâm Ümmeti'nin vahdetini tehdit eden siyasî veya itikadî gelişmelerdir. Başka bir deyişle o, hep Müslümanlar arasındaki birliğin korunması gayreti içinde olmuştur.³³¹

Daha açık bir ifade ile İbnü'l-Hanefiyye, genel anlamda İslâm dünyasında hâkim olan düşünce yapısına sahipti. İsferyâinî'nin, "*Cemel Savaşı'nın her iki tarafı, mümin ve Müslümandırlar. Lâkin haklı olan Ali idi. Diğerleri ise içtihatlarında hata etmişlerdir. Fakat onlar küfür, fık, teberri ve adâvetle ilzâm edilemezler.*"³³² şeklinde formüle ettiği Müslümanların genel düşüncesine İbnü'l-Hanefiyye'nin de sahip olduğunu söylememiz daha isabetli olur galiba.

3. Mu'tezile

Mu'tezile kaynakları, Muhammed b. Hanefiyye'yi kendi mezheplerinin şeyhleri arasında gösterme gayreti içinde görmektedirler. Mezhebin ideologlarından Kâdî Abdülcebbar, Hasan ve Hüseyin ile birlikte İbnü'l-Hanefiyye'yi Mu'tezile'nin ikinci tabakâtında göstermektedir ki ona göre Hz. Ali de mezhebin birinci tabakâtında yer almaktadır. Üçüncü tabakâta ise İbnü'l-Hanefiyye'nin oğulları Ebû Hâşim Abdullah ve Hasan bulunmaktadır. Her ne kadar Hasan'ın ircâya meyli varsa da o, Gaylân'ın

³³⁰ İbn Sa'd, V, 94; İbn Ebî Hayseme, II, 135.

³³¹ Watt'ın, "*Esas itibarıyla ilk Mürciiler, İslâm ümmetinin birliğini korumak isteyen insanlardı.*" şeklindeki tanımını esas alacak olursak belki İbnü'l-Hanefiyye'yi de Mürcie'ye dahil edebiliriz. Bk. Watt, s. 156.

³³² İsferyâinî, s. 68.

üstadıdır ve bir bakıma Mu'tezilenin Gaylâniyye koluna dâhildir.³³³

“*Tabakâtu'l-Mu'tezile*” müellifi İbnü'l-Murtazâ da mezhebin kurucusu Vâsıl b. Atâ'nın, Muhammed b. Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim Abdullah'tan ders aldığı iddiasındadır. Hatta ona göre İbnü'l-Hanefiyye, Vâsıl'ı yetiştirmiş ve onu mezun ederek muhkem hale getirmiştir. Devamında da İbnü'l-Hanefiyye'nin Hz. Ali'den, onun da Rasûllah'tan ders aldığını ifade ederek mezhebin köklerini daha da derinlere indirmektedir.³³⁴

Neşvân el-Himyerî de İbnü'l-Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim kanalıyla mezheplerinin kökenini Rasulullah'a kadar ulaştırma gayretindedir. O da Vâsıl'ın, İbnü'l-Hanefiyye tarafından yetiştirildiğini, onun vefatından sonra da Ebû Hâşim'le beraber uzun süre arkadaşlık ettiklerini ifade etmektedir.³³⁵

Başka bir Mu'tezilî yazar İbn Ebi'l-Hadîd ise diğerlerine nazaran daha temkinli davranmakta ve Vâsıl'ı İbnü'l-Hanefiyye'nin değil de Ebû Hâşim Abdullah'ın öğrencisi olarak göstermektedir. Fakat o da diğerleri gibi, “*Ebû Hâşim, babasının öğrencisidir; o da Ali'nin öğrencisidir.*” diyerek mezhebin kökenini Hz. Ali'ye bağlamakta ve Mu'tezile mensuplarını onun öğrencisi ve ashabı olarak göstermeye çalışmaktadır.³³⁶

Yine İbn Ebi'l-Hadîd, Emevîlerle Hâşimileri birbirleriyle karşılaştırarak kimin daha üstün olduğunu ispatlamaya çalışırken, “*Kim, Muhammed b. Hanefiyye ve oğlu Ebû Hâşim gibi olabilir ki! Onlar, tevhid ilmi ve adl ilmini ortaya koymuşlardır. Nitekim Mu'tezile, biz*

³³³ Kâdî Abdülcebbar, s. 22-24.

³³⁴ İbnü'l-Murtazâ, s. 7.

³³⁵ Neşvân el-Himyerî, s. 260.

³³⁶ İbn Ebi'l-Hadîd, I, 123.

birinci Ebû Hâşim ve ikinci Ebû Hâşim (el-Cubbâî) sayesinde bütün insanlara galip geldik, demişlerdir.”³³⁷ şeklinde Mu'tezile mezhebinin alamet-i farikası olan “Tevhid” ve “Adl” prensiplerini İbnü'l-Hanefiyye ve Ebû Hâşim'in icat ettiğini ileri sürmektedir.

Eserinde ilklere yer veren İbn Rüste, “İtizâl konusunu ilk konuşan Muhammed b. Hanefiyye'dir. Medine'de İrcâ konusunu ilk konuşan kişi de Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'dir.” demektedir.³³⁸ Şehristanî de Vâsıl'ın, bir söylentiye göre itizâl fikrini Ebû Hâşim'den aldığını, diğer bir söylentiye göre ise Hasan el-Basrî'den aldığını ifade etmektedir.³³⁹

Ancak bu iddiaların, mezhep taassubuna ve mensubu bulunduğu akımın görüşlerini temellendirme kaygısına dayanan beyhude çabalar olduğunu düşünüyoruz.³⁴⁰ Zira Vâsıl b. Atâ'nın hayatı incelendiğinde onun İbnü'l-Hanefiyye ile görüşüp ondan ilim tahsil etme imkânı olmadığı gibi, Ebû Hâşim ile de sınırlı bir iletişimi söz konusudur. Bilindiği gibi İbnü'l-Hanefiyye 81/700 yılının başında vefat etmiştir. Vâsıl ise 80-131 (699-748) yılları arasında yaşamıştır.³⁴¹ Hasan b. Muhammed'in 95/713 yılında vefat ettiğini,³⁴² Ebû Hâşim'in de Velid b. Abdülmelik'in öldüğü 96/714 yılında vefat ettiğini kabul edecek olursak,³⁴³ Vâsıl'ın onlarla görüşüp ilim tahsil etmesi için oldukça sınırlı bir zaman dilimi geride kalmaktadır. Medine'de doğup büyüyen Vâsıl b. Atâ, 15-16 yaşlarına kadar hem Ebû Hâşim hem de Hasan b. Muhammed'den Kur'ân-ı Kerîm, Fıkıh, Hadis ve az da olsa Akaid dersleri

³³⁷ İbn Ebi'l-Hadîd, XV, 189.

³³⁸ İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer (310/922) *el-A'lâkü'n-Nefise*, Leiden 1891, VII, 200.

³³⁹ Şehristanî, I, 66.

³⁴⁰ Krş. Feyyûmî, Muhammed İbrâhim, *el-Mu'tezile Tekvînü'l-Aklî'l-Arabî A'lâm ve Efkar*, Kahire 2002, s. 139-141; Kâdî, age., s. 301-303

³⁴¹ İbn Hallikân, VI, 11.

³⁴² İbn Asâkir, XIII, 381.

³⁴³ İbn Asâkir, XXXII, 267.

almış olmalıdır. Vâsıl'ın daha o yaşlarda ileride öncülük edeceği akımın temelini oluşturan itikadî/felsefî öğretileri tahsil ettiğini düşünmek oldukça zordur. Nitekim Vâsıl b. Atâ, Ebû Hâşim'in vefatından sonraları Basra'ya gitmiş ve orada uzun süre Hasan el-Basrî'ye öğrencilik etmiştir. Ardından o zamanlar gittikçe alevlenen ve birçok kelamî/felsefî problemi beraberinde getiren “tekfir” furyasının etkisiyle hocası Hasan el-Basrî ile girdiği bir tartışmadan sonra ondan ayrılarak “itizâl” etmiştir.³⁴⁴ Ayrıca onun, hem Medine'de hem de Basra'da diğer birçok kişiden ilim tahsil etmiş olabileceğini ve farklı kültürlerin etkisi altında kalmış olabileceğini unutmamak gerekir.

Dolayısıyla her ne kadar Taşköprüzâde ve günümüz araştırmacılarından Ali Sâmi en-Neşâr da Vâsıl'ın, itizâl görüşlerini İbnü'l-Hanefiyye'nin iki oğlu Ebû Hâşim Abdullah ve Hasan b. Muhammed'den aldığını ileri sürmekteyseler de;³⁴⁵ bu tezin tarihî verilerle bağdaşmadığını düşünüyoruz. Kaldı ki Vâsıl'ın, daha ileri yaşlarda ve daha uzun süre ders aldığı Hasan el-Basrî'den söz konusu görüşlerini alıp almadığı bile tartışmalıdır.³⁴⁶ Hatta Vâsıl'ın, söz konusu mezhebin ihdâsında ne derece etkin olduğu bile şüphelidir.³⁴⁷ Ayrıca Mu'tezile'nin dışında, yukarıda anlattığımız gibi Keysâniyye ve Mürcie'nin de İbnü'l-Hanefiyye ve oğullarına intisâbı söz konusu edilmektedir. Diğer yandan İbnü'l-Hanefiyye'nin, daha önce değindiğimiz kader konusundaki oldukça teslimiyetçi anlayışı nedeniyle onun “Cebrîliği” bile ileri sürülebilir.

³⁴⁴ Bağdadî, s. 85-86; Makrizî, *Hıtat*, II, 345.

³⁴⁵ Bk. Taşköprüzâde, II, 145; Neşâr, I, 383.

³⁴⁶ Feyyûmî, *el-Mu'tezile*, s. 124.

³⁴⁷ Bk. Watt, s. 262.

Vedâd el-Kâdî'nin dediği gibi,³⁴⁸ eğer İbnü'l-Hanefiyye, birbirleriyle mücadele halinde olan Abdullah b. Zübeyr ve Abdülmelek b. Mervân'ın tarafı oldukları fitneden uzak durup onlardan ayrılırken, “*Ben itizâl ettim*”³⁴⁹ lafzını kullanmışsa belki lügat anlamıyla onun Mu'tezilî olduğu söylenebilir. Kaldı ki Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmayıp tarafsız kalanlara da bu anlamda Mu'tezilî denilmiştir.³⁵⁰ Oysa bu, onların söz konusu akımın öncüleri veya ideolojinin fikir babası oldukları anlamına gelmez.

Netice olarak; hem Muhammed b. Hanefiyye'nin, hem de oğulları Abdullah ve Hasan'ın, Rasulullah ve Hulafâ-i Raşidîn döneminden kalan ve Müslümanların çoğunluğunca da temsil edilen saf İslâm inancından ayrıldıkları, başka bir ifade ile ana damardan bir sapma gösterdikleri, farklı akım, mezhep, fırka veya inanç ve düşünceye öncülük ettikleri ve insanları bunlara davet ettikleri kanaatinde değiliz.

III. Sosyal Etkisi

A. Sosyo-politik Yapı

Muhammed b. Hanefiyye'nin yaşadığı dönemdeki topluma en azından siyasî açıdan baktığımızda İslâm dünyasındaki iç çatışmalar nedeniyle bezmiş bir halkla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz. Devlet başkanı makamındaki halife Hz. Osman'ın öldürülmüş olması bile başlı başına toplumu sarsan bir hadisedir. Bu olayın ardından yaşanan Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşları ise bu yapıyı daha da sarsmıştır. Daha Sıffin Savaşı öncesinde,

³⁴⁸ Kâdî, age., s. 303.

³⁴⁹ Muhammed b. Hanefiyye, Muhtâr'ın açık destek talebine karşı yazdığı mektubunda insanlardan “itizâl” ettiğini ifade etmiştir. bk. Taberî, s. 1100.

³⁵⁰ Neşvân el-Himyârî, s. 259. Ayrıca bk. Watt, s. 267; Aydınlı, Osman, “Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Marife*, Kış 2003, sn. 3, sy. 3., s. 32.

savaş hazırlıklarını yürüten Hz. Ali'ye taraftarlarından birinin sarf ettiği şu sözün oldukça manidar olduğunu düşünüyoruz: “*Basralı kardeşlerimizin üzerine bizi sürüp onlarla savaştırdığın gibi, şimdi de bizi Şamlı kardeşlerimizin üzerine sürüp onlarla savaştırmak mı istiyorsun? Hayır vallahi, kesinlikle bunu yapmayacağız!*”³⁵¹

Gerçekten savaşan tarafların Müslüman olmaları bir yana, aynı kabile ve hatta aynı ailelere mensup kişilerin farklı cephe-lerde birbirleriyle savaşması için bir başka can alıcı noktaydı.³⁵² Nehrevân Savaşı sonrası askerlerini Şam üzerine göndermekte kararlı olan Hz. Ali'ye Kûfelilerin lakayt kalması toplumun yaşanan kanlı savaşlara karşı duyduğu tepki, rahatsızlık ve huzursuzluğun başka bir örneğiydi.³⁵³ Bu sırada Hz. Ali ile Muâviye arasında el değiştiren Mısır ve Yemen'de işlenen cinayetlerin toplum üzerinde oluşturduğu travmayı da unutmamak gerekir.³⁵⁴

Hz. Hasan'ın hilâfeti Muâviye'ye teslim etmesinin genel itibariyle İslâm dünyasında sevinçle karşılanması³⁵⁵ ve bu senenin “*âmü'l-cemâa*” olarak adlandırılıp,³⁵⁶ burada özveride bulunan Hz. Hasan'ın övgü dolu sözlerle taltif edilmesi ve hatta, “*Bu benim oğlumdur. Şeref sahibi bir efendidir. Umarım ki Allah, oğlum sebebiyle yakında Müslümanların iki büyük fırkasının arasını islah eder.*” türü rivayetlerin ihdâs edilmesi,³⁵⁷ belki de toplumun huzur ve barışa duyduğu özlemin bir ifadesi idi.

Yaklaşık yirmi yıl süren Muâviye dönemi ile birlikte Haricilerin çıkardığı bazı taşkınlıklar ile siyasî muhalif konumundaki

³⁵¹ Dîneverî, s. 145.

³⁵² Mahmûd Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmî*, III, 278.

³⁵³ Dîneverî, s. 194-195.

³⁵⁴ Bk. Taberî, s. 876-893.

³⁵⁵ İbnü'l-Esîr, s. 465.

³⁵⁶ İbn Kesîr, V, 498.

³⁵⁷ Demircan, *İktidar Mücadelesi*, s. 29.

bazı Hz. Ali taraftarlarına yönelik baskılar dışında İslâm dünyasında nispeten bir huzur ortamı hâkim olmuştur. Bu dönemde iç çekişmeler nedeniyle durmuş olan fetihler, yeniden başlatılmıştır. Toplumun yeniden yapılanmasında etkin bir fonksiyonu olan bu fetih hareketleri ile Ceyhun nehri ötesindeki bazı şehirler ile Afrika'nın içlerinde ve batıdaki en uç noktalarında bulunan bazı topraklar devletin sınırları içine dâhil edilmiştir. Devletin gelirleri yeniden düzenli hale getirilmiş ve sistemi oturtmak amacıyla devlet işlerini kolaylaştırıcı düzenlemelere gidilmiştir. Fakat toplum, iç çekişmelerden önceki yapısından oldukça uzak ve yıpranmış haldeydi. Rasulullah ve ondan sonra gelen Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerini birlik içinde yaşayan Müslümanlar, Hz. Osman'ın katlinden sonra yaşanan süreçle iyice politize olmuşlardı. Siyasî yönden farklılaşan duygular, bu dönemde mâhir bir idarecinin idaresi altında sadece sinelere gizlenmişti.³⁵⁸

Muâviye'nin, oğlu Yezîd'i veliaht seçerek ülkeyi saltanat düzenine sürüklemesi beraberinde yeni ihtilaf ve çatışmaların yolunu açtı. Muâviye'nin ölümünde sonra yerine geçen oğlu Yezîd'e biat etmeyi kabul etmeyen Hz. Hüseyin ve Abdullah b. Zübeyr, muhalefetin yeni aktörleriydiler. İktidara ulaştıracağı ümidiyle çıktığı Kûfe yolculuğunda Hz. Hüseyin'in iktidar güçleri tarafından öldürülmesi, mevcut yönetime karşı toplumda büyük bir öfke birikimine yol açtı. Ardından Medine isyanının kanlı bir şekilde bastırılması, Abdullah b. Zübeyr'in etrafında şekillenen muhalefeti patlama noktasına getirdi ki çok geçmeden Yezîd'in ölmesi, Emevî iktidarını tamamen yok olmakla karşı karşıya getirdi. Artık İslâm dünyasının neredeyse tamamı, el değiştirerek Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyeti altına girmişti. Fakat Emevîlerin, pes etmeyerek eski güçlerine tekrar kavuşmaları yolunda

³⁵⁸ Aycan, s. 133, 139, 219.

giriştikleri mücadele ve bunun paralelinde iktidarın Benî Hâşim'in hakkı olduğu gerekçesiyle ortaya çıkan oluşumlar, islâm dünyasında öncekilerden daha şiddetli çatışmaların yaşanmasına neden oldu.

Artık bu yeni dönemde islâm dünyası Emevîler, Hariciler, Zübeyriler ve şiiler olarak adlandırabileceğimiz dört farklı siyasî (biraz da dinî) hareketin güç gösterisine sahne olacaktı. Bu dönemde yaşanan olaylar, toplumda artık onarılamaz siyasî kırılmalara neden olduğu gibi, dinî farklılaşmanın yolunu da açtı.

Hz. Hüseyin'in ölümünden sonra kendini Benî Hâşim'in lideri konumunda bulan İbnü'l-Hanefiyye, aynı zamanda "Hz. Ali taraftarları veya Benî Hâşim'in iktidarını savunun kişiler" olarak tanımlayabileceğimiz şiilerin lideri makamındaydı. Peygamber ailesinin varisi olması hasebiyle de toplumun bir kesimi nezdinde kutsiyet sahibi bir kişi olarak görülüyordu. Bu nedenle onun nasıl hareket edeceği hem toplum, hem de siyasî rakipler açısından önem arz ediyordu.

B. Sosyal Fonksiyonu

Muhammed b. Hanefiyye, babası Hz. Ali ile birlikte Cemel, Sıffin ve Nehrevân savaşlarına aktif olarak katılmış olmakla birlikte daha sonraları, yaşadıklarından ders almış bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesinden sonra bulunduğu sorumluluk makamında oldukça temkinli davranmıştır. Bu olayın istismar edilmesine pirim vermemiş, Yezîd'in ölümünden sonra da yaşanan çatışma ortamına girmekten kaçındığı gibi toplumun bu tür alanlara sürüklenerek bölünmesinin önüne geçmeye çalışmıştır.

Bu çerçevede toplumun içinde bulunduğu çatışma ortamında nasıl hareket edecekleri konusunda İbnü'l-Hanefiyye'ye danışmak için yanına gelen birçok kişinin olduğu görülmektedir. Özellikle Muhtâr es-Sekafi'nin Kûfe'de başlattığı harekete katılım noktasında onun fikrine başvuranların nitelik ve niceliği onun toplum içindeki itibar ve etkisini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Onun bir "kardeş" olarak Hz. Hüseyin'in intikamının alınmasını arzu etmekle birlikte böyle bir işe girişecek olanların topluma vereceği zararları göz önünde bulundurmuş olmalı ki bu şekilde yanına gelen hemen hemen herkese sükûnet çağrısından bulunmuş ve onlara toplumu kasıp kavuran fitneye bulaşmamalarını ve ümmeti parçalayacak hareketlerden kaçınmalarını tavsiye etmiştir.

İbnü'l-Hanefiyye, toplum vicdanını kanatan Kerbela ve Harre olaylarından sonra yerleştiği Mekke'de vaktini ibadet ederek ve irşat faaliyetleriyle geçirmeye çalışmış, söz konusu hadiselerin kanalize ettiği öfke selinin önünü almaya ve toplumun gerginliğini giderme gayreti içinde olmuştur. Nitekim bu tavrını örnek alan Kûfeli bir gurubun onun yanına gelip kutsiyetine binaen en sakin ve huzurlu yer olarak gördükleri Mekke'ye yerleşerek onun gibi vakitlerini ibadetle geçirmeye çalıştıkları görülmektedir. Bölgede hâkimiyetini ilan etmiş olan Abdullah b. Zübeyr, onları yürütmekte olduğu şiddete dayalı siyasî mücadelesinin tarafına çekmeye çalıştığında, *"Biz Kûfeli bir kavimiz. İnsanlar ihtilafa düştükleri zaman biz, onlardan ayrılıp şu Harem'e geldik. Hem eziyet etmemek, hem de eziyete uğramamak için. Ümmet, bir kişi üzerinde ittifak edip birleştiği zaman biz de onların girdiği yola gireriz. Bu, efendimizin görüşüdür ki biz, her hâlükârda onunla birlikte hareket edeceğiz."*³⁵⁹ demişlerdi.

³⁵⁹ Belâzürî, III, 472.

Gelişen olaylar karşısında toplumun içine düştüğü çaresizlik ve İbnü'l-Hanefiyye'nin bu durum karşısında oynadığı rolü, İbn Sa'd'ın aktardığı bir rivayetin gayet net bir şekilde yansıttığını görüyoruz.³⁶⁰ Söz konusu rivayete göre İbnü'l-Hanefiyye, bir topluluğun içinde sohbet ederken yanına gelen Uneyzeli* bir kişi, özel bir ihtiyacı olduğunu ifade eder. Bunun üzerine İbnü'l-Hanefiyye, ondan oturup beklemesini ister. Sohbetini bitirip evine gidince adam da onun peşine takılır ve beraberinde onun evine gider. İbnü'l-Hanefiyye, onu evine alıp oturttuktan sonra ihtiyacının ne olduğunu sorar. O da derdini şöyle dile getirir: “Vallahi sizler, akrabalık bakımından Kureyş'in bizlere en yakın olan kişileri değilsiniz ki akrabalığımızdan dolayı sizleri sevelim. Fakat sizler, akrabalık bakımından Kureyş'in Peygamberimize en yakın olanlarısınız. Biz de Peygamberimize olan yakınlığımıza binaen sizleri seviyoruz. Ancak size olan sevgimizden dolayı sürekli ayıplanıyoruz, horlanıyoruz. Öyle ki bu yüzden boyunlar vuruldu, itibarımız yok edildi, şehirden şehire sürüldük, eziyete uğradık ve iş o dereceye vardı ki ıssız bir yere gidip kendimi Allah'a ibadet etmeye adamayı düşündüm. Eğer Âl-i Muhammed'in durumundan endişemiz olmasaydı bunu yapardım. Yine mevcut yönetimlere karşı aynı düşüncede olduğumuz kişilerle -Haricilerle- birlikte çıkıp savaşmayı düşündüm. Fakat sizinle ilgili bazı söylentiler de uzaktan uzağa bize ulaşıyordu. Onun için sizinle yüz yüze görüşüp konuşmak istedim. Hem siz, bana göre insanların en güvenilir ve yine uymayı en çok istediğimiz kişisiniz. Dolayısıyla sizi başkasından sormamız doğru olmazdı. Kısacası ben, sizin görüşünüz doğrultusunda hareket etmek istiyorum, acaba size göre çıkış yolu nedir?” İbnü'l-Hanefiyye, adamın bu sözleri üzerine, “Sakin bu olaylara bulaşmayın. Aksi takdirde bu sizin için daha büyük bir ayıp olur. Allah'ın kitabına sarılın. Zira sizden öncekiler, onunla hidayet buldukları gibi sizden sonrakiler de onunla

³⁶⁰ İbn Sa'd, V, 94-95. Ayrıca bk. İbn Asâkir, LIV, 344-345; Zehebî, Siyeru A'lâm, IV, 122.

* Kasım bölümünde ki bir yerleşim yeri. Bk. Yakut el-Hamevî, IV, 161.

hidayete ereceklerdir. Yemin ederim, eğer siz eziyete uğramışsanız, sizden daha hayırlı olanlar da eziyet çekmiştir.” şeklinde söze başlar ve adamın konuşmasında yapmayı düşündüğünü ifade ettiği ifrat-tefrit noktasındaki hareketleri yapmamasını ister. Sorunlar karşısında bir kenara çekilmenin çare olmadığını vurgulayarak, ıssız bir yere çekilip kendini ibadete vermeyi ruhbanlık olarak tanımlar ve bunun İslâm’da yerinin olmadığını açıklar. Ardından ondan, mevcut yönetimlere karşı ayaklanan ve râvînin Hariciler olarak tanımladığı gruplarla birlikte hareket etmemesini söyler ve böyle bir davranışı *“Ümmet’ten ayrılmak”* olarak, başka bir ifadeyle bölücülük şeklinde değerlendirir. İbnü’l-Hanefiyye, bu şekilde yapılmaması gerekenleri sıraladıktan sonra söz konusu ortamda nasıl hareket etmesi gerektiğini de göstererek, *“Şu kavme karşı takiyye ile korunun, onlarla savaşmayın.”* der. Râvî, burada kavimden kastedilenlerin Benî Ümeyye olduğunu söyler. Ancak bununla diğer baskı unsurları da kastedilmiş olabilir. Adamın nasıl takiyye yapacağını sorması üzerine İbnü’l-Hanefiyye, aslında o zamanlar daha sonraki istilâhî manasını kazanmamış olan takiyyeyi şu şekilde tanımlar: *“Çağırdıkları zaman onlara görüneceksiniz. Böylece hem Allah, canını ve inancını korumuş olur, hem de onlardan daha çok hak sahibi olduğun Allah’ın malından payına düşeni almış olursun.”* Adam, istemeden de olsa şayet kendisini bir çatışmanın içinde bulursa ve savaşmaktan başka bir çaresi kalmazsa ne yapması gerektiğini sorunca, *“O zaman iki elinden biriyle diğerine Allah için biat edersin ve Allah için savaşırsın. Zira Allah, nice toplumlara niyetlerine göre cennete koyar, nicelelerini de niyetlerinden dolayı cehenneme koyacaktır.”* şeklinde yol gösterir. İbnü’l-Hanefiyye, konuşmasını bitirdikten sonra hakkında çıkması muhtemel yalan-yanlış söylentilerin önüne geçmek gayesiyle, söylemediği veya kendisinden duymadığı bir şeyi kendisine izafe etmemesini o adamdan ister ve onu bu konuda uyarır.

Bu rivayette olduğu gibi İbnü'l-Hanefiyye'nin, sık sık Ümmetin birliğine vurgu yapması önemlidir. Bu nedenle kendilerine biat etmesi için, onu sıkıştıran Abdullah b. Zübeyr ve Abdülmelik b. Mervân'a, toplumda “birlik sağlanmadıkça” hiç kimseye biat etmeyeceğini, hatta kendisi adına yapılacak bir biati dahi ümmetin rızası ve ittifakı olmadan kabul etmeyeceğini ilan etmiştir.³⁶¹ Ayrıca onun adına hareket ettiği iddiasındaki Muhtâr es-Sekafî ile birlikte hareket edip savaşmak isteyenlere bile savaşmamalarını tavsiye etmiş ve onlardan toplumun esenliğini bozacak davranışlardan kaçınmalarını talep etmiştir.³⁶² “Fitne, önüne çıkan süpürüp götürür.”³⁶³ diyerek insanları olumsuz gelişmeler karşısında dikkatli olmaya çağırmıştır.

*“Kendi kendine yeten, elini kötülükten çeken, dilini tutan ve evinde oturandan Allah, razı olsun. Bu, onun için yeterlidir. Böyle bir kişi kıyamet günü sevdiğimiz kişiler arasında olacaktır.”*³⁶⁴ sözleriyle halkı sükunete davet eden İbnü'l-Hanefiyye, bu çalışmalarıyla aynı zamanda bir âlimin fitne dönemlerinde toplumu nasıl yönlendireceği konusunda örneklik teşkil etmiştir.³⁶⁵

Aslında onun da yönetimdekilerin icraatlerinden pek memnun olduğu söylenemez. Ona göre mücadele halindeki Abdullah b. Zübeyr ile Abdülmelik b. Mervân dünya menfaatinden başka bir kaygı taşımıyorlardı. “Her ikisi de dünya menfaati için savaşıyor”³⁶⁶ diyerek onları eleştiriyordu. Fakat o, söz konusu kişilerin bütün tahriklerine rağmen, yeni bir cephe açmak suretiyle işi daha da zora sokacak davranışlarda bulunarak toplumun huzuru-

³⁶¹ İbn Sa'd, V, 108.

³⁶² İbn Ebî Şeybe, VI, 191.

³⁶³ İbn Ebî Şeybe, VII, 477.

³⁶⁴ İbn Ebî Şeybe, VII, 454. Ayrıca bk. İbn Sa'd, V, 97; İbn Asâkir, LIV, 347; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, IV, 123.

³⁶⁵ Har'ân, s. 436.

³⁶⁶ İbn Sa'd, V, 106.

nu bozmak istemiyordu. Onun için, “Şer, ehveni şer ile defedilir.”³⁶⁷ anlamına gelen konuşmalar yapıyor, ehveni şerre rıza göstermekte bir sakınca görmüyordu. Yukarıdaki rivayette geçen “takiyye” tavsiyesini de belki bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

Abdullah b. Zübeyr'den kaçarak sığındığı Şam topraklarından geri çevrildiğinde onunla birlikte savaşıma hazır büyük bir kalabalık olduğu halde yaşananlardan dolayı patlama noktasına gelen bu kişileri toplayıp teskin etmiş ve onlardan memleketlerine dağılmalarını isteyerek, gittikleri yerlerde huzuru bozacak davranışlardan kaçınmalarını tavsiye etmiştir.³⁶⁸ İlgili bölümde üzerinde durduğumuz gibi, burada İbnü'l-Hanefiyye'nin geri çevrilmesinin sebebi, insanların ona olan ilgi ve hayranlığın gittikçe artması ve Abdülmelik b. Mervân'ın bundan duyduğu endişe idi.

Burada halkın İbnü'l-Hanefiyye'ye göstermiş olduğu bu ilginin sebebi üzerinde durmak faydalı olacaktır. Hatırlanacağı üzere İbnü'l-Hanefiyye, binlerce taraftarıyla Medyen'e yaklaştığı zaman, şehir halkı yaklaşan kalabalıktan ürkerek şehrin kapılarını kapatmışlardı.³⁶⁹ Bu hareket, o zamanlar İslâm dünyasında toplumda hüküm süren korku, endişe ve güvensizliğin bir ifadesi olsa gerek. İbnü'l-Hanefiyye'nin gittiği bir sonraki şehir Eyle'de ise kaldığı süre içinde beraberindekilerle göstermiş oldukları hal ve hareketler takdir toplamıştır. Vakitlerini ibadetle geçirmeleri, halka eziyet etmek ve haklarını ihlâl etmekten kaçınmaları, kısacası hak hukuk dairesi içinde hareket etmeleri nedeniyle çok kısa bir sürede bölgede şöhretleri yayılarak kendilerinden övgüyle söz edilmiştir.³⁷⁰ Aslında burada İbnü'l-Hanefiyye'ye gösterilen ilgi, onun şahsından çok beraberindeki arkadaşlarıyla göstermiş oldu-

³⁶⁷ İbn Kuteybe, *Uyûnu'l-Ahbâr*, III, 22.

³⁶⁸ İbn Sa'd, V, 105; İbn Asâkir, LIV, 344.

³⁶⁹ İbn A'sem, II, 384.

³⁷⁰ İbn A'sem, II, 384-485.

ğu davranışlardan kaynaklanmaktadır ki bunun, toplumun huzur ve barışa duyduğu özlemin net bir işareti olması hasebiyle çok önemli olduğunu düşünüyoruz.

Politik nedenlerle meydana gelen huzursuzluk ortamında ekonomik sıkıntıların yaşanması da kaçınılmazdır. Bu şekilde sıkıntıya düşmüş olan insanlara hem yardımcı olmak, hem de bu konuda insanları teşvik etmek konusunda İbnü'l-Hanefiyye'nin gayretleri dikkat çekicidir. Onun, Abdullah b. Abbâs'tan sikâye görevini devralma konusundaki başarısız teşebbüsü,³⁷¹ bu çerçevede değerlendirilebilir. Ayrıca insanların, malî yardım talebinde bulunmak üzere onun yanına geldiği görülmektedir.³⁷² O, bu konuda üzerine düşen görevi yapmasının yanı sıra, halkı da teşvik ederek, “*Ey insanlar, biliniz ki insanların size olan ihtiyacı Allah'ın size bir nimetidir. Onun için bunu ihmal etmeyin. Yoksa iş, sıkıntıya dönüşür.*”³⁷³ diyordu.

Mekke'de çıkan ekonomik sıkıntı nedeniyle oradan ayrılmak isteyen Ebu't-Tufeyl'e, “*Kemik yemek zorunda kalsan bile oradan çıkma!*”³⁷⁴ demesi, onun Mekke'ye verdiği önemi gösterdiği gibi, yine aynı kişiye hitaben, “*Şu mekâna yerleş ve Harem'in güvercinlerinden biri ol!...*”³⁷⁵ demesi de orada nasıl hareket edileceğini göstermektedir. Ancak o, bütün mülayimliğine rağmen artan baskılar karşısında Mekke'den ayrılmak zorunda kaldığında, “*Eğer Ali de çektiğimiz bu sıkıntılara maruz kalsaydı, buradan çekip giderdi.*”³⁷⁶ diyecektir.

³⁷¹ Vakıdî, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitabü'l-Meğâzî*, thk. M. Jones, London 1966, II, 838.

³⁷² İbn Ebi'l-Hadîd, XVIII, 265.

³⁷³ İbn Asâkir, LIV, 337.

³⁷⁴ Fâkihî, II, 284.

³⁷⁵ Fâkihî, II, 287.

³⁷⁶ İbn Ebî Şeybe, VII, 459.

O politik arenada kendisiyle uğraşıp eziyet etmeye çalışanların çabalarına pirim vermediği gibi günlük hayatında da onunla uğraşıp sıkıntı vermeye çalışanlara aldırış etmiyordu. Nitekim kendisine, “*Kureyşli bir adam, senin aleyhinde çalışıyor.*” denildiği zaman, “*Allah’ın başka kimseleri benden kurtarmasındansa, beni onlardan kurtarması Allah’ın nimeti olarak bana yeter.*”³⁷⁷ diyerek diğer insanlara eziyet etmektense eziyete uğramayı tercih ediyordu. Onun için sıkıntılara karşı sabretmeyi de kemâlin bir gereği olarak değerlendiriyordu.³⁷⁸

Toplumun birliğini bozmaya yönelik girişimlere cephe almış olan İbnü’l-Hanefiyye, aynı zamanda bu birliği pekiştirecek çalışmalarda bulunmuş ve bu çerçevede, “*Hüsni niyetle kardeşini razı etmeyen, atıyyelerle onu hiç razı etmez.*”³⁷⁹ diyerek bireyler arasındaki samimiyete dayalı muhabbetin önemini vurgulamıştır. Aynı şekilde “*Kardeşinin kalbinde sana karşı beslediği sevgi, senin kalbinde ona beslediğin sevgi olduğunu bil.*”³⁸⁰ sözüyle bu muhabbetin karşılıklı olması gerektiğini ifade etmiştir.

İbnü’l-Hanefiyye, aynı zamanda giyim kuşama, yemesi ve içmesiyle de topluma yön vermiştir. Dönemin popüler tartışmalarından olduğu anlaşılan rengârenk elbiselerin giyilmesi, “hazz” diye ifade dilen ipek karışımı kumaşların kullanılması, kozmetik malzemelerinin kullanılması,³⁸¹ bir çeşit meyve suyunun kaynatılarak elde edilmesi nedeniyle alkol şüphesi görülen ve “tılâ” olarak tabir edilen bir çeşit meşrubatın içilmesi, sütün mayalanması sonucu elde edilen peynirin yenilmesi³⁸² gibi konularda onun,

³⁷⁷ İbn Asâkir, LIV, 337.

³⁷⁸ İbn Asâkir, LIV, 337.

³⁷⁹ İbn Hamdûn, IV, 359.

³⁸⁰ İbn Hamdûn, IV, 365.

³⁸¹ İbn Sa’d, V, 114-115.

³⁸² İbn Ebî Şeybe, V, 94, 125, 126.

halkı aydınlattığı ve genellikle kolaylaştırıcı bir yöntem izlediği görülmektedir.

Konuyla ilgili rivayetlerin hemen hepsinde dikkati çeken diğer bir husus da İbnü'l-Hanefiyye'nin yanına gelenlerin onu bir cemaatin içinde sohbet halindeyken bulmalarınıdır. Öyle anlaşılıyor ki o, gerek Ehl-i Beytin bir mensubu olması gerekse toplumda temâyüz eden şahsiyeti sayesinde, organize ve çok kalabalık olmasa da etrafında bir cemaat toplamış ve gelişen olaylar karşısında bulduğu her fırsatta onları teskin edecek konuşmalar yapmış ve ilmini onlarla paylaşma gayreti içinde olmuştur. Burada şunu ifade edelim ki söz konusu cemaatin, kalabalık ve organize olmaması İbnü'l-Hanefiyye'nin böyle bir arzu ve gayretinin olmamasından kaynaklanmaktadır. Yoksa Muhtâr'a yazdığı mektubunda ifade ettiği gibi eğer isteseydi, mücadele halindeki diğer gruplardan belki daha kalabalık ve düzenli bir taraftar kitlesi bulabilirdi. Ancak o böyle bir davranışta bulunarak ümmeti parçalamak ve Müslümanları bir iç savaşa sürüklemek istememiştir.³⁸³

Netice itibariyle Muhammed b. Hanefiyye, Ali Sâmî en-Neşşâr'ın dediği gibi, mutlak olarak fitne ve kargaşa ortamının adamı olmamıştır.³⁸⁴ Eserü'l-Ülemâ müellifinin de dediği gibi o, barışçı bir kişi idi ve fitneden nefret eder, ondan uzak dururdu.³⁸⁵

Yine Mahmûd Şâkir'in ifadesiyle, “Muhammed b. Hanefiyye, ihtilaf çıkarma peşinde olmadığını sürekli ilan etmiştir. Ümmet, parçalandığı zaman onlardan itizâl etmiş; söz birliği edilip bir halife üzerinde ittifak edildiğinde ise halkın takip ettiği yola girmiştir. Eğer o, birtakım arzular, makam ve mevkiler peşinde olsaydı şöhretin zirvesindeyken,

³⁸³ Bk. Taberî, 1100.

³⁸⁴ Neşşâr, II, 56.

³⁸⁵ Har'ân, s. 62.

özellikle de ona biat etmek için tekliflerin yapıldığı zamanlarda bunu yapardı.”³⁸⁶

Ve yaşadığı süreç içerisinde kan dökülmemesi yönündeki gayretleri, ümmetin “icmaı ve rızası” olmaksızın yönetime talip olmayı veya bu şekilde talip olanlara biat etmeyi kabul etmemiş olmasından hareketle, çağdaş bir araştırmacının yaptığı gibi, İbnü'l-Hanefiyye'nin “demokrasi ve fikir hürriyetinin öncüsü”³⁸⁷ olduğu ileri sürülebilir. Bunun, oldukça iddialı bir yaklaşım olduğunu düşünmekle birlikte, bu bölümde anlattıklarımızdan hareketle İbnü'l-Hanefiyye için böyle bir yakıştırmayı kayda değer bulduğumuzu ifade etmek istiyoruz.

³⁸⁶ Mahmûd Şâkir, *Râbiu'r-Râşidîn*, s. 496.

³⁸⁷ Bk. Akîdî, Ali, “Uzamâu fî Mesîreti'l-İnsâniyye Muhammed b. el-Hanefiyye Râidu'd-Dîmokratiyye ve Hurriyetü'r-Ra'y” (www.taakhinews.org, Erişim Tarihi: 07/05/2008).

SONUÇ

Muhammed b. Hanefiyye, 16/637 yılında Medine’de doğmuş ve 81/700 yılının Mart ayında yine Medine’de vefat etmiş ve orada defnedilmiştir.

Annesi Havle bnt. Cafer el-Hanefiyye, Hz. Ebû Bekir döneminde yaşanan Ridde savaşlarında Benî Hanîfe kabilesiyle yapılan çatışmada esir düşmüş ve devlet başkanı Hz. Ebû Bekir tarafından ganimet payı olarak Hz. Ali’ye verilmiştir. Bu durum, Hz. Ali’nin Hz. Ebû Bekir’in imâmetini tanıma ve benimsemiş olmanın bir delili olarak görülmüştür.

Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Ali’nin bu hanımından doğma tek çocuğudur. Hem Hz. Ali’nin diğer eşlerinden doğan ve onunla aynı adı taşıyan diğer kardeşlerinden ayırte edilmesi için, hem de belli bir kesim tarafından “Ehl-i Beyt” adıyla kutsiyet kazandırılmaya çalışılan Hz. Fatıma neslinden olmadığı vurgulanması kaygılarıyla annesine nispetle İbnü’l-Hanefiyye adıyla anıla gelmiştir.

Muhammed b. Hanefiyye, çocukluk ve gençlik dönemlerini geçirdiği Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde oldukça müreffeh bir hayat yaşamış ve iyi bir eğitimden geçmiştir. Bununla birlikte o, Hz. Osman döneminin sonlarında başlayan ve onun öldürülmesiyle sonuçlanan çalkantılara tanık olmuştur.

Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Osman’ın katlinden sonra hilâfete geçen babası Hz. Ali’ye biat etmiş ve onunla beraber bir dizi savaşa iştirak etmiştir. Bu çerçevede Cemel Savaşı, onun ilk savaş deneyimi olmuştur. Hem savaşan tarafların Müslüman olması, hem böyle bir çatışma ortamına ilk defa giriyor olması, hem

de savaş tecrübesinin olmaması, onu savaşın başlarında endişe ve tereddüte sevk etmiştir. Ancak Hz. Ali'nin, onun bu endişelerini gidermesi ve arkasında durarak ona yol göstermesiyle birlikte hem bu savaşta hem de daha sonra yaşanacak olan Siffin Savaşı'nda kahramanca savaşmasının yolunu açmıştır.

Siffin Savaşı'ndan sonra bölünen Hz. Ali taraftarlarından, daha sonraları Hariciler olarak adlandırılacak olan kişilerle yapılan Nehrevân Savaşı'nda da hazır bulunmuştur. Daha sonra Haricilerin, bu savaşta öldürülen kardeşlerinin intikamını almak gayretiyle Hz. Ali'ye karşı düzenledikleri suikasta tanık olmuş ve failerin cezalandırılması sürecine katılmıştır.

Muhammed b. Hanefiyye, Hz. Ali'in öldürülmesinden sonra onun yerine geçen Hz. Hasan'a biat etmiş ve onun kısa süreli hilâfet döneminde yaşananlara tanıklık etmiştir. Hz. Hasan'ın yeni çatışmalara meydan vermemek kaygısıyla hilâfeti Muâviye b. Ebî Süfyân'a devretmesine karşı çıkmış olmakla birlikte, kardeşinin ısrarı üzerine diğer kardeşi Hz. Hüseyin gibi bu durumu kabullenmek durumunda kalmış ve Muâviye'ye biat etmiştir.

Muhammed b. Hanefiyye, Muâviye'ye yaptığı biatin arkasında durmuş ve bunu ihlâl edecek davranışlardan kaçınmıştır. Hatta, zaman zaman Muâviye'yi ziyaret etmiş, onun düzenlemiş olduğu uluslararası yarışmalara katılmış, ikram ve hibelerini kabul etmiştir. Muâviye, veliahd olarak seçtiği oğlu Yezîd için Medine'ye gelerek halktan biat almaya çalıştığı da herhangi bir itirazda bulunmaksızın ona biat etmiştir. Yezîd, Muâviye'nin ölümünden sonra başa geçtiğinde ona halife olarak da biat etmiştir. Üstelik bu biatine sadık kalarak ona karşı yürütülen hareketlere itibar etmemiştir. Bu çerçevede Kerbela vakasıyla sonuçlanan Hz. Hüseyin'in çıkışını tasvip etmediği gibi, Harre vakasıyla sonuçla-

nan Medinelilerin isyanına da destek vermemiş, hatta bu isyanın karşısında yer almış ve neticede Medine'yi terk etmek durumunda kalmıştır.

Muhammed b. Hanefiyye, Yezîd b. Muâviye'nin ölümünden sonra Emevî iktidarının geçirdiği sarsıntıyı fırsat bilerek faaliyetlerine hız veren ve kısa sürede neredeyse İslâm dünyasının tamamında hâkimiyetini sağlayan Mekke merkezli Abdullah b. Zübeyr hareketine boyun eğmemiştir. Onun biat çağrılarına olumsuz cevap vermiş ve bunun neticesinde büyük baskılara maruz kalmıştır. Bu süre zarfında Hz. Hüseyin ve Ehl-i Beytin intikamını almak iddiasıyla ortaya çıkan ve onun adını kullanarak hareket eden Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafi'ye de destek vermemiştir. Her ne kadar İbn Zübeyr'in baskılarına karşı Muhtâr'dan yardım istemek durumunda kalmış olsa da hiçbir zaman açık bir şekilde onu desteklediğini ilan etmemiştir. Aksine Muhtâr'ın aleyhindeki bazı tasarrufları bu hareketin akâmete uğramasında etkin olmuştur.

Muhammed b. Hanefiyye, bir yandan Abdullah b. Zübeyr'in biat çağrılarına ve bu yöndeki baskılarına direnirken, diğer yandan Emevî iktidarını toparlamaya çalışan Abdülmelik b. Mervân'ın bu yöndeki çağrılarına muhatap olmuştur. Ancak çektiği bütün sıkıntılara rağmen İslâm dünyasında "birlik sağlanmadıkça" hiç kimsenin yanında yer almayacağını ve hiç kimseye biat etmesinin söz konusu olamayacağını belirterek her ikisinin çağrılarına olumsuz cevap vermiştir. Hatta yaklaşık on yıllık bir aradan sonra Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesiyle Abdülmelik'in iktidarı tek elde toplamasına kadar bu tutumunu bütün baskılara rağmen sürdürmüş olması, onun bu konudaki samimiyetinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında onun, söz konusu kişilere biat etmekten geri durmasının asıl sebebi hilâfetin kendi hakkı olduğunu düşünmesidir. Ancak bu yolda hiçbir çaba gösterme-

miştir. Hatta diğer Ehl-i Beyt fertleriyle olan ilişkileri göz önüne alındığında bunların, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra bir bütünlük içinde hareket etmedikleri ve iktidara yürüme gibi bir kaygı taşımadıkları görülmektedir.

Ehl-i Beyt'in veya Benî Hâşim'in, Hz. Hüseyin'in öldürülmesinden sonra siyasetten çekilerek iktidar mücadelesinden uzak durması, baskılar karşısında sinmelerinin bir sonucu olduğu muhakkaktır. Ancak İbnü'l-Hanefiyye, "pasiflikle" suçlanmasına neden olan bu tavrı dinî ve ahlakî değerlere dayandırmıştır. Ona göre bir tek Müslümanın öldürülmesine sebep olsa bile dünya saltanatı uğruna mücadele edilmez. Eğer halk, onu hilâfete layık görüyorsa gelip ona bunu teslim etmelidir ki; toplumsal teâmül ve öncelikler gereği, hakkı olduğuna inandığı hilâfet bir gün getirilip ona teslim edilecektir. Tıpkı, Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra Hz. Ali'nin ayağına gidilerek layık olduğu hilâfetin ona teslim edilmesinde olduğu gibi.

Diğer yandan Muhammed b. Hanefiyye, toplumda baş gösteren dinî farklılaşmanın önüne geçme gayreti içinde olmuş ve gelişmeler karşısında "muhafazakâr" bir tavır takınmıştır. Bu çerçevede ortaya çıkan gâlî hareketlere karşı açık bir şekilde tavır koymuş ve bu konuda halkı uyarmıştır.

Her ne kadar onun ismi etrafında teşekkül eden Keysâniyye fırkası, onunla özdeşleşmişse de aslında onun bu fırka ile, isminin kullanılması dışında hiçbir ilgi ve etkisi yoktur. Takiyye dışında, mehdilik, imâmet, vasilik, ricat, bedâ, gizli ilim gibi daha sonraları Şîa'nın içinde kök salan fikirlere bir katkısı ve etkisi olmamış, aksine Şîa tarafından bu kavramlara yüklenen anlamları nakzeden bir tavır sergilemiştir. Özellikle imamet konusundaki düşüncesi Şîa'nın temellerini sarsacak niteliktedir. Emevîlerle olan sıcak

ilişkileri ve Hz. Hüseyin'in onlara karşı giriştiği isyanı tasvip etmemesi bu konudaki düşüncesinin bir eseri olmalıdır.

Aynı şekilde, onunla Mürcie ve Mu'tezile fırkaları arasında bir bağlantı kurmak ve bunların teşekkülünde etkisinin olduğunu söylemek oldukça zordur. Onun, derin bilgi birikimi ile birçok talebe yetiştirdiği ve bu talebeler arasında, ya da bunlardan ders almış kişiler arasında sıra dışı birtakım fikir ve akımların içine giren Muhtâr es-Sekafî ve Vâsıl b. Atâ gibi kişilerin olduğu bir gerçektir. Ancak bu şekilde onunla irtibatı olanların, gerek onun zamanında, gerekse onun ölümünden sonra ileri sürdükleri fikir ve akımları ona mal etmek doğru değildir.

Kısacası; Muhammed b. Hanefiyye, yaşadığı toplumda meydana gelen "siyasî-dinî-soysal" kırılma ve farklılaşmaların karşısında durmuş, toplumun birliği ve bütünlüğünü tehdit eden gelişmelere cephe almış ve bu değişim sürecinin en az hasarla atlatılması yönünde gayret göstermiştir. Ancak "Ali" ile bir şekilde bağlantılı olmanın siyasî iktidarlarca en büyük tehlike ve suç olarak görüldüğü bir dönemde, yaşanan onca olaydan sonra iyice politize olmuş ve farklı fraksiyonlara kayarak içe kapanmış bir toplumda onun çok da etkili olduğunu söyleyemeyiz.

Netice olarak Muhammed b. Hanefiyye'nin hayatını, dinî, siyasî ve sosyal etkisi çerçevesinde ele aldığımız bu çalışmanın, gerek onun hayatı gerekse yaşadığı dönem ve bu dönemde yaşananların günümüze dek süren bazı sonuçları üzerinde yapılacak olan mutalaalarda katkıda bulunacağını düşünüyoruz. Bu çalışma, geniş bir perspektiften konuya yaklaşılmış olmakla birlikte, neticede İslâm Tarihi alanı dâhilinde hazırlanmış sınırlı bir çalışmadır. Bu itibarla Fıkıh, Hadis, Tefsir, Akâid ve özellikle Mezhepler Tarihi alanında İbnü'l-Hanefiyye'nin hayatı araştırmaya açık bir

konudur. Bu alanlarda konuyla ilgili olarak yapılacak araştırmalarda çalışmamızın önemli bir basamak teşkil etmesini temenni ediyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye (Müellifi Meçhul, H. 3. Asır), thk. Abülazîz ed-Dûrî, Abdülcebbâr el-Muttalibî, Dârüt-Talîa, Beyrut 1971.

Ahmed b. Hanbel (241/661), *Müsned*, I-VI, nşr. Müessesetü Kurtuba, Kahire ty.

Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, Bedir yay., İstanbul 1981.

Akîdî, Ali, “Uzamâu fî Mesîreti'l-İnsâniyye Muhammed b. el-Hanefiyye Râidu'd-Dîmukrâtiyye ve Hurriyetü'r-Ra'y” (www.taakhinews.org Erişim tarihi: 07/05/2008).

Alevî, Yahyâ b. Hamza, (749/1348), *el-İkdü'l-Leâlî fi'r-Red alâ Ebî Hâmid el-Gazâlî*, thk. S. Abdullah, Dârü'l-Afâki'l-Arabiyye, Kahire 2002.

Ali b. Ebî Tâlib, *Nehcü'l-Belağa*, Hz. Ali'nin Hutbeleri, Mektupları, ve Kısa Sözlere, çev. Komisyon, Ankara 1990.

Âlûsî, Muhmud Şükrî el-Bağdâdî (1270/1853), *Bülûğu'l-Ereb fî Marifeti Ahvâli'l-Arab*, I-III, tsh. M. Behcet el-Eserî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1314.

Apak, Adem, “Hz. Ali'nin Siyasî Kişiliği”, *Hz. Ali Sempozyumu*, Hazırlayan: Selim Arık, İl Müftülüğü, Bursa 2005, s. 29-50.

Arı, M. Salih, *Hz. Ebu Bekir ve Ridde Savaşları*, Beyan yay., İstanbul 1996.

- Atalan**, Mehmet, *Muhammed b. el-Hanefiyye ve Anadolu'daki Tezahürleri (Muhammed Hanefî Cenknâmeleri)*, İlâhiyât Yay., Ankara 2007.
- _____, *Şîliğin Farklılaşma Sürecinde Ca'fer es-Sâdık'ın yeri*, Araştırma yay., Ankara 2005.
- Atiyye**, Mâcid b. Ahmed, "Muhammed İbnü'l-Hanefiyye, 16-81 h. Hayâtuhu ve Cihâduhu", *Mecelletu Ulûmi'l-Hadîs*, sy. 15, sn. 1382/1962, s. 108-150.
- _____, "Müsnedu Muhammed İbni'l-Hanefiyye", *Mecelletu Ulûmi'l-Hadîs*, sy. 15, sn. 1382/1962, s. 151-186.
- Aycan**, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebi Süfyân*, Ankara Okulu yay., 2. bs., Ankara 2001.
- Aydınlı**, Osman, "Mu'tezile Ekolü Teşekkülü, İlkeleri ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Marife*, sn. 3, sy. 3, Kış 2003.
- Bağdadî**, Abdülkahir (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. E. Ruhi Fığlalı, TDV yay., Ankara 2007.
- Bahçivan**, Seyit, "İrcâ Fikri ve Ebû Hanife'nin İrcâ ile İthamına Bir Bakış", *SÜİFD*, sy. 8, sn. 1998, s. 141-176.
- Banning**, Hubert, *Muhammad İbn al-Hanafija*, Erlangen 1909.
- Bedr**, Abdülbâsıt, *et-Târîhu's-Şâmil li'l-Medîneti'l-Münevvere*, Medine 1993.
- Belâzürî**, Ahmed b. Yahya (279/892), *Kitâbu Cümel min Ensâbi'l-Eşrâf*, I-XIII, thk. Suheyl Zekkâr - Riyâz Ziriklî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1996.

- Beydûn**, İbrahim, *Melâmihu't-Teyyârâti's-Siyâsiyye fî'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî, Dârü'n-Nahdi'l-Arabiyye*, Beyrut 1979.
- Beyhakî**, Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Kasım (565/1170), *Tetimmetu Sivâni'l-Hikme*, nşr. Muhammed Şefî, Lahor 1351.
- Buckley**, R.B., “İlk Dönem Şîî Gulatı”, çev. Mehmet Atalan, *FÜİFD*, sy. 10:2, sn. 2005, s. 137-159.
- Buharî**, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim (256/869), *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VI, thk. Mustafa Dîb el-Bûğâ, Dâru İbn Kesîr, 3. bs., Beyrut 1987.
- _____, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-VIII, nşr. Mehmet Özdemir, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Diyarbakır ty.
- Buhl**, Fr., “Muhammed b. al-Hanafiya”, *İA*, VIII, 478-479.
- Bürrî**, Muhammed b. Ebî Bekir b. Abdullah b. Musa et-Tilmisanî (680/1281), *el-Cevhere fî Nesebi'n-Nebî ve Ashâbihi'l-Aşere*, I-II, thk. Muhammed Altuncî, Riyad 1983.
- Câhız**, Ebû Osman Amr b. Bahr (255/868), *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-V, thk. A. Muhammed Harun, Mektebetü'l-Hâncî, 7. bs., Kahire 1998.
- Cezzâr**, Fikri, *Medâhilü'l-Müellefîn ve'l-A'lâmi'l-Arab hatâ Âmme 1215/1800*, I-IV, Riyad 1991.
- Cook**, Michael, “İslâm'da Aktivizm ve Quietizm: İlk Mürcie'nin Durumu”, çev. Sönmez Kutlu, *AÜİFD*, XXXVII, Ankara 1997, s. 305-315.

Daftary, Farhad, “Emeviler Döneminde ve Abbâsilerin İlk Dönemlerinde İnan, Horasan ve Mâverâünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, çev. Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları*, sy. 4:2 (2006), s. 139-157.

Dalkıran, Sayın, “Muhammed b. el-Hanefiyye ve Adına Oluşan Fırkalar”, *Dinî Araştırmalar*, c. 7, sy. 19, sn. 2004, s. 139-158.

Dârimî, Ebû Said Osman b. Said (280/893), *er-Red ale’l-Cehmiyye*, thk. Bedir b. Abdullah, Dârü İbn Kesir, 2. bs., Kuveyt 1995.

Deksan, Abdülemir Abd Hüseyin, *el-Hilâfetü’l-Ümeviyye 65-86/684-705 Dirâse Siyâsiyye*, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, Beyrut 1973.

Demircan, Adnan, “Üçüncü Halife Osman’a Yöneltilen Bazı Eleştirilere Bâkılânî’nin Cevapları”, *İSTEM*, sy. 8, sn. 2006, s. 9-20.

_____, *Ali-Muâviye Kavgası*, Beyan yay., İstanbul 2002.

_____, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, Beyan yay., İstanbul 1996.

_____, *İslâm Tarihi Râşid Halîfeler Dönemi*, A-Dem yay., Şanlı Urfa 2001.

_____, *İslâm Tarihinin İlk Asrında İktidar Mücadelesi*, Beyan yay., İstanbul 1996.

Dermenghem, Emile, *Hazreti Muhammed’in Hayatı*, çev. R. Nuri Güntekin, Alkım yay., İstanbul 2006.

Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *el-Ahbârü’t-Tivâl*, thk. Ö. Faruk et-Tabbâ, Dârü’l-Fikr, Beyrut, 1995.

- Diyarbekirî**, Hüseyin b. Hasan (990/1582), *Tarihu'l-Hamîs fî Ahvâli Enfesi Nefîs*, I-II, Müessesetü'ş-Şa'bân, Beyrut, ty.
- Dozy**, R. Pieter Anne (1300/1883), *İslâm Tarihi*, trc. Vedat Atila, Gri yay., İstanbul 2006.
- Dûlâbî**, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed (310/922) *el-Künâ ve'l-Esmâ*, I-II, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1999.
- Ebû Dâvud**, Süleyman b. el-Eş'as (275/888) *Süneni Ebû Dâvud*, I-II, thk. Muhammed Muhyiddin, Dârü'l-Fikr, yy., ty.
- Ebû Hâtim er-Râzî**, Ahmed b. Hamdân el-Leysî (324/936), *Kitâbü'z-Zîne*, thk. A. Selam es-Samerâî, Dârü Avsat, 2. bs., Bağdat 1982.
- Ebû Hayyân**, Ali b. Muhammed (414/1023), *el-Basâir ve'z-Zehâir*, I-IX, thk. Vedâd el-Kâdî, Dârü Sâdır, Beyrut 1988.
- Ebû İshâk eş-Şirazî**, İbrahim b. Ali (476/1083) *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk. İhsan Abbâs, Dârü'r-Râid el-Arabî, 3. bs., Beyrut 1981.
- Ebû Nuaym el-İsbahânî**, Ahmed b. Abdullah (430/1039), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 2. bs., Beyrut 1967.
- Ebû Zehra**, Muhammed (1394/1974), *İmam Zeyd*, çev. Ahmet Karababa - Salih Parlak, Şafak yay., İstanbul 1993.
- Ebü'l-Arab et-Temimî**, Muhammed b. Ahmed (333/945), *Kitabü'l-Mihen*, thk. Y. Vehib el-Ceburî, Dârü'l-Garb el-İslâmî, Beyrut 1988.

- Ebü'l-Kâsım el-İsbahânî**, İsmail b. Muhammed (535/1141), *Siyerü's-Selefi's-Sâlihîn*, I-IV, thk. Kerem b. Hilmi, Dârü'r-Râye, Riyad 1999.
- Emîn**, Seyyid Muhsin (1371/1952), *A'yânu'ş-Şîa*, I-XI, thk. Hasan el-Emin, Dârü't-Teâruf, Beyrut 1983.
- Erten**, Hayri, "Hz. Ömer Döneminde Sosyal Yapı ve Değişme", *Marife*, sy. 1, sn. Bahar 2001, s. 175-193.
- Eş'ârî**, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail (324/936), *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1963.
- Evlîyalar Ansiklopedisi**, "Muhammed bin Hanefiyye", Türkiye Gaz. Yay., İstanbul 1992, VIII, 425-428.
- Fadlallah**, Muhammed Cevad, *Sulhü'l-İmâm el-Hasan Esbâbuhu Netâicuhu*, Dârü'z-Zehrâ, 2. bs., Beyrut 1987.
- Fâkihî**, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-Mekkî (h. 3. asır), *Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehr ve Hadîsîh*, I-VI, thk. Abdülme-lik b. Abdullah b. Dehîş, Mekke 1986.
- Faruk Ömer**, "Abbâsilerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri", çev. Cem Zorlu, *SÜİFD*, sy. 13, sn. Bahar 2002, s. 193-210.
- Fayda**, Mustafa, *Halid b. Velid*, Çağ yay., İstanbul 1990.
- Fesevî**, Ebû Yusuf Yakub b. Süfyân (277/890), *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. E. Ziya el-Umerî, Mektebetü'd-Dâr, Medine 1410.
- Feyyûmî**, Muhammed İbrâhim, *el-Mu'tezile Tekvînü'l-Akli'l-Arabî A'lâm ve Ef-kâr*, Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 2002.

_____, *eş-Şîatü'l-Arabîyye ve'z-Zeydiyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 2002.

_____, *eş-Şîatü's-Şu'ûbiyye ve'l-İsnâ Aşerîyye*, Dârü'l-Fikri'l-Arabi, Kahire 2002.

Fıġlalı, Ethem Ruhi, "Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye", *DİA*, XVI, 331-332.

Firûzabâdî, Mecduddin Muhammed b. Yakub (817/1414), *Tuhfetu'l-Ebîh fimen Nusibe ilâ Ğayri Ebihi*, thk. Muhammed Salih eş-Şinnâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

Goldziher, Ignaz, *el-Akâdetü ve's-Şerâatü fi'l-İslâm*, Arapçaya çev. M. Yusuf – A. Abdülhak – A. H. Abdülkadir, Dârü'r-Râid, Beyrut 1946.

Gölpınarlı, Abdülbakiy, *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*, Der yay., İstanbul 1979.

Hâirî, Muhammed Hüseyin el-A'lemî, *Dâiretu'l-Meârif eş-Şüyye'l-Âmme*, I-XVIII, 2. bs., Beyrut 1993.

_____, *Terâcimu A'lâmi'n-Nisâ*, I-II, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1987.

Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahihayn fi'l-Hadis*, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Haydarabad 1915.

Hakyemez, Cemil, "Bedâ Düşüncesi ve Şîî İmamet Tartışmalarındaki Yeri," *HÜİFD*, c. V, sy. 10, 2006/2, s. 29-49.

_____, “Mehdî Düşüncesinin İtikadîleşmesi Üzerine”, *GÜÇİFD*, c. III, sy. 5, 2004/1, s. 127-144.

Halîfe b. Hayyât el-Asferî (240/854), *Kitabu't-Tabakât*, thk. Süheyl Zekkâr, Mat. Vezareti's-Sekafe, Dımaşk 1966.

Har'ân, Abdullah b. Abdurrahman (1423/2002), *Eserü'l-Ulemâ fi'l-Hayâti's-Siyâsiyyeti fi'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Mek. Rüşd, Riyad 1424.

Harbûtî, Ali Hasenî, *Abdullah b. Zübeyr*, A'lâmu'l-Arab serisi: 43, el-Müessesetü'l-Mısriyye el-Âmme, Kahire 1962.

_____, *Muhtâr es-Sekâfi*, A'lâmu'l-Arab serisi: 43, el-Müessesetü'l-Mısriyye el-Âmme, Kahire 1962.

Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'l-İslâm es-Siyâsi ve'd-Dînî ve's-Sekâfi ve'l-İctimâi*, I-IV, Mektebetü'n-Nahdeti'l-Mısriyye, 7. bs., Kahire 1964.

Hasenî, Hâşim Marûf, *Sîretü'l-Eimmeti'l-İsnâ Aşara*, I-II, Dârü't-Teâruf, Kum 1409.

Hasîbî, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Hamdân (334/946), *el-Hidâyetü'l-Kubrâ*, Muessesetu'l-Belâğ, 4. bs., Beyrut 1991.

Hassûn, Muhammed - Meşkûr, Ummu Ali, *A'lâmu'n-Nisâi'l-Mü'minât*, İntişâratu Usve, yy., 1411.

Hâşimî, Hatîb Ali b. Hüseyin en-Necefî (1396/1976), *Muhammed b. el-Hanefiyye*, thk. el-Müessesetü'l-İslâmiyye li'l-Buhûs, Müessesetü't-Târihi'l-Arabî, Beyrut 2004.

- Hatîbü'l-Havârizm**, Ebü'l-Mueyyed el-Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (568/1173), *Maktelü'l-Hüseyn*, I-II, thk. Muhammed Semâvî, Kum 1418.
- Herevî**, Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr es-Sâih (611/1215), *el-İşârât ila Ma'rifeti'z-Ziyârât*, thk. Ali Ömer, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kahire 2002.
- Hudarî**, Muhammed b. Afifi (1345/1925), *Muhadarâtu Tarihi Üme-mi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-Ümeviyye*, I-II, Dârü'l-Marife, Beyrut ty.
- Huî**, Mirza Habibullah el-Hâşimî (1324/1906), *Minhâcu'l-Berâa fî Şerhi Nehci'l-Belâğa*, I-XXII, thk. Ali Aşur, Dârü İhyai't-Turasi'l-Arabî, 1. bs, Beyrut 2003.
- İbn A'sem**, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî (314/926), *el-Fütûh*, I-III, thk. Süheyl Zekkâr, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1992.
- İbn Abdilber**, Yusuf b. Abdullah (463/1071), *ed-Dürer fî İhtisârî'l-Meğazî ve's-Siyer*, thk. Şevki Dayf, Dârü'l-Mearif, 2. bsk, Kahire 1983.
- İbn Abdirabbih**, Ebû Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (328/939), *Kitâbü'l-İkdi'l-Ferîd*, I-VII, thk. Ahmed Emin vd., Mat. Lecneti't-Telif, Kahire 1969.
- İbn Asâkir**, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan (571/1175), *Târîhu Medîneti Dimeşk*, I-LXXV, thk. Ömer el-Amrâvî, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1997.

- İbn Ebî Bekir**, Muhammed b. Yahya el-Endelüsî (741/1340), *et-Temhîd ve'l-Beyân fî Makteli's-Şehîd Osman b. Affân*, thk. Kerem Hilmî, Dârü'l-Âfâk, Kahire 2002.
- İbn Ebî Hayseme**, Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme Zuheyr b. Harb (279/892), *et-Târîhu'l-Kebîr/Târîhu İbn Ebî Hayseme*, I-IV, thk. Selâhuddîn b. Fethî, el-Fârûku'l-Hadîse li't-Tibâa, Kahire 2003.
- İbn Ebî Şeybe**, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr*, I-VII, thk. Kemal Yusuf Hût, Dârü't-Tâc, Beyrut 1989.
- İbn Ebî'l-Hadîd**, İzzuddin Ebû Hâmid Abdülhamid b. Hibetullah el-Mutezilî (656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, I-XX, thk. Hüseyin el-A'lemî, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut 1995.
- İbn Hacer**, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalâni (852/1448), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VII, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1992.
- _____, *Takrîbü't-Tehzîb li Hâtimeti'l-Huffâz*, I-II, thk. Abdülvehhab Abdüllatif, Dârü'l-Marife, 2. bs., Beyrut 1975.
- _____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-X, Dârü'l-Hayât, Beyrut 1991.
- İbn Haldûn**, Abdurrahman b. Muhammed (808/1406) *Kitabü'l-İber*, I-VI, Dârü'l-Fikr, Ofset bs., Beyrut 1979.
- İbn Hallikân**, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn b. Ahmed (681/1282), *Ve-feyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, I-VIII, thk. İhsân Abbâs, Dârü Sâdir, Beyrut 1968.

İbn Hamdûn, Ebu'l-Mealî Muhammed b. Hasan (562/1168), *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, I-IX, thk. İhsan Abbâs-Bekir Abbâs, Dârü Sadr, Beyrut 1996.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed (456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. A. M. Harun, Dârü'l-Meârif, 5. bs., Kahire 1982.

İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân (354/965), *Kitabü's-Sikât*, I-X, thk. M. Abdülhamid Han, Dairetü'l-Mearif el-Osmaniyye, Haydarabad 1983.

_____, *Meşâhiru Ulemâi'l-Emsâr*, thk. M. Fleischhammer, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.

İbn İnebe, Cemâluddîn Ahmed b. Ali el-Hasenî (828/1425), *Umdu'tu't-Tâlib fî Ensâbi Âli Ebî Tâlib*, thk. Mehdî er-Recâî, Mektebetu Ayetullah el-Maraşî, Kum 2004.

İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Muhammed b. Hasan (613/1216), *Tarihu Taberistân*, Arapçaya çev. Ahmed Muhammed Nâdî, Kahire 2002.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-VIII, thk. Yusuf el-Işş - Muhammed el-Bikâî, Dârü'l-Fikr, 2. bs., Beyrut 1997.

_____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IV, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1982.

İbn Kâluveyh, Ebü'l-Kasım Cafer b. Muhammed el-Kummî (368/978), *Kâmilü'z-Ziyârât*, thk. B. Caferî, Tahran 1417.

İbn Kunfûz, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hasan el-Kasnataynî (809/1406), *el-Vefeyât*, thk. Âdil Nuveyhiz, el-Mektebetu'l-Cezairiyye, Beyrut 1971.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), *el-Meârif*, thk. Servet Ukkâşe, Dârü'l-Meârif, 4. bs., Kahire 1981.

_____, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, I-II, thk Ahmed Muhammed Şâkir, Dârü'l-İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1364.

_____, *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut ty.

İbn Mencûveyh, Ebu Bekir Ahmed b. Ali el-İsbahânî (428/1037), *Ricâlu Sahîhi Müslim*, I-II, thk. Abdullah el-Leysî, Dârü'l-Marife, Beyrut 1987.

İbn Merdeveyh, Ebû Bekir Ahmed b. Musa el-İsfahanî (410/1019), *Menâkibu Ali b. Ebî Tâlib vemâ Nezele mine'l-Kur'ân fî Ali*, thk. A. M. Huseyn, Dârü'l-Hadis, Kum 1422.

İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Tecâribu'l-Ümem*, I-VIII, thk. Ebu'l-Kasım İmamî, Dârü Suruş, 2. bs., Tahran 2001.

İbn Rüste, Ebû Ali Ahmed b. Ömer (310/922) *el-A'lâkü'n-Nefise*, nşr. E. J. Brill, Leiden 1891.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (230/884), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-IX, Dârü Sadır, Beyrut ty.

_____, *Tercemetü'l-İmam el-Hasan mine'l-Kısmi'l-Garyri'l-Matbu min Kitabi't-Tabakâti'l-Kübrâ*, thk. S. A. et-Tabatabaî, Müessesetü Âli'l-Beyt, Kum 1416.

İbn Şehraşûb, Ebû Cafer Muhammed b. Ali (588/1192), *Menâkibu Âl-i Ebî Tâlib*, I-IV, Dârü'l-Advâ, Beyrut 1985.

İbn Tâvus, Ebü'l-Kâsım Radyüüddin Ali b. Musa b. Cafer (664/1266); *el-Melhûf ala Katli't-Tufûf*, thk. Faris Tebriziyan, Dârü'l-Üsve, yy.

İbn Tiktakâ, Muhammed b. Ali (709/1309), *el-Asîlî fî Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, thk. Mehdî er-Recâî, Mek. Ayetullah el-Mer'aşî, Kum 1418.

İbn Tûlûn, Muhammed (953/1546), *Kaydü'ş-Şerîd min Ahbâr-i Yezîd*, thk. Muhammed Garb, Dârü's-Suhuvve, Kahire 1986.

İbnü'd-Devadarî, Ebû Bekir b. Abdullah b. Aybek (732/1332), *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer*, I-IX, thk. M. Said Cemaleddin, el-Müessesetü'l-Camiyye, Kahire 1981.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *el-Muntazam fî Tarîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, I-XVII, thk. Muhammed Abdulkadir Ata - Mustafa Abdulkadir Ata, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ty.

_____, *Sifatü's-Safve*, I-IV, thk. Mahmud Fâhûrî, Dârü'l-Marife, 2. bs., Beyrut 1979.

İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed (630/1232), *Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VII, thk. H. Me'mun Şeyha, Dârü'l-Marife, Beyrut 1997.

_____, *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk. Ebû Suhayb el-Kermî, Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, Riyad ty.

İbnü'l-Hazzâ, Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf bimen Zukire fi'l-Muvatta mine'n-Nisâ ve'r-Ricâl*, I-IV, thk. M. İzzuddin el-Mi'yâr, Vezaretu'l-Evkaf, Suudi Arabistan 2002.

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Fellâh Abdulhay el-Hanbelî (1089/1678), *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb*, I-VIII, Dârü'l-Fikr, Beyrut 1979.

İbnü'l-Kayym, Muhammed b. Ebî Bekr el-Cevziyye (751/1350), *Zâdu'l-Meâd*, I-VI, çev. Şükrü ÖZEN – H. Ahmet ÖZDEMİR – Ali Vasfi KURT, İklim Yay., İstanbul 1988.

İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya (840/1437), *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. S. Diwald-Wilzer, nşr. F. Shtair, Beyrut 1961.

İbnü's-Sûfi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Alevî en-Nessâbe (h. 5. asır), *el-Mecdî fi Ensâbi't-Tâlibiyyîn*, thk. Ahmed el-Mehdî – Mahmud el-Maraşî, Mek. Ayetullah el-Mar'aşî, Kum 1409.

İclî, Ahmed b. Abdullah (261/875), *Târihü's-Sikât*, thk. A. Kalecî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

İlhan, Avni, *Mehdilik*, Beyan yay., İstanbul 1993.

el-İmâme ve's-Siyâse, (İbn Kuteybe'ye nispet edilmektedir.) I-II, thk. Ali Şîrî, İnşaratu'ş-Şerif er-Rıza, Kum 1413.

İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/967), *Mekâtilu't-Tâlibiyyîn*, thk. S. Ahmed Sakr, Müessesetü'l-Alemî, 2. bs., Beyrut 1987.

İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin (356/967), *el-Eğânî*, I-XXV, thk. Abdullah Ali Mehnâ, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1986.

İsferâyinî, Ebü'l-Muzaffer İmadüddin Şahfur b. Tahir (471/1078)
et-Tabsîr fi'd-Dîn ve Temyizü'l-Fırkati'n-Naciye ani'l-Fırak, thk.
K. Y. Hût, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1983.

Kâdî Abdülcebbar, Abdullah b. Ahmed (415/1020) *el-Münye ve'l-Emel*, thk. U. M. Ali, Dârü'l-Marife, yy., ty.

Kâdî, Vedâd, "Keysâniyye'ye Özel Referansla İslâm Kaynaklarında Gulât Teriminin Gelişimi", çev. Yusuf Benli, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. VII, sy. 2, sn. 2007, s. 241-276.

_____, *el-Keysâniyye fi't-Tarih ve'l-Edeb*, Dârü's-Sekâfe, Beyrut 1974.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali (820/1417), *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

Kapar, M. Ali, "Hanîfe (Benî Hanîfe)", *DîA*, XVI, 42.

_____, *Halifeliğin Emevilere Geçışı ve Verasete Dönüşmesi*, Beyan yay., İstanbul 1998.

Kâtib, Ahmed, *Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi – Şûrâ'dan Velâyet-i Fakihe*, çev. Mehmet Yolcu, Kitâbiyât yay., Ankara 2005.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu Kabâili'l-Arab*, I-III, Müessesetü Risâle, 3. bs., Beyrut 1982.

Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed el-Buharî (398/1007), *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, I-II, thk. Abdullah el-Leysî, Dârü'l-Marife, Beyrut 1987.

Kesîrî, Muhammed b. Said, *Berâetu Ehli'l-Hadis ve's-Sünne min Bid'ati'l-Mürctie*, Dârü'l-Muhaddis, Riyad 1426.

- Kılıç**, Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezîd b. Muâviye*, Kayıhan yay., İstanbul 2001.
- Korkmaz**, Sıddık, “Hz. Ali’nin Oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye’ye Vasiyeti”, *SÜİFD*, Güz 2007, sy. 24, s. 97-142.
- _____, *Tarihin Tahrifi İbn Sebe Meselesi*, Araştırma yay., Ankara 2005.
- Köksal**, M. Asım, *Hazreti Hüseyin ve Kerbela Faciası*, Akçağ yay., Ankara 1984.
- Kummî/Nevbahtî**, Ebû Halef Sa’d b. Abdullah el-Eş’ârî (301/913) / Ebû Muhammed Hasan b. Musa (300/912), *Şiî Fırkalar (Kitâbü’l-Makâlât ve’l-Fırak/Fıraku’ş-Şîa)*, çev. Hasan Onat, vd., Ankara Okulu yay., Ankara 2004.
- Kureşî**, Bakır Şerif, *Hayâtü’l-İmâm el-Huseyn b. Ali Dirâse ve Tahlil*, I-III, Müessesetü’l-Vefâ, Beyrut 1983.
- Kurûn**, Seyyid Hasan, “İbnü’l-Hanefiyye ve’l-Ahzâbü’l-Mutasâria”, *Mecelletu’l-Ezher*, c. 50, sy. 7, sn. 1978, s. 1472-1481.
- Kutlu**, Sönmez, “İlk Mürcîî Metinler ve Kitâbü’l-İrcâ”, *AÜİFD*, XXXVII, Ankara 1997, s. 317-331.
- _____, *Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, TDV yay., Ankara 2002.
- Kütübî**, Muhammed b. Şâkir (764/1363), *Fevâtü’l-Vefeyât*, I-V, thk. İhsan Abbâs, Dârü Sadr, Beyrut 1973.
- Mahmûd Şâkir**, *et-Târîhu’l-İslâmî*, I-XVIII, el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 7. bs., Beyrut 1991.

_____, *Râbiu'r-Râşidîn Ali b. Ebî Tâlib ve Üsretuhu*, el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut 1997.

Makdisî, el-Mutahhar b. Tahir (355/966), *el-Bed' ve't-Târih*, I-II, thk. H. U. el-Mansûr, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997.

Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Ali (845/1441), *Kitâbu'l-Mukaffâ el-Kebîr*, I-II, thk. M. el-Alâvî, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, I-VIII, Beyrut 1991.

_____, *Kitabü'l-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr*, I-II, Dârü Sâdır, Ofset bs., Beyrut ty.

_____, *İmtâ'ü'l-Esmâ' bimâ li'n-Nebiy mine'l-Ahvâl ve'l-Emvâl ve'l-Hafede ve'l-Metâ'*, I-XIV, thk. M. A. en-Nemisî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.

Mecdüddin İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî (606/1209), *el-Muhtâr min Menâkibi'l-Ahyâr*, I-VI, thk. M. es-Sağircî – A. Abdurabbih – M. Edib, Merkezü Zâyid li't-Turâs ve't-Târih, Arap Emirlikleri 2003.

Meclisî, Muhammed Bakır (1110/1698), *Bihâru'l-Envâr el-Câmiatu li Dureri Ahbâri'l-Eimmeti'l-Athar*, I-CX, Muessesetu'l-Vefâ, 2. bs., Beyrut 1983.

Mervezî, İsmail b. Hüseyin (614/1218), *el-Fahrî fî Ensabi't-Tâlibiyyîn*, thk. Mehdi Reçâî, Mek. Ayetullah el-Mar'aşî, Kum 1409.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin (346/957), *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, I-III, thk. M. M. Abdülhamid, 4. bs., el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, y.y., 1964.

Minkarî, Nasr b. Muzâhim (212/827), *Vak'atu Siffîn*, thk. A. M. Harun, Dârü'l-Cîl, Beyrut 1990.

Mizzî, Cemâluddîn Ebü'l-Haccâc Yûsuf (742/1341), *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, thk. B. A. Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1992.

Muhammed Fuad Abdülbaki, *Muttefekun Aleyh Hadisler (Buhari-Müslim)*, çev. A. Feyzi Kocaer, Hüner yay., Konya 2004.

Muhîb et-Taberî, Ebû Cafer Ahmed b. Abdullah (694/1295), *er-Riyâdu'n-Nadire fî Menakibi'l-Aşere*, I-IV, Dârül-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk, Beyrut 1983.

_____, *Zehâiru'l-Ukbâ fî Menâkibi Zevi'l-Kurbâ*, Dârü'l-Marife, Beyrut 1974.

Mutahharî, Murtaza, *Min Hayati'l-Eimmeti'l-Athâr*, ed-Dârü'l-İslâmiyye, Beyrut 1992.

Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd (285/898), *el-Kâmil*, I-IV, thk. M. Ahmed ed-Dalî, Mües. Risâle, Beyrut 1986.

Müslim, İbn Haccâc Ebü'l-Hüseyn (261/875), *es-Sahîh*, I-IV, thk. M. Fuad Abdülbakî, Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty.

Müsnid, Abdullah b. Ali, *el-Aleviyyûn ve'l-Abbâsiyyûn ve Davetu Âli'l-Beyt*, Dârü'l-Menâr, Kahire 1991.

Nâşî el-Ekber, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed (293/906), *Usûlü'n-Nihal*, thk. Seyit Bahçivan, Konya 2007.

Necâşî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali (450/1058), *Fihristu Esmâi Musannefi's-Şîa: Ricâlü'n-Necâşî*, thk. Musa ez-Zencânî, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, Kum 1407.

Neşşâr, Ali Sâmî, *Neşetu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, I-III, Dârü'l-Meârif, 7. bs., Kahire 1977.

Neşvân el-Himyârî, Ebû Said Neşvân b. Said (573/1178), *el-Hûru'l-În*, thk. Kemal Mustafa, Dâru Âzâl, 2. bs., Beyrut 1985.

Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddin b. Şeref (676/1277), *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, I-II, thk. A. M. Muavved – A. Ahmed, Dârü'n-Nefâis, Beyrut 2005.

Nüveyrî, Şehâbuddin Ahmed b. Abdilvahhab (733/1332), *Nihâyetu'l-Ereb fi Funûn'l-Edeb*, I-XXVII, thk. A. M. el-Bicâvî, Kahire ty.

Onat, Hasan, “Ebû Hâşim”, *DİA*, X, 146.

_____, *Emeviler Devri Şîi Hareketleri ve Günümüz Şîliği*, TDV yay., 1.bs., Ankara 1993.

Önkâl, Ahmet, “Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme”, sn. 1, sy. 2, 2003, *İSTEM*, s. 33-68.

Öz, Mustafa, “Muhammed b. Hanefiyye”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 537-539.

_____, *İmâmiyye Şîasında Onikinci İmam ve Mehdî İnancı*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Vakfı yay., İstanbul 1995.

- Rayyis**, Ziyauddin, *Abdülmelik b. Mervân Muhavvilu'd-Devletu'l-Arabiyye Hayâtuhu ve Asruhu*, A'lâmü'l-Arab Serisi: 10, el-Müessesetü'l-Misriyye el-Amme, Kahire 1962.
- Reyşehrî**, Muhammed, *Mevsuatu'l-Îmâm Ali b. Ebî Tâlib fi'l-Kitâb ve's-Sünneti ve't-Târîh*, I-XII, Dârü'l-Hadîs, Beyrut 2000.
- Ronart**, Stephen – Nondy, “Hanafiyah İbn-al-, Muhammad”, CEAS, Amsterdam 1959.
- Safedî**, Selahuddin Halil b. Aybek (764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, I-XXIX, thk. Muhammed b. Ubeydullah- Muhammed b. Mahmud, Dârü'n-Neşr, 2. bs., Weisbaden 1974.
- Sallâbî**, Ali Muhammed, *ed-Devletü'l-Ümeviyye Avâmilü'l-İzdiyâr ve Tedâiyyâtu'l-İnhiyâr*, Dârü İbn Kesir, Dımaşk 2006.
- Samerraî**, Abdüsselam, *el-Ğuluv ve'l-Fırakü'l-Ğâliyye fi'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Dârü Avsat, 2. bs., Bağdat 1982.
- Sarıçam**, İbrahim, *Emevi-Hâşimi İlişkileri*, TDV yay., Ankara 1997.
- Sehâvî**, Şemsuddin (902/1496), *et-Tuhfetu'l-Latîfe fi Târîhi'l-Medîneti's-Şerîfe*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Sem'ânî**, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed (562/1166), *el-Ensâb*, I-V, thk. A. Ömer el-Bârûhî, Dârü'l-Cenân, Beyrut 1988.
- Semhûdî**, Nuruddin Ali b. Abdullah (911/1505), *Vefâu'l-Vefâ bi Ahbari Dâri'l-Mustafâ*, I-V, thk. Kasım es-Sâmarrâî, Müessesetü'l-Furkan, Medine 2001.
- Sibt İbni'l-Cevzî**, Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah (654/1256), *Tezkiretu'l-Havâs*, Müessesetü Ehli'l-Beyt, Beyrut 1981.

- Subhanî**, Cafer (edit.), *Mevsuatu Tabakâti'l-Fukahâ*, I-II, Kum 1418.
- Şehristanî**, Ebü'l-Feth Taceddin Muhammed b. Abdülkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, I-III, thk. A. Fehmi Muhammed, Beyrut 1948.
- Şeybânî**, Muhammed b. Abdülhadi, *Mevâkifü'l-Muârıza fî Hilâfeti Yezîd b. Muâviye*, el-Mektebetü'l-Mekkiyye, Medine 1417.
- Şeyh Müfîd**, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (413/1022), *el-Cemel ve'n-Nusre li Seyyidi'l-İtre fî Harbi'l-Basra*, thk. Seyyid Ali, Silsiletu Müellefâti'ş-Şeyh el-Müfîd: 1, Dârü'l-Müfîd, 2. bs., Beyrut 1993.
- _____, *el-Emâlî*, thk. Hüseyin Veli - Ali Ekber el-Ğıfarî, Silsiletu Müellefâti'ş-Şeyh el-Müfîd: 2, Dârü'l-Müfîd, 2. bs., Beyrut 1993.
- _____, *el-Füsûlü'l-Muhtâre*, thk. S. Ali Mir Şerifî, Silsiletu Müellefâti'ş-Şeyh el-Müfîd: 2, Dârü'l-Müfîd, 2. bs., Beyrut 1993.
- _____, *el-İhtisâs* thk. Mahmûd Zerendi - Ali Ekber Gıfari, Silsiletu Müellefâti'ş-Şeyh el-Müfîd: 12, Dârü'l-Müfîd, 2. bs., Beyrut 1993.
- Şeyh Sadûk**, Ebû Cafer Muhammed b. Ali el-Kummî (381/991) *Kemâlü'd-Dîn ve Temâmü'n-Ni'me*, thk. Ali Ekber el-Ğıfarî, Müessesetü'n-Neşr el-İslâmî, Kum 1390.
- _____, *et-Tevhîd*, thk. S. H. el-Hüseynî, Dârü'l-Marife, Beyrut 1387.
- Şimsîr**, Mehmet, "Râşid Halifeler Döneminde İdare Sistemi ve Divan Teşkilatı", *İSTEM*, sy. 6, 2005, s. 265-280.

- Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Ebû Suhayb el-Kermî, Beytül'Efkârî'd-Devliyye, Riyad ty.
- Tabersî**, Ebû Ali el-Fadl b. Hasan (548/1153), *İ'lâmü'l-Verâ bi A'lâmi'l-Hüdâ*, thk. Ali Ekber el-Ğifarî, Dârü'l-Marife, Beyrut 1979.
- Taha Hüseyin** (1393/1973), *el-Fitnetü'l-Kübrâ*, I-II, Dârü'l-Meârif, 12. bs., Kahire 1994.
- Tahrânî**, Şeyh Âğâ Büzürg (1390/1970), *e-Zerîa ilâ Tasânîfi'ş-Şîa*, (<http://www.alseraj.net>, Erişim Tarihi: 29/04/2009).
- Taşköprüzade**, Ahmed b. Mustafa (968/1561), *Miftâhü's-Saâde ve Misbâhü's-Siyâde*, I-III, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- Tebbânî**, Muhammed, *Tahzîrü'l-Ubkerî min Muhâdarât'i-Hudarî ev İfâdetü'l-Ahyâr bi Berâeti'l-Ebrâr*, I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. bs., Beyrut 1984.
- Tirmizî**, Muhammed b. İsa (279/892), *Sünen*, I-V, thk. A. Muhammed Şâkir, vd., Dârü İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ty.
- Toklu**, Adem, *Muhammed bin el-Hanefiyye'nin İslâm Tarihindeki Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2002.
- Tûsî**, Ebû Cafer Muhammed b. el-Hasen (460/1068), *İhtiyâru Marifeti'r-Ricâl*, thk. H. el-Mustafa, Meşhed 1348.
- Uyar**, Gülgün, *Ehl-i Beyt İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı*, Gelenek yay., İstanbul 2004.

- Vakıdî**, Muhammed b. Ömer (207/822), *Kitabü'l-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, Oxford Univ. Press, London 1966.
- Varol**, M. Bahaüddin, "Hz. Hasan'ın Çok Evliliğine Dair Rivayetler Üzerine", *İSTEM*, sn. 7, 2009, sy. 13, s. 9-13.
- _____, *Ehl-i Beyt - Kavramsal Boyut*, Yediveren yay., Konya 2004.
- _____, *Hilâfet Mücadelesinde Ehl-i Beyt Nesli*, Yediveren yay., Konya 2004.
- _____, *Siyasallaşma Sürecinde Ehl-i Beyt*, Yediveren yay., Konya 2004.
- Vâsitî**, Muhammed b. el-Hasan (776/1374), *Mecmaü'l-Ehbâb ve Tez-kiretu Uli'l-Elbâb*, I-VI, Dârü'l-Minhâc, Beyrut 2002.
- Watt**, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. Ruhi Fırlalı, Şa-to yay., İstanbul 2001.
- Wellhausen**, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, A. Ü. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1963.
- _____, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, çev. Fikret Işıltan, İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1960.
- _____, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1989.
- Ya'kûbî**, Ahmed b. Ya'kûb (284/897), *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Dârü Sadr, Beyrut ty.

- Yâfiî**, Afîfuddin Abdullah b. Esad el-Yemenî (768/1367), *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yekzân fî Marifeti Havâdisi'z-Zemân*, I-IV, thk. Abdullah el-Cüburî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1984.
- Yakut el-Hamevî**, Şehâbüddîn Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah (626/1228), *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Dârü Sâdır, Beyrut 1977.
- Yüksel**, Ahmet Turan, *İhtirastan İktidara Kerbela*, Yediveren yay., Konya 2001.
- Zebîbî**, Ahmed, "İbnü'l-Hanefiyye", *el-Mevsûatu'l-Arabîyye*, Dımaşk 2003, VIII, 630-631.
- Zehebî**, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (748/1374), *Duvelü'l-İslâm*, I-II, thk. H. İsmail Merve – M. el-Arnavut, Dârü Sâdır, Beyrut 1999.
- _____, *el-İber fî Haberi men Ğaber*, I-III, thk. Ebû Hacer Muhammed Zaglul, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.
- _____, *el-Kâşif fî Marifeti men lehu Rivâye fi'l-Kütübi's-Sitte*, I-III, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- _____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, thk. Ş. el-Arnavûd – M. es-Sâğirî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, 2. bs., Beyrut 1993.
- Zirikî**, Hayruddin, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim*, I-VIII, 10. bs., Beyrut 1992.

Zorlu, Cem, *İslam'da İlk İktidar Mücadelesi*, Yediveren yay., Konya 2002.

Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah (236/850), *Kitabu Nesebi Kureyş*, thk. E. Levi Provençal, 3. bs., Dârü'l-Mearif, Kahire 1982.

Zühaylî, Muhammed, *Merciu'l-Ulumi'l-İslâmiyye*, Dimaşk ty.

DİZİN

- Abbâs b. Abdülmuttalib, 256
- Abbâs b. Hişam, 22
- Abbâs b. Sehl, 220
- Abbâsîler, 256
- Abdullah b. Abbâs, 33, 34, 50, 51, 63, 71, 101, 110, 129, 131, 132, 135, 136, 143, 148, 165, 166, 172, 174, 190, 193, 195, 196, 198, 202, 203, 221, 223, 228, 265, 281
- Abdullah b. Âmir, 71
- Abdullah b. Amr, 153, 181, 244, 258
- Abdullah b. Cafer, 36, 37, 105, 110, 112, 135, 159, 186
- Abdullah b. Habbâb b. Eret, 105
- Abdullah b. Hânî, 84, 192
- Abdullah b. Hanzala, 153, 154
- Abdullah b. Kamil, 210
- Abdullah b. Muhammed b. Akîl, 36, 71
- Abdullah b. Mutî, 154, 213, 219
- Abdullah b. Nevf, 244
- Abdullah b. Ömer, 53, 83, 93, 129, 146, 154, 158, 175, 178, 204
- Abdullah b. Zübeyr, 3, 7, 8, 10, 12, 28, 33, 34, 35, 39, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 65, 67, 84, 87, 95, 124, 125, 133, 136, 137, 138, 140, 143, 145, 146, 148, 153, 155, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 185, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 227, 228, 229, 233, 234, 237, 238, 239, 241, 242, 246, 252, 272, 274, 276, 279, 280, 287, 298
- Abdurrahman b. Mülcem, 108, 109, 111
- Abdurrahman b. Şureyh, 211, 214, 215, 224
- Abdülmelik b. Mervân, 3, 7, 8, 10, 34, 56, 87, 141, 162, 163, 164, 168, 169, 173, 176, 181, 201, 222, 229, 234, 237, 252, 272, 279, 280, 287, 310
- Abdülvahid b. Eymen, 68
- Abdülvâhid b. Eymen, 64
- Abudullah b. Muâviye, 259
- Âd, 167
- Afrika, 45, 274

- Ahmed b. Muhammed, 15,
44, 263, 264, 299, 305
- Ahmer, 102, 250
- Aişe bnt. Ebî Bekir, 94,
119, 120
- Akâbe, 167
- Akraba Savaşı, 25
- Ali b. Ebî Tâlib, 1, 2, 4, 7,
9, 10, 12, 16, 17, 18, 19,
20, 22, 23, 26, 27, 29,
31, 33, 34, 40, 41, 42,
43, 44, 46, 47, 48, 49,
53, 66, 67, 70, 72, 73,
77, 78, 79, 83, 89, 90,
91, 92, 93, 94, 95, 96,
97, 98, 99, 100, 101,
102, 103, 104, 105, 106,
107, 108, 109, 110,
111, 112, 113, 114, 115,
116, 117, 128, 130, 140,
141, 142, 144, 162, 187,
202, 203, 206, 207, 230,
231, 233, 235, 243, 245,
246, 248, 250, 251, 253,
255, 257, 261, 267, 268,
269, 273, 274, 275, 285,
286, 288, 291, 306
- Ali b. el-Muğîre, 22
- Ali b. Hüseyin, 7, 8, 28,
36, 71, 108, 134, 135,
138, 139, 154, 179, 227,
228, 253, 260, 264, 298,
304, 307
- Âmir b. Vâsile, 164, 194,
242
- Ammâr b. Yasir, 71, 95,
98, 103
- Amr b. Âs, 65, 103, 104,
107, 108, 145
- Amr b. Bekir, 108
- Amr b. Dinâr, 63, 71, 72
- Amr b. Gülsüm, 41
- Amr b. Said, 153, 171
- Amr b. Zübeyr, 199
- Arafat, 51, 53, 68, 174,
175, 238
- Ârim, 137, 199
- Asya, 45, 257
- Atâ b. Ebî Rebâh, 71
- Bakî Mezarlığı, 34, 36, 38,
118, 119, 120, 121, 163
- Basra, 33, 41, 94, 95, 129,
141, 142, 161, 164, 193,
219, 224, 251, 265, 271,
311
- Battal Gazi, 257
- Bedâ, 245, 297
- Bekir b. Vail, 24
- Belâzurî, 89, 91, 92, 95,
97, 100, 101, 106, 108,
109, 111, 113, 114, 115,
116, 117, 119, 120, 121,
126, 128, 129, 132, 135,
140, 144, 146, 148, 149,
150, 151, 152, 154, 155,
156, 157, 158, 160, 162,
164, 165, 166, 168, 169,
170, 171, 174, 176, 178,
179, 180, 181, 182, 185,
190, 191, 192, 193, 194,
195, 197, 198, 199, 201,

- 202, 203, 207, 209, 211,
212, 213, 214, 215, 216,
219, 221, 223, 224, 226,
227, 228, 238, 239, 240,
241, 244, 248, 251, 253,
261, 267, 276
- Belâzürî, 12, 19, 21, 22,
23, 27, 36, 41, 47, 58,
59, 60, 61, 80, 81, 97,
132, 146, 157, 173, 177,
182, 184, 194, 210, 226,
267, 292
- Benî Esed, 22, 27
- Benî Hanîfe, 15, 22, 23,
24, 25, 26, 27, 28, 29,
123, 285, 305
- Benî Hâşim, 1, 50, 120,
135, 148, 153, 159, 183,
189, 190, 191, 193, 202,
205, 206, 238, 275, 288
- Benî İsrail, 245
- Benî Ümeyye, 2, 51, 52,
53, 93, 94, 102, 119,
120, 143, 154, 161, 174,
175, 176, 183, 190, 191,
206, 249, 278
- Benî Zübeyd, 23
- Berre bnt. Abdurrahman,
59
- Beyân b. Sem'ân, 258
- Beyâniyye, 255, 258
- Beytullah, 52, 199
- Bizans, 145
- Buhârî, 15, 29, 35, 42, 71,
72, 305
- Burak b. Abdullah, 108
- Cafer b. Muhammed, 134,
264, 301
- Cemal bnt. Kays, 58
- Cemel Savaşı, 2, 12, 33,
47, 92, 93, 95, 96, 97,
98, 99, 100, 104, 117,
120, 156, 162, 183, 187,
189, 205, 230, 231, 248,
255, 268, 272, 275, 285,
311
- Cenâhiyye, 259
- Cerrâh b. Sinan, 114
- Ceyhun, 274
- Dârabcerd, 116
- demokrasi, 284
- Dımaşk, 12, 16, 21, 31, 54,
56, 61, 158, 168, 171,
181, 182, 184, 185, 234,
261, 298, 310, 314, 315
- Dîneverî, 13, 33, 34, 49,
94, 95, 97, 100, 101,
102, 104, 105, 106, 108,
114, 116, 118, 119, 122,
123, 124, 125, 129, 132,
134, 138, 161, 162, 172,
189, 204, 217, 219, 223,
226, 250, 273, 294
- Ebân b. Osman b. Affân,
36, 37, 38, 57
- Ebû Abdullah el-Cedelî,
51, 179, 194, 195, 196,
197, 243
- Ebû Ahmed el-Hâkim, 15
- Ebû Amra, 250
- Ebû Bekir es-Sıddîk, 1, 18,
22, 23, 25, 26, 27, 28,

- 29, 31, 39, 64, 77, 230,
246, 248, 266, 274, 285
- Ebû Hamza, 34, 54, 170,
172
- Ebû Hâşim, 17, 38, 57, 59,
61, 62, 63, 157, 255,
256, 258, 259, 260, 261,
263, 268, 269, 270, 271,
309
- Ebû Hureyre, 71, 92
- Ebû Hüreyre, 120
- Ebû İshâk, 32, 35, 72, 73,
222, 295
- Ebû Kerb ed-Darîr, 254
- Ebû Musa el-Eş'arî, 95
- Ebû Müslim el-Horasanî,
260
- Ebû Nuaym el-İsfahanî,
111
- Ebû Ömer el-Bezzâr, 71
- Ebu't-Tufeyl, 55, 164,
167, 242, 281
- Ebü'l-Ahras el-Muradî,
243
- Ebü'l-Hâris el-Kindî, 243,
244
- Ebü'l-Mutemir, 194
- Ehli Beyt, 3, 4, 7, 10, 12,
13, 16, 63, 68, 73, 85,
132, 145, 208, 210, 212,
214, 229, 256, 261, 263,
283, 285, 287, 288, 313
- Emeviler, 2, 3, 11, 12, 39,
56, 67, 78, 147, 161,
163, 186, 187, 188, 219,
230, 231, 237, 253, 254,
256, 259, 269, 274, 275,
287, 288, 294, 309
- Esmâ bnt. Ebî Bekir, 28
- Esmâ bnt. Umeys, 28
- Eşter b. Malik, 102
- Eyle, 34, 35, 36, 54, 55,
166, 167, 169, 172, 173,
201, 280
- Ezruh, 104, 105
- Fadl b. Abbâs, 159
- Fatıma bnt. Muhammed
(sav), 16
- Gassân, 102
- Gaylâniyye, 269
- Goldziher, 18, 69, 297
- Güneydoğu, 257
- Haccâc, 20, 34, 54, 55, 56,
84, 140, 141, 172, 176,
177, 178, 179, 180, 181,
182, 184, 185, 186, 199,
203, 204, 308
- Halid b. Abdullah, 258
- Halid b. Velid, 18, 23, 25,
203, 296
- Halife b. Hayyât, 36
- Hamza b. Umâre, 254, 258
- Hânî b. Kays, 194
- Hânî b. Urve, 129
- Hanîfe b. Lüceym, 21, 24
- Harbiyye, 244, 255, 258
- Hariciler, 52, 107, 108,
111, 114, 187, 275, 278,
286
- Harre, 3, 61, 62, 133, 147,
152, 153, 161, 188, 190,
276, 286

- Harura, 224
- Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib,
3, 4, 6, 7, 12, 16, 39, 45,
47, 48, 73, 74, 76, 77,
83, 95, 102, 110, 111,
112, 113, 114, 115, 116,
117, 118, 119, 120, 121,
122, 123, 128, 136, 137,
142, 144, 145, 146, 162,
163, 187, 207, 232, 273,
286, 313
- Hasan b. Hasan, 137, 140,
141, 196
- Hasan b. Muhammed, 63,
64, 246, 247, 251, 260,
266, 267, 270, 271, 297
- Hasan el-Basrî, 57, 135,
270, 271
- Haşebî, 195
- Haşebiyye, 63, 246, 251
- Hâşimiyye, 256
- Havle bnt. Cafer, 4, 15, 16,
21, 22, 285
- Havle bnt. İyâs, 21
- Hayber, 75, 103
- Hicaz, 34, 49, 57, 122,
140, 143, 146, 148, 153,
162, 167, 176, 180, 184,
191, 217, 220, 226
- Hind bnt. el-Mütekellife,
243, 244
- Hişâm b. Ebî Ya'lâ, 71
- Horasan, 256, 257, 260,
294
- Hucr b. Adî, 187, 207
- Hulafâ-i Raşidîn, 272
- Humeyme, 63, 261
- Hurr b. Yezîd, 133
- Husayn b. Nemîr, 161
- Huşşu Kevkeb, 120
- Huzeyme b. Sâbit, 98
- Hüseyin b. Ali b. Ebî
Tâlib, 3, 4, 6, 7, 8, 12,
16, 28, 39, 48, 49, 50,
76, 77, 84, 86, 87, 102,
110, 112, 113, 115, 116,
117, 118, 119, 120, 121,
122, 123, 124, 125, 126,
127, 128, 129, 130, 131,
132, 133, 134, 135, 136,
138, 139, 140, 142, 144,
145, 146, 147, 149, 151,
153, 158, 160, 188, 189,
213, 214, 222, 223, 226,
230, 231, 234, 238, 239,
250, 251, 260, 274, 275,
276, 286, 287, 288, 289
- İbn A'sem, 13, 47, 94,
110, 111, 114, 116, 124,
125, 126, 127, 128, 148,
149, 150, 151, 152, 153,
154, 155, 156, 157, 158,
160, 165, 166, 167, 168,
169, 170, 171, 173, 174,
176, 177, 178, 180, 181,
182, 184, 185, 191, 192,
197, 199, 201, 202, 203,
204, 208, 209, 210, 211,
213, 214, 216, 217, 219,
223, 226, 235, 238, 239,
240, 242, 280, 299

- İbn Abdirabbih, 44, 69, 70,
80, 82, 117, 121, 180,
181, 186, 199, 202, 222,
260, 261, 299
- İbn Asâkir, 12, 15, 17, 19,
20, 28, 30, 31, 32, 33,
35, 38, 42, 43, 51, 53,
54, 56, 64, 69, 70, 71,
72, 80, 81, 82, 83, 85,
94, 117, 121, 123, 124,
130, 132, 133, 135, 136,
138, 141, 145, 162, 163,
170, 171, 172, 174, 179,
180, 182, 183, 185, 205,
218, 219, 224, 232, 233,
235, 236, 240, 241, 242,
261, 262, 266, 267, 270,
277, 279, 280, 281, 282,
299
- İbn Ebî Şeybe, 13, 30, 68,
75, 76, 186, 205, 224,
236, 248, 279, 281, 282,
300
- İbn Ebî'l-Hadîd, 22, 23,
27, 67, 68, 70, 78, 80,
98, 99, 101, 110, 114,
119, 120, 125, 136, 137,
190, 196, 199, 202, 203,
269, 270, 281, 300
- İbn Hacer, 14, 16, 18, 31,
35, 61, 71, 85, 300
- İbn Haldûn, 142, 300
- İbn Hamdûn, 17, 66, 67,
81, 98, 254, 282, 301
- İbn Hibbân, 15, 32, 34, 64,
84, 85, 301
- İbn İnebe, 13, 22, 29, 59,
60, 62, 137, 138, 140,
265, 301
- İbn Rüste, 270, 302
- İbn Sa'd, 6, 12, 17, 19, 21,
23, 24, 25, 28, 30, 31,
34, 35, 36, 38, 52, 53,
54, 55, 58, 59, 60, 61,
62, 63, 67, 68, 69, 71,
74, 75, 76, 78, 79, 84,
90, 91, 97, 100, 107,
109, 112, 132, 133, 141,
142, 153, 159, 165, 167,
168, 169, 170, 171, 172,
174, 175, 176, 179, 180,
182, 184, 185, 186, 191,
193, 194, 196, 198, 199,
200, 201, 204, 208, 209,
210, 211, 212, 214, 218,
221, 223, 227, 234, 235,
237, 238, 240, 241, 248,
249, 266, 268, 277, 279,
280, 282, 302
- İbn Tûlûn, 154, 155, 156,
157, 303
- İbnü'l-Esîr, 13, 15, 23, 26,
31, 34, 35, 50, 71, 80,
81, 82, 83, 93, 94, 95,
101, 102, 109, 110, 112,
114, 119, 120, 121, 125,
126, 132, 133, 144, 153,
154, 158, 159, 161, 163,
164, 165, 172, 173, 174,
175, 176, 179, 185, 190,
204, 211, 214, 216, 219,
220, 221, 222, 226, 244,

- 258, 260, 264, 273, 303, 307
- İbnü'l-Kelbî, 22, 29
- İbnü'l-Murtazâ, 76, 269, 304
- İbrahim b. el-Cüneyd, 70
- İbrahim b. Eşter, 215, 216, 217, 218, 222, 227, 239, 251
- İbrahim b. Hişâm*, 35
- İmam Sadık, 111
- İmâmet, 27, 77, 119, 127, 139, 142, 231, 233, 234, 242, 260, 261, 288
- İran, 243, 256, 294
- İslâm, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 11, 14, 15, 16, 18, 21, 25, 31, 32, 35, 37, 38, 39, 40, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 57, 67, 68, 69, 70, 87, 91, 93, 98, 107, 121, 126, 134, 147, 161, 168, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 205, 209, 230, 232, 237, 238, 243, 245, 246, 247, 253, 257, 263, 266, 268, 272, 273, 274, 275, 278, 280, 287, 289, 292, 293, 294, 295, 297, 298, 305, 309, 312, 313, 314
- İsmail b. Muhammed, 34, 262, 296
- İsmailiyye, 264
- İsna Aşeriyye, 265
- İstanbul, 11, 19, 25, 26, 37, 40, 87, 89, 90, 106, 116, 139, 145, 159, 172, 240, 243, 263, 265, 291, 294, 295, 296, 297, 304, 305, 306, 309, 312, 313
- Ka'bü'l-Ahbar, 254
- Kâdî Abdülcebbar, 76, 268, 269, 305
- Karkisya, 171
- Karmatiler, 263, 264, 265
- Kasım b. Muhammed, 157
- Katâm, 108
- Kays b. Sa'd b. Ubade, 65, 112, 114, 115
- Kayseri, 257
- Kerbela, 3, 8, 39, 48, 49, 86, 128, 133, 134, 137, 138, 140, 147, 148, 149, 158, 160, 188, 207, 230, 253, 275, 276, 286, 306, 314
- Kerbiyye, 254, 255
- Keysâniyye, 4, 6, 9, 10, 57, 62, 77, 78, 244, 245, 249, 250, 251, 255, 263, 271, 305
- Kızıldeniz, 169
- Kubeyse b. Züeyb, 167
- Kufe, 49, 50, 54, 55, 56, 84, 94, 95, 99, 104, 105, 106, 108, 114, 116, 117, 118, 122, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 140, 141, 142, 144, 147, 163, 164, 171, 173, 174, 191, 193,

- 194, 197, 198, 208, 209,
210, 211, 212, 213, 215,
216, 218, 219, 224, 225,
228, 231, 239, 240, 242,
243, 244, 245, 246, 250,
255, 258, 259, 261, 263,
266, 274, 276
- Kur'ân-ı Kerîm, 24, 43,
72, 78, 79, 110, 152,
232, 247, 248, 257, 259,
302
- Kureyş, 13, 21, 83, 146,
183, 233, 242, 249, 252,
277, 315
- Küseyyir Azze, 165, 252,
254
- Leyla bnt. Kumâme, 243
- Leyletü'l-Herîr, 100, 102
- Lût, 167
- Medâinî, 22, 35
- Medine, 1, 2, 18, 22, 24,
26, 27, 35, 36, 37, 38,
43, 48, 49, 54, 56, 57,
61, 63, 64, 71, 74, 89,
93, 94, 117, 118, 122,
123, 124, 125, 127, 128,
129, 130, 132, 133, 134,
135, 138, 146, 148, 149,
152, 153, 154, 156, 157,
158, 159, 160, 163, 169,
172, 184, 185, 188, 190,
207, 209, 220, 252, 255,
259, 261, 266, 270, 274,
285, 286, 292, 296, 310,
311
- Medyen, 55, 166, 167,
170, 171, 173, 280
- Mehdî, 21, 22, 56, 60, 69,
193, 212, 216, 217, 228,
239, 240, 241, 253, 254,
260, 262, 263, 298, 301,
303, 304, 309
- Mekke, 35, 36, 49, 51, 54,
55, 84, 89, 94, 103, 107,
117, 124, 126, 128, 129,
130, 132, 133, 135, 136,
153, 157, 161, 163, 164,
169, 171, 172, 173, 174,
176, 178, 189, 190, 191,
195, 198, 199, 201, 203,
204, 208, 210, 212, 214,
238, 242, 246, 252, 276,
281, 287, 296
- Mervân b. Hakem, 47, 84,
90, 119, 146, 154, 161,
163
- Mescid-i Haram, 195, 197,
199
- Mesih, 263
- Mısır, 11, 94, 169, 191,
273
- Mina, 51, 52, 55
- Minhâl b. Amr, 71
- Misver b. Mahreme, 107,
196
- Mu'tezile, 57, 63, 76, 249,
268, 269, 270, 271, 272,
289, 292, 296, 304
- Muâviye b. Ebî Süfyân, 2,
3, 12, 39, 45, 48, 49, 65,
71, 83, 84, 89, 93, 94,

- 96, 99, 100, 102, 104,
105, 107, 108, 113, 114,
115, 116, 117, 118, 119,
122, 123, 124, 128, 143,
144, 145, 146, 147, 149,
158, 160, 161, 163, 187,
206, 207, 224, 232, 237,
255, 259, 273, 274, 286,
292, 294
- Muğîre b. Şu'be, 111
- Muhammed b. Abdullah
(sav), 1, 16, 17, 18, 19,
20, 22, 23, 24, 25, 30,
39, 40, 41, 42, 46, 53,
67, 70, 74, 75, 76, 79,
89, 92, 102, 103, 105,
111, 112, 116, 119, 120,
123, 125, 126, 131, 162,
170, 197, 202, 230, 234,
235, 237, 238, 240, 248,
249, 256, 260, 263, 267,
269, 272, 274
- Muhammed b.
Abdurrahman b. Avf, 20
- Muhammed b. Cafer, 20,
59, 95, 264
- Muhammed b. Cübeyr, 52,
175
- Muhammed b. Ebî
Huzeyfe, 20
- Muhammed b. Kays, 71
- Muhammed b. Mesleme,
93
- Muhammed b. Neşr, 71,
194
- Muhammed b. Sa'd b. Ebî
Vakkâs, 20, 181
- Muhammed el-Bâkir, 73,
258, 260
- Muhsin el-Emîn, 13, 29
- Muhtâr es-Sekafi, 3, 7, 8,
9, 12, 15, 33, 50, 53, 56,
57, 87, 114, 138, 140,
141, 142, 163, 164, 170,
173, 188, 189, 190, 191,
193, 194, 198, 199, 200,
207, 208, 209, 210, 211,
212, 213, 214, 215, 216,
217, 218, 219, 220, 221,
222, 223, 224, 225, 226,
227, 228, 229, 231, 239,
240, 241, 242, 243, 244,
245, 246, 248, 250, 251,
259, 272, 276, 279, 283,
287, 298, 307
- Mus'ab b. Zübeyr, 141,
142, 164, 171, 176, 224,
244, 250, 251
- Musul, 62, 227, 246
- Mutahhar b. Yahya, 167
- Müccâ'a b. Mürâre, 25
- Mühelleb. b. Ebî Sufra,
224
- Münzir b. Zübeyr, 153
- Münzir es-Sevrî, 17, 19,
32, 71, 72, 76, 92, 204
- Mürchie, 77, 249, 266, 267,
268, 271, 289, 293, 305,
306
- Müseylime, 23, 24, 25

- Müslim, 19, 21, 41, 59, 64,
72, 75, 108, 128, 132,
133, 159, 246, 254, 302,
308
- Müslim b. Akîl, 129
- Müslim b. Ukbe, 161
- Müsria bnt. Abbâd, 58
- Nasr b. Evs, 68
- Necdet b. Âmir, 51, 52
- Necef, 111
- Nehrevân Savaşı, 2, 12,
47, 92, 105, 106, 107,
108, 156, 231, 272, 273,
275, 286
- Neşvân el-Himyerî, 250,
260, 269, 272, 309
- Nu'mân b. Beşîr, 159
- Nuhayle, 106
- Nusaybin, 246
- Nübeyh b. Vehb, 71
- Osman b. Affân, 2, 3, 12,
38, 39, 45, 46, 47, 71,
77, 90, 91, 93, 94, 95,
100, 117, 119, 162, 183,
187, 189, 230, 231, 246,
248, 250, 272, 274, 285,
288
- Ömer b. Abdülaziz, 64
- Ömer b. Ali, 71, 137, 140,
141, 242
- Ömer b. Ali b. Ebî Tâlib,
71, 137
- Ömer b. el-Hattâb, 1, 2,
31, 32, 39, 40, 42, 43,
45, 64, 67, 70, 77, 89,
199, 207, 230, 246, 248,
266, 274, 285, 296
- Ömer b. Sa'd, 133, 222,
223
- Rabî' b. Münzir, 18
- Radvâ, 34, 160, 185, 252,
253, 254, 262, 265
- Ravendiyye, 255, 256
- Ravh b. Zinbâ, 167
- ricat, 4, 9, 18, 253, 288
- Rum, 65, 66, 179
- Sa'd b. Ebî Vakkâs, 2, 93,
133
- Sa'd b. Mes'ûd, 114, 207
- Sâbât, 114, 207
- Sâib b. Mâlik, 226
- Said b. Müseyyeb, 32
- Sâlim b. Ebi'l-Ca'd, 15
- Sebeyye, 244, 247, 251,
253
- Sehl b. Huneyf, 93
- Semud, 167
- Seyyid el-Himyerî, 262
- Sıbt İbni'l-Cevzî, 15, 20,
29, 31, 33, 36, 60, 61,
62, 63, 64, 80, 81, 86,
102, 103, 111, 121, 132,
136, 137, 140, 144, 310
- Sıffin Savaşı, 2, 12, 47, 92,
99, 104, 105, 110, 143,
156, 187, 203, 230, 231,
232, 272, 275
- Sind, 28
- Suriye, 69, 89, 243, 265
- Süfyân b. et-Temmâr, 67
- Süleym Ebû Âmir, 193

- Süleyman b. Abdülmelik, 63, 261
- Süleyman b. Surad, 188, 212, 213, 239
- Süleyman eṣ-Şeybânî, 68
- Şa'bî, 216, 217
- Şam, 48, 93, 105, 106, 112, 134, 136, 147, 148, 149, 152, 153, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 168, 170, 171, 173, 181, 190, 191, 201, 204, 208, 213, 219, 226, 235, 248, 267, 273, 280
- Şebîb, 108
- Şehy Müfid, 33
- Şia, 3, 6, 7, 10, 13, 16, 18, 27, 42, 58, 63, 73, 74, 111, 119, 127, 139, 187, 207, 212, 229, 233, 237, 243, 245, 250, 254, 260, 265, 288, 293, 296, 297, 306, 309, 312
- Şurahbil b. Vers, 220
- Taberî, 6, 12, 17, 21, 23, 26, 34, 36, 46, 47, 50, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 115, 117, 118, 119, 125, 126, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 144, 153, 154, 158, 159, 161, 164, 172, 175, 176, 185, 190, 204, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 238, 239, 240, 243, 244, 245, 246, 250, 251, 258, 259, 260, 261, 264, 272, 273, 283, 308, 312
- Taif, 33, 34, 51, 55, 172, 173, 174, 176, 202, 203, 204, 208, 265
- takiyye, 231, 237, 252, 278, 280
- Talha b. Ubeydullah, 2, 17, 20, 94, 162, 212
- Taşköprüzâde, 271
- Tebük, 89
- Tevvâbûn, 3, 171, 188
- Tufeyl b. Âmir, 174
- Tufeyl b. Ebi't-Tufeyl, 194
- Türk, 257, 313
- Ubeydullah b. Abbâs, 114, 121
- Ubeydullah b. Ali, 140, 141, 142, 227, 241
- Ubeydullah b. Ömer, 101
- Ubeydullah b. Ziyâd, 129, 133, 134, 138, 154, 161, 208, 222, 223, 251
- Uhud, 103
- Urve b. Zübeyr, 54, 181, 198, 200
- Usame b. Zeyd, 22
- Ümmü Cafer bnt. Muhammed, 59
- Ümmü Gülsüm, 32, 42
- Ümmü Halid bnt. Hâşim, 161

- Vakıdî, 28, 31, 33, 36, 95,
281, 313
- Vâsıl b. Atâ, 57, 269, 270,
289
- Vasilik, 242
- Velid b. Abdülmelik, 261,
270
- Verdân, 108, 170
- Yahya b. Said, 32
- Yemâme, 23, 24, 29, 226
- Yemen, 29, 126, 131, 132,
243, 245, 273
- Yezîd b. Enes, 222
- Yezîd b. Muâviye, 3, 12,
49, 50, 85, 86, 124, 126,
127, 128, 129, 131, 133,
134, 136, 145, 146, 147,
148, 149, 150, 152, 153,
154, 155, 157, 158, 159,
160, 161, 188, 189, 190,
198, 208, 209, 233, 234,
238, 252, 255, 274, 275,
287, 306, 311
- Yezîd b. Şerahil, 243
- Zaloğlu Rüstem, 257
- Zehebî, 12, 15, 17, 18, 21,
28, 29, 31, 32, 35, 37,
38, 42, 43, 51, 52, 53,
54, 63, 64, 68, 69, 70,
71, 72, 74, 80, 81, 92,
94, 98, 132, 133, 144,
145, 162, 172, 179, 180,
184, 185, 241, 246, 247,
262, 277, 279, 314
- Zeyd b. Hasan, 137, 261
- Zeyd b. Kays, 41
- Zûkâr, 95
- Zübeyr b. Avvâm, 2, 94,
189
- Zübeyrî, 13, 21, 36, 37, 58,
59, 60, 61, 63, 138, 141,
241, 261, 265, 315